



НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Історичні науки

ВИПУСК 19

Острог – 2012

УДК 94(082)
ББК 63
Н 34

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету “Острозька академія”
Протокол № 6 від 26 січня 2012 р.*

Друкується згідно з постановою ВАК від 10.03.2010 № 1-05/2

Редакційна колегія:

Пасічник І. Д., доктор психологічних наук, професор (*головний редактор*);

Трофимович В. В., доктор історичних наук, професор (*заступник головного редактора*);

Зашкільняк Л. О., доктор історичних наук, професор;

Атаманенко А. Є., доктор історичних наук, доцент;

Кулаковський П. М., доктор історичних наук, доцент;

Яремчук В. П., доктор історичних наук, доцент;

Атаманенко В. Б., кандидат історичних наук, доцент;

Близняк М. Б., кандидат історичних наук, доцент;

Рудько С. О., кандидат історичних наук, доцент;

Смирнов А. І., кандидат історичних наук (*відповідальний секретар*).

Рецензенти:

Баран В. К., доктор історичних наук, професор Волинського національного університету;

Зуляк І. С., доктор історичних наук, професор Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка

Н 34

Наукові записки Національного університету “Острозька академія” : Історичні науки. – Острог : Національний університет “Острозька академія”, 2012. – Вип. 19. – 484 с.

Збірник присвячений проблемам української і світової історії, Острогiani, історіографії та джерелознавства. У ньому представлені наукові зацікавлення дослідників Національного університету “Острозька академія” та інших наукових і навчальних установ України.

Для фахівців-істориків, викладачів, аспірантів і студентів вищих закладів освіти.

© Видавництво Національного університету
“Острозька академія”, 2012



ОСТРОГІАНА



о. Юрій Мицик

ДОПОВНЕННЯ ДО ЛИСТУВАННЯ М. П. КОВАЛЬСЬКОГО

У статті автор опублікував частину листування визначного українського історика, джерелознавця М. П. Ковальського. Представлене листування є важливим джерелом для дослідження життя та наукової діяльності вченого.

Ключові слова: листи, М. П. Ковальський, Острозька академія, історія України, українська історіографія та джерелознавство.

В статтє автор опублікувал часть переписки выдающегося украинского историка, источниковеда Н.П. Ковальского. Представленная переписка является важным источником для исследования жизни и научной деятельности ученого.

Ключевые слова: письма, М.П. Ковальский, Острожская академия, история Украины, украинская историография и источниковедение.

In this article the author published a some correspondence of outstanding Ukrainian historian M.P. Kovalsky. This correspondence is an important source for researching the life and scientific activity of the scholar.

Key words: letters, M.P. Kovalsky, Ostroh Academy, History of Ukraine, Ukrainian Historiography and Study of Sources (Fontology).

Публікуючи листи професора Миколи Павловича Ковальського (1929–2006) з мого архіву (всього 36) [1; 2], я вважав, що цим вичерпується ця частина кореспонденції мого незабутнього вчителя. Лишився тільки один (найперший) лист Миколи Павловича (липень – серпень 1971 р.). Він був написаний “шефом” до мене, коли я перебував в лісах Посамар’я на військових зборах після закінчення Дніпропетровського держуніверситету. Микола Павлович як декан істфаку був присутній на випускному вечері нашого

курсу (там були із студентів лише дівчата і ті хлопці, які вже відслужили в армії) і поділився зі мною своїми враженнями. Цей лист я знайшов у окремій коробці, де зберігалися особливо пам'ятні речі, і перевіз у Київ, але лист, на жаль, “потонув” у моєму паперовому морі. В архіві відомого історика Івана Лукича Бутича, на жаль, уже покійного, було виявлено ще понад 10 листів до нього Миколи Павловича, які я підготував до друку у збірник, присвячений пам'яті І.Л. Бутича, що тепер друкується.

При передачі частини мого архіву до Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського у 2012 р. я знайшов ще декілька епістолярій Миколи Павловича, а також листи інших осіб до нього або які його стосувалися. Так, Микола Андрійович Рудий (вчився на істафці роком раніше від мене, потім аспірант, кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського державного університету (далі – ДДУ. – Ю.М.) і Запорізького педінституту) написав мені з Києва 26 травня 1983 р. лист, де згадав і про Миколу Павловича: “[...] Сегодня около 12-ти видел Николая Павловича. Поговорили о том, о сем [...]. Николай Павлович осенью будет защищаться [...]. Что Зав'ялова А.С. утвердили [докторскую диссертацию в ВАКе] знаю от Николая Павловича [...]”.

Юрій Васильович Назаренко із Запоріжжя (колишній аспірант Миколи Павловича, нині кандидат історичних наук) передав мені ще декілька листів “шефа”, а також вирізку з “Запорізької газети” від 16 травня 1973 р. з рецензією О. Жигалова й Ю. Назаренка (тоді ще асистента кафедри наукового комунізму Запорізького машинобудівного інституту) на книгу М.П. Ковальського “Джерела про початковий етап друкарства на Україні” (Дніпропетровск, 1972). Інша вирізка зі статтю Ю.В. Назаренка (“Першодрукар Іван Федоров – артилерист”) з “Комсомольця Запоріжжя” від 21 грудня 1968 р. не збереглася. Вона була надрукована без імені автора (тоді ще Юрій Васильович не був аспірантом Миколи Павловича, а тільки готувався до вступу в аспірантуру ДДУ). В інших документах із архіву Ю.В. Назаренка є чимало листів відомих істориків, в яких згадується М. Ковальський і дається оцінка його творчості. Так, проф. В.О. Голобуцький в листі від 9 лютого 1978 р. сповіщає, що у жовтні 1977 р. М. П. Ковальський прислав листа “с очень теплыми пожеланиями и подарок – свою работу “Источниковедение”, ч. 1”, вибачається, що зміг відповісти через хвороби лише перед Новим 1978 роком. “Теперь я думаю так: в каком же я виде предстану

перед таким любезним человеком как Николай Павлович, если он, по вине почты, не получил моего письма?! Надеюсь, Вы найдете удобную форму, чтобы выступить в качестве посредника и рассеете мое недоумение". Доц. І. Г. Рознер (учень Голобуцького) 23 червня 1971 р. дякує Назаренку і Ковальському "за теплу стартю о моих скромных работах", передає Миколі Павловичу найкращі побажання. Удова І.Д. Бойка А.М. Костенко писала 1 листопада 1973 р.: "Одержала Вашу книжку (збірник наукових праць кафедри джерелознавства ДДУ. – Ю.М.) [...] Велике Вам і [...] Н.П. Ковальському дякую за добру пам'ять про Івана Давидовича Бойка і увагу до мене". Не включив я сюди дуже великі листи Юрія Васильовича до Миколи Павловича від 1 січня і 17 березня 2003 р. (чомусь не відправлені).

Основний комплекс листів Миколи Павловича до Ю.В. Назаренка (понад 200 листів!) було кілька років тому передано сл. пам. професору Запорізького національного університету А.В. Бойку, який обіцяв їх видати окремою книжкою. На жаль, вже тоді Анатолій Васильович тяжко хворів і тому передав їх якомусь студенту (студентам) для комп'ютерного набору. Ця справа затяглася, а потім Анатолій Васильович помер і доля цих листів залишається невідомою, незважаючи на всі мої зусилля прояснити ситуацію. Мені передали з Запоріжжя лише один конверт з листами Миколи Павловича. У ньому навіть була невелика стаття чи замітка Миколи Павловича, присвячена М.С. Грушевському, якої немає в списку робіт покійного професора! Все ж шанси на знайдення основного масиву цих листів лишаються, а я тим часом друкую те, що в мене є в руках.

У 1970 р. в ході роботи над моєю дипломною роботою виявилось, що один із списків першої частини хроніки Феодосія Софоновича ("Кройника о Русі") (яка й була предметом дослідження) знаходиться в Вестеровській бібліотеці м. Упсала (Швеція). Микола Павлович домовився з доцентом з філфаку, який знав багато мов, у т.ч. й шведську, Леонтієм Федоровичем Миронюком (нині – професор Познанського університету) і той склав по-шведськи листа (оригінал, писаний рукою М.П. Ковальського, як і копія шведського перекладу, писана рукою Л.Ф. Миронюка, збереглися у мене). 20 грудня 1970 р. Микола Павлович отримав у відповідь листа зі Швеції з позитивною відповіддю, але з умовою виконання певних формальних процедур (придуманих в СРСР!). 14 березня

1972 р. ректорат ДДУ в особі проректора Б.І. Крюкова звернувся з поданням до Державної бібліотеки ім. Леніна (“Ленінки”) у Москві і невдовзі я зміг забрати мікрофільм рукопису, для чого спеціально їздив у Росію.

В додатках вміщені деякі листи, які так чи інакше стосуються Миколи Павловича. Перший адресований мені рідним дядьком Миколи Павловича – Іоїлем Миколайовичем, який жив у Москві біля Курського вокзалу. Я зупинявся у нього під час мого відрядження до Москви у 1973 р. Це був дуже цікавий і глибоко віруючий православний дідусь, який, між іншим, був одним з перших виконавців і популяризаторів електронної музики. На моє прохання заграв мені вальс з кінофільму “Цирк” на дивному інструменті – “терменовоксі” (названому так в честь винахідника інструменту – Лева Термена). При цьому він не торкався інструменту, грав по уявній клавіатурі у повітрі. Спробував і я свої сили, зігравши з великими погрішностями “Реве та стогне Дніпр широкий...”. Пам’ятаю і особисте горе Іоїля Миколайовича. Його єдиний син, двоюрідний брат Миколи Павловича, раптово помер у 42 роки, а єдиній дочці його (внучці Іоїля Миколайовича) удова заборонила чомусь бачитися з дідусем. Другий лист написав мені Ігор Тищенко, колишній студент істфаку ДДУ, невдалий аспірант Миколи Павловича. Ігор не вирізнявся особливими талантами і в аспірантуру до Миколи Павловича потрапив внаслідок клопотання ректора В.І. Моссаковського. Однак Ігор мав проблеми з психікою і через це виник конфлікт між ним і деякими викладачами, внаслідок чого він був відрахований з аспірантури. Він пробував відновити навчання (у зв’язку з чим і був написаний лист), але через хворобу не міг цього зробити. Ще один лист був написаний доцентом Іллею Михайловичем Бірюльовим (вже покійним) – кандидатом історичних наук, деканом істфаку Запорізького педінституту. Йшлося про його статтю, подану для публікації у збірнику германістики кафедри загальної історії, відповідальним секретарем якого тоді був я, і деякі доповнення до неї. Наприкінці додаю, що окремі слова не вдалося прочитати і в такому разі ставився знак: (...)*.

Джерела та література:

1. Мицик Ю. А. З листів М. П. Ковальського / Ю. А. Мицик // Микола Павлович Ковальський (1929–2006). – Дніпропетровськ, 2007. – С. 34-75.

2. Мицик Ю., о. Ще з листів М. П. Ковальського / Ю. Мицик // Наукові записки Національного університету “Острозька Академія”: Історичні науки. – Вип.17. – С. 4-19.

Листи до Ю. А. Мицика

№ 1

2002, вересня 25. Острог.

Острог, 25. IX. 2002.

Дорогий і щирий мій соратник і послідовник Юрій Андрійович.

Дуже дякую за листа. Одержав його ще 23.IX. Багато цінної (?) інформації. Основне, що тепер точно знаю про вихід цінної книги стосовно І. П. Крип’якевича: “Україна: культура, спадщина...”, Львів, 2001, в якій вміщена і моя стаття про історіографічний лекційний курс Крип’якевича. Про це видання я довідався ще раніше від проф. Л. Винара. Тепер буду чекати, якщо проф. І. Г. Патер мені цю книжку ласкаво надішле.

Радію Вашим успіхам, але жалкую, що стан Вашого здоров’я має негаразди. Я також останнім часом погано бачу на одне око, але, головне, погано і невдало ходжу ногами.

Вже майже тиждень дома. Лікуюсь уколами, але доведеться бути в Рівненській обллікарні. Не вірю, що вилікуюсь, аби не гірше. Завтра маю їхати в Рівне.

Продуктивність моя із-за хворобливості, останнім часом нульова, але багато є думок, що треба було б зробити. Марія Іванівна теж підупала здоров’ям. Ми обое вже старі і хворобливі.

З Вашого листа довідався, що і в Вашій сім’ї маються (?) проблеми. Вітаю Вашого зятя, я його добре пам’ятаю і уявляю з нашої зустрічі (?) у Дніпропетровську.

Давно вже мені не пише С. Абросимова¹, знаю, що вона хворіє.

Вітання всім близьким і моїм доброзичливим людям. Мені те-

¹ “С. Абросимова”. Світлана Вікторівна Абросимова (1954–2011) – аспірантка Миколи Павловича, к.і.н., спеціаліст в галузі дослідження “Литовської Метрики”, а також спадщини Д. І. Яворницького. Працювала у відділі рукописів Дніпропетровського обласного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

лефоном повідомив В. Ващенко¹, що І.І. Колеснік² звільнилась з ДДУ і перебирається до Києва. З нею у мене жодних контактів ніколи не було.

Обіймаю,

М. Ковальський.

Головне: тримайтеся. Не перепрацьовуйтеся, бережіть те здоров'я, що ще залишилось у Вас.

М. Ков[альський].

(Автограф).

№ 2

2002, червня 7. Острого.

Острого, 7 червня 2002.

Дорогий і вельмишановний Юрію Андрійовичу.

Надсилаю Тобі з радістю і сатисфакцією мою книжку – матеріали до моєї біобібліографії, де Ваше прізвище часом згадується. Ще раз вдячний за ваш цікаву і інформативну статтю про автора даного листа до Вас.

Шкодную, що Ви так далекі від мене, пам'ятаю все це хороше і добре, що пов'язує нас з Вами протягом багатьох років. Між нами з Вами так багато спільного, про що могли би багато написати в спогадах.

Щиро Ваш Ковальський.

P.S. Радий, що ксьондз Юзеф Вітольд зацікавився Вашою біобібліографією.

(Автограф).

№ 3

2002, листопада 2. Острого.

Острого, 2.XI. 2002.

Дорогий Юрій Андрійович,

Дуже мені шкода і боляче Вам повідомити, що закінчилось земне життя нашої Берегині і чудової людини, трудової (?), як всі мої учні, як і я, любили і поважали – Марії Іванівни.

¹ “В. Ващенко”. Володимир Ващенко – студент, аспірант істфаку ДДУ, сьогодні – доктор історичних наук, професор істфаку ДНУ.

² “І.І.Колеснік”. Ірина Іванівна Колесник дійсно переїхала в Київ, працює в Інституті історії НАНУ.

31 жовтня ц. р. відійшла вона від нас назавжди, а 1 листопада ховали її на кладовищі на Новому містечку. Ховали по християнському обряду, процесію жалобну відслужив наш острозький священник о. Ростислав.

Гра з донькою Танею весь час була тут в Острозі, приїхала з Дніпропетровська. Ще так недавно в нашій (?) останній оселі вона згадувала Вас, сидячи за столом. Але більше вже цього не буде.

Її доля була нелегкою: смерть чоловіка, обох дітей, повернення зі мною в Острог, де і закінчилось її життя. На душі боляче і важко. Ми осиротіли, від нас відійшла наша Берегиня в краще (?) з цього світу. Вона дуже любила Вас, шанувала, гордилась Вами.

Щиро Ваш М. Ковальський.

(Автограф. Адреса отримувача: “25071 (закреслено і написано: 04070. – Ю. М.), проф. о. Юрію Мицику, вул. Сквороди, 2, Києво-Могилянська Академія, м. Київ”. Адреса відправника: “35800, проф. Микола Ковальський, вул. Кардашевича, 10, м. Острог, Рівненська обл.”. Поштовий штампель “05.11.[20]02”).

№ 4

2003, грудня 3. Острог.

Острог 3.XII.2003.

Дорогий і славетний Юрій Андрійович!

Велике спасибі Вам за лист і бандероль з книжками. Ви робите унікальну історіографічну справу для нашої української історичної науки. Публікація Гваньїні¹ – унікальна справа, робите те, що лінивий О. Дячок² не зробив і час марнує! Збірник наукових праць НаУКМА – унікальний: всі ці збірки (з фото Брайчевського) у мене зберігаються від Вас. На жаль – жодного листа від проф. Биковського – в мене *немає*. Весь архів – листи Биковського з Денверу забрав після кончини п. Марії Кікець-Ковальської-Биковської забрав³ Микола Кікець з Луцька і несподівано вже помер у Луцьку після того, як попов в катастрофу! У мене є листи до моєї хресної

¹ “Публікація Гваньїні”. Олександр Гваньїні – видатний італо-польський хроніст 16-17 ст. Мається на увазі моє академічне видання хроніки Гваньїні: Олександр Гваньїні. Хроніка європейської Сарматії. – К., 2007.

² “О. Дячок”. Олег Олександрович Дячок – аспірант Миколи Павловича, захистився по хроніці Гваньїні, кандидат історичних наук, працює в Митній академії Дніпропетровська.

³ Так в тексті. – Ю. М.

– тьоти Марусі, але листів Биковського – жодного!

Ще раз дякую за листа, я комп'ютера не маю, а тому пишу нерозбірливо. Шкода, але оргспособів (?) не маю!

Щодо Калашникова, то дуже сумно, що цей його (Зав'ялова¹. – Ю. М.) учень так і не побував на похоронах свого метра, тому для Віктора Калашникова² – сором!

Шкода, що я не в Києві, де продаються відеокасети з хорошими фільмами, у мене тепер є відеомонітор, а хотів би мати відеофільми, але не маю (?) у мене в Києві хто би міг за мої кошти дістати касету!

Большой вальс – Звуки музики – Рафаеля Рафаеля³ кінодублі Римські канікули з Одрі Хепберн, але я тепер не їджу до Києва.

Пробачте за такі мої слова і думки, Ви ж для мене і моєї сім'ї дуже близька людина, всі Ваші листи я зберігаю.

Завжди Ваш М. Ковальський.

(Автограф. Адреса одержувача: "04070, проф. Юрій Мицик, Нац. Ун-т "Києво-Могилянська Академія", вул. Гр. Сковороди, Київ, Україна". Адреса відправника: "35800, проф. Микола Ковальський, вул. Кардашевича, 10, м. Острог, Рівненська обл.". Поштовий штемпель "Україна Острог Рівненської 3.12.[20]03").

№ 5

2002, грудня 28-29. Острог.

Острог. 28-29/ХІІ 2002.

Дорогий і славний Юра,

Примите мои сердечные и душевные приветствия – (счастья), здоровья – благополучия. Состояние моего здоровья не позволяет много писать и написать Вам добрые слова! Всегда искренне Ваш старый друг, соратник, единомышленник

Н. Ковальський.

Писать (?) о Н. Н. Улащике, поиски его писем для меня сейчас невозможны. Н. Ков[альский].

(Автограф).

¹ "Зав'ялова". Мова йде про колишнього завідувача кафедри загальної історії ДДУ, проф. Анатолія Сергійовича Зав'ялова (1927–2003). Працював певний час в Острозькій школі разом з Миколою Павловичем.

² Віктор Михайлович Калашников, аспірант А. С. Зав'ялова, нині доктор історичних наук.

³ Слова "Рафаеля" написано двічі.

№ 6

2003, листопада 4. Острог.

Острог, 4 листопада 2003.

Дорогий Юрій Андрійович,

Спасибі Вам за турботу. Ваша біобібліографія мені дуже мені¹ в пригоді і нашим студентам, а і також до неї доповнення стане Вам у пригоді, коли видаватимете нову біобібліографію.

Пишу мало – бо щойно вийшов з лікарні, знов мав вже третій раз крововилив. Життя так продовжується, але помітно йде до кінця. Яюсь ще існую, голова працює, багато думок і задумів. Мій останній аспірант Микола (Близнюк – закреслено. – Ю. М.) Близняк, родом з острозького передмістя Нове містечко, де я колись в 1950 р. починав учительську роботу, щойно повернувся із Чернігова, познайомився (?) з О. Б. Коваленко², збирав матеріали про діяльність В. А. Дядиченка. Цікава особистість, свого часу соратник О. Оглоблина.

Обіймаю – цілую.

Ваш старий учитель М. Ковальський.

(Автограф. Листа вкладено в конверт із зображенням Острозької Академії, князів Костянтина і Гальшки Острозьких. Адреса отримувача: “Проф. Мицику Юрію, вул. Сковороди, 2, Київ 70, 04070”. Адреса відправника: “Проф. Микола Ковальський, вул. Кардашевича, 10, м. Острог, Рівненська обл. 35800”. Поштовий штемпель “Острог Рівненської обл. 04. 11. [20]03”).

№7

2005, квітня 13. Острог.

Дорогий Юрій Андрійович!

Вже отримав Ваші кілька листів з Канади, вони є дуже інформативні і свідчать про Ваші успіхи в цій державі з евристики, джерелознавства, пошуків невідомих раніше рукописів, особливо такого діяча, як Іван Огієнко, який пройшов великий шлях в науці і дослідницькій діяльності в ХХ ст. – в галузі мовознавства, джерелознавства і культурології. Ви зосередились на своїх дослідженнях в

¹ Так в тесті. – Ю. М.

² Олександр Борисович Коваленко, к.і.н., декан істфаку Чернігівського педуніверситету.

бібліотеках і архівах Канади, зокрема Едмонтоні, Вінніпезі, Торонто, Оттаві та ін. Ваші результати дуже корисні і результативні в галузі україністики, зокрема відомості про І. Мазепу та його родину.

Мені було би дуже цікаво мати примірники Ваших публікацій про Огієнка, хоча кілька публікацій вже вийшло з цієї проблематики. Вважаю, що Ви зробили корисну справу щодо вивчення Огієнка.

На жаль, Ви повідомили мене і про сумні речі – важку хворобу акад. Моссаковського¹, який осліп після чергової невдалої операції.

Ваша друкована продукція, яку Ви періодично надсилаєте мені, є дуже корисною. Спасибі за Ваші повідомлення про Вашу сім'ю і Ваші справи. Тут в Острозі ми часто згадуємо Вас. На жаль, не маємо Вашого точного номеру телефона і дом. адреси. Як Вам відомо, зі мною живе моя внучка Таня, яка навчається на юридичному ф-ті. Їй нещодавно виповнилося 18 років. Її мама щодня телефонує до нас і збирається відвідати нас влітку.

Нещодавно мій останній аспірант М. Б. Близняк закінчив свою змістовну і корисну кандидатську дисертацію про укр[аїнського] вченого ХХ ст. В. Дядиченка (1903–1973 рр.). Був в наукових відрядженнях в Києві, Миколаєві і Чернігові. Він продовжує наші джерелознавчі і історіографічні студії, розпочаті моїми учнями, як і Ви, у Дніпропетровську. Вже опубліковані його декілька цікавих робіт, зокрема такі як “Дослідження соціально-економічних проблем історії України др. половини XVII–XVIII ст.” в інтерпретації Г. К. Швидько: “Життєвий і творчий шлях В. Дядиченка” (2004); “Юнацькі та студентські роки В. Дядиченка” (2004) та ін. Коли буде опублікован його автореферат кандидатської дисертації надішлю його Вам, як науковий керівник дисертації. Сподіваюсь, що Ви погодитесь бути його офіційним опонентом, а другий І. Л. Бутич. Можливо, треба буде надіслати і відтиск його праць. Ця робота буде корисною і для Вас.

Після своїх хвороб я вже майже не пишу своєю рукою, а диктую (в даному випадку своїй внучці).

З найкращими побажаннями від мене і моєї внучки Тетяни Ковальської.

М. П. Ковальський

11.04.[20]05 р. М. Ковальський.

К.Т.(..)*”.

¹ Моссаковський Володимир Іванович (27.08.1919 – 13.07.2006), відомий фізик, двадцять два роки був ректором Дніпропетровського державного університету.

(Оригінал написаний під диктовку онукою М. П. Ковальсько-го Тетяною і підписаний особисто М. П. Ковальським. Адреса отримувача: "Національний університет Києво-Могилянська академія", вул. Г. Сковороди, 2, проф. Мицику Юрію Андрійовичу, 04070". Адреса відправника: "35800, проф. М. П. Ковальський, вул. Кардашевича, 10, м. Острог Рівненська обл.". Поштовий штемпель: "13.04.[20]05. Острог Рівненської обл., Україна").

**Листи М. П. Ковальського
до Ю. В. Назаренка і членів його сім'ї**

№ 1

1973, лютий 4. Дніпропетровськ. – Дарчий запис.

Дорогому и глубокоуважаемому Юрию Васильевичу, моему соратнику по изучению истории и историографии Украины феодальной эпохи с наилучшими пожеланиями в жизни и исследовательской работе.

М. Ковальський. Днепропетровск 4.II.1973.

(Автограф. Запис зроблено на першій сторінці книги М. П. Ковальського "Джерела про початковий етап друкарства на Україні (діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на поч. 80-х рр. XVI ст.)". (Дніпропетровськ, 1972).

№ 2

1976, червня 9. Дніпропетровськ.

Днепропетровск 9.VII.1976.

Дорогой и уважаемый Юрий Васильевич!

Примите мои искренние выражения сочувствия в постигшем Вас тяжком горе – внезапной кончине самого дорогого и любимого человека (как для каждого из нас) Вашей светлой памяти – мамы *Татьяны Никитичны*. Эти чувства разделяют все члены нашей семьи. Мы потрясены этим известием, ведь не было никаких симптомов о предстоящей смерти Вашей мамы. Можно себе только представить, как тяжело у Вас на душе. И еще один сложнейший аспект: монолитная, дружная семья Ваших родителей после многих лет общего жизненного пути – распалась. Папе Вашему тепер во много раз труднее, ведь он – больной человек, они друг

другу помогали и поддерживали, а вот тепер одно существенное звено более не существует. Страшно об этом подумать!

Но что, дорогой Юрий Васильевич, поделаешь! Есть пределы, которые вне нашей воли и наших воздействий, получается какой-то фатализм, что есть в действительности.

Чтобы несколько облегчить Вашу кровоточащую рану посылаю Вам 2 экземпляра сборника кафедры историографии и источниковедения, где помещена пресловутая и рожденная в 1975 г. статья наша¹, более всего Ваша о Голобуцком. На одном экземпляре я поместил свою подпись, дабы Вы поместили и свою подпись, составили соответствующий и приличный этому случаю текст от нас обоих и пошлите этот экземпляр (или “экземплярчик”) маститому профессору Голобуцкому. Это будет для него приятный сюрприз.

Итак, Вы и я дождались еще одной публикации – еще одна юбилейная статья “юбилейщиков”. Знаменательно, что о Голобуцком написали в Днепропетровске (Запорожье), а не в Киеве.

Мы будем в Днепропетровске до конца июня, а в июле – отдых вне Днепропетровска. Таня вернулась из больницы². Я высиживаю ежедневно на ГЭК’е, у историков, нудно и пустая трата времени. Привет от всех нас. Н. Ковальский.

Еще раз примите наши искренние выражения Вам и Вашему папе сочувствия и скорби. Светлая память Вашей мамы останется в наших сердцах. Печально все это.

Н[иколай] К[овальский].

(Автограф).

№ 3

1973, лютий, 4. Дніпропетровск. – Дарчий запис.

Дорогому Юрию Владимировичу Назаренко, моему трудолюбивому аспиранту с надеждой на успешное завершение наших обоих диссертацией в 1974 году.

М. Ковальский. Днепропетровск 4/II 1973.

¹ “...помещена пресловутая и рожденная в 1975 г. статья наша”. Идетсья про статтю: Ковальский Н. П., Назаренко Ю. В. Русско-украинские политические связи середины XVII века в исследованиях профессора В. А. Голобуцкого // Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1976. – Вып.3. – С.96-111.

² “Таня” – старша донька Миколи Павловича, нині покійна.

(Автограф. Написано на першій сторінці окремої відбитки рецензії М. П. Ковальського на книгу "Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в." (М., 1970): Проблемы источниковедения истории России XIX – начала XX в. в новом учебном пособии // История СССР, 1971).

№ 4

1979, лютий 7. Дніпропетровськ. – Дарчий запис.

На добрую память Юрию Васильевичу Назаренко
М. Ковальский.

Это первый сборник научных статей кафедры под моей редакцией и первый источниковедческий.

Днепропетровск. 7/II.1979.

(Автограф. Дарчий напис М. П. Ковальського на збірнику наукових праць "Анализ публикаций источников по отечественной истории", Днепропетровск, ДГУ, 1978).

№ 5

*1979, липня 16. Дніпропетровськ. –
Телеграма М. П. Ковальського.*

Потрясены трагическим известием кончине добрейшего Василия Ивановича¹. Выражаем вам свою скорбь соболезнование. Ковальские.

(Телеграма на стандартному бланку. Машинопис).

№ 6

1984, червня 9-11. Запоріжжя. – Дарчий запис.

Дорогому моему аспиранту Юрию Васильевичу Назаренко с искренней симпатией и наилучшими пожеланиями и надеждой на получение вашего автореферата в 1985 г. Запорожье 9 – 11.VI.1984.

(Автограф на 1 сторінці автореферату докторської дисертації М. П. Ковальського).

¹ Йдеться про батька Юрія Васильовича Назаренка.

№ 7

1985, червня 25. Дніпропетровськ. – Дарчий запис.

Дорогому другу и соратнику по изучению истории, историографии и источниковедения отечественной истории, первопроходцу целины милому и славному Юрию Васильевичу Назаренко составляющему звену когорты Приднепровской школы специалистов 07.00.09 от автора с пожеланием достижения заветной цели.

Ковальский.

Днепропетровск, 25 июня 1985.

(Автограф. Дарчий напис автор на 1 сторінці праці М. П. Ковальського “Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI – первая половина XVII в.)”. Днепропетровск, 1985).

№ 8

1986, квітня 4. Дніпропетровськ.

Днепропетровск 31. III. 86.

Дорогой Юр[ий] Вас[ильевич],

Очень расстроен научной (?) миссией в МГУ. А вот о Гербильском Г.Ю.¹ Его канд. дисс.: Петр Первый в Западной Украине (1706–1707). Саратов, 1944. – 241 с. Канд дисс. в Ленингр. ун-те защ[ищена] 1.IV.1946. А докторская В. А. Голобуцкого (я его встретил (?) 25.III.[19]86). О черноморском казачестве в 1947 году. Голобуцкий В. А. “Черноморское казачество. Автореф. докторской диссертации. 1947”.

(Автограф. Листа написано на листівці з видом Державної бібліотеки ім. Леніна у Москві (Дом Пащикова). Адреса отримувача: “Запорожье-63, аб. ящ. 591, Назаренко Юрию Васильевичу”. Адреса відправника: “320050, Днепропетровск-50, аб. ящ. 230 М. Ковальский”. Поштовий штампель нечіткий).

¹ Григорій Юлійович Гербильський – професор Львівського університету, один з вчителів Миколи Павловича.

№ 9

1986, квітня 9. Дніпропетровськ.

Днепропетровск

9.IV.[19]86.

Дорогой Юрий Васильевич,

Посылаю желаемую Вами иметь в личной библиотеке книгу В. Я. Борщевского¹ – я её и сам Вам подписал “на память”...

Очень меня тревожит судьба (новейшая) (?) Вашей диссертации. Время *капитально* уже упущено. В Москве (в МГУ) шансов никаких – моя поездка к Ивану Дмитриевичу² оказалась безрезультатной: у них огромная очередь их же аспирантов из трех кафедр. К тому же Вашу диссертацию надо было бы “пропускать” через контору проф. А. Д. Горского (период феодализма отечественной истории). Везти ее в Ленинград, как советовал И. Д. Ковальченко, в университет – невозможно, так как без аппарата ее показывать нельзя – компроментация! Я получил согласие Ф. П. Шевченко быть у вас оппонентом и Замлинского – оппонирующей (ведущей) организацией. Но из-за отсутствия места защиты – все “повисло в воздухе”. Пинчук будет в июне защищать диссертацию, а его монография выходит скоро в свет!

Что я могу посоветовать? Пока не увидела свет моно Пинчука³, пустое дело перерабатывать диссертацию на чистовик, можно лишь [...] вернее, *ибо* потом придется учитывать и во введении, и в тексте, и в сносках, и в литературе (библиографии) его мысли и “позицию”.

19.IV еду в Киев на операцию – она должна произойти 21.IV в больнице №6 (Медгородок).

Познакомился с В. А. Голобуцким, был у него дома.

Вспоминаю Вас неоднократно. Привет от М. Ив. и нашей молодежи – Иры и Тани⁴.

¹ “...книгу В. Я. Борщевского”. Валентин Якович Борщевський – тоді професор кафедри джерелознавства та історіографії ДДУ. Очевидно, йдеться про його книгу “Источниковедение истории советского общества”.

² Йдеться про Івана Дмитровича Ковальченка, тоді – завідувач кафедри джерелознавства Московського університету.

³ Юрій Андрійович Пінчук, д.і.н., працює в Інституті історії України НАНУ. Тоді підготував докторську дисертацію на тему, близьку до кандидатської дисертації Ю. В. Назаренка.

⁴ Ірина Миколаївна та сл. пам. Тетяна Миколаївна – доні Миколи Павловича.

Н[иколай] П[авлович].
Обнимаю и целую Мэри!¹

(Автограф. На листі рукою Ю. В. Назаренко вгорі у правому кутку поставлена дата “9.IV.1986”).

№ 10

1986, липня 6. Дніпропетровськ.

Дорогой Юр[ий] Вас[ильевич]!

На днях собираюсь в Острог. Пока нет еще нам (?) с Мар[ией] Ив[ановой] билетов, это проблема – достать билеты на *прямой* поезд из Днепропетровска в Острог “стольный”. Посылаю некоторые свои наблюдения, мысли...

Я перечитал частично С. М. Соловьева о событиях на Украине XVI – XVII в. Он был весьма компетентен! Оценка, отбор фактов, интерпретация и т.д. – тенденциозны, наивны.... Но – до сих пор никто глубоко и детально – не разобрал и не представил на суд научной общественности – свой анализ того, что сделал С. М. Соловьев в изучении истории Украины и русско-украинских связей. Несмотря на тенденциозность – из всех русских историков XIX – нач. XX он сделал больше других! Карпов – это уже продолжатель – детализатор. Потому, я вижу перспективу в эссе – “С. М. Соловьев и изучение истории Украины”, хотя он не хочет признавать украинцев и Украину...

В конце июля до 3.VIII, когда уезжаю со студентами во Львов, буду в Днепропетровске. Звоните! Приезжайте тогда. Доводите до финиша дисс[ертацию]. – печатайте etc.

Поклон Мэри – и Христине Осиповне². Моё зрение стабилизировалось, закапываю, а резкости нет [в] лев[ом] глазе и, вероятно, не будет. Н. П. К[овальский].

Мар[ья] Ив[ановна] передает привет.

Н. П.

(Автограф).

¹ “Мэри!” – жартівливе прізвисько Марії Йосипівни Ільєнко – дружини Ю. В. Назаренка.

² Христина Петрівна Ільєнко – мати Марії Йосипівни. Її ім’я по-батькові Микола Павлович написав помилково.

№ 11

**1987, серпня 29. Дніпропетровськ (?). –
Додаток до автореферату Ю. В. Назаренка**

Рецензія!! Обзор в автореферат как апробация.

История СССР. – 1986. – №3.

Распутник Б.И. (Борис Исаакович).

Труды по историографии и источниковедению Днепропетровского государственного университета, с. 164-168

О Вас упоминается "в обойме" на с.165.

"Одна из особенностей рецензируемых сборников – обращение к изучению творческого наследия видных советских историков... Вклад известных советских историков... В. А. Голобуцкого... в разработку истории Украины периода феодализма рассмотрен Н.П.К... и Ю. В. Назаренко (1976 г., вып.1, 1984 г.).

Ксерокопию этой статьи тоже закажу.

(Автограф).

№ 12

**1987, грудня 23. Дніпропетровськ. – Лист М. П. Ковальського
до Ю. В. Назаренка та М. І. і Х. П. Ільєнко**

Дорогие наши друзья Назаренки-Ильенки!

Шлем Вам свои новогодние приветы и поздравления. Да исполнятся Ваши чаяния и желания, чтобы в квартире № 16 в этом году был кандидат исторических наук. Н. Ковальский, М[арья] Ив[ановна], дети.

(Автограф. Листа написано на святковій новорічній листівці. Адреса отримувача: "Запорозьє, Артема 8-а, кв. 16. Назаренко Ю. В., Ильенко М. И. – Х. П.". Адреса відправника: "320050. Днепропетровск-50, Ковальские, Жижко М.". Поштовий штемпель "Днепропетровск 27.12.[19] 87").

№ 13

**1988, серпня 16. Львів. – Лист М. П. Ковальського
до сім'ї Назаренків**

Львов, 16.VIII.88.

Дорогие Юрий Васильевич, Мария Иосифовна, Христина Петровна,

Приветствую Вас из Львова, где я со студентами на практике со 2.VIII. 25.VIII отбываю в Днепропетровск, наконец. Очень я в этом году притомился, устал. Попался очень разболтанный и невоспитанный конгломерат студентов III курса. Со мной приезжала м[ладшая] дочь, она с 4.VIII в Остроге, где мы начали грандиозный ремонт дома – родного очага. 2 раза в этом месяце я уже там был. 20.VIII сюда приедет старшая Таня. Часто Вас вспоминаю, как родных. Желаю всего наилучшего.

Н. Ков[альский]”.

(Автограф. Листа написано на листівці з видом на Львівській університет. Адреса отримувача: “Запорозьє-63, Артема 8-а, кв. 16. Канд. исторических наук Назаренко Юрию Васильевичу”. Адреса відправника: “Львів. М. Ковальський”. Поштовий штемпель “16.08. (19)88. Запис Ю.В. Назаренка: “Получено 20.VIII.[19]88”).

№ 14

1988, серпня 16. Львів. – Лист М. П. Ковальського до Ю. В. Назаренка

31.VIII. 88.

Дорогой Юрий Васильевич!

Посылаю Вам на память открытку с видом Острога, моего родного городка. Эта открытка на память и Марии Иосифовне как первой Вашей семье, побывавшей в Остроге. Н. П[авлович].

(Автограф. Листа написано на листівці з видом Острозької бапти. Адреса отримувача: “Запорозьє-63, аб. яц. 591, Артема 8-а, кв. 16. Канд. ист. наук Назаренко Юрию Васильевичу”. Адреса відправника: “320050, Днепропетровск-50, а/я 230 проф. М. Ковальський”. Поштовий штемпель нечіткий).

№ 15

1989, жовтня 22. Дніпропетровськ

Днепропетровск, 22.X.[19]89.

Дорогой Юрий Васильевич,

Сегодня вернулся из Киева, где был на установочном заседании (19.X) Республіканської Асоціації Українознавства, президентом

ее избран Иван Дзюба. В состав правления РАУ – комитета избран и я, и В. В. Грабовецкий, который прибыл на этот форум.

Жили мы с ним в одном номере в академической гостинице “Феофания”. 20/Х посетил я Острог, свой дом, племянницу – Сашу Жижко, был на кладбище, поклонился родительським могилам.

В Остроге вышла моя источниковедческая статья в местной газете об Остроге XVI–XVIII в. с семью фоторепродукциями гравюр Острога – в 5-ти номерах газеты.

Вам подарок – библиография Ф.П.Шевченко – её я достал в Институте истории для Вас

Обнимаю Ковальский

Оба отзыва на автореферат получил и я, и Кривой¹. Хлопцы благодарят Вас.

(Автограф).

№ 16

*1992 (?), березня 5 (?). Дніпропетровськ. –
Лист М. П. Ковальського до М. І. і Х. П. Ільєнко*

Дорогие и уважаемые женщины Ильенки –

Рады поздравить Вас, очень близких нам людей, с женским праздником – благодати, благополучия, выстоять и продержаться в это смутное время. Привет Юр[ию] Васильевичу. Ковальские”.

(Автограф. Листа написано на святковій (до 8 березня) поштовій листівці. Адреса отримувача: “Запорозьє, Артема 8-а, кв. 16. Ильєнко Марии Йосифовне и Христине Петровне”. Адреса відправника: “320050. Днепропетровск-50, а/я 230 Н. Ковальский”. Поштовий штампель малорозбірливий).

№ 17

1994, травня 22. Дніпропетровськ. – Лист до Ю. В. Назаренка

Днепропетровск, 29 мая 1994.

Дорогой и многоуважаемый Юрий Васильевич,

На этот раз полагаю, что получите автореферат моего очередного аспиранта (это уже № 21), по-моему, известного Вам Александра Андреевича Удода, который прошел большой жизненный

¹ Иван Опанасович Кривий – доцент істфаку ДДУ, секретар спеціалізованої ради факультету.

путь от школьного учителя до нынешнего Начальника Управления Народного образования нашей области. Его оригинальное и неординарное исследование посвящено изучению жизненного и творческого пути Костя Григорьевича Гуслистого, которого мы с Вами почитаем, как видного украинского историка. Работая над данной темой, Александр Андреевич проявил большой энтузиазм, старательность и исключительное трудолюбие и заслуживает всяческой поддержки. Будем очень благодарны Вам за хотя бы небольшой отзыв, обращаясь к Вам как к историографу, знакомого с такой проблематикой.

С наилучшими пожеланиями М. Ковальський.

(Надруковано на бланку: “Ковальський Микола Павлович, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України завідувач кафедру історіографії і джерелознавства Дніпропетровського державного університету України; 320625, Дніпропетровськ-10, проспект Гагаріна, 72”. Підпис – автограф).

№ 18

1996, грудня 25. Дніпропетровськ

25.XII. 96.

Дорогие друзья!
Назаренки-Ильенки,

Примите наши сердечные поздравления и пожелания в Новом 1997 году! Пусть хотя бы этот год будет счастливее. Главное – без тяжких болезней. Н. Ков[альський].

(Автограф. Листа написано на поштовій новорічній листівці).

№ 19

1999, жовтень, 17. Остроз. – Дарчий запис.

Дорогому і вельмишановному Юрію Васильовичу Назаренко на добру згадку про нашу багаторічну співпрацю і дружні стосунки.

М. Ковальський.

Остроз, 17/X. 1999.

(Автограф. Дарчий напис М. П. Ковальського на книзі “Етюди з історії Острога” Острог, 1998).

№ 20

2002, березня 6. Острозь.

Дорогие нашиe друзья из Запорожья,
Мария Осиповна – Христина Петровна, Ковальський – Жижко сердечно приветствуют и поздравляют с праздником 8 марта. – Желает здоровья и добра.

Н. Ков[альський], М[ария] Ивановна.

(Автограф. Листа написано на святковій (до 8 березня) поштової листівці. Адреса одержувача: “Марії Йосипівні (і) Христині Петровні Ільєнко, вул. Артема 8-а, кв. 16 Запоріжжя 69063”. Адреса відправника: “35800. проф. М. Ковальський, вул. Кардашевича, 10, м. Острозь Рівненської обл”. Поштовий штемпель “7.03.[20]02Україна, Острозь Рівненської”).

№ 21

2003, січня 5

Дорогие Юрий Васильевич, Марія Йосипівна и Христина Петровна.

Спасибо за память, получение от Вас письма и открытки с Новогодними и Рождественскими поздравлениями. Примите от нас наилучшие поздравления. Моя внучка Таня (ученица 10 класса) пишет Вам это письмо под мою диктовку, поскольку после перенесенного мною в ноябре кровоизлияния и небольшого инсульта я, к сожалению, не могу написать Вам лично это письмо. После лечения в острозкой и ровенской городской больницах немного подлечился и с середины октября опять в Остроге.

Новый год я провожу уже как полный пенсионер: с 1 января уволился с работы и перешел на научную пенсию, которую еще не получаю. Работаю почасовиком, на кафедре истории на должности профессора. Моя загрузка очень небольшая, имею одного аспиранта, тема исследования моего аспиранта посвящена творчеству В. А. Дядиченка (1909–1973).

Увольнение мое со штатной работы было вызвано невозможностью постоянного присутствия в академии, особенно в это время, когда на улицах холодно и гололед.

В 2000 году мне удалось издать две книжечки: мою библиографию и учебное пособие по методике организации научно-иссле-

довательской и самостоятельной работы студентов, которая сдана с грифом учебников для вузов. Тепер готовлю к изданию новую книжечку, которая может бать фундаментальной как вступление к кнр[аинскому] источниковедению. Надеюсь, что в 2003 году эта книга будет мною завершена.

Вероятно, Вам известно о кончине в позапрошлом году о кончине (написано двічі – Ю. М.) мамы Ю. П. Князькова¹, Елены Захаровны, доктора медицины. Сообщаю Вам также телефоны днепропетровские: Ира 776-61-08 (код 8-0562); тел. Тани (старшей) 772-59-41 (код 8-0562). Мой тел. 3-02-19 (код Острога 8-03654).

Очень Вам сочувствую в связи с болезнью Марии Осиповны. Я могу себе только представить сколько у Вас было и есть переживаний в связи с ее болезнями. Жаль, что мы так далеки друг от друга и не можем вам ничем помочь. Будем надеяться, что состояние здоровья Вашей супруги стабилизируется. Мысленно переносюсь в Вашу обитель по ул. Артема, где мы с Марией Ивановной неоднократно бывали у вас в гостях. К сожалению, мне больше не придется быть на Вашей запорожской земле. Всегда добрыми словами вспоминаю вашу милую семью. То исключительное гостеприимство и даже хлебосоольство, которое всегда проявлялось Вами и Вашей семьей по отношению к нам, что я ценю и дорожу теми временами, которое мне пришлось проводить у Вас.

Важное известие Вы сообщили о пребывании Лили в Праге, где она продолжает свою дидактическую деятельность. Что касается последних времен в жизни Марии Ивановны, то хочу Вам сказать, что осенью 2002 года она очень упала духом и постоянно думала о своей скорой кончине. Хотя она опасалась больницы, но в октябре решила лечиться в стационарном отделении неврологии. Приблизительно 15 октября с ней был инсульт, уже в больнице. Вскоре приехала моя внучка Таня, а затем и дочь Ира, которые досматривали ее (Марию Ивановну). Она не могла уже говорить, хотя узнавала людей. С больницы 31 октября рано сообщили о ее кончине. 1 ноября ее тело было доставлено в наш дом, откуда со священником и певчими при большом участии знакомых и сотрудников Академии оправились на кладбище, где похоронили с ее мужем, который трагически погиб в [19]47 году. Коллектив университета оказал нам большую поддержку транспортом, в сто-

¹ Юрій Петрович Князьков – колишній аспірант М. П. Ковальського, нині – доцент Запорізького національного університету.

ловой университета состоялся “жалобный обід” А 2 ноября 9 дней.
Ковальський 5.01.03.

(Оригінал. Лист написано онукою М. П. Ковальського Тетяною під диктовку).

№ 22

2003, березень 18. Острог

Острог, 18.03.03.

Дорогие наши друзья, друзья нашего рода Ковальских-Жижко. В этот скорбный день не только для Вас, но и для нас мысленно прощаюсь с Светлой Памяти Марией Иосифовной, которая так неожиданно для меня ушла в другой мир, выражаем от всех нас свою скорбь и глубокое сожаление. Всегда будем помнить ее доброту, гостеприимство нас в Запорожье, сладкие подарки в дни бракосочетания наших девочек и ее доброту, которую мы всегда и постоянно ощупали. Ее добрые слова и забота во время каждого нашего приезда в Запорожье всегда сохраняются в наших сердцах. Трагизм Вашей семьи мне очень близок. Не могу поделиться с нашей Берегиней Марией Ивановной, которая так любила Марию Осиповну, ценила ее заботы и мысленно была с Ней.

Память о прекрасном человеке, жене и матери Марии Иосифовне навсегда сохранится в наших душах. Пусть ей земля будет пухом, а память о Ней будет вечной.

Ваш Ковальський. Наша маленькая Таня по телефону просила меня передать Вам привет.

(Оригінал. Лист написано онукою М. П. Ковальського під його диктовку. На конверті рукою Ю. В. Назаренко написано: “Получено в день моего 75-летия 22/III 2003”).

№ 23

2003, серпня 3. Острог

Острог, 3.VIII.2003.

Дорогой и многоуважаемый, славный, душевный Юрий Васильевич, Должен вас огорчить своїм грустным известием, что 25 июля 2003 г. на 43¹ году жизни скончалась моя старшая доченька Таня – после тяжелой онкологической болезни. Похоронили ее в Дне-

¹ Виправлено рукою Назаренка на “42”.

пропетровске на могиле рядом с ее мамой Любовью Кирилловной, которая ушла в другой мир в декабре 1972 года.

По состоянию своего здоровья я не присутствовал на ее похоронах, ездить из Острога даже на эти похороны у меня не было возможности. Детей у нее не было.

Помню о Вас всегда Ваш Николай Павлович, сочувствую Вам в Вашей болезни.

Искренне Ваш Ков[альский].

Пишу нерозборчиво после инсульта, который у меня состоялся в начале ноября 2002 года.

(Автограф. Рукою Назаренко написано на полях: “Я получил на почте 11.08.2003 в 16-45”).

№ 24
2005, грудня 18.

Вельмишановний і дорогий Юрій Васильович!

Вітаємо Вас з 2006 р. і Різдом Христовим!

Бажаємо в Новому році Здоров'я, Щастя, Благополуччя!

Проф. М. П. Ковальський і його внучка Тетяна.

(Оригінал. Листа написано на святковій новорічній листівці рукою Тетяни – онуки М. П. Ковальського під диктовку. Адреса одержувача: “Доц. Назаренко Юрій Васильович, вул. Артема, 8-а, кв. 16 м. Запоріжжя, 63”. Адреса відправника “Проф. Ковальський М.П. вул. Кардашевича, 10 м. Острозька Рівненська область 35800”).

3 листів різних осіб
№ 1

*1973, грудня 18. Москва. – Лист Іоїля Ковальського
(дядька М. П. Ковальського) до Ю. А. Мицика*

18/ХІІ-[19]73.

Дорогой Юра!

Спасибо Вам, за Ваше теплое письмо.

Уже после Вашего отъезда я выслал Николаю Павловичу грампластины, какие он просил. Сейчас получил новый заказ, который постараюсь осуществить.

Желаю Вам успехов в Вашей деятельности! Передайте, пожалуйста, привет Николаю Павловичу.

(Автограф. Листа написано на поштової картці. Адреса отримувача: “Гор. Днепропетровск, ул. Павлова, д. №6/2. Ю.А. Мыцык”. Поштовый штампель: “Москва. 19.12.[19]73”).

№ 2

*1976, 27 грудня. Запоріжжя (?). –
Лист І. М. Бірюльова М. П. Ковальському*

Уважаемый Николай Павлович!

Выполняю Вашу просьбу – вчера (в воскресенье) получил – сегодня утром (понедельник) – высылаю.

В свою очередь и к Вам – просьба. Я, в той статейке, что передал с Вами, пропустил одну сноску. *Очень Вас прошу – попросите Юру, чтобы он исправил мою оплошность.* Это на стр. 7 нужно пронумеровать “3” и сделать в примечаниях сноску: 3. Л. И. Брежнев. Ленинским курсом. Речи и статьи, т.3, М., Политиздат, 1972, с. 395.

Всем самые искренние поздравления к новому году!

Счастья, здоровья, успехов!

Всегда Ваш Бирюлев

27.XII.[19]76.

(Оригінал. Машинопис. Підпис – автограф).

№ 3

*1999 (?). Дніпропетровськ. –
Лист І. Є. Тищенко до Ю. А. Мицика*

Здравствуйте, Юрий Андреевич!

Давно я хотел Вам написать, но откладывал, начинал переписку с Николаем Павловичем. И вот сегодня я решил написать Вам. Последний раз мы виделись летом 1998 года. Я еще тогда хотел поддерживать с Вами отношения, но были разные сложности.

Юрий Андреевич, после истории с Николаем Павловичем у меня с научной работой не получается. Еще в 1979 году я нашел руководителя в Ленинграде, но нужно было часто там работать. В 1988–1992 гг. я несколько раз встречался с Николаем Павловичем, был у него в 1989 г. на дне рождения. Но Николай Павлович ни-

чого мне не предложил. Может быть мне нужно было начинать об этом разговор. Юрий Андреевич, я все ж таки хотел бы возобновить занятие научной деятельностью. С этой целью хотел бы приехать к Вам. Может быть Вы мне можете что-нибудь предложить или посоветуете обратиться к кому-нибудь из Ваших коллег. Если Вас не затруднит, напишите, пожалуйста, как Вы на это смотрите.

До свидания. Игорь.

(Автограф. Адреса відправника: “Днепропетровск, 49000, пр. Карла Маркса, 62, Главпочтамт, Тищенко И. Е. До востребования”. Адреса отримувача: “Киев-01000, Киево-Могилянская академия, профессору Мыцьку Ю. А.” Поштові штемпелі нерозбірливі).

№ 4

1991, червня 24. Запоріжжя. – Замітка М. П. Ковальського

24.VI.1991.

М. П. Ковальський

**Праці М.С. Грушевського в галузі археографії
та джерелознавства історії України XVI – XVII ст.**

Видатний український історик Михайло Грушевський був блискучим знавцем джерел з історії України. Усі його праці як синтетичні (багатотомна “Історія України-Руси”, “Історія української козаччини”, “Культурно-національні рухи на Україні” та ін.), так і науково-популярні статті в наукових збірниках, наукових періодичних виданнях, рецензії засновані на багатій та всебічній джерельній базі.

Творча джерелознавча лабораторія вченого знайшла своє відображення у численних екскурсах, підрядкових посиланнях, примітках та коментарях в томах “Історії України-Руси”, зокрема що стосується джерел XVI – першої половини XVII ст. – у IV-VII томах. Зокрема, М. Грушевським відзначено значення люстрацій: “Для XVI в. дорогоцінними джерелами до пізнання економічного життя служать люстрації, інвентарі, поборові реєстри й митні книги”, використані видані “Переписи Київських і Волинських замків”, проаналізовані публікації О. Яблоновського люстрацій та ін. (Історія України-Руси. – Київ, Львів, 1907. – Т. VI. – С. 606), аналіз книг Волинської метрики та ін.

Характерним для студій М. Грушевського є тісне й органічне поєднання джерелознавчого аналізу з історіографічним, що пронизує всі томи “Історії України-Руси”, виявлення ступеня джерелознавчої новизни як документальних публікацій, так і спеціальних досліджень (зокрема, праць П. Куліша, Л. Жуковича. Історія України-Руси. – Київ, Львів, 1909. – Т. VII. – С. 582).

Значний внесок у розширення джерельної бази історії України XVI – XVII ст. вніс М. Грушевський завдяки наполегливій багаторічній археографічній діяльності та її організації. У цьому відношенні виділяється том “Акты Барского староства XV – XVII вв.” у серійному виданні “Архив Юго-Западной России” (Київ, 1898 р, частина VIII, т. I).

Особливо плідною була археографічна та едиційна діяльність М. Грушевського у Львові, започаткування документальної серії “Жерела до історії України-Руси”, яку видавала у Львові в 1896 р. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Т. Шевченка (описи та люстрації королівщин в “землях руських”, Галицькій, Перемиській, Сяноцькій, Холмській, Белзькій і Львівській землях в XVI ст.). Для цих видань були використані фонди Коронної метрики, Коронного скарбу, книга люстрацій.

Значний інтерес і цінність мають публікації документів XV – XVI ст. Їх аналіз та коментарі до них М. Грушевського, наприкінці XIX – початку XX ст., зокрема і архів скарбу коронного в Варшаві (т. 6), кілька київських документів XV – XVI вв. (т. II), дозвіл короля Жигимонта митнику Петрашку на передачу с. Крогульця камінецькому наміснику Григорію 1509 р. (т. II), надане магдебурзького права містечку Дідову 1596 р. на Київщині (т. 25), Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр. (т. 31-32), лист короля Стефана Баторія до калги 3 р. 1577 (т. 44), невивплачене (?) київське подимне (т. 43), два селянські контракти купна – продажі з початку XVI ст. (в с. Одрехови) (т. 50), Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України (1531–1574 рр.).

Джерелознавчу, археографічну та едиційну діяльність М. Грушевського продовжили його учні, що пройшли наукову школу в семінарі свого вчителя, – І. Крип'якевич, М. Кордуба, С. Томашівський, В. Доманицький, І. Джиджора, Ф. Срібний та ін.

Варіант (?) Запорожжє 24.VI.1991.

Віктор Атаманенко

ТИПОЛОГІЯ МІСТ КН. В.-К. ОСТРОЗЬКОГО У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ

Стаття присвячена розгляду характерних рис урбаністичного процесу у південно-східній Волині в кінці XVI – на початку XVII ст. Основна увага приділена документам описово-статистичного характеру як джерелам до історії міст та можливостям використання їх інформації для проведення типологічних досліджень.

Ключові слова: Південно-східна Волинь, урбанізаційний процес, кн. В.-К. Острозький, джерела описово-статистичного характеру, типологія.

Статья посвящена рассмотрению характерных черт урбанистического процесса в юго-восточной Волыни в конце XVI – начале XVII в. Основное внимание уделено документам описательно-статистического характера как источникам по истории городов и возможностям использования их информации для проведения типологических исследований.

Ключевые слова: Юго-восточная Волинь, урбанизационный процесс, кн В.-К. Острожский, источники описательно-статистического характера, типология.

This article is dedicated to a review of the common features of the urbanization process in South-Eastern Volhynia during late XVI – early XVII centuries. Author pays special attention to descriptive and statistical documentation, as a source to urban history and possibility to utilize this information to conduct typological studies.

Key words: South-Eastern Volhynia, urbanization process, Duke V.K. Ostrojski, descriptive statistical sources, typology.

Переважно більшість на Волині склали приватновласницькі міста. На розвиток давніх міських поселень та утворення нових впливали різні чинники, перш за все – економічні. Але особисті

прагнення шляхти та, особливо, представників потужних аристократичних родів також відігравали при цьому свою роль. Вони разом з визначальними для всього загалу міст торгівельно-виробничими (торгово-ремісничими), оборонно-захисними, представницькими та управлінськими завданнями спиралися в переважній більшості випадків та були пов’язані зі своїм сільським оточенням – ключами та волостями. Приватні міста були практично в усіх випадках власницькими резиденціями і як такі відображали претензії та прагнення власників. Ці міста були мобільними, зростаючи чи втрачаючи свій статус та приваблюючи переселенців. Вони, правда, не для розглядуваного періоду, представлені більшою кількістю описово-статистичних джерел. Всі ці обставини, але перш за все їх повна чисельна перевага, дають підстави на основі їх вивчення робити висновки про основні проблеми і тенденції розвитку міст в цілому. Проведення типології міст є важливим самостійним дослідницьким завданням, але її значення зростає у випадку відсутності регулярно створюваних джерел, які відображають особливості об’єктів типологізації. Завданням даної статті є показ можливостей багатомірного статистичного аналізу до описово-статистичних джерел для проведення типології міських поселень південно-східної Волині.

На території південно-східної Волині прискорення урбанізаційного процесу почалося з запізненням по відношенню до інших частин краю. Він був пов’язаний з діяльністю князів Збаразьких, Острозьких та Заславських. На середину XVI ст. в регіоні було всього кілька міст – давніших (Полонне, Заслав, Кузьмин, Красилів, Любар) та щойно створених (Білогородка, Гриців). Завершенням цього, незначного за інтенсивністю, етапу пожвавлення урбанізаційного пожвавлення в регіоні можна вважати заснування на місці с. Колицинці кн. В.-К. Острозьким міста Костянтинів (1561 р.). Згодом в регіоні засновуються міста Базалія, Краснокорець, Лабунь, Новий Заслав, Остропіль, Славутина, Шульжинці (Сульжинці), Ташків, Шепетівка. При містах, які найбільш інтенсивно розвивалися, розбудовувалися передмістя та “нові” міста. Це два аспекти урбанізаційного процесу, його первинна та вторинна (друга) форми [12, с. 135]. Всі вони мали різні перспективи розвитку як міські поселення і належали до різних їх груп.

Найдавніші свідчення, які містили доволі повну характеристику міст як соціально-економічних об’єктів містять податкові до-

кументи. Поборові реєстри є єдиною категорією джерел описово-статистичного характеру другої половини XVI – першої третини XVII ст., яка містить інформацію по всій території Волині і є придатною для проведення соціальної типології міст. Вживані в них категорії міського населення не завжди відповідають поняттям поборових універсалів, а іноді об'єднують такі категорії. В одному з найповніших поборових реєстрів 1583 р. відображено то сумарні, то відокремлені показники для ремісників та торговців, то окремі, то сумарні дані по категоріях міських будинків (див. табл. 1).

*Таблиця 1.
Кількісні характеристики міст південно-східної Волині
(1583 р.) [24]*

Податкові категорії	Костянтинів	Красилів	Шульжинці	Полонне	Застав'я	Остропіль	Кузьмин	Лабунь	Заслав	Н.Заслав
Ринкові	23	12	12	12		33		20	15	
Вуличні		104	29	26				60	28	
Передм.										
Вуличні і передм.	306					484				
Дім					12					
Убогі	64	14	36	26		93		12	54	
Крамар	9									
Різник	8		1	1		5			2	
Соленик	6					4				
Пекар	10					3			2	
Лани									37	
Пів ланки	217	63				146				
Рілля								40		
Городи	132	54			38	57			60	
Дими					38		15			30
Дударі	3	1		1		2		1		
Жид.слуги	5					3				

Перекупні	12					5			4	
Солодовні	5								1	
Підсусідки	12	4				4				
Городники							6			2
Ремісники	19	8		5		18		1	6	
Священики	4	2	1			3	1	1		

Основою міського життя були ринкові площі. Тому показник кількість ринкових будинків характеризує і саме місто. В той же час, він певною мірою характеризував місто за розмірами та значенням як торгового центру, а також пов’язувався з претензіями власників на велику роль міст як торгових осередків. Окрім того, ринок був центральним та найбільш важливим компонентом міста, орієнтованим на забезпечення розташування якомога більшої кількості торговців та товарів [12, с. 110]. Так, найбільшу кількість ринкових будинків (понад 20) мали переважно “нові” міста південної Волині – Лабунь, Радивилів, Красний Корець, Остропіль [12, с. 111 – 112], Старокостянтинів, Базалія [18, с.122 – 123, 206 – 207] та ін. З іншого боку, зафіксована в поборових реєстрах кількість ринкових будинків представляла тільки оподатковувану їх частину і, відповідно, не фіксувала звільнених з різних причин будинків. В цьому відношенні поборова документація поступається інвентарним описам, а різночасові, навіть відділені кількома роками, сумаріуші можуть помітно відрізнятися. Ринок поза всяким сумнівом вважався найпрестижнішою частиною власне міста, не беручи до уваги спеціально виділені для шляхти його райони. Ринок вважають організуючою ланкою внутрішнього планування міських поселень, центром економічного та суспільно-політичного життя міста [21, с. 37].

Неринкові міські будинки могли бути представлені помешканнями вуличними, парканними та передміськими. Саме передмістя з часом перетворювалися на ядро нових міських осередків. Безперечно, наявність та величина передмість була важливим показником міської структури [12, с. 125]. Сама наявність передмість свідчила про розвиток міста, переростання ним своїх первісних меж. Цікаво, що поборовий реєстр 1583 р. фіксує їх виключно у містах західної (Торчин, Сокіл, Ковель, Свинюхи, Літовіж) та частково центральної (Торговиця, Олика) частини Волині. Ця кількість сут-

тево відрізняється від кількості джерельно зафіксованих випадків існування передмість (32 поселення) [12, с. 125], що не може не бути пов'язаним з татарським нападами, від яких страждали більше передмістя, особливо в південних та східних регіонах краю. Зародки передмість та нових міст можна побачити у сільських за характеристиками мешканців села Заслава (майбутній Новий Заслав) та Застав'я (згодом – Нове Полонне) [24, с. 131, 134]. На той же час передмістя зафіксовані в майбутньому в найбільших містах південно-східної Волині – Костянтинові, Полонному та Острополі. Передмістя в умовах інтенсивної локаційної політики (складової загальної господарської та військово-оборонної діяльності) землевласників (перш за все і майже винятково, крупних) не могли не відігравати роль осередків збільшення загальної чисельності міського населення. На 1629 р. передмістя згадуються у таких містах південно-східної Волині, як Костянтинів, Остропіль, Любар [1, с. 90, 97, 98]. За інвентарем 1615 р., в якому було описано міста Шульжин, Костянтинів, Кузьмин, Красилів та Базалія, передмістя існували в Красилові та Костянтинові [18, с. 133 – 135, 188]. Стосовно першого, передмістя як окрема частина міського простору не виділяється, тільки згадується, що один з двох орендарських будинків розташовувався на передмісті. Щодо другого – описується розташоване за р. Ікопоть село Старики, яке згодом стало передмістям. Можна вважати, що воно вже мало такий статус, оскільки серед його мешканців були шляхтичі, замкові слуги та татари. Згадується передмістя і в Старому та Новому Полонному (Острозьке) [5, с. 237, 262]; можливо, невеликим передмістям Старого Полонного були Лука та Загороддя [5, с. 242 – 248].

Всі новостворювані міста південно-східної Волині практично відразу діставали класичну міську просторову організацію – ринкова площа, вулична мережа, а в ряді випадків – передмістя. Це не може не свідчити про досить значну організаційну та попередню планувальну роботу, яку проводили (частіше – не безпосередньо) власники. Найбільш інтенсивним був розвиток міст Костянтинів та Остропіль, заснованих кн. В.-К. Острозьким.

Так, наприклад, поборовий реєстр 1570 р. відобразив стрімку розбудову Костянтинова протягом першого десятиріччя його існування. За цей період місто фактично досягло розмірів (кількості будинків та, відповідно, чисельності населення), навколо яких пізніше коливалося [24, с. 28]. Місто мало яскраво виражений торгі-

вельно-ремісничий характер. Ремісники разом з учнями склали близько чверті мешканців. Цікавим є те, що учнів, “товаришів ремісників”, було дуже мало – всього 14 (біля 12% від усієї кількості ремісників Костянтинова). Очевидно, це було результатом того, що місто формувалося поки-що за рахунок переселенців і з власних мешканців не було можливості (вікова структура) формувати нові кадри ремісників. Правда, за даними реєстру 1570 р. ситуація зі співвідношенням ремісників та їх учнів в різних містах Волині була доволі розмаїтою. Реєстр виділяє лише трьох перекупників, що навряд чи відповідає дійсності. Торгівлею не могли не займатися мешканці 188 міських та 136 убогих будинків. Але на цей час, скоріше за все, їх основним заняттям було землеробство, оскільки розмір побору (20 грошів з міських будинків, убогі землею не користувалися) складався з платежу з будинка, який міг дорівнювати 8 або 2 грошам (за даними реєстру 1577 р. з вуличних будинків платили шос у розмірі чотирьох грошів [24, с. 43]) та плату з ріллі – 12 грошів з волоки. Отже, власники міських будинків мали в своєму розпорядженні по 1-1,5 волоки орної землі (хоча поміри проведено ще не було). Таким чином, сільськогосподарські заняття займали помітне місце в організації праці значної частини мешканців Костянтинова. Поборовий реєстр не виділяє такої категорії будинків, як ринкові, що свідчить про незавершеність на 1570 р. просторової організації міста. Показовим є те, що міська церква Воздвиження Чесного Хреста була зведена також на 1570 р. [10, с. 358] Незавершеність розбудови міста видно й з практичної відсутності належних до нього сіл [24, с. 28].

Поборовий реєстр 1577 р. свідчень по Костянтинівщині, як і по сільських поселеннях всього Кременецького повіту, не містить через татарське спустошення. За неповне десятиріччя кількість мешканців у Костянтинові помітно зменшилася. Але утвердилася, хоча, можливо, і не повністю та остаточно, його міська організація. Поборовий реєстр фіксує наявність ринкової площі, на якій розташовувалися 43 будинки, вуличні будинки та халупи, в яких проживали перекупники (20), ремісники (82), городники (59) та власники городів та незначних додатків орної землі (18) [24, с. 43]. До міських мешканців віднесені також не власники “міських будинків”, а “люди, які ріллю роблять, дими на півдворищах” (156) [24, с. 43]. Останнє, очевидно, свідчить про наявність костянтинівського передмістя, розташованого, можливо, за Случчю, де згодом

воно трансформувалося у Нове місто. Зникли з поборового реєстру такі категорії населення, як коморники, мешканці убогих халуп та товариші ремісників. Стосовно перших можна припустити їх тимчасовість, пов'язану з татарськими спустошеннями; як категорія населення вони в джерелах з'являються в XVII ст. [16, арк. 22 зв.] Зникнення убогих халуп також слід вважати явищем тимчасовим, пов'язаним також зі спустошеннями (і зменшенням чисельності як міського, так і особливо сільського населення), в результаті яких з'явився резерв орної землі. Так, вже на 1583 р. убогі халупи складають майже п'яту частину (17%) міських будинків [24, s. 128]. Натомість товариші ремісників у Костянтинові так ніколи більше в податкових документах не з'являються. При цьому й сама кількість ремісничого населення в місті постійно зменшується. При цьому за період з 1570 до 1577 р. зростає і питома вага мешканців Костянтинова, які займалися сільським господарством. Якщо на 1577 р. таких було близько половини, то на 1583 р. – майже дві третини. І відбувалося це за перетворення Костянтинова у головний міський осередок колишньої Кузьминської волості. Якщо говорити про це на основі сумарного поборового реєстру 1577 р. неможливо, то первинний поборовий реєстр 1576 р. про це опосередковано говорить [22, арк. 585 зв.].

Поборовий реєстр 1583 р. є найбільш повним. Оскільки поряд з даними по міських поселеннях подає відомості і по селах волостей південно-східної Волині. Він вказує на наявність в структурі Костянтинівської волості поселень, які перебували в держанні шляхти-клієнтів. Їх кількість була незначною (чотири випадки), але це, скоріше за все, пов'язано з особливостями подання інформації в поборових реєстрах [24, s. 128 – 130]. За характером інформації реєстр 1583 р. є найдосконалішим з усіх сумарних поборових реєстрів, оскільки подає не просто категорії населення за родом (ремісники, торговці тощо) занять, а й за їх видом (професія, конкретне ремесло чи промисел). Так, в ньому зазначені такі професії, як перекупник (12), пекар (10), крамар (9), різник (8), соленик (6), слуга (жидівський, 5), дудар (3) [24, s. 128]. На жаль, стосовно багатьох ремісників подано сумарний показник (19 осіб) без розрізнення професійної належності. Після цієї вказівки в реєстрі згадано наявність 12 підсуєдків – можливо, це були учні ремісників. В місті також проживало чотири священики та перебувало троє люозних (гультяїв) [24, s. 128]. Дещо зросла порівняно з 1577 р. кіль-

кість задіяних в сільському господарстві жителів. Якщо тоді половинних наділів було 156, то в 1583 р. – 217. Правда, в першому випадку йшлося про дворища, а в другому – про лани, які загалом були меншими; в той же час, на Волині чіткого термінологічного розмежування цих понять у податкових документах не було. З податкових документів реєстр 1583 р. вказує на наявність у Костянтинові передмістя.

Ще більш швидкими темпами розвивався Остропіль. Заснований у 1576 р. (локаційно-магдебургський привілей одержано на початку 1580 р. [12, с. 79]), він не міг кілька наступних років нормально розбудовуватися через татарські напади на Волинь. Незважаючи на це, за 1578 – 1583 рр. (останній татарський напад та свідчення поборового реєстру) в місті була значна ринкова площа (33 будинки), вулично-передміська структура (484 будинки) та найбільша для регіону кількість убогих (що не користувалися землею, а отже, скоріше за все, ремісницьких – 93) будинків. В місті було 3 священики, що теж свідчило про увагу власника до розбудови нового міста; більше їх, чотири, було лише в старшому на півтора – два десятиріччя Костянтинові [24, с. 128, 146]. Свідчення наступного зі збережених поборових реєстрів за 1589 р. містить такі ж самі дані [6, арк. 149], але відображають вони не дійсний стан розвитку міста, а усталення податкової практики посилення на попередні документи. Незважаючи на більший розмір (у півтора рази більша кількість будинків, не рахуючи інші оподатковувані категорії), остропільські міщани мали у використанні набагато менше (у півтора та більш як у два рази відповідно) землі – 146 півланків та 57 городів порівняно з Костянтиновом [6, арк. 149; 24, с. 146]. Тільки в Острополі, як і в Костянтинові, серед усіх міст південно-східної Волині були наявні такі категорії населення, як люзні, прасоли, жидівські слуги. Останнє, очевидно, свідчило про досить значну та заможну єврейську громаду.

З часом на такий же рівень за розмірами вийшло й Полонне. Ці три міста південно-східної Волині до середини XVII ст. зберігали першість за цим параметром. Вони мали складну структуру – два осередки (нове і старе міста) з передмістями. У даному контексті не згадувався Костянтинів, але відомо, що на 30-ті рр. XVII ст. і тут відбулася трансформація Заслуцького передмістя у Нове місто.

Певною мірою, податкові документи підбивають подібні кількісні показники міст на 1629 р. В наведеній нижче таблиці пока-

зано співвідношення і між міським та волосним (сільським) населенням (димами). Як видно, питома вага міського населення була в регіоні досить високою. Найбільші за кількістю димів волості мали в своєму складі кілька міських поселень. Винятками були тільки Базалійська волость та Костянтинівська, де Кузьмин, незважаючи на міський статус, мав скоріше сільські характеристики.

*Таблиця 2.
Кількісні характеристики міст південно-східної Волині
(1629 р.) [1]*

Місто	Міські дими	Сільські дими	Всього димів	% міського населення
Шульжин	168	263	431	39
Полонне, Н. Полонне, Баранівка	581			
	389			
	282	1460	2712	46
Ст.Заслав, Білогородка	367			
	119	768	1254	39
Н.Заслав, Кр.Корець, Шепетівка	508			
	331			
	128	2316	3283	29,5
Остропіль Н. і Ст.	1002	322	1324	76
Лабунь Н. і Ст.	303	379	682	44
Красилів	280	437	717	39
Костянтинів, Кузьмин	561			
	125	995	1681	41
Гриців	300	321	621	48
Базалія	433	596	1029	42

Дані по цілому ряду міст південно-східної Волині збереглися також у інвентарних описах. Для Костянтинова втрачений інвентар 1603 р. містив опис замку та міста, перелік міщан, фіксував міщанські повинності, приміські земельні ділянки. Відомий дослідник Старокостянтинова та південної Волині О.І. Баранович наводить такі факти з цього документа: у місті було 611 будинків; зменшення чисельності ремісників, яких виділяється тільки одна виразна гру-

па – різники, яких було 14, і зазначалося наявність коваля, римаря, сідляря, столяра; збільшення торгового населення, одним з проявів чого дослідник вважав появу єврейських будинків у Ринку, – 31 будинок, 15 належних Скрязі торгових приміщень та 12 мурованих торгових склепів; в передмісті Старики було 24 татарські будинки, в кожному з яких проживало по 2 – 3 господаря; в місті проживало 30 підсусідків, а в приміському селі Старики – кілька бояр; міська земля (фільварки), у обробці якої приймали участь коморники, простягалися на відстань 7 – 20 км від міста до сіл Шкаравка, Капустин та Жеребки; на цій території окремі міщани володіли також 14 ставками [2, с. 17 – 18; 3, с. 248 – 249; 4, с. 56, 180, 185]. Також незбережений інвентарний опис 1636 р. засвідчив, що населення Старокостянтинова досягло максимальної чисельності, як це відображено у збережених описово-статистичних джерелах розглядуваного періоду – 845 будинків, серед яких було 62 – єврейські та 60 – татарських. Проявом цього, як уже зазначалося, було і те, що передмістя трансформувалося у новий міський осередок [19, с. 71 – 75].

Протилежністю цим містам були незначні за розмірами та близькі за структурою до сільських поселень містечка. Їх прикладом можна вважати Білогородку, Кузьмин, Шепетівка та Шульжин. Один з найдавніших міських осередків регіону, колишній центр значної волості Кузьмин втратив таке своє значення, перетворившись при збереженні міського статусу фактично на сільське поселення. На 1583 р. його населення характеризувалося такими категоріями, як дими та городники. Інвентар 1615 р. зафіксував для містечка також суто сільські категорії населення – тяглих, підсусідків та городників, які складали переважні частину мешканців, а також новиків та побережників. Проживали в Кузьмині і 7 ремісників, в тому числі три шевця, кушнір, кравець, бондар [18, с. 150 – 151]. Подібною була структура населення і в трохи більшому за кількістю мешканців Шульжині. В ньому проживали тяглі піддані, підсусідки, побережники, водяники, рибалки, пасічники, бояри, стадники, мельники та дворні слуги [18, с. 99 – 102]. Відзначена укладачами інвентаря кількість осади в містечку (136) була ненабагато більшою від осади с. Марківці (122) [18, с. 102, 107]. На відміну від Кузьмина, який втратив адміністративне значення, в Шульжині зосереджувався управлінський апарат та замкова обслуга.

За наступні два десятиріччя суттєвих змін в складі населення Шульжина не відбулося, хіба-що різноманітнішою стала структу-

ра землекористування міщан та зросли повинності. Тут на 1632 р. знаходилося 55 волочних, 61 півволочне, 13 чвертьволочних господарств, 24 таких, що “поля не тримають” (очевидно йшлося про підсусідків) та 15 коморників та замкові слуги (бояри) [8, арк. 3-7].

Спроби класифікації міських поселень, спираються перш за все на кількісні показники – чисельність населення. При цьому з різних причин – брак джерельних свідчень та методичні складності – їх соціальна структура при цьому не враховується. При визначенні типології міст XVI – XVII ст. використовують поняття “місто” та “містечко”. Їм даються якісні характеристики, але практично завжди відмінності зводяться до кількісних показників. Саме цей чинник і є “найбільш реальним у класифікації міст”, але в наявних спробах класифікації “годі шукати... чітку границю між містом і містечком” [12, с. 23], тобто між окремими, найчастіше згадуваними як в джерелах, так і в дослідженнях, типами міських поселень. Так, рубежем між містом та містечком приймається розмір поселення в 300 будинків або в 150-250 будинків [7, с. 37; 23, с.38]. Більш детальна класифікація білоруських міст виділяє чотири їх групи: великі (більше 10 тис. мешканців), середні (3 – 10 тис. жителів), малі (1,5 – 3 тис осіб), містечка (200 – 1, 5 тис. чоловік) [14, с. 27 – 29]. Загалом же в українській історіографії, як і в польській та білоруській, чіткої та загально визнаної типологічної межі між поняттями місто (велике або мале) та містечко не існує [21, с. 13 – 15]. І.П. Крип’якевич вважав нею розмір поселення в 500 будинків [15, с. 34 – 39; 295 – 296]. Остання за часом спроба класифікації українських міст, яка належить П.М. Сасу, виділяє такі їх типи, як малі (до 200 будинків), середні (200-700 будинків) та крупні (понад 700 будинків) [21, с. 21 – 22]. Міста південно-східної Волині були представлені всіма категоріями поселень. Це видно й з урахування соціальної структури міст Волині.

Сучасна історична наука містить в своєму розпорядженні новітні методики вивчення соціальних об’єктів, в тому числі й проведення їх типології. Одним з них є факторний аналіз, завданням якого є виявлення причин, які впливають на відповідну структуру взаємозв’язків показників певних явищ, представлених складними багатомірними об’єктами. При його застосуванні відбувається стиснення інформації на основі об’єднання в один фактор найтісніше пов’язаних характеристик, тобто складна структура взаємозв’язків пояснюється при застосуванні цього методу наяв-

ністю незначної кількості прихованих так званих загальних факторів, кожен з яких в тій чи іншій мірі впливає на первинні показники [13, с. 278]. Математично обґрунтоване зменшення кількісних ознак, які характеризують явище, як результат трансформації (стиснення) інформації, полегшує проведення класифікації. Одним із результатів факторного аналізу є визначення ваги кожного з об’єктів сукупності у кожному з виділених загальних факторів. Саме ці факторні ваги і можна покласти в основу класифікації [13, с. 287 – 288].

В результаті аналізу даних поборового реєстру 1583 р. для 61 міського поселення на основі застосування методу головних компонентів було отримано п’ять факторів. Вони пояснюють 73% загальної дисперсії об’єктів у чотирнадцятивимірному просторі ознак, вже об’єднаних в зазначені вище блоки. Загалом, факторизація припиняється у випадку, коли сума внесків факторів у пояснення дисперсії складає 70 – 80%, а наступний з виділених факторів пояснює менше, ніж на 5% [13, с. 283]. В даному випадку, варто було б говорити про 6 факторів, оскільки цей випадок повністю відповідає вимогам (див таблицю 3). В той же час, іноді для подальшого дослідження відбирають фактори, які пояснюють і значно менший (наприклад, 55%) відсоток поясненої дисперсії [9, с. 183]. Таким чином, для проведення класифікації можна обмежитися й трьома факторами.

Перш, ніж застосувати результати факторизації для проведення типологізації необхідно здійснити змістовне пояснення сформованих факторів. Зрештою, це потрібно в будь-якому випадку використання даного методу. Структура кожного з виділених головних факторів представлена в таблиці 3. Внесок значення кожної ознаки до фактора є однозначним, тобто входять з максимальним значенням до складу лише якогось одного із факторів. Лише ознака “слуги жидівські” найбільшими своїми значеннями входить до складу двох факторів, але вона перебуває в зоні середніх показників.

Змістова інтерпретація факторів відноситься до найважливішої та часто дискусійної складової факторного аналізу. Характер того чи іншого фактора визначається за ознаками з найбільшими внесками до нього. При чому, як правило, розглядаються навантаження по модулю більші 0,5 – 0,7; знак навантаження також враховується і означає прямий вплив на фактор додатних величин та обернений – від’ємних значень [13, с. 284].

Таблиця 3.
Коефіцієнти кореляції між факторами та ознаками
(факторні навантаження)

ОЗНАКА	ФАКТОР (компонент)				
	1	2	3	4	5
Доми ринкові	0,632	0,352	-0,143	0,06884	-0,03848
Доми неринкові	0,853	-0,232	-0,05593	-0,01078	-0,152
Міська земля	0,748	-0,522	0,03962	0,02389	-0,137
Ремісники	0,838	-0,04181	-0,214	-0,00289	-0,00377
Перекупні	0,705	-0,08475	-0,282	-0,274	0,272
Люзні	0,449	0,610	0,551	-0,05296	0,03328
Солодовники	0,629	0,182	-0,07145	0,280	-0,194
Скоморохи	0,317	0,786	-0,103	0,363	-0,05997
Рибалки	0,169	0,284	0,704	-0,472	0,194
Дударі	0,689	-0,301	0,246	-0,357	-0,101

Рудники	0,05644	-0,291	0,257	0,656	0,332
Слуги жидівські	0,262	0,291	-0,436	-0,06595	-0,167
Священики	0,512	-0,189	0,364	0,400	0,324
Сільські категорії	0,121	0,151	-0,480	-0,196	0,747

Найбільші внески до першого фактора належать неринковим будинкам, міській землі, кількості ремісників та торговців. Близькими до них є показники по ринкових будинках, солодовниках, священиках та дударях. Перша група навантажень характеризує рівень розвинутості поселення власне як міського та пов’язана з тими функціями, які й визначали міський (а не містечковий) статус. Низький (найнижчий для всіх факторів) показник ознаки “сільські категорії” в першому факторі також підтверджує такий висновок. Високий показник міської землі свідчить про традиційність, властиву на той час не тільки для України та східної Європи, а й для більш розвинутої західноєвропейської міської культури, заняті міщан сільським господарством. З високим міським статусом поселень, пов’язаним з цим фактором, можна вважати й низький рівень позаміських (рудники) та переважно приміських (рибалки) промислів при вже зауваженому високому показнику власне міського промислу (солодовництво), а також найвищий серед усіх факторів (дударі) та помітний (скоморохи) показник розважальних (чи, можливо, в першому випадку – пов’язаних з потребами оборони) занять. Останню особливість слід вважати проявом резиденційно-оборонного потенціалу в даному факторі. Цікавою особливістю першого фактора є відсутність чинників з оберненим (від’ємного значення) впливом на нього.

Найвищі показники другого фактора належать ознакам “скоморохи”, “люзні” та “міська земля”, причому, остання несе від’ємне навантаження. Цей фактор, очевидно, пов’язаний з проявами кризи в розвитку міських поселень. Але це могла бути й криза зростання,

коли нещодавно засновані чи помітно потерпілі від дії різних зовнішніх чинників міста приваблювали невластиві для них категорії населення, які не могли повною мірою забезпечити й аграрний сектор міського господарства. Помітний внесок ознаки “ринкові будинки” не може не свідчити про наявність доволі розвинутого містоутворюючого осередку. Найменші та ще й від’ємні внески до даного фактору мають ознаки, пов’язані з власне міськими категоріями населення – ремісниками та торговцями.

В решті виділених факторів сильні кореляційні зв’язки між ознаками є поодинокими. В третьому – це перш за все люзні та рибалки, в четвертому – це рудники та рибалки (від’ємний показник), а в п’ятому – це сільські категорії населення та (з певною умовністю) рудники. Всі зазначені ознаки пов’язані з переважно позаміськими заняттями та категоріями, характерними здебільшого для сільського населення. Швидше за все, всі ці фактори свідчать як про перехідний характер населення міст, так і, можливо, й більшою мірою, про їх зв’язок з сільською округою. Окремо слід звернути увагу на внесок ознаки “сільські категорії” – найвищий для всіх випадків – в останній з виділених факторів. Наявність її в структурі міського населення може свідчити, по-перше, про перехідний характер поселень від містечка, як його традиційно розуміють, до власне міста або, по-друге та ймовірніше, про наявність при містах осередків формування передмість (в цьому випадку, мова може йти й про їх відновлення) чи нових міських поселень. Зрозуміло, що висока вага даного фактора для того чи іншого міста може свідчити лише про високі темпи його розбудови або відбудови. Розбудова міст і формування на їх основі при них нових міських центрів не могло не пов’язуватися з резиденційним характером таких поселень, а помітний внесок до цих факторів категорій, пов’язаних з обслуговуванням власницьких дворів, підтверджує таку думку.

Спираючись на характеристику факторів, можна говорити про критерії типології міських поселень. Щоправда, ця характеристика не є обов’язковою для безпосереднього виділення категорій та груп міст. Самі факторні ваги, встановлені на основі відповідного джерела не є змінними, натомість їх розуміння та тлумачення може змінюватися залежно від стану дослідження проблеми загалом, а також її складових. Розподіл аналізованих міських поселень на групи можна представити графічно. При врахуванні всіх

головних компонентів графік буде п'ятивимірним і складним для сприйняття. Тому, завдання можна спростити і опертися на трьох (можна нагадати, що вони пояснюють більше половини випадків розсіяння ознак), а для ще більш сприйняттого представлення результатів факторного аналізу – і на двох (пояснено майже половину випадків) факторах.

Статистика пропонує цілий ряд строго вивіренних математичних способів розбиття сукупності на однорідні за характеристиками групи. В даному випадку найбільш оптимальним слід вважати знаходження інтервалів за допомогою коефіцієнта варіації чи коефіцієнта однорідності. Він вимірює варіацію (коливання) групоутворюючої ознаки – в даному випадку такими є факторні навантаження в кожному з виділених головних компонентів-факторів. Засновано цей метод на тому, що вважається доведеним те, що сукупність є однорідною (інакше кажучи, коливання ознаки в сукупності є невисоким) з кількісної точки зору, якщо коефіцієнт варіації не перевищує 33-35%. Останній обраховується за спеціальною формулою і може виражатися в процентах [20, с. 40 – 42; 17, с. 115 – 116, 125 (прим. 6 – 7)].

Розподіл об'єктів сукупності на групи на основі визначення коефіцієнтів варіації для першого фактора представлено в додатку. Зважаючи на його особливе значення серед всієї групи головних компонентів, навантаження саме по ньому мають бути покладені в основу класифікації. Але розгляд й інших факторів є необхідним, хоча б для коригування результатів типологізації. Відтак, подібну операцію можна проводити і на основі інших визначених факторних аналізом головних компонентів.

Вся сукупність міських поселень як центрів латифундій, яка знайшла відображення у охоплюючи весь регіон податкових документах, відтак, може бути розподілена на тринадцять груп. З них по одному місту включають до свого складу чотири групи (Козин, Локачі, Дубно, Старокостянтинів). Таким чином, їх можна віднести до унікальних з точки зору соціальних та господарських характеристик. Козин та Старокостянтинів знаходилися на території південної Волині. Решта міських латифундійних центрів поєднуються в більші чи менші за розмірами типи. Міста південно-східної Волині присутні не в усіх. Виділені за допомогою метода головних компонентів класи можна узгодити з існуючими в історіографії типами міських поселень, найбільша кількість яких становить чо-

тири [11, с. 22 – 23]. Виходячи з цього всю аналізовану сукупність приватновласницьких міст, які були осередками латифундій, можна поділити на групи слабкорозвинутих містечок, містечок, міст та розвинутих і високорозвинутих міських поселень.

Дане групування засноване лише на третині поясненого розсіювання ознак і для нього найважливішими є показники кількості неринкових будинків, ремісничого та торгового населення, міської землі, але також розміри ринку та чисельності ряду обслуговуючих категорій населення. Абсолютні значення по цих ознаках при врахуванні значень, що входять до інших факторів, дають можливість повернутися до традиційно використовуваних при проведенні типологічних досліджень параметрів. Проведений факторний аналіз приватновласницьких міст Волині другої половини XVI ст. не дає можливості виділення єдиного узагальненого показника класифікації. Це, зважаючи на відмінності і постійну динаміку розвитку міських поселень Волині розглядуваного періоду під впливом різноманітних, зовнішніх та внутрішніх, чинників, робить дослідження більш гнучким та виваженим.

Інтенсивна урбанізація південно-східної Волині почалася в 70-х роках XVI ст. Вона була пов'язана з загальними, характерними для волинського регіону загалом, тенденціями, але мала і свої особливості, на які перш за все впливали стан залюднення, найбільша загрожуваність з боку татар, практично повна відсутність будь-якого землеволодіння окрім латифундійного. Для цілого ряду міст південно-східної Волині, де урбанізаційний процес можна простежити на основі джерел описово-статистичного характеру різного походження, існує можливість розгляду його динаміки. Типологічний підхід створює умови для точнішої характеристики елементів всієї сукупності, що особливо важливо за недостатнього джерельного забезпечення.

Додаток.

Групування міст за факторними вагами першого компонента.

Перша група (33,9%)		Літовіж	-0,42324	Четверта група	
Клевань	-0,8919	Мельниця	-0,41676	Козин	-0,0219
Волочище	-0,85876	Торговиця	-0,39835	П'ята група	

Кузьмин	-0,80937	Жорновне	-0,3822	Локачі	0,00168
Чернехів	-0,77893	Маначин	-0,37711	Шоста група	
Горохів	-0,65357	Озеряни	-0,36592	Дубно	0,0913
Мильськ	-0,63328	Ярофіїв	-0,33559	Сьома група (34%)	
Береськ	-0,60009	Н.Збараж	-0,3145	Лабунь	0,23347
Мосор	-0,58047	Милян- новичі	-0,27515	Заслав	0,38194
Плебанів- ка	-0,5795	Доро- гостаї	-0,27284	Восьма група (12%)	
Порицьк	-0,57556	Дорого- буж	-0,23531	Сокіл	0,40453
Верещаки	-0,57496	Берездів	-0,22744	Януш- піль	0,43771
Голятин	-0,57033	Камінь	-0,2214	Рівне	0,45434
Збараж	-0,56237	Друга група (30,6%)		Кра- силів	0,5982
Колодне	-0,55278	Рожище	-0,22061	Дев'ята група (23%)	
Гоща	-0,5487	Вижва	-0,20865	Степань	1,08142
Свиноухи	-0,51783	Несухойжі	-0,1855	Ковель	1,19126
Остро- жець	-0,51143	Турійськ	-0,14719	Остріг	1,29219
Шуль- жинці	-0,49402	Чорто- рийськ	-0,12706	Торчин	1,78913
Крупець	-0,48333	Муравиця	-0,09778	Десята група (18%)	
Тучин	-0,47029	Радивилів	-0,09642	Остро- піль	3,02753
Вишго- родок	-0,44294	Третя група (26%)		Олика	3,95232
Вербо- вець	-0,43213	Вишне- вець	-0,06935	Одинадцята група	
Крупа	-0,43047	Полонне	-0,0407	Ст. Костян- тинів	4,07693

Джерела та література:

1. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство / О. Баранович. – К., 1930. – 155 с.

2. Баранович О. З історії заселення Південної Волині Спостереження над колонізацією і економічним життям Волинського пограниччя XVI – XVII вв. / О. Баранович // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1925. – Кн. VI. – С. 10 – 19.

3. Баранович А. Новый город Западной Украины XVI в. (Основание Старокостянтинова) / А. Баранович // Ученые записки института славяноведения. – Т. 3 – М., 1951. – С. 236–263.

4. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. / А. Баранович. – М., 1959. – 207 с.

5. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / [Упор. І. Ворончук]. – К.; Старокостянтинів, 2001. – 416 с.

6. Головний архів давніх актів у Варшаві, Архів Скарбу Коронного, №31. – 1576 с.

7. Грицкевич А.П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI – XVIII вв.: Социально-экономическое исследование истории городов / А.П. Грицкевич. – Минск, 1975. – 248 с.

8. Державний архів м. Кракова, Архів Сангушків, № 99.

9. Дмитрієва В.А. Фактори соціально-економічного розвитку міських поселень України в роки нової економічної політики / В.А. Дмитрієва, Ю.А. Святець // Історія та культура Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 106 – 112.

10. Довбищенко М.В. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / М.В. Довбищенко. – К., 2008. – 882 с.

11. Заяць А. Класифікація та термінологія міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. у світлі джерел / А. Заяць // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. – Луцьк, 2003. - Ч.1. – С. 22 – 23.

12. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI- першій половині XVII століття / А. Заяць. – Львів, 2003. – 205 с.

13. Количественные методы в исторических исследованиях. – М., 1984. – 384 с.

14. Копыцкий З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии XVI – первой половины XVII в. / З.Ю. Копыцкий. – Минск, 1966. – 227 с.

15. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І.П. Крип'якевич. – К., 1954. – 535 с.

16. Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 91. – Од. зб. 39/І-1.

17. Миронов Б.Н. История в цифрах / Б.Н. Миронов. – М., 167 с.

18. Опис володіннь князя Януша Острозького у південно-східній Волині / [Упор. В. Атаманенко, І. Рибачок]. – Острог, 2009. – 270 с.

19. Пероговский В. Отрывок из истории города Староконстантинова / В. Пероговский // Волинские епархиальные ведомости. – Часть неофициальная. – 1881. – № 3. – С. 61 – 81.

20. Пушков В.П. О вариационном принципе группировки крестьянских хозяйств (По материалам бюджетов Украины 20-х годов XX в.) / В.П. Пушков // Математические методы в историко-экономических и историко-культурных исследованиях. – М., 1977. – С. 40-72.

21. Сас П.М. Феодальные города. Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П.М. Сас. – К., 1989. – 232 с.

22. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 44. Вінницький градський суд, оп. 1, од. зб. 1, 909 арк.

23. Aleksandrowicz S. Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI – pierwszej połowie XVIII wieku / S. Aleksandrowicz // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych. – 1966. – №27. – S. 13 – 63.

24. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. XIX. – 307 s.

Микола Бирук

СЕЛА ОСТРОЗЬКОЇ ВОЛОСТІ В КІНЦІ XVII СТ.

Стаття присвячена дослідженню становища сіл Острозької волості в кінці XVII ст. Проаналізовано структуру землеволодінь, визначено чисельність населення та господарський стан сіл.

Ключові слова: Острозька волость, село, посесор, населення, господарство.

Статья посвящена исследованию положения сел Острожской волости в конце XVII в. Проанализирована структура землевладений, определена численность населения и хозяйственное состояние сел.

Ключевые слова: Острожская волость, село, посессор, население, хозяйство.

The article is devoted to research the villages position of Ostroh volost in the end the of the 17th century. The structure of landownerships is analysed. The quantity of population and economic state of villages are determined.

Key words: Ostroh volost, village, landowner, population, econoty.

Історія сіл та селянства є досить дослідженою проблемою в українській історіографії. Проте, незважаючи на ґрунтовний доробок, все ще залишається ряд маловивчених аспектів, особливо коли йдеться про окремі регіони та хронологічні періоди. Розв'язання цих проблем стає можливим на основі дослідження сільських поселень окремих господарсько-адміністративних одиниць шляхом залучення широкого кола джерел. Прикладом реалізації цього підходу є територія Острозької волості. У значній мірі дослідженням є розвиток сіл волості до середини XVII ст. На основі джерелознавчої характеристики окремих категорій описово-статистичних джерел визначено кількість сільських поселень, чисельність селян та

стан господарства. Проте, невивченим залишається розвиток сіл Острожчини у пізніший період.

Досліджень, присвячених вивченню сільських поселень Острожчини в кінці XVII ст. ще не проводилось. У даному напрямку можна відзначити лише напрацювання Т. Вихованця та І. Тесленка з історії сіл Нетішина [8; 13] та Кривина [7; 22], у яких, зокрема, представлено й досліджуваний період. Важливим для проведення порівнянь кількості сільських димів із станом на середину XVII ст. є дослідження В. Атаманенка [3]. Крім того, існує ряд узагальнюючих праць та монографічних досліджень з історії селянства [6; 14; 19] та функціонування магнатського господарства [4; 23], що допомагають простежити певні тенденції розвитку сільських поселень краю тощо.

Основу джерельної бази дослідження становлять інвентарні описи Острожчини 1687 та 1690 рр. [18; 24]. Відразу варто наголосити, що у цих документах представлено не всю територію Острозької волості, а лише її частину, яка на той час належала Яну-Олександру Конецпольському. У зв'язку з цим у статті висвітлено становище лише тих сіл, що входили до цієї частини волості. За структурою в інвентарі 1687 р. більша увага відводиться опису міста Острога і значно менше представлено стан сільських поселень. На відміну від цього документа, інвентар 1690 р. більшою мірою орієнтований на опис сіл. Інформативні можливості вказаних інвентарних описів уже послуговували для вивчення топографії та населення міста Острога в кінці XVII ст. [5; 9]. Для проведення порівнянь при написанні статті використано ревізію острозьких маєтків А.-А. Ходкевич 1654 р. [21]. Також цінну інформацію про стан сіл Острожчини у другій половині XVII ст. містять документи, опубліковані у серійному виданні “Архив Юго-Западной России” [2].

Мета статті полягає у дослідженні становища сіл Острозької волості в кінці XVII ст. Досягнення поставленої мети передбачає аналіз структури землеволодінь на території волості, визначення чисельності сільського населення, з'ясування господарського стану сіл.

В адміністративному плані Острозька волость в кінці XVII ст. була поділеною і перебувала у володінні різних власників. Одна частина, що входила до складу так званої Острозької ординації, належала родині Любомирських. Після смерті останнього ордината по чоловічій лінії Олександра Заславського у 1673 р. володіння

перейшли до його рідної сестри Теофілії-Людівіки (бл.1655-1709) [5, с. 382]. У переписі населення Луцького повіту з приводу збору поголовного податку в 1677-1679 рр. власником ординатської частини міста зазначається белзький воєвода, великий коронний гетьман Дмитрій Вишневецький (1631-1682) – чоловік Теофілії-Людівіки [2, с. 247]. Після смерті чоловіка у 1683 р. вона одружилася вдруге із Юзефом-Каролем Любомирським (1638-1702), великим коронним маршалком [5, с. 382].

Іншу частину волості після смерті Анни-Алоїзи Ходкевич (померла у 1654 р.) успадкували нащадки її покійної рідної сестри Катерини Замоїської (померла у 1642 р.) – син Ян та дочки Гризельда-Констанція та Йоанна-Барбара [29, с. 467]. Пізніше, очевидно, після смерті Яна Замоїського (1627-1665) ці володіння перейшли до сина подружжя Йоанни-Барбари (1626-1653) та Олександра Конецпольських (1620-1659) – краківського каштеляна Станіслава-Яна Конецпольського (бл.1643-1682) [26, с. 155]. Про це також свідчить перепис населення Луцького повіту 1677-1679 рр., де він згадується як власник частини Острога [2, с. 248]. Помираючи без нащадків, Станіслав-Ян у 1682 р. заповів значні маєтки, зокрема й належну йому частину Острозької волості, своєму дядькові – белзькому воєводичу Яну-Олександру Конецпольському (1635-1719) [27, с. 383]. Проте, Я.-О. Конецпольський не довго володів волостю, оскільки у 1690 р. передав її великому коронному гетьману Станіславу-Яну Яблоновському (1634-1702).

Причиною передачі Острожчини Яном-Олександром стала боргова зобов'язаність його дядька. Як відзначив історик Є. Сташевський, краківський каштелян Станіслав Конецпольський позичив у великого коронного гетьмана Станіслава-Яна Яблоновського 1 200 000 злотих і забезпечив цей борг видачею запису на належну йому частину Острозької волості. 20 лютого 1690 р. Я.-О. Конецпольський заключив попередній контракт із С.-Я. Яблоновським на продаж Острожчини (в ньому йшлося про те, що волость перебуває у край занедбаному стані, обтяжена борговими посесорськими зобов'язаннями). Згідно умов контракту Станіслав-Ян Яблоновський погоджувався погасити борги, що були забезпечені на Острожчині у сумі 210100 злотих, мав також сплатити Я.-О. Конецпольському 240000 злотих і віддати в посесію Серадзьке староство [23, с. 117]. Остаточо продаж Острозької волості було закріплено 8 липня 1690 р., що засвідчено відповід-

ним записом у львівських актових книгах [25, s. 362]. Очевидно, у зв’язку з цим було здійснено два описи Острожчини. Перший з них датується січнем 1690 р. і підготовлений перед підписанням контракту з метою визначення стану волості та боргів перед посесорами [18]. Інший інвентарний опис підготовлений у травні 1690 р. безпосередньо перед закріпленням продажу [24].

У північно-східній та південній частині Острозької волості, яка належала Яну-Олександру Конецпольському в інвентарному описі 1690 р. зазначені половина міста Острога та 63 села (4 з них вказані як “урочища”): Баранне, Білотин, Більчин, Борисів, Велика Боровиця, Великий Скнит, Вельбівно, Війтівці, Вілія, Волосківці, Глинники, Гнойниця, Головлі, Дебрин, Довжок, Долоче, Дорогоща урочище, Жидівка, Загірці, Закриниччя, Калетинці, Карпилівка, Клепачі, Коломль, Комарівка, Коритно, Котівка урочище, Красносілка урочище, Кривин, Крупець, Кургани, Лисиче, Лідавка урочище, Мала Боровиця, Малий Скнит, Могиляни, Мокре, Мощениця, М’якотин, Нараївка, Нетішин, Пашуки, Переволочна, Плоска (два села з такою назвою), Плужне, Понора, Радогоща, Ровки, Сільце, Соснівка, Стовби, Убільці, Улашинівка, Хижавка, Хом’яків, Хоровець, Хоростки, Хотичин, Шатерники, Шекеринці, Юсківці, Юшківці.

Ревізор при описі сіл даної частини волості в окремих випадках вказували на якому “шляху” вони знаходились, тобто мались на увазі прив’язки до напрямків в сторону міст Межиріча, Корця (північно-східний), Звягеля (східний), Заслава (південно-східний), Ляхівців та Корниці (південний). Особливістю інвентарного опису 1690 р. є вказівки для більшості сільських поселень відстані до Острога, що визначалась в милях. Найбільш віддаленими селами від “центру” були Хоровець – 5 миль (враховуючи розмір волинської милі у 8486 м [12, с. 10], отримаємо приблизно 42,5 км), села Велика Боровиця, Нараївка, Плоска, Понора, Ровки – 4 милі (близько 34 км), більшість сіл волості знаходились на відстані 2 – 3 миль, найближчими до Острога зазначені Вельбівно – 1/4 милі (близько 2 км) та Нетішин – 1/2 милі (приблизно 4,2 км).

У досліджуваній період в структурі землеволодінь частини Острозької волості, яка належала Я.-О. Конецпольському можна виділити шляхетські та духовні маєтності. На кінець XVII ст. усі села знаходились у посесії. Зокрема, в інвентарі 1687 р. зазначається “реєстр острозьких сіл, які тримає в посесії шляхта” [18,

арк. 15]. На основі інвентаря 1690 р. вдалося з'ясувати прізвища посесорів, яких нараховується 27. Кількість сіл, якими володів один посесор була різною і коливається від 1 до 5. Зокрема, посесор Турський – 5 сіл, посесор Камінський – 4 села, посесори Глосковський, Дабровський, Забицький, Косткевич, Ярославські – по 3 села, посесори Богуцький, Вільга, Голинський, Гулевич, Домеховський, Жмудзька, Мілевський – по 2 села, посесори Алесак, Бар, Браницький, Бродовський, Городиський, Градовський, Жечицький, Забклицький, Кузьминський, Олізаровський, Орлікова, Орховський, Шемашко – по 1 селу. Крім того, серед посесорів зазначаються татари, що перебували на “услужі пана воєводича” – у них 3 села. Вісім сіл цієї частини волості становили духовні маєтки, серед яких 6 було у посесії острозьких єзуїтів і 2 – у межиріцького францисканського монастиря. Одне село Жидівка зазначається пустим і без посесора [18, арк. 48-58] (див. Додаток).

Серед сільських поселень для трьох посесорів зазначено, що маєтності знаходились у їх володінні пожиттєво (“dożywocia”). Вдалося з'ясувати, що у двох випадках такий статус сіл їх посесори отримували за службу. Зокрема, села Калетинці та Гнойниця на 1690 р. були у посесії “пані Жмудзької та її сина” [18, арк. 54зв.]. Ці володіння вона отримала за службу свого чоловіка після його смерті. У переписі населення Луцького повіту з приводу збору поголового податку в 1677-1679 рр. вказується, що Гнойниця належала “пану Жмудзькому, де він проживав з дружиною” [2, с. 222]. У заповіті попереднього власника Острозької волості краківського каштеляна Станіслава-Яна Конєцпольського від 22 серпня 1682 р. зазначалося, що села Гнойниця та Калетинці мали “przy dożywociu” перейти до родичів Яна Жмудзького, який служив у нього писарем [27, s. 386]. В іншому випадку посесор сіл Понора, Хоростки та Шатерники – Забицький отримав ці маєтки пожиттєво за військову службу, оскільки був хорунжим белзького воєводича Яна-Олександра Конєцпольського [18, арк. 49-49 зв.]. Також у пожиттєвому володінні посесора Косткевича на кінець XVII ст. були села Коломль, Кривин та Крупець, проте, не вдалося з'ясувати причину такого надання. Відомо лише, що село Кривин належало йому вже у 1679 р. [2, с. 231].

Певні труднощі виникають при визначенні у кожному конкретному випадку виду посесії: заставна чи орендна. Дослідник магнатського господарства О. Баранович відзначав, що позика грошей

під заставу була досить поширеним явищем. У такому випадку володіння передавалось кредитором у тимчасове користування до виплати позиченої суми. Посесор отримував із переданого йому володіння дохід як процент. Вважалося, що цей дохід має бути рівним 10% від суми, за яку закладено володіння. Зазвичай, маєтності віддавали у заставну посесію на три роки, проте, досить часто траплялися випадки, що вона тривала десятиліттями. Практикувалась також орендна посесія з умовою отримання орендної плати наперед. Зокрема, якщо віддавались певні володіння в оренду на три роки, то на початку кожного року орендатор сплачував суму за рік наперед (річний дохід). Обов'язковою умовою як заставної, так і орендної посесії було укладення інвентаря, щоб з'ясувати дохід з маєтності та її господарський стан [4, с. 156-161].

Більшість сільських поселень Острозької волості у кінці XVII ст. перебували, очевидно, у заставній посесії. Певною мірою свідченням цього є наступні надання. Джерела дають змогу простежити, що протягом 1679-1690 рр. не змінювався посесор у таких селах як Більчин, Війтівці (Турський) [2, с. 221; 18, арк. 54-54зв.], Кривин (Косткевич) [2, с. 231; 18, арк. 52], Лисиче, Переволочна, Хом'яків (Ярославські) [2, с. 237; 18, арк. 48зв.], Радогоща (Градовський) [2, с. 217; 18, арк. 55], Шекеринці (Бродовський) [2, с. 258; 18, арк. 57].

Переважно для усіх сіл (за винятком десяти) вказувалось, за яку суму вони були подані посесорам. Наприклад, для посесорів Ярославських, яким належали села Лисиче, Переволочна, Хом'яків зазначається, що “вони мають записаних на них 10 тис. злотих”, проте у 1690 р. Ярославські віддали села в оренду “пану Казновському за 800 злотих на рік” [18, арк. 48зв.-49]. Вказана сума оренди, ймовірно, відповідала сумі реального річного доходу з тих сіл, і складала 8% від суми застави. Також в оренду віддавав посесор Гулевич село Нетішин для “жида равина” за, на жаль, не зазначену суму [18, арк. 52зв.-53]. Посесор Алесак на селі Соснівці спершу мав записаних 600 злотих, але “за репарацію” 1400 злотих сума посесії (застави) зросла до 2000 злотих [18, арк. 52].

На 1690 р. у цій частині Острожчини було забезпечено близько 170 тисяч злотих. Мінімальний розмір суми посесії за одне село складав 500 злотих (Пашуки), а максимальний – 8 тис. злотих (Клепачі). Два-три села можна було отримати у посесію за суму від 2 тис. (Мокре, Стовби, Хоровець – посесор Глосковський) до

18 тис. злотих (Білотин, Борисів – у межирицьких францисканців; Великий Скнит, Лідавка, Ровки – посесор Турський). Такі значні суми посесії (зважаючи на занедбаний стан сіл) також є додатковим підтвердженням заставної посесії, а реальний дохід з цих володінь міг складати близько 10% суми застави. У селах, наданих за службу татарам (Дебрин, М'якотин, Юсківці) розмір посесії не зазначається. Серед 6 сіл, що належали острозьким єзуїтам у чотирьох (Волосківці, Кургани, Могиляни, Мощениця) також сума посесії відсутня, а зазначається лише, що на Баранні та Убільцях вони мають 15 тис. злотих [18, арк. 58]. З усіх сіл частини Острозької волості на кінець XVII ст. в орендній посесії можна виокремити лише Вельбівно та Плужне, оскільки вони, як і половина міста Острога, зазначені в “посесії орендаря Домеховського” [18, арк. 13].

Чисельність сільського населення Острозької волості на кінець XVII ст. була вкрай низькою, а значна частина сіл взагалі пустували. За даними інвентаря 1690 р. лише у 37 із 63 сіл є вказівки на наявність населення. За приблизними підрахунками, у цих селах проживало 420 “підданих” – власників димів (будинків). Доцільно розглянути чисельність димів у кожному населеному пункті: Вельбівно – 52, Плужне – 40 (на 1687 р. лише 18), Малий Скнит – 26, Кривин – 24, Борисів – 20, Вілія – 20, Карпилівка – 20, Головлі – 18, Нетішин – 15, М'якотин – 14, Понора – 14, Ровки – 12, Більчин – 11, Гнойниця – 11, Хижавка – 10, Хоростки – 10, Глинники – 9, Плоска – 9, Лисиче – 8, Радогоща – 8, Соснівка – 7, Клепачі – 6, Мала Боровиця – 6, Шатерники – 6, Юшківці – 6, Коломль – 5, Довжок – 4, Загірці – 4, Коритно – 4, Шекеринці – 4, Велика Боровиця – 3, Долочче – 3, Хом'яків – 3, Юсківці – 3, Великий Скнит – 2, Війтівці – 2, Комарівка – 1 дим. “Пустих” сіл було 11: Білотин, Жидівка, Закриниччя, Калетинці, Красносілка урочище, Лідавка урочище, Пашуки, Переволочна, Плоска, Сільце, Улашинівка. Для 15 сільських поселень в інвентарі дані про чисельність населення не зазначаються. Серед них у 6 селах (Баранне, Волосківці, Кургани, Могиляни, Мощениця, Убільці), які були в посесії острозьких єзуїтів і в Дебрині, що належав татарам, певна кількість населення все ж могла проживати, інші, очевидно, були пустими.

Знаючи кількість осілих будинків, можна визначити приблизне число усього населення. Для обрахунків потрібно застосувати середній коефіцієнт заселення одного будинку. У дослідників іс-

торичної демографії й досі нема одностайної думки щодо визначення цього середнього показника. О. Баранович вважав цілком прийнятною чисельність родини із 6 чоловік, мотивуючи це тим, що при меншому показнику важко сподіватися на зростання населення [11, с. 215]. Думку вченого про середній коефіцієнт у 6 осіб підтримувала О. Компан [15, с. 55]. Дещо вищий показник заселення одного будинку відзначив М. Крикун, піднявши це число до 6,5 [17, с. 77]. І. Ворончук висловила припущення про пересічне число селянської родини у 8 осіб [11, с. 216]. Зважаючи на занедбаний стан сіл Острожчини, доцільно використати найменше із запропонованих чисел середнього коефіцієнта – 6 осіб на один будинок. Таким чином, можна припустити, що у сільських поселеннях частини Острозької волості на кінець XVII ст. могло проживати близько 2520 чоловік. Але варто ще раз підкреслити умовність таких підрахунків.

У географічному плані більш заселеною була північно-східна частина волості (територія по праву сторону р. Горинь). Із 37 сіл, у яких інвентар 1690 р. фіксує населення, тут знаходилось 20 (243 селянські господарства відповідно). Також тут розміщувались села, які належали острозьким єзуїтам. У південній частині Острожчини населення зафіксоване у 17 селах (177 господарств). У цій же частині була більшість "пустих" сіл.

Порівнюючи відомості джерел другої половини XVII ст. щодо заселення Острожчини, є усі підстави вважати, що суттєве зростання чисельності сільського населення розпочалося лише у 80-их роках XVII ст. Ревізія острозьких маєтків А.-А. Ходкевич 1654 р. засвідчує значне скорочення чисельності населення у регіоні в ході Хмельниччини [3, с. 4]. До ревізії увійшли не усі села цієї частини волості. Зафіксовано лише 26 сільських поселень, у яких було 113 димів [21, с. 292-329]. Якщо співставити ці дані із відомостями про заселення таких же сіл станом на 1690 р. (288 димів), можна відзначити зростання кількості селянських господарств у 2,5 рази.

У 60–70-их роках територія Острозької волості також була малозаселеною, при чому джерела вказують на ще більше зменшення чисельності сільського населення. Згідно з переписом поселень і димів Волинського воєводства у зв'язку зі збором подимного від 7 червня 1662 р. у частині Острожчини "по обидві сторони р. Горині" зафіксовано 38 сіл, з яких 22 має приписку "пустиня" [2, с. 120]. Заселеними були лише 16 сільських поселень, у яких реві-

зори нарахували 65 димів. Зокрема, Вельбівно – 15, Плужне – 10, Кривин – 8, Борисів – 6, Нетішин – 6, Глинники – 3, Гнойниця – 3, Коритно і Шекеринці – 3, Плоска – 3, Вілія – 2, Юшківці – 2, Комарівка – 1 і у трьох селах, які важко ідентифікувати: Дідавка (можливо Лідавка), Закожець і Юрківці (можливо Юсківці) – по 1 димі.

На кінець наступного десятиліття демографічна ситуація не покращилась. Про це свідчить перепис населення Луцького повіту з приводу збору поголового податку у 1677-1679 рр. [2, с. 209-275]. Цей документ на прикладі окремих сіл дає змогу простежити чисельність населення в частині волості. Зокрема, у Плужному і Вельбівному податок сплатили 25 жителів, Лисичах, Переволочній і Хом'якові – 15, Долоччі та Радогощі – 10, Юсківцях – 10, Шекеринцях та Коритні – 9, Гнойниці – 6, Кривині – 6, Нетішині – 6, Більчині та Війтівцях – 3. На жаль, інформація про інші села відсутня. Можна лише припустити, що це пов'язано з відсутністю населення у них.

Очевидно, однією з основних причин такого демографічного спаду у другій половині XVII ст. слід вважати численні татарські напади на територію Волині. Відомо, що в грудні 1666 р. татарський загін напав на південну Волинь. У червні 1667 р. татари були у районах Вишнівця та Збаража, де взяли велику кількість полонених. В липні – серпні татарські загопи проникли в окремі райони Заслава, Острога, Дубна [4, с. 12]. Після приєднання Поділля до Османської імперії у 1672 р. південна частина Волині стала прикордонною областю, і під час воєн Речі Посполитої та Туреччини турецькі та татарські війська неодноразово нападали на Волинь [28, s. 1271-1272]. Зокрема, в одній з постанов шляхти Волинського воєводства у 1690 р. вказувалось на жахливі наслідки татарського нападу 1688 р. [1, с. 490]. Інвентарні описи Острозької волості кінця XVII ст. також засвідчують руйнування, завдані татарами. У 1687 р. у селі Нараївка ревізори зазначили: “дворів пустих є десять, бо орда побрала” [18, арк. 15 зв.]. На 1690 р. відзначалось, що село Пашуки “спалене осінню”, тоді як у 1687 р. у ньому зафіксовані 4 “піддані” [18, арк. 16, 51 зв.]. Крім того, вказувалось, що дружина посесора села Велика Боровиця “пані Забоклицька має бути у неволі в орди”, а також у “неволю до орди” потрапив попередній посесор села Долоче на прізвище Ліповський [18, арк. 56 зв.].

Певну стабілізацію демографічної ситуації і початок зростання чисельності сільського населення саме у 80-их роках можна відзначити, звертаючись до інвентаря 1690 р. Особливістю цього документа є те, що ревізори для переважної більшості заселених сіл при підрахунку поділяли “підданих” на дві категорії: “дідичних” – старожилів та “захожих” – новоосілих. У 29 селах старожилів було лише 97 (мається на увазі власників димів), у той час як новоосілих нараховується 207, що становить 68% від числа усіх “підданих”. Міграційні процеси для Правобережної України в цілому, і Волині зокрема, у кінці XVII – на початку XVIII ст. були характерним явищем [20, с. 94-97]. Власники володінь, як і посесори, були зацікавлені у збільшенні чисельності населення, тому всілякими способами намагалися привабити нових жителів. У випадку заселення Острожчини можна припустити, що переселення могли відбуватися як у межах Луцького повіту, так і з сусідніх повітів. Цілком можливо, що частину цих переселенців складала вихідці з Подільського воєводства після його приєднання у 1672 р. до Туреччини.

За національним складом сільське населення Острозької волості становили в переважній більшості українці. Про це свідчить аналіз імен та прізвищ селян. Зокрема, переважали імена: Андрій, Гаврило, Грицько, Іван, Кирило, Панас, Петро, Федір; зазначені прізвища: Бойко, Бут, Волошин, Воробей, Мазур, Максименко, Новак тощо. Про чисельність інших національних груп, на жаль, говорити важко, оскільки нема безпосередньої вказівки на них. Вочевидь, польська національність у селах була представлена шляхтичами (про них мова піде нижче) та родинами посесорів, якщо вони там постійно проживали. Серед єврейського етносу зазначається лише орендар села Нетішин “жид равин”. Також варто виділити татарське населення сіл волості. Є усі підстави вважати, що певна кількість татар, які були на службі у Конецьпольських, проживали у наданих їм селах Добрин, М’якоти та Юсківці.

Окремої уваги заслуговує характеристика такої соціальної групи населення, як “шляхта-вигнанці”, зафіксованої інвентарями кінця XVII ст. у селах Острозької волості. Як зазначає М. Крикун, “вигнанцями” (чи “екзулянтами”) в Речі Посполитій у другій половині XVII ст. називали шляхту, яка змушена була покинути свої маєтки, розташовані у Київському (його південній половині правобережної частини), Чернігівському та Брацлавському воєводствах під час Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницька, а

також шляхту з Подільського воєводства після його переходу до Османської імперії 1672 р. Для більшості цих “вигнанців” доходи від втрачених маєтків були єдиним джерелом існування. Після переселення у внутрішні воєводства Речі Посполитої, вони продовжувала брати участь у її політичному житті, збираючись на свої сеймики (“вигнанці” з Київського воєводства – у Житомирі, з Чернігівського та Брацлавського – у Володимирі, з Подільського – в Галичі). Для відстоювання своїх інтересів шляхта мала представництво на сеймах. “Вигнанці” прагнули повернутися до втрачених маєтків або ж отримати за них грошову компенсацію. Зрештою, на початку XVIII ст. “вигнанцям” з Київського, Брацлавського та Подільського воєводств вдалося повернутись [16, с. 527].

На кінець XVII ст. “вигнанці” згадуються у 6 селах Острожчини. Зокрема, зазначається: у Клепахах “шляхти вигнанців з воєводства Київського” – 30 [18, арк. 51], у Шатерниках “шляхти вигнанців” – 20 [18, арк. 49зв.], у Хом’якові “шляхти убогої Київської та (очевидно) Чернігівської” (в оригіналі “Czerniech.”) – 12 [18, арк. 48зв.–49], у Головлях “шляхти вигнанців” – 10 [18, арк. 49], у Глинниках “шляхти вигнанців” – 5 [18, арк. 52], у Малому Скниті “шляхти вигнанців” – 3 [18, арк. 50]. Загалом у 6 селах Острозької волості у досліджуваний період проживало 80 “вигнанців”. Ще у двох селах ревізори безпосередньо не вказали на “вигнанців”, а лише відзначили у Великому Скниті – “10 домів шляхти” [18, арк. 50зв.] та в Комарівці “1 шляхтич” [18, арк. 53зв.]. Можна лише припустити, що вони теж були переселенцями з інших воєводств.

За інвентарем 1687 р. вдалося визначити прізвища 11 “вигнанців”: Белецький, Бродницький, Васковський, Івановський, Калінський, Нуджина, Павлович, Поровський, Стжалковський, Чулайовський та Яцковський. На жаль, джерела нічого не вказують про членів родин та господарство цих шляхтичів. Цілком можливо, що вони могли мати підданих у своєму підпорядкуванні. Відомо лише, що “вигнанці” зобов’язані були віддавати для власника (посесора) маєтку так звану “скопщизну” – натуральний податок, який передбачав десяту копу збіжжя від урожаю.

У зв’язку з низькою чисельністю сільського населення господарський стан Острозької волості в досліджуваний період був невітшим. На жаль, для більшості сіл волості не зазначаються стан особистих селянських господарств (наявність землі та худоби) та повинності населення. Лише для сіл Плужне та Вельбівно у до-

статній мірі представлено стан господарства. Особливістю інвентарів кінця XVII ст. було те, що ревізори відзначали якість ґрунтів у селах, наявність ставків, млинів, лісів та сіножатей. У жодному сільському поселенні не було фільварку.

Села Плу́жне та Вельбівно, як уже зазначалося, перебували разом із половиною міста Острога в оренді Домеховського, який проживав на території острозького замку. У Плу́жному знаходився панський “двір”, де було 2 “світлиці”, пекарня та комора [18, арк. 12 зв.].

За характером повинностей селяни поділялися на “панщизняних” (тих, хто відробляв на землях пана певні повинності) і “чиншових” (ці платили своєму шляхтичеві грошову ренту – чинш) [14, с. 272]. На 1687 р. у Плу́жному із 18 селянських господарств панщину відробляли 15, з яких 4 господарі – по 3 дні в тиждень, 9 – по 2 та 2 – по 1 дню. У селах визначальними показниками для встановлення кількості відробіткових днів були величина земельного наділу та кількість робочої худоби, але такі відомості в інвентарях Острожчини кінця XVII ст. відсутні. Не відробляли панщини троє господарів – “бортників”, вони лише сплачували чинш по 6 злотих кожен [18, арк. 12]. На 1690 р. відомості про кількість днів панщини відсутні, зазначається лише, що селяни з Вельбівна у Плу́жному “панщину роблять” [18, арк. 57]. Окрім панщинних днів селяни були зобов’язані відробляти заорки, оборки, закоски, обкоски, зажинки та обжинки. Розміри панської землі в документах не зазначаються.

У Плу́жному знаходилась двірська пасіка із 30 вуликів, яку доглядав пасічник. Пасічне господарство існувало за рахунок десятини від залежного населення. Суть цього податку полягала в тому, що господар мав віддавати 1 вулик з 10, а не з неповного десятка платив “очкове” (грошовий податок від вулика) [4, с. 76].

Інвентар 1687 р. містить у собі грошову оцінку деяких видів відробіткової і натуральної ренти. Один день панщини оцінювався у 6 гр., що за рік становило 312 злотих. Свинна десятина складала на рік 25 злотих – по 9 грошей від однієї свині. “Осип” (натуральний податок зерном) становив 17 осьмак вівса, а за вартості однієї осьмаки у 50 грошів, це складало 28 злотих та 1 гріш. Податок від селянських садів приносив 150 злотих. Також селяни мали віддати за рік 34 курки та 80 яєць. Річний чинш із населення складав 323 злоті. Окремо зазначається чинш на суму 100 злотих від гайдуків

(наймані охоронці), що проживали у Вельбівному. Місцеві мельники сплачували поколіщизну 30 злотих і були зобов'язані “викормити вепра від кола” [18, арк. 12зв.-13].

Для інших сіл Острозької волості такої детальної регламентації повинностей населення не представлено. Можна відзначити лише окремі вказівки на їх господарський сбан. Зокрема, панщина для селян Нетішина складала по 3 дні влітку та по 2 зимою. Для окремих сіл зазначається кількість “плугів”, що використовувались для обробітку полів: Малий Скнит – 4, Понора – 4, Кривин – 3, Нетішин – 3, Хористки – 2. Якщо врахувати, що на той час для роботи одним плугом потрібно було 6 волів [23, с. 338], можна визначити приблизну кількість худоби у селянських господарствах. Для декількох сільських поселень зазначаються норми висіву зернових. У Ровках висівали 50 острозьких осьмак, у Головлях та Плоскій – по 30, а у Глинниках – 20. Невпорядкована система мір в Речі Посполитій та, зокрема, наявність місцевих одиниць міри, суттєво ускладнює обрахунки. Загалом, осьмакою вважається 1/8 частина маці, загальноприйнятого виміру якої нема. І. Ворончук обчислює мацу у 128 кг [10, с. 412]. Для більшості сіл Острозької волості на кінець XVII ревізори відзначили “добрі ґрунти”, проте вказали на недостатню кількість землі у селах Білотин, Глинники, Коломль, Комарівка, Крупець та Ровки.

Важливу роль у господарстві відігравали ставки та розташовані на них млини [6, с. 69]. Інвентарі описи 1687 та 1690 рр. відзначають у селах частини Острозької волості 33 ставки та 19 млинів. Зокрема, у Гнойниці – 3 ставки, у Більчині, Довжку, Глинниках, Головлях, Лисичі, Клепачах, Малому Скниті, Плужному, Хотичині, Шекеринцях – по 2, у Білотині, Великому Скниті, Вілії, Коломлі, Крупці, Нараївці, Пашуках, Плоскій, Ровках, Хоростках – по 1 ставку, а у Соснівці був пустий став. Відомо, що у 1690 р. ставок у селі Ровки дав 150 злотих прибутку, а два ставки у Плужному лише 86 злотих. Млини у досліджуваний період були у селах Головлі, Лисиче, Малий Скнит, Плужне, Хотичин – по 2, а у селах Більчин, Великий Скнит, Вілія, Глинники, Довжок, Коломль, Крупець, Ровки, Хоростки – по 1 і пустий млин у Клепачах. За кількістю ставок та млинів на території волості першість належала північно-східній її частині, де згадано 24 ставки та 17 млинів, а у південній лише 9 ставів та 2 млини.

Ще одним важливим промислом у господарстві було гуральництво, оскільки воно приносило для власників володінь значні

прибутки. У другій половині XVII – XVIII ст. право виготовляти та продавати спиртні напої у значній мірі стає монополією власника маєтності і досить часто воно віддавалось в оренду (так звана “корчемна оренда”). Найчастіше орендарями такого промислу були євреї. Населення мало купувати спиртні напої лише там, де дозволяв орендар [4, с. 117; 19, с. 79]. Серед сільських поселень Острозької волості зазначається, що орендар Нетішина “жид равин” мав у селі 8 горілчаних котлів [18, арк. 53]. У селах Лисиче і Хом’яків корчемна оренда на 1687 р. забезпечувала посесору 800 злотих доходу [18, арк. 15]. Також вказується на наявність корчми у Білотині, яка знаходилась на “заславському шляху” [18, арк. 53 зв.].

Таким чином, можна відзначити, що становище сіл Острозької волості у кінці XVII ст. було доволі складним. Усі сільські поселення перебували у посесії і за структурою землеволодінь являли собою шляхетські та духовні маєтності. Чисельність сільського населення була вкрай низькою, хоча починаючи з 80-их років вдається простежити процес зростання чисельності селян. Для сільських поселень характерним був занепад господарства. Перспективним залишається подальше вивчення розвитку сіл Острозької волості у XVIII ст., зокрема, визначення демографічних змін та їх господарського стану.

Додаток

Села та їх посесори частини Острозької волості, яка належала Яну-Олександру Конецпольському станом на 1690 р.

№ з/п	Село	Посесор	№ з/п	Село	Посесор
1	Баранне	Острозькі єзуїти	33	Лідавка (урочище)	Турський
2	Білотин	Межирицькі францисканці	34	Мала Боровиця	Камінський
3	Більчин	Турський	35	Малий Скнит	Кузьминський

4	Борисів	Межиріцькі францисканці	36	Могиляни	Острозькі єзуїти
5	Велика Боровиця	Забоклицький	37	Мокре	Глошковський
6	Великий Скнит	Турський	38	Мощениця	Острозькі єзуїти
7	Вельбівно	Домсховський	39	М'якотин	татари
8	Війтівці	Турський	40	Нараївка	Бар
9	Вілія	Камінський	41	Нетішин	Гулевич
10	Волосківці	Острозькі єзуїти	42	Пашуки	Олізаровський
11	Глинники	Орховський	43	Переволочна	Ярославські
12	Гнойниця	Жмудзька	44	Плоска	Богуцький
13	Головлі	Вільга	45	Плоска	Голинський
14	Дебрин	татари	46	Плужне	Домсховський
15	Довжок	Мілевський	47	Понора	Забницький
16	Долочче	Городиський	48	Радогоща	Градовський
17	Дорогоща (урочище)	Гулевич	49	Ровки	Турський
18	Жидівка	(пуста)	50	Сільце	Дабровський
19	Загірці	Камінський	51	Соснівка	Алесак
20	Закриничя	Жечицький	52	Стовби	Глошковський
21	Калетинці	Жмудзька	53	Убільці	Острозькі єзуїти
22	Карпилівка	Богуцький	54	Улашинівка	Дабровський

23	Клепачі	Браницький	55	Хижавка	Орлікова
24	Коломль	Косткевич	56	Хом'яків	Ярославські
25	Кома-рівка	Дабровський	57	Хоровець	Глошковський
26	Коритно	Шемашко	58	Хоростки	Забицький
27	Котівка (урочище)	Мілевський	59	Хотичин	Вільга
28	Красносілка (урочище)	Голинський	60	Шатерники	Забицький
29	Кривин	Косткевич	61	Шекеринці	Бродовський
30	Крупець	Косткевич	62	Юсківці	татари
31	Кургани	Острозькі єзуїти	63	Юшківці	Камінський
32	Лисиче	Ярославські			

Джерела та література:

1. Архив Юго – Западной России. – К., 1888. – Ч. II. – Т. II. – XLIX; 633 с.
2. Архив Юго – Западной России. – К., 1905. – Ч. V. – Т. III. – LXXXI; 317 с.
3. Атаманенко В. Джерела вивчення демографії Острожчини в середині XVII ст. / В. Атаманенко // Острозький краєзнавчий збірник. – Острого, 2004. – Вип. 1. – С. 3-5.
4. Баранович А. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. / А. Баранович. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1955. – 182 с.
5. Бирук М. Населення Острога в кінці XVII ст. / М. Бирук // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. – Острого, 2011. – Вип. 3. – С. 382-388.
6. Бойко І. Селянство України в II половині XVI – першій половині XVII ст. / І. Бойко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 237 с.
7. Вихованець Т. До історії кривинської резиденції князів Яблонівських гербу Прус III / Т. Вихованець // Сангушківські читання: збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції (24-25 січня 2003 р., м. Славута). – Львів, 2004. – С. 30-34.

8. Вихованець Т. Нарис історії Нетішина (до 1917 р.) / Т. Вихованець // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2002. – Вип. 1. – С. 215-225.

9. Вихованець Т. Ревізії Острога та Острозчини 1687 та 1690 рр. як джерело до вивчення топографії міста кінця XVII ст. / Т. Вихованець // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2004. – Вип. 1. – С. 10-11.

10. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / [упоряд. І. Ворончук]. – К.; Старокостянтинів: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2001. – 416 с.

11. Ворончук І. Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI – середині XVII ст. / І. Ворончук // Український археографічний щорічник. – К., 1998. – С. 212-228.

12. Ісаєвич Я. Деякі питання української метрології XV – XVIII ст. / Я. Ісаєвич // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1961. – № 2. – С. 3-13.

13. Історія Нетішина: посібник для середніх навчальних закладів / [автор і упор. Т. Вихованець]. – Острог: Острозька друкарня, 2006. – 76 с.

14. Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах / Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 630 с.

15. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. / О. Компан. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 387 с.

16. Крикун М. [Рецензія] // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 527-531. – Рец. на кн.: Michał Kulecki. Wygnańcy ze Wschodu: Egzulanzi w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Warszawa: Naczelna dyrekcja Archiwów Państwowych, Wydawnictwo DIG, 1997. 237 s.

17. Крикун М. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. / М. Крикун // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Львів, 1988. – Вип. 24. – С. 71-82.

18. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів, ф. 91 Радзимінського, спр. 130/І,1, 197 арк.

19. Маркина В. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII в. / В. Маркина. – К.: Изд-во Киевского университета, 1971. – 213 с.

20. Муляр А. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. / А. Муляр // УГЖ. – 2000. – № 2. – С. 94-101.

21. Ревізія острозьких маєтків А.-А. Ходкевич 1654 р. // Описи Острозьчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / [упоряд. В. Агаманенко]. – К.; Острог; Нью Йорк, 2004. – С. 292-329.

22. Старий Кривин: дослідження та матеріали з історії Південно-Східної Волині / [упор. Т. Вихованець, І. Тесленко]. – Білий Дунаєць; Острог: Воляння з Волині, 2005. – 120 с.

23. Сташевский Е. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. / Е. Сташевский. – М.: Наука, 1968. – 482 с.

24. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 2228, оп. 1, спр. 686, 31 арк.

25. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1884. – T. X. – 542 s.

26. Ciara S. Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku / S. Ciara. – Wrocław; Warszawa; Kraków: PAN, 1990. – 202 s.

27. Pamiętniki o Koniecpolskich: przyczynek do dziejów polskich XVII wieku / [wyd. S. Przyłeczki]. – Lwów: Drukarnia Piotra Pillera, 1842. – 452 s.

28. Załęski S. Jezuici w Polsce / S. Załęski. – Kraków: Drukiem i nakładem drukarni W.L. Anczyca, 1905. – T. IV. – Cz. III. – S. 1025-1300.

29. Zielińska T. Poczet polskich rodów arystokratycznych / T. Zielińska. – Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1997. – 590 s.

Сергій Ліщук

НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС У ВОЛИНСЬКІЙ ДУХОВНІЙ СЕМІНАРІЇ (1796-1825 РР.)

У статті проаналізовано особливості навчального процесу у Волинській духовній семінарії 1796-1825 рр. На основі архівних документів досліджено стан якості освіти і подано інформацію про навчальні дисципліни, що викладались у семінарії.

Ключові слова: Волинь, Острог, Православна Церква, духовна семінарія, освіта.

В статье проанализировано особенности учебного процесса в Волинской духовной семинарии 1796-1825 гг. На основе архивных источников исследовано состояние качества образования и подано информацию об учебных дисциплинах, что преподавались в семинарии.

Ключевые слова: Волинь, Острог, Православная Церковь, духовная семинария, образование.

The feature of the educational process in the Volyn theological seminary of the 1796-1825 year has been analyzed in the article. The quality of education has been researched on the based on archival records, and about of the training courses that was taught in the seminary has been provided information.

Key words: Volyn, Ostrog, the Orthodox Church, theological seminary, education.

Після поділів Речі Посполитої (1793, 1795 рр.) політика Росії, була направлена на приєднання земель Правобережної України до складу єдиної імперії. Якщо військові дії російського самодержавства проти Польщі були досить успішними, то можливості російської культурної експансії були значно меншими. Російська шкільна система лише формувалась, тоді як на приєднаних до Росії землях функціонувала одна з перших європейських цілісних сис-

тем шкільництва – школи Едукаційної комісії. Традиційна мережа шкіл парафіяльних, монастирських римо-католицьких і греко-католицьких була значно краще розвинута, ніж в Росії, де Православна Церква не мала в той час особливих успіхів у галузі освіти, а лише робила свої перші кроки у цьому напрямку [7, с. 103].

Із становленням царського самодержавства на Правобережжі відбувся процес утвердження Російської Православної Церкви (РПЦ). Так, в 1793 р. було засновано православно епархію з назвою "Мінська, Заславська і Брацлавська", управління якою доручили щойно звільненому з польської в'язниці єпископу Віктору Садковському (?-1803), возвівши його в сан архієпископа. В перші місяці функціонування нової влади через незначну кількість православних парафій питання про утворення окремої Волинської, а також Подільської епархії не ставилось. Така потреба виникла після масового процесу переходу уніатів до Російської Церкви, який був розпочатий в 1794 р. За наказом Катерини II від 12 квітня 1795 р. було відкрито Житомирську вікарну кафедру із штатом епархії третього класу. Правлячим архієреєм новоутвореної епархії призначили одного з найближчих помічників Віктора Садковського – Варлаама Шишацького (1750-1821) [3, с. 13].

Місцем перебування преосвященного Варлаама стало славно-звісне місто Острог зі своєю багатою історію духовного і освітнього життя українського народу. В цьому місті у будівлях давнього Свято-Преображенського по-єзуїтського монастиря, розмістились перший поунійний Волинський єпископ Варлаам та консисторія. З 14 травня 1796 р. в цих же будівлях монастиря була заснована владикою Варлаамом Волинська духовна семінарія, якій як і засновнику судилась нелегка доля [10, с. 108].

На нашу думку, мета заснування Волинської духовної семінарії виходила з потреби забезпечити кваліфікованими кадрами новоутворену Волинську епархію. Адже після посилення позицій Московського Патріархату на теренах Волині й насильницького відбирання храмів в уніатів, збільшилась кількість парафій РПЦ, які потрібно було забезпечити відповідними духовними кадрами. Вони мали стати на Волині своєрідною опорою російського самодержавства, тому і виховуватися мали у відповідному дусі. Таке завдання з боку царської влади покладалося на засновану Волинську духовну семінарію, що в своєму історичному розвитку пройшла такі періоди існування як: Острозький (1796-1825 рр.),

Ганнопільський (1825-1835 рр.), Кременецький (1835-1902 рр.) і Житомирський (1902-1918 рр.).

Мета дослідження – проаналізувати особливості навчального процесу у Волинській семінарії Острозького періоду її функціонування.

Характеризуючи історіографію дослідження, слід відзначити працю М. Теодоровича (1856-1917) [11], яка була видана у друкарні Почаївсько-Успенської лаври. У цій праці подається інформація про навчальні предмети, викладачів і учнів семінарії. Серед сучасних досліджень вагоме місце посідають праці дослідника церковного життя Волині В. Рожка [8-10]. В цих працях подаються маловідомі факти з історії Волинської семінарії, розкрито внесок владики Варлаама Шишацького у розвиток духовної освіти у регіоні.

Джерельна база дослідження складається з неопублікованих джерел, представлених історичними документами Центрального державного історичного архіву України у м. Києві [12-14] і Державного архіву Житомирської області [1; 2]. Серед них увагу привертають такі джерела: рапорти і повідомлення інспектора ієромонаха Смарагда про інспектування Волинської семінарії, конспекти лекцій навчальних дисциплін, а також укази із правління Святейшого Синоду про відправку кращих учнів семінарії на навчання в медичні інститути Російської імперії. Ця сукупність документів дає змогу нам дослідити навчальні курси, які викладалися у Волинській семінарії, структуру на початковому етапі її функціонування і стан якості освіти у навчальному закладі.

Згідно з указом синоду московської Церкви від 12 липня 1795 р. владиці Варлааму на його численні клопотання було надано дозвіл започаткувати єпаршу семінарію, але навчально-виховний процес в цьому закладі був розпочатий лише 14 травня 1796 р. Назву Острозька єпарша, тобто єпархіальна, семінарія носила в 1796-1814 рр., а з 1799 року – Житомирська від титулу єпископа Житомирського і Волинського, а пізніше – з 1814 року Волинська духовна семінарія [8, с. 26].

Семінарія розташовувалась в приміщенні Свято-Преображенського монастиря. Це була триповерхова мурована будівля. Із західної її сторони знаходився архієрейський дім і консисторія, з південної, північної і східної сторони – монастир і семінарія. На першому і другому поверхах знаходилось сім класних кімнат, де

проходили заняття учнів, а на нижньому поверсі в шести кімнатах жили вихованці, що були на державному утриманні. Чотирнадцять кімнату було відведено під пекарню, ще в двох 15-16 – під склад для продуктів, у 17-й розміщувалась семінарська канцелярія, у 18-й – бібліотека, а в 19-20 кімнатах мешкали вчителі семінарії. З північної сторони на третьому поверсі знаходився астрономічний зал, який після пожежі 1797 р. залишався порожнім. Також при семінарії було подвір’я, де знаходились її екіпажі [6, с. 41-55].

На початку заснування семінарії єдиним керівником і керуючим її справами був преосвященний Варлаам, а з 1798 р. згідно його указу було засновано правління, як керівний орган. Саме ж правління було зобов’язане надсилати рапорти про стан справ у семінарії владиці Варлааму, Консисторії і Синоду. Навчально-виховним процесом спочатку керували три викладачі: риторики і піітики – префект, священник Іван Стрелецький, вищого граматичного класу – ієрей Іван Севрук, нижчого – студент Київської Духовної академії Авраам Яворський [8, с. 31-32].

Перший набір учнів 1796 р. в семінарії налічував 119 чоловік різного віку (від 8 до 21 року). Справа в тому, що діти священників були зобов’язані відправлятися на навчання згідно з наказом владики Варлаама. Батьки, які не бажали відправляти на навчання своїх дітей до семінарії, сплачували штрафи і навіть могли тимчасово бути позбавленими парафії. Були випадки, коли дітей присилали до семінарії за допомогою земської поліції. За рівнем знань всі учні були поділені на 4 класи: риторичний, вищий граматичний, нижчий граматичний і клас піітики [2, арк. 4].

Станом на 26 червня 1797 р. в семінарії навчався 231 учень, з яких в класах: риторики – 29, піітики – 16, вищому граматичному – 38, нижчому граматичному – 64, початків латинської мови – 45. В наступному році кількість учнів семінарії збільшилась до 244 [9, с. 75].

У 1799 р. в семінарії був вже повний комплект класів – богословський, філософський, риторичний, три граматичні і клас піітики. Курс навчання в кожному класі на початку існування семінарії не був точно визначений. Для старанних учнів навчальний рік продовжувався, а неуспішні могли навчатися два і навіть три роки в одному й тому ж класі, проте до уваги брався також і вік учнів.

У 1814 р. під назвою “інформаторії” був введений восьмий клас, так званий підготовчий, для вступу в нижчий граматичний

клас. У перший рік існування класу тут навчалось 221 чоловік віком від 9 до 19 років. Цей клас проіснував до 1817р., а тоді згідно з реформою семінарії злився з духовним училищем. До 1816 р. вчителем цього класу був Яків Левицький, а після нього – Павло Вакулович [11, с. 5-6].

Навчальний процес у семінарії перебував під жорстким контролем адміністрації. Значна увага приділялася дотриманню дисципліни. Так, семінаристи були зобов'язані постійно перебувати в стінах закладу, навіть на великодні та різдвяні свята. Додому дозволялося їхати лише на літні канікули. На думку дослідника Василя Милуся, подібні заходи вживалися з метою створення тісного зв'язку семінаристів з Російською Церквою, послаблення впливу місцевих релігійних традицій [5, с. 105]. Додамо, що такі жорсткі правила діяли лише в перші роки функціонування семінарії і відійшли в небуття на початку XIX ст.

У процесі організації навчально-виховного процесу основними методами, які використовували викладачі семінарії, були: методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності (словесні, наочні та практичні), методи стимулювання навчальної діяльності (метод забезпечення успіху в навчанні) та методи контролю (усного та письмового). Основними засобами навчання були: слово вчителя, священника, підручники, карти, таблиці і пісне-співи [4, с. 112].

Про стан викладання навчальних богословських і загальних дисциплін у класах семінарії ми дізнаємося із програми навчання за 1803 р. В нижньому граматичному класі викладались: латинська мова, орфографія і початки етимології, скорочений катехізис, переклади з російської на латинську. В середньому граматичному класі – етимологія, початок синтаксису, скорочена географія, скорочений катехізис, читались такі важливі теологічні праці, як Кастеліонові священні розмови, Федорові байки, Муретинове батьківське наставлення і робились переклади з латинської на російську мову. У класі піітики викладались правила російської і латинської піітики, розширена географія, Священна історія, розширений катехізис, Катонові моральні правила і деякі Вергілія, Горація, Овідія вірші, вчились складати вірші в перекладах. В риторичному класі – правила риторики, всесвітня історія, розширений катехізис, читання деяких Цицеронових і Муретових промов, а також вчились складати різні промови і вдосконалювали переклади. У філософ-

ському класі – коротка історія філософії, логіка, метафізика, право-вчення, “натуральна” історія і фізика, скорочене християнське богослів’я, пояснення Євангелія. Окрім того, були окремі години арифметики, грецької, давньоєврейської, французької і німецької мов [9, с. 76]. Поряд з вище зазначеними іноземними мовами, починаючи з 1823 р. було введено викладання польської мови [14, арк. 2]. Впровадження останньої у навчальний процес зумовлювалось тим, що у Волинській губернії проживала велика кількість поляків, а також полонізованого населення котре слабо володіло російською мовою. Для вдалого впровадження політики царизму і навернення нового кола мирян для російської православної церкви, молоде священство мало володіти польською мовою.

З оглядів конспектів лекцій курсів за 1819 р., які викладалися у Волинській семінарії, можна довідатись про основні акценти, які ставили викладачі під час викладання того чи іншого предмета, а також обсяг інформації, яку отримували семінаристи від занять. Так, наприклад, у навчальному курсі богословських наук на першому році давалися базові знання про богослів’я з розділенням його на “Істинне” і “Відверте”. Після пояснення і набуття знань семінарстами про саме поняття, приступали до викладання “Богослів’я тлумачного”. Цей матеріал був розрахований на першу третину навчального року. Протягом цього часу для домашніх занять, відповідно до цілей викладання лекцій, призначено було учням читання із перших книг Св. Письма з відліком в часі для повторення і складання як коротких, так і довгих міркувань щодо Св. Письма – латинською та російською мовами [12, арк. 1].

На початку другої третини навчального року викладались лекції по системі скороченого богослів’я преосвященного Іринія Фальковського. Ця книга складалася із історичних відомостей думок древніх мудреців про Бога і була видана у Волинській семінарії. На завершальному етапі навчального року читались лекції з догматико-полемічного богослів’я.

На другому році навчання вихованцям семінарії викладали діяльне богослів’я, по системі преосвященного богослів’я німецького теолога Шуберта перекладеного священником Арсенєвим. В продовження цього навчання, після статті про посади християн в складі церкви відбувалося читання найважливіших статей із книг вітчизняних авторів про посади парафіяльних священників. Для домашнього заняття були дані як скорочені, так і повні твори про матерії, а також

читання книг етичних єпископа Тихона Воронезького і митрополита Макарія, збірки творів Св. Амвросія і Св. Іоанна Золотоустого про “Святості” і проповіді митрополитів Платона, Амвросія і Анастасія. Весь цей матеріал входив в першу третину навчання.

З другої третини навчального року протягом січня, лютого і березня викладалися учням християнські старожитності. Замість навчальної книги з цього предмету використовувалася книга “Досвід із старожитностей християнських”, яка була видана в Москві в синодальній друкарні 1814 р., а посібники як викладачам, так і учням “Нова Скрижаль” та “Роз’яснення на літургію Дмитрієвського”.

Після закінчення лекцій із християнських старожитностей учням пояснювали ступені спорідненості по частині службового богослів’я із книги Кормчої. Протягом квітня, травня і до половини червня відбувалося читання історичних книг Старого Завіту і притчі Соломонові. Учні щоденно розказували на пам’ять з поясненням декілька віршів з прочитаних книг перед початком лекції. Час від 15 червня і до 11 липня використовувався для повторення всіх уроків і до підготовки до публічного іспиту [12, арк. 2-3].

З курсу Церковної історії в перший рік навчання після вивчення загальних термінів з історії переходили до викладання 10 періодів церковно-біблійної історії і періоду трьох століть новозавітної історії.

На другому році навчання перед початком лекцій відбувалося коротке повторення вивченого матеріалу за порядком літочислення, після чого відбувалося викладання навчального матеріалу, що стосувався історії церкви від IV ст. до XVIII ст. Період новозавітної історії вивчався за підручником А. Інокентія “Церковна історія” [12, арк. 4].

Курс філософських наук у Волинській семінарії складався з :

- а) філософії опосередкованої чи логіки;
- б) наук метафізичних (онтології, космології, пневматології і психології);
- в) наук практичних (загальної моральної філософії, природного права, етики і політики);
- г) історії філософії.

Названі дисципліни викладалися за системою Баумейстера, яка передбачала їх вивчення за 2 роки. На першому році навчання, протягом осінньої третини, викладалася логіка, а в інший час – метафізика – (про загальне богослів’я). В другий рік навчання викла-

далися інші метафізичні науки – практична філософія та історія філософії [12, арк. 6].

До предметів курсу фізики, що викладалися у Волинській семінарії належали: загальні властивості фізичних тіл з деякими хімічними про них замітками, статика, механіка, гідростатика, гідравліка, стихії тіл, світло, вогонь, вода, повітря, гази, звук і тон, електрику, гальванізм і магнетизм. Лекції про кислоти, повітря, гази, електрику і гальванізм були супроводжені дослідями [12, арк. 16]. Слід відзначити, що курс викладання фізики у Волинській семінарії відповідав усім тогочасним науковим нововведенням і відкриттям світових учених у розвиток цієї науки.

Викладання німецької мови в семінарії відбувалося за новим планом. Учні, які вивчали німецьку мову, були розділені на два відділення, із яких одне складалося з тих, хто починав вивчати її, а друге із тих, хто вже вивчив, але хотів для себе вдосконалити знання. Для новачків протягом двохгодинного часу давали одну лекцію на тиждень із вивчення читання німецькою і “Голтергофодової граматики”. Після того учні займалися перекладами з граматичними розборами на німецьку мову прикладів і статей із хрестоматії.

У другому відділенні учні протягом одногодинних лекцій, які відбувалися два рази на тиждень, після повторення головних граматичних правил німецької мови займалися перекладом статей таких німецьких авторів, як: Гелерта, Штурма, Целіносфера, Функе, Федерзена. Крім того перекладали із російської на німецьку мову повісті та байки [12, арк. 17].

Курс математики до 1819 р. у Волинській семінарії викладався понад ординарним і довільним предметом, при цьому не було книг, якими мали забезпечувати викладання. Тому в очікуванні потрібних книг було призначено викладати учням другу частину керівництва до арифметики, яка була видана для використання в народних училищах Російської імперії. Потім із початків алгебри Фусса для першого відділення викладався матеріал про різні роди начислення простих кількостей, другому – про способи начислення складних кількостей і третьому – про алгебричні рівняння і способи вирішення їх. Крім того, із початків геометрії викладалася планіметрія [12, арк. 18].

Важливим елементом навчальної програми семінарії була лікарська наука. Причинами її введення в програму було те, що в переважній більшості сіл Волині не було лікарів. В той же час мешканців сіл у більшості випадків навіть прості хвороби призводили

до смерті через ненадання медичної допомоги. Відтак, введення викладання лікарської науки в семінарії дозволило б майбутнім священикам обслуговувати свій приход, в якому не було лікаря, чим було би знижено рівень смертності серед сільського населення. Введення цього предмету до навчальної програми було затверджено указом Синоду від 24 липня 1796 р. за №2396 [1, арк. 1].

В силу цього указу в Волинській духовній семінарії лікарська наука була запроваджена з 14 липня 1804 р., причому єпископ Варлаам наказав семінарському правлінню викладати лікарську науку кожного дня о першій годині.

В острозький період (1796-1825 рр.) існування семінарії у ній працював повітовий лікар Іван Єрехович. Лише один раз за період роботи цього лікаря на нього надійшла скарга від семінарського правління в раду єпархії від 12 лютого 1805 р. про те, що повітовий штаб-лікар Іван Єрехович тільки тричі в тиждень відвідував заняття. Як пояснював він сам, що має й інші зобов'язання, заради яких часто змушений відлучатися із міста. Інших скарг на лікаря Івана Єреховича не надходило, очевидно, у зв'язку з тим, що більше не було пропусків занять [15, с. 79].

Талановиті і здібні вихованці семінарії, які виявляли інтерес до вивчення медицини, при хорошій поведінці отримували шанс навчатися у вищих медичних навчальних закладах, причому дорога на навчання оплачувалась семінарією. Першим вихованцем семінарії, який був направлений для подальшого навчання в Санкт-Петербурзьку медико-хірургічну академію був Пантелеймон Тишковецький, як найбільш здібний з вивчення предмету і взагалі до медичних наук. Він відбув на навчання до Петербурга 8 вересня 1806 р. [15, с. 81].

Порядок навчального дня в семінарії до 1800 р. був такий: навчання розпочиналось зранку протягом двох годин і після обіду теж дві години. Проте 15 травня 1800 р. за наказом єп. Варлаама відбулися зміни і навчання вранці тривало вже три години, а після обіду так само дві – лише по вівторках і четвергах.

В 1805 р. було складено і затверджено розклад занять. В понеділок вранці о 9 год. викладалася французька мова, в 10 і 11 год. – латинська граматики, поезія, риторика, філософія і богослов'я. Після обіду о 13 год. – російський клас і лікарська наука, о 14 і 15 год. – граматики, перша частина арифметики і грецька мова. О 16 год. – друга частина арифметики і о 17 год. – німецька мова.

Вранці у вівторок о 9 год. викладалася французька мова, о 10 і 11 год. – граматика, поезія, риторика, філософія і богослов'я. Після обіду о 13 год. – російський клас і лікарська наука, о 14 год. – перша частина арифметики, о 16 год. – німецька мова. В середу і п'ятницю навчання відбувалося так само, як і в понеділок, а в четвер аналогічно як у вівторок.

В суботу о 9 год. ранку викладалася французька мова, о 10 і 11 год. – граматика, поезія, риторика, філософія і богослів'я. Після обіду о 13 год. – російський клас і лікарська наука, о 14 і 15 год. – граматика і перша частина арифметики, о 16 год. – друга частина арифметики, о 17 год. – німецька мова. З листопада по 1 квітня вранці навчання починалося о 9 год., а після обіду – з 13 год. Починаючи з 1 квітня і до 1 листопада вранці навчання розпочиналось з 8 год., а після обіду – з 14 год.

О 6 год. ранку учні вставали, о 7:30 відбувався їх збір по класах, після цього проводилися уроки. О 12 год. дня був обід, потім – знову уроки. Вечеря відбувалася о 20 год., після чого всі семінаристи йшли на вечірню молитву, і о 22 год. лягали спати [11, с. 15].

Про стан викладання і якість освіти у Волинській семінарії ми дізнаємося із рапортів головного інспектора Київської духовної академії ієромонаха Смарагда. В липні 1822 р. він прибув у семінарію для проведення іспитів серед учнів і ревізії роботи самого навчального закладу [13, арк. 7].

Був складений спеціальний розклад проведення іспитів серед учнів по семінарії. 17 липня 1822 р., починаючи з 8 год. ранку і до 12:30 год., в присутності єпископа Волинського і Житомирського Стефана, інспектора ієромонаха Смарагда і викладачів семінарії відбувся іспит учнів вищого відділення по класу богослів'я. Учні середнього відділення впродовж цього часу писали власні міркування за пропозицією інспектора Смарагда на таке запитання: "Чудеса превращают ли порядок природы?", а учні нижчого відділення склали арію із пропозиції: "Есть снискание всеми благочестие с довольством". Того самого дня від 16 год. до 20 год. відбувався іспит вищого відділення учнів семінарії по класу церковної історії, потім відбувся іспит всіх трьох відділень зі знання давньоєврейської мови.

18 червня з 8 год. ранку до 13 год. також в присутності вищезазначених осіб відбулись іспити середнього відділення семінарії по класу філософських і математичних наук. Протягом цього часу учні вищого класу міркували над пропозицію інспектора Смараг-

да: “Нужны ли нам ангелы хранители, когда Бог во всех случаях охраняет нас” [13, арк. 44]. З 16 год. по 20 год. відбувся іспит учнів нижчого відділення зі словесності і загальної історії. 19 червня відбулися останні іспити в семінарії. З 8 год. до 10:30 в учнів перевіряли знання грецької, німецької і французької мови. Після цього інспектор Смарагд разом із членами семінарського правління і вчителями склали розрядний список учнів [13, арк. 45].

До першого розряду з учнів вищого відділення увійшло 23 чол., до другого розряду – 40 чол., до третього розряду – 15 чол., до виключення – 5 чол. З учнів середнього відділення до першого розряду увійшло 16 чол., до другого розряду – 51 чол., до третього розряду – 13 чол., до виключення – 3 чол. З учнів нижчого відділення до першого розряду увійшло 20 чол., до другого розряду – 30 чол., третього розряду – 20 чол., до виключення – 6 чол. [13, арк. 47-57]. Отже, загалом за результатами проведених іспитів семінаристи показали досить добрий результат своїх знань, чим довели, що стан викладання предметів у Волинській семінарії був на відповідному рівні.

Щодо зауважень інспектора Смарагда до роботи викладацького складу семінарії, то слід виділити лише стан викладання всесвітньої історії. Він її оцінював як незадовільну, а вчитель всесвітньої історії ієромонах Іоникій показав слабкі знання з предмету і не мав ніяких здібностей до викладацької роботи. Високо інспектор оцінив викладання іноземних мов, як він зазначав, що учні кожного відділення досить добре володіють ними і можуть застосувати набуті знання в житті, при спілкуванні з іноземцями [13, арк. 52 зв., 60].

Окрім такого щорічного іспиту в кінці навчання, у семінарії проводились випробування учнів в знанні викладених наук щотижнево по суботах в присутності всіх семінарських чинів. На цих щотижневих іспитах учні нижчих класів включно до риторики випробовувались по класам викладених їм наук, а студенти богослів'я і філософії виголошували дисертації і проповіді, які мали заздалегідь підготувати. Такий вид проведення іспитів в семінарії почали проводити лише з 1 вересня 1814 р. [11, с. 16].

Перший випуск семінарії відбувся 1801 р., коли 21 випускник став кандидатом до священства. Переважна більшість перших випускників Волинської духовної семінарії стали парафіяльними священиками на Волині, лише незначна частина їх продовжила свої студії у Київській духовній академії, а також інших академіях

Російської імперії. Зокрема, Орест Новицький став першим професором філософії Київського університету.

Процес тотальної русифікації навчання і "омосковлення" богослужінь наступив після 1817 р., коли реформування цього духовного закладу історичної Волині означатиме його повну ідентичність навчальному і виховному процесу з іншими семінаріями імперії. Український дух і українське православ'я стали об'єктом пильної уваги членів Синоду, які в переважній більшості були москвофілами або великоросами. Вони будуть намагатися, щоб дух вікового українського православ'я, закладений єпископом Варлаамом Шишацьким, назавжди вигнати із стін і душ учнів і викладачів семінарії. Одначе, як показують пізніші події, цей дух залишився жити в усі роки діяльності семінарії [9, с. 79-80].

Характеризуючи навчальний процес у Волинській духовній семінарії слід відзначити, що навчальна база, перелік предметів для викладання, кваліфікація співробітників, розпорядок навчання і роботи семінарії відповідали всім нормам, встановленим для таких типів навчальних закладів. На нашу думку, також важливим є той факт, що сама семінарія розташовувалася у славетному м. Острозі, де у попередні століття, завдяки Острозькій академії концентрувались головні освітні і наукові сили України. Цей факт також впливав на свідомість семінаристів, їх старанність у навчанні і продовженні славних традицій цього навчального закладу. Стан викладання предметів у семінарії був на високому рівні. Проведення щотижневих іспитів і щорічного публічного іспиту в кінці навчального року спонукало семінаристів до більш поглибленого вивчення предметів. Випускники Волинської духовної семінарії після висвячення у духовний сан, несли мирянам своїх парафій морально-етичні, культурні і духовні цінності нашого народу, що позитивно впливало на встановлення національної свідомості і етнічної спорідненості українського населення.

Джерела та література:

1. Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.), ф. 1, оп. 2, спр. 540, 70 арк.
2. Держархів Житомирської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 551, 6 арк.
3. Жилюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793–1917) / С.І. Жилюк. – Житомир : Жур-фонд, 1996. – 174 с.

4. Костюк О.Ю. Розвиток релігійної освіти на Волині ХІХ – поч. ХХ ст.: Навчальний посібник з історії педагогіки / О.Ю. Костюк. – Острог : НаУОА, 2009. – 224 с.

5. Милусь В. З історії Волинської духовної семінарії / В. Милусь // Волинська духовна семінарія: до 20-річчя відродження: зб. матеріалів наук.-практ. конф. з нагоди ювілею 20-річчя відродження Волин. духовн. семінарії. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2010. – С.105-130.

6. О помещеніях Волинской духовной семинарии // Волинские Епархиальные Ведомости. – 1874. – Ч. неофиц. – №2. – С. 41-55.

7. Павлюк В. В. Магнаторія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя в ХІХ ст. / В.В. Павлюк. – Острог: НаУОА, 2000. – 183 с.

8. Рожко В.Є. Волинська духовна семінарія (1796 –2004р.) : Істор. Нарис / В.Є Рожко. – Луцьк : МЕДІА, 2004. – 256 с.

9. Рожко В.Є. Духовні православні освітні заклади Волині Х–ХХ ст. / В.Є. Рожко. – Луцьк: МЕДІА, 2002. – 280 с.

10. Рожко В.Є. Українські православні святі історичної Волині ІХ–ХХ ст.: Історично-краєзнавчий нарис / В.Є. Рожко. – Луцьк: МЕДІА, 2003. – 244 с.

11. Теодорович Н.И. Волинская духовная семинария: 1796–1900 гг. / Н.И. Теодорович. – Почаев, 1901. – 1023 с.

12. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАК України), ф. 711, оп. 2, спр.101, 22 арк.

13. ЦДАК України, ф. 711, оп. 2, спр.474, 97 арк.

14. ЦДАК України, ф. 711, оп. 2, спр.595, 8 арк.

15. Шпізель Р. Волинська духовна семінарія і її роль в розповсюдженні медичних знань для підготовки медичних кадрів / Р. Шпізель // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2007. – Вип. 2. – С.78-82.

Сергій Іванов

ДІЯЛЬНІСТЬ ОСТРОЗЬКОЇ РАЙОННОЇ УПРАВИ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (3.07.1941 – 10.01.1944)

*У статті зроблено спробу проаналізувати діяльність
Острозької районної управи в роки німецької окупації.*

Ключові слова: німецька окупація, рейхскомісаріат
“Україна”, окупаційний режим, Острозька районна управа,
сільські управи.

*В статье сделана попытка проанализировать деятельность
Острожской районной управы в годы немецкой оккупации.*

Ключевые слова: немецкая оккупация, рейхскомиссариат
“Украина”, оккупационный режим, Острожская районная
управа, сельские управы.

*The article deals with the activities of Ostrog District Board
during the German occupation.*

Keywords: German occupation, Reichscommissariat “Ukraine”,
the occupation regime, Ostrog District Board, village boards.

Німецький окупаційний режим є темою, яка привертає увагу дослідників і викликає багато дискусій, не лише на науковому, а й на політичному рівні. Нерідко він виступає об’єктом різноманітних спекуляцій. Тому правдиве висвітлення суті окупаційного режиму є важливою науковою проблемою.

Питання, пов’язані з даною темою, висвітлювалися у працях М. Вейнер, В. Баталова, О. Гончаренка, В. Данилюк, О. Забродця, М. Коваля, В. Косика, О. Лисенка, В. Сергійчука М. Лободи, О. Панасенка, Т. Пастушенко, Й. Пацули, О. Сивіцького, Г. Стародубець, Л. Степанова, В. Шайкан. Разом з тим, мікроісторичні аспекти німецького окупаційного режиму на території України залишаються недостатньо висвітленими у науковій літературі. Це

стосується і місцевих органів влади в роки німецької окупації, зокрема, Острозької районної управи. Спираючись на різноманітні джерела, автор спробував проаналізувати її діяльність.

3 липня 1941 року після тривалих і кровопролитних боїв гітлерівці окупували Острожчину. Прихід німецьких військ певною частиною населення розглядався як акт “визволення від більшовицької зарази”. Дехто навіть пов’язував із цим фактом надії на відродження української державності, наївно сподіваючись, що головна мета нацистів якраз і полягає в здобутті незалежності різними народами, які перебували під владою Москви. І окупанти на перших порах цю ілюзію підтримували [37, с. 238].

Частина населення окупованої території радянської України погодилася свідомо співпрацювати з нацистами. Це були ті верстви, яких сталінський тоталітарний режим своїми репресіями, терором, сваволею та беззаконням поставив по інший бік барикад. З приходом чужоземних військ вони самі або на запрошення нової влади пішли на службу в окупаційні адміністративні структури, систему освіти, кооперацію, силові або каральні формування, активно включившись в розбудову “нового порядку”. За згодою влади деякі українці зайняли здебільшого нижчі або середні ланки управлінського окупаційного апарату. Вищі посади діставалися представникам німецької цивільної адміністрації [40, с. 344].

Районні, міські, громадські та сільські управи створювалися відразу з приходом німецької армії по всій зоні військової адміністрації. Персональна відповідальність за їхню роботу цих органів покладалася на начальників управ, бургомістрів і старост. Всі вони мали забезпечити “спокій і безпеку” на підпорядкованій території, протидіяти проявам спротиву заходам влади, диверсіям, саботажу, створити належні умови для служб, що вилучали сировину та сільськогосподарську продукцію [11, с. 348].

Уже 19 липня 1941 року Рівненською окружною управою було видане розпорядження про організацію української влади. Зокрема, була створена Острозька районна управа, яка складалася з голови, заступника голови і секретаря. Її очолив Василь Григорович.

При районній управі функціонували 5 відділів: адміністративний, господарчий, освітній, суспільної опіки, технічний. Їх очолювали референти, які персонально підпорядковувалися голові управи. У селах діяли сільські управи, склад яких (голова, заступник, секретар) затверджувався районною управою. Порядок в районі

підтримувала Народна міліція на чолі з комендантом. У селах були створені її осередки, підпорядковані районному комендантові. До 3 серпня 1941 року районна управа мала подати до окружної управи списки про персональний склад районної та сільських управ із зазначенням керівників кожного з відділів. Був даний наказ провести перепис населення району з обов’язковим зазначенням національності кожного мешканця [42, с. 85–86].

30 липня на підставі розпорядження № 1 Рівненської окружної управи В. Григорович повідомив громадян Острожчини, що з 1 по 5 серпня 1941 року буде проведений перепис населення. За неявку до пунктів перепису винних передбачалося притягати до відповідальності та карати згідно із законами воєнного часу [17, арк. 171–172].

Перед районною управою постали такі завдання: провести інвентаризацію державних, громадських установ та підприємств і забезпечити їх майном та устаткуванням; забезпечити збір урожаю; представити окружній управі кандидатів на посади керівників радгоспів і підприємств; організувати постачання німецької армії; провести статистичний облік господарств; подати дані про запаси збіжжя та худоби; організувати культурно–освітнє життя району; здійснити інвентаризацію медичних закладів та подати списки їх персоналу із зазначенням національності та посади кожного працівника.

Перед районною управою було поставлене завдання відновлювати та ремонтувати дороги, мости, будинки. Населення отримало наказ брати участь у громадських роботах. До них планувалося залучати євреїв, але без видачі їм заробітної платні.

На роздоріжжях, установах, підприємствах, санітарних пунктах, кооперативах та крамницях мали бути обов’язково вивішені орієнтаційні таблиці українською та німецькою мовами. Крім того, на установах наказувалося вивісити національний прапор та тризуб [42, с. 87].

Однак, недовго довелося радити українському населенню наявності власної символіки та кадрів в органах самоуправління. Гітлерівці сподівались, що українці, які прийшли до адміністрації і управ, залишаться вірними зняряддями у політиці фюрера [1].

Уже 21 липня 1941 р. міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп офіційно заявив, що проголошення незалежності України “немає жодного конституційного значення”. Гітлерівці

зробили для себе висновок, що в Україні їм потрібні не союзники, а слухняні виконавці їх колоніальної політики [28, с. 127].

Розпочинаючи війну проти СРСР, нацисти поставили за мету не лише ліквідацію політичного ладу та знищення більшовицької ідеології, а й перетворення східних територій, передовсім України, в аграрно–сировинний придаток німецького військово–промислового комплексу та у джерело дешевої робочої сили [28, с. 350].

20 серпня 1941 р. вийшов наказ А. Гітлера про утворення рейхскомісаріату “Україна”. Тоді ж з’явилася директива рейхсміністерства Розенберга про адміністративний поділ окупованих областей України [30, с. 766]. Територія рейхскомісаріату була передана цивільній адміністрації. Керувати рейхскомісаріатом фюрер призначив Еріха Коха, відомого своєю жорстокістю. Його штаб–квартира була розміщена у Рівному [29, с. 137]. На місцях були запроваджені посади гебітскомісарів, ортскомендантів, фолькскомендантів, ляндрвіртів. На них призначалися лише німці. Вони користувалися необмеженою владою над життям і долею людей. Був створений величезний апарат насильства та грабежу – гестапо, жандармерія, поліція, різні групи і команди, які опиралися на регулярні військові частини, а також “айнзацгрупи”, що мали нещадно винищувати “ідеологічних і расових ворогів” [32, с. X–XI].

Складовою частиною рейхскомісаріату стала генеральна округа “Волинь і Поділля” з центром у місті Луцьку. Вона поділялася на головні округи. Територія Рівненщини була включена до складу Луцької головної округи, яка, що своєю чергою ділилася на округи (гебітскомісаріати). На початку окупації Острожчина підпорядковувалась Здолбунівській окрузі. 15 січня 1943 році Здолбунівську округу сполучили з Рівненською [15, арк. 3]. 3 15 вересня 1941 року на посаду обласного гебітскомісара був призначений Вернер Беєр з осідком Рівному [37, с. 239].

Рівненська область була поділена на 17 районних управ. Після адміністративно–територіальної реформи наступним кроком німецької влади стала реорганізація місцевого управління [49, с. 189]. Е. Кох приступив до негайної зміни місцевих органів влади. Сільські старости, голови та апарат міських і районних управ, які вважали себе підвладними відродженій українській державі, негайно зміщались. Була розпущена українська міліція, її замінила допоміжна поліція [39, с. 52].

Острозьку районну управу очолив Іван Мотренко, його заступником був призначений вчитель латинської мови Матвій Йоакимович, секретарем – Сафон Заречнюк. Один з перших наказів районного голови стосувався структури управи і кадрових призначень її працівників. При Острозькій районній управі функціонувало 5 відділів (рефератів): загальний, господарчий, статистичний, технічний, фінансовий. Їх очолювали референти, які персонально підпорядковувались Івану Мотренку. Господарчий відділ очолив Юліан Бабич, фінансовий – Болеслав Запольський, статистичний – Василь Григорович. Службовцями управи також були районний лікар Оксана Цибульська, мировий суддя Адам Мровчинський, ветеринарний лікар Ярослав Ярмолинський, керівник музею Йосип Новицький, голова бюро праці Микола Білошицький, комендант районної пожежної служби Артур Кліменко, шкільний інспектор Карпо Перебийніс. Станом на 5 квітня 1943 р. штат районної управи налічував 73 особи [3].

Офіційною мовою в управі була українська. Накази, призначені для населення, видавалися двома мовами – німецькою та українською. Велика увага приділялася дисципліні. Усім працівникам відділів наказувалося встановити суворий контроль за роботою своїх підлеглих. За порушення дисципліни застосовувались жорсткі покарання аж до звільнення з роботи. Кожному представникові Районної управи для безперешкодного пересування була видана нарукавна пов’язка, на якій стояла печатка німецької військової комендатури [2].

Службовці управи отримували зарплатню та пайок. Станом на червень 1943 р. пайок включав 1 кг чорної солі, 1 шматок мила, 1 коробку сірників, 1 книжечку паперу для куріння. Це коштувало 17 крб. Часом також видавали синьку, пудру, канцелярське начиння [34].

Протягом німецької окупації районна управа вирішувала поточні справи Острога та району, видавала розпорядження про відправлення молоді на роботу до Німеччини, накази районній лікарні сповіщати про кожного хворого, який звернувся до неї, донесення про вбивства та пожежі, звіти про роботу управи та стан справ у сільських управах району [18, арк. 5, 8, 28, 29].

Головним чинником окупаційного режиму були люди. На початку кожного місяця статистичний відділ Острозької районної управи збирав від сільських управ і настоятелів парафій відомості

про рух населення у районі. Вони вносились до книг стану і перебігу життя Острожчини [18, арк. 29]. З травня 1942 р. для обліку постійних і прибулих мешканців району були запроваджені тимчасові особисті посвідчення [14, арк. 13], т. зв. “евіденційні домашні листки” [13, арк. 22].

Життя на окупованій території регламентувалося численними наказами, які завжди закінчувалися погрозою смерті. Відповідальними за виконання наказів окупаційної влади були районний голова та сільські старости. Населенню Острожчини наказувалося, насамперед, здати велосипеди, радіоприймачі, радянські гроші. Було встановлено комендантську годину [33]. Пересування громадян Острога і району було обмежене. Цивільне населення повинно було мати при собі перепустки. Вночі рух з місця на місце не дозволявся. Євреям заборонялося залишати без дозволу місце перебування [5]. З 1 листопада 1941 р. була встановлена комендантська година, яка тривала від 19-ої години вечора до 6-ої години ранку. Для пересування у зазначений час обласний комісар мав видати спеціальний дозвіл [7].

На теренах рейхскомісаріату вийшло розпорядження про “загальний поштовий рух”, причому зазначалося, що поштові відправлення для євреїв і від них не дозволялися [6]. За розпорядженням гебітскомісара вважалися недійсними шлюби між євреями та представниками інших національностей [13, арк. 10]. Також було видано розпорядження про обов’язкову здачу кольорових металів з єврейських господарств [14, арк. 15].

Уже в перші дні приходу в Україну німці приступили до тотального виявлення і конфіскації продовольства й сировини в державних підприємствах та у населення. За спроби приховати продовольство і майно окупанти жорстоко розправлялися [40, с. 351]. Було закрито млини і маслобійні, під страхом смертної кари заборонялися забій і продаж худоби, птиці, сільськогосподарської продукції [46, с. 33]. 23 вересня 1941 р. ортскомендант Острога видав наказ про закриття усіх млинів району [21, арк. 1].

Суворому обліку підлягала наявність у селян коней і возів. За наказом коменданта острозької поліції С. Ткаченка протягом трьох днів кожен селянин, який мав воза та коней, забов’язувався прикріпити до лівої сторони воза таблицю, де українською та німецькою мовами потрібно було зазначити назву села та району, ім’я та прізвище власника [21, арк. 2].

На Острожчині у міжвоєнний період проживала значна кількість єврейського населення. Зокрема, перед війною в Острозі мешкало 9240 євреїв (62 % від усього населення міста) [50, р. 190]. Зі встановленням німецького окупаційного режиму євреї не лише зазнали утисків та втратили будь-які права. Поставивши єврейське населення поза законом, німці наче окреслили "зону відчуження", прирівнюючи його до лютого ворога [27, с. 166].

У першій декаді липня 1941 року євреїв району почали примусово переселяти до Острога. Окупанти заявили, що "відтепер всі жиди будуть жити в спеціально відведених районах в Острозі". У майбутньому вони стали складовою гетто, яке знаходилося у Старому місті в районі синагоги [44]. Після ліквідації гетто технічним відділом районної управи були зроблені огляд та оцінка єврейських будинків м. Острога. Інженер Віктор Ляйн у травні 1943 р. звітував, що "жидівські будівлі" виставлені на продаж [18, арк. 52–53].

Зважаючи на національну політику нацистів, люди намагались довести своє неєврейське походження, щоб якось уціліти у важкі часи. Питаннями, які стосувалися національного походження, займалася районна управа. Найбільшими щасливчиками були ті особи, які змогли документально засвідчити, що вони є етнічними німцями – "фальксдойче". Ця категорія громадян одразу ж переходила на привілейоване становище, прирівнюючись за правами до інших німців. Це проявлялося у перевагах під час прийому на роботу, можливості займати високі керівні посади, отримувати надбавку до зарплатні [37, с. 249].

З перших днів окупації в Україні запроваджувалася примусова праця. Розпорядженням рейхсміністра східних окупованих областей А. Розенберга від 5 серпня 1941 р. всі громадяни віком від 18 до 45 років були забов'язані працювати. Для євреїв було видано окреме розпорядження. Обов'язкова трудова повинність для них поширювалась на осіб обох статей віком від 14 до 60 років [29, с. 588, 592]. Окрім того, вони були забов'язані працювати по суботах [37, с. 245].

Цивільне населення, за винятком хворих та дітей до 14 років, повинно було працювати на підприємствах, сільському господарстві, виконувати роботу з наведення порядку на вулицях, ремонтувати шляхи та ін. Разом з тим, праця в умовах жорстокого окупаційного режиму допомогла більшій частині населення вижити

[49, с. 68]. Відповідним наказом гебїтскомїсар розділив усе працездатне населення краю на кілька категорїй залежно від заробїтної плати, яку їм належало отримувати. У робїтників праця була погодинна і залежала від квалїфікації. Від останньої залежав і щомїсячний оклад службовцїв. Євреї та жїнки отримували лише 80% від звичайного розміру зарплатнї [4]. Загалом, трудове законодавство “нової влади” передбачало майже рабську низькооплачувану працю без права голосу “проти” з боку працївника.

Для виконання розпорядження “Про трудову повиннїсть” були створенї бїржї працї. Вони спївпрацювали з органами допомїжної української адмїнїстрації. На них покладались усї основнї функції з вербування населення на працю, у т. ч. реєстрація і облїк працездатного контингенту. Із середини листопада 1941 р. усїх зареєстрованих забов’язували з’явитися на контролїну явку, про що робилися вїдмїтки в спецїальних картках. Робота, запропонована бїржею працї, вважалась обов’язковою і вїдмовитися від неї особа не могла [31, с. 64–77]. Як приклад, можна навести звернення до старости сїльської управи у с. Оженин Острозького району вїд 7 листопада 1942 р.: “[...]Згїдно з розпорядженням п. Комїсара Уряду Працї в Здолбуновї нарікається Вам визначити на роботу до Державного надлїсництва в Хоровї 30 робїтників. Робїтники разом з поїменним списком мають зголоситися негайно до Канцелярїї Надлїсництва” [22, арк. 1]. Керївники установ і пїдприємств були забов’язанї повїдомляти про наявнї вакансїї. Оголошення про “трудоий обов’язок” перїодично друкувалися у мїсцевїй пресї. Зазначалося, що вїн стосується усїх вїдїв працї, їйому пїдлягає кожен, хто може працювати [9; 10].

Внаслїдок вїйськових дїй Острожчина зазнала значних матерїальних втрат. Вона потребувала вїдбудови й упорядкування. Зокрема, в Острозї на час встановлення окупацїйного режиму нараховувалося лише 1617 будинкїв, у тому числї зруйнованих і знищених – 289, а решта потребували негайного ремонту [20, арк. 91]. Вїдповїдно до наказу В. Беєра голова районної управи мав забезпечити видачу спецїальних “будївельно–полїцїйних дозволїв” на реконструкцію будинкїв, будївельнї роботи, розбирання непридатних для житла помешкань. Будївельний матерїал з будинкїв, їстотно пошкоджених, у першу чергу мав передаватися державним маєткам. Також було рекомендовано використати їйого для потреб сїльськогосподарських будївель [19, арк. 8]. Таким чином, їх вїдбу-

дова та відновлення всієї комунальної інфраструктури стали найголовнішими завданнями органів місцевого управління [18, арк. 28].

Німецька влада жорстко контролювала економічне використання електроенергії та оплату за її споживання. В. Беєр видав розпорядження, в якому чітко обумовлював потужність електричних ламп, що залежала від обсягу приміщення. За порушення вимог щодо користування електроенергією передбачалося суворе покарання [8, с. 4].

Керівникам підприємств і торгових закладів наказувалось вказувати на вивісках, написаних українською та німецькою мовами, прізвища відповідальних осіб. На вивісках підприємств і магазинів, якими керували євреї, обов’язково зазначалося – “жидівське підприємство”. Підприємці мали купити в Острозькій районній управі тимчасові свідоцтва на право діяльності. Стихійна вулична торгівля заборонялась [37, с. 245].

В Острозі великих підприємств під час окупації не було. Функціонували два млини (паровий та водяний), два тартаки, цех по виробництву шкіри (на Новому місті). Розвинутими були ремесла [36].

За наказом В. Беєра була створена пожежна служба для боротьби з пожежами і надзвичайними ситуаціями [8]. В Острозі нею керував Р. Радзівілюк. У селах пожежні загони складалися з 8–ми осіб, в Острозі – з 25–ти. Їх учасникам видавалися відповідні посвідчення. Для швидкого реагування на випадок пожеж сільські старости забов’язувались забезпечити пожежні команди кінями. В Острозі відповідальним за це був голова району [14, арк. 34]. Починаючи з осені 1942 року, пожежники обов’язково приводилися до присяги. Вони так само, як представники інших управлінських структур, носили на рукавах білі пов’язки, на яких стояла печатка німецької військової комендатури. Це давало змогу при наявності відповідної перепустки безперешкодно пересуватися вулицями Острога та територією району [36, с. 242.]. Голова району за наказом В. Беєра був забов’язаний на випадок пожеж залучати населення до ліквідації вогню [13, арк. 19].

Для підтримки доріг у належному стані і догляду за ними була створена зимова шляхова служба. Районний голова і сільські старости зобов’язувалися виділяти достатню кількість робочої сили та підвод для розчистки снігу та усунення ожеледиці. Вони також відповідали за те, щоб ремонтно–профілактичні роботи проводились у відповідних місцях швидко і в повному обсязі [13, арк. 23].

Економічна політика окупаційної адміністрації базувалась на “Директивах по керівництву економікою у щойно окупованих східних областях” (т. зв. “Зеленій папці” Г. Герінга). Відповідно до цих директив Німеччина мала отримати з окупованої території якомога більшу кількість продовольства та сировини [47, с.181]. Звідси випливало збереження колгоспів, терор у забезпеченні продуктивних контингентів, придушення прагнення до незалежності [39, с. 34]. Гітлерівці створили спеціальні “державні господарства” – фільварки, в яких широко застосовували працю військовополонених і селян [43, с. 33].

У приміщенні сучасного статистичного управління м. Острога знаходилася канцелярія крайсляндвірта. Його завданням було забезпечення німецької армії зерном, м’ясом, молочними продуктами тощо. Плани поставок доводились до відома сільських старост господарчим відділом районної управи [33]. У грудні 1941 року за наказом Генерального комісаріату округи “Волинь і Поділля” було утворено повітові збіжжєві контори, а в районах і селах – місцеві пункти. Керівники останніх зобов’язувались надсилати у вищі інстанції звіти про рух сільськогосподарських продуктів. Невдовзі до відома населення був доведений план зернопоставок з врожаю 1941 року. З 36301 га ріллі, що була в Острозькому районі, потрібно було поставити 47191 центнер зерна. 31 січня 1942 року були визначені ціни на зернові культури, продукцію млинів та сіно [23, арк. 6, 10, 14].

Норми поставок сільськогосподарської сировини і харчових продуктів від населення постійно підвищувалися. 30 червня 1942 року гебітскомісар Беєр видає розпорядження щодо покарання тих селян, які не виконували поставки збіжжя і харчів [32, с. 25].

Окупаційна влада встановила систему оподаткування, що мало чим відрізнялася від справжнього пограбування: оподатковувалися навіть домашні тварини. Селяни повинні були вчасно поставити збіжжя, молоко, яйця, м’ясо, виконувати громадські трудові повинності, тримати у порядку своє господарство, двір. За невиконання обов’язкових поставок вводилася система штрафів, сплата яких аж ніяк не звільняла селян від самого обов’язку поставок [48, с. 300, 302].

Селяни Острожчини змушені були сплачувати німецькій владі такі податки: “1. подушний від 16 років – 10 руб. з людини; 2. сільськогосподарський – 300 руб. і більше; 3. за собак – 225 руб.; 4.

за випас худоби в лісі – 150 руб.; 5. штраф за випас худоби у лісі – 50 руб.;... 10. хліба з га – 180 кг; 11. м’яса – 100 кг і більше; яєць – 100 штук з курки;... 13. молока – 650 л з корови і т. д.” [45].

Шляхом видачі фіктивних “розписок” і “забов’язань”, використовуючи грубу силу, окупанти здійснювали неймовірне розбазарювання майна колгоспів і радгоспів, перейменованих у громадські та обцинні господарства й збережених окупантами як найзручніша форма експлуатації селян. А з липня 1942 р. до “липових” розписок долучилися “паперові”, так звані українські карбованці, що їх у необмежених обсягах тиражував у Рівному “Центральний емісійний банк України” [27, с. 221–222]. Відділення банку існувало і в Острозі. Керував ним Кременський [33].

Основною проблемою міського та районного керівництва були кошти. Щоб не допускати зайвих витрат, місцева влада використовувала дешеву робочу силу. Зрозуміло, що не всі працездатні могли влаштуватися на роботу за місцем свого проживання. Таким біржа праці пропонувала виїзд на роботу до Німеччини [49, с. 68].

Навпроти сучасної міської ради в Острозі знаходилося “Arbeitbuero” – відділ, який займався вербуванням робочої сили до Німеччини і видачею арбайт–карток тим, хто працював на Рейх. Цю установу очолював Микола Білошицький [33].

Шляхом різного роду агітацій нова влада переконувала місцеве населення у перевагах роботи у Німеччині та закликала погоджуватись на добровільний виїзд. Багато людей повірили обіцянкам вербувальників. Навесні 1942 р. хвиля вербування охопила і сільську місцевість [38, с. 854, 856].

Злиденне життя більшості українського населення краю та труднощі із працевлаштуванням штовхнули деяких юнаків та дівчат вирушити на заробітки [39, с. 116]. Для сімей, члени яких працювали у Німеччині, було визначено видання щомісячних грошових компенсацій, розмір яких коливався від 130 до 200 карбованців [12, с. 10].

Щоб збільшити в місцевого населення “охоту до праці у Рейху”, німецька влада приділяла значну увагу листуванню тих людей, які виїхали до Німеччини, з їхніми родинами [24, арк. 28]. Поштовий зв’язок з рідними було офіційно дозволено лише з липня 1942 р. [31, с. 140].

З весни 1942 р. вивіз людей на роботу до Німеччини став примусовим. Для забезпечення цього заходу окупаційна адміністрація

привела в рух гігантський репресивний апарат: гебітскомісаріати, окружні, міські та районні управи, жандармерію, охоронні війська, підрозділи СС. Кожному місту, містечку, селу, навіть хутору було доведено план відправки робочої сили [26, с. 114]. Зокрема, на станції Здолбунів було створено пересильний табір, а в Острозі – пересильний пункт. Ешелони з живим товаром відправлялися щотижня. Про вербування вже ніхто не говорив. Ця акція себе швидко вичерпала. У хід були пущені такі заходи, як масові облави по селах, у церквах, кінотеатрах. На вік молоді перестали звертати увагу [39, с.118–119].

1943 рік розпочався для населення України новою мобілізацією працездатного населення 1923–1925 рр. народження. Про добровільність уже не було мови. Тепер це був обов'язок [38, с. 856]. На Острожчині списки людей, які підлягали мобілізації для виїзду до Німеччини, повинна була складати районна управа.

Ті особи, яких мали вивозити до Німеччини, повинні були пройти лікарський огляд, а також взяти з собою все необхідне для подорожі: робоче та святкове вбрання, білизну, взуття, мило, рушник, посуд, а також харчі на 4 дні. Після медичного огляду призначених до вивозу осіб відправляли на станцію Оженин. Згідно розпорядження міського комісаріату, їх не мали права супроводжувати навіть родичі. Попереджалося, що в разі спротиву або спроби втечі кого–небудь буде застосовуватися покарання за законами військового часу. У таких випадках відповідальні за відправку повинні були звертатися за допомогою до жандармерії [20, арк. 77, 91, 99].

Мобілізації підлягали навіть ті особи, які працювали в урядах і на підприємствах. Тому голова районної управи неодноразово звертався до німецької адміністрації з проханням звільнити зазначених осіб від вивозу до рейху [20, арк. 77, 91, 99]. Як приклад, 29 квітня 1943 р. І. Мотренко просив звільнити від вивозу 14 її працівників з формулюванням, що вони є сумлінними, здібними, виконують усі розпорядження німецької влади, а їх вивіз загальмує усю роботу районного уряду.

Від вивозу до Німеччини звільнялися також громадяни Острога, які мали власні господарства і повністю виконували обов'язкові поставки. Їм управа видавала посвідчення, які пред'являлися відповідній владі з метою звільнення від поборів членів їх родин як необхідних для праці у власному господарстві. Також звільнялися особи, які працювали на залізниці, державній пошті, шуцманшафті.

Архівні дані свідчать, що з території Острозького району планувалося вивезти 4037 осіб [2]. З них за період окупації було вивезено 554 особи [25, арк. 2].

У 1943 р. загострилося українсько–польське протистояння. Гітлерівці, не бажаючи примирення, використовували обидві сторони у своїх цілях. Перевагу надавали тим, на кого в той момент робилася ставка [48, с. 852].

3 березня – квітня, коли українська поліція масово перейшла на сторону УПА, німецькі окупанти одразу запропонували “руку дружби” полякам, які її прийняли [39, с. 43]. Острожчина стала яскравим прикладом такого протистояння. У своїх звітах до гебітскомісара В. Беєра І. Мотренко був дуже занепокоєний ситуацією у районі, що загострювалася з кожним днем. Підпали, грабунки, вбивства людей – такою постає картина тогочасної Острожчини. Як приклад, можна навести витяг із звіту І. Мотренка за березень 1943 р.: “[...] партизанка з кожним днем зростає. Бандитизм все більше і більше поширюється... Зтероризоване населення в розпачі... Праця тормозується і паралізується. Відбивається це в великій мірі в нарядах, поставках, податках [...] частина населення цілковито легковажить і відмовляється виконувати, що від них вимагається [17, арк. 40–42].

Звітуючи про діяльність районного уряду за квітень 1943 р., І. Мотренко наголошував, що “[...] партизанка і бандитизм в квітні місяці прийняла більш розміри, ніж у попередніх. Випадки репресій і бандитизму з боку партизанів скерованих проти місцевого населення, в більшості випадків польського, та провокаційні погослови, розповсюджені ворожими чинниками, спричинилися до того, що поляки масово тікають з сіл до міста. Витворилась атмосфера, що кожен живе в непевності... Найбільше нещастя припадає на долю сільського населення. Грабежі і вбивства – щоденні явища. Населення кричить рятунку” [17, арк. 79].

3 червня 1943 року на підставі розпорядження ортскоменданта в Острозі заборонялося ходити по вулицям після 21 години. За невиконання наказу передбачався розстріл. У помешканнях світло до 22 годин мало бути затемнене, а о 22 годині – вимкнене. Невиконання наказу тягло за собою смерть [41, с. 22]. 3 11 листопада 1943 року на підставі розпорядження шефа жандармерії в Острозі та районі встановлювалась поліційна година, яка розпочиналась о 9–тій вечора [18, арк. 5]. Було заборонено допомагати полоненим

втікачам. Відповідальними за виконання цього наказу були Районний голова і сільські старости [15, арк. 6–9].

За акти саботажу заходів окупаційної влади, вбивство німецьких солдат та урядовців встановлювалась колективна відповідальність. Відповідний наказ за підписом голови району був оприлюднений 3 вересня 1943 р.: “З кожного вбитого німецького вояка чи німецького урядника буде розстріляно 10 громадян міста [...] При цьому закликаю населення до заховання цілковитого спокою, підпорядкування як цивільній, так і військовій владі, до сумлінного виконання різних повинностей, як наряди, різного роду поставки та податки” [19, арк. 76]. Про це згадує житель Острога Василь Новак: “Взагалі, німця вбити було не важко. Проте люди боялися це робити. Існував наказ про колективну відповідальність, коли за одного вбитого німця могли спалити ціле село [35].

У червні 1943 р. виникла складна ситуація, зумовлена притоком біженців, переважно поляків до міста Острога. Вони незаконно оселялися у напівзруйнованих будинках, грабували і нищили націоналізовані будинки, ухилялися від праці. І. Мотренко був занепокоєний тим, що із настанням зими могла виникнути епідемія. Звертаючись до окружного комісара, він просив посприяти якнайшвидшому звільненню міста від біженців.

Районний голова наголошував, що в “[...] попередніх місяцях репресії з боку партизанів скеровувались проти польського населення, а в останній час поширились на українське населення” [17, арк. 98]. Про втрати мирного українського і польського населення свідчать доповідні І. Мотренка до окружного комісара в Рівному [16, арк. 32, 40 – 41, 80].

У липні 1943 р. кількість польських біженців у м. Острозі зросла до 2500 осіб, крім незареєстрованих районною управою [19, арк. 90]. У попередньому місяці ця цифра становила 1535 осіб [17, арк. 98]. Загалом, станом на 1 вересня 1943 р. в Острозі проживало 7233 особи, а в Острозькому районі (без Острога) – 44516 осіб [18, арк. 29].

У звіті про діяльність районного уряду за серпень 1943 р. І. Мотренко повідомляв: “Незважаючи на прийняті пацифікаційні міри з боку військової влади, випадки вбивств, пожеж, забирання худоби та людей продовжуються. Серед населення панує паніка і розгубленість. Жнива закінчились, але збіжжя у багатьох селах не звезене. За браком зв’язку з селами, навантаження всіх біжучих

повинностей падає на місто Острог, яке не в стані задовольнити всі потреби місцевої влади" [18, арк. 57].

21 вересня 1943 р. у Генеральній окрузі "Волинь і Поділля" була створена інформаційна служба. І. Мотренко висловив сподівання, що вона буде об'єктивно інформувати населення про ситуацію в краї та сприятиме її покращенню. Але бажаного оздоровлення життя не відбулося. Грабунки і терор продовжувались [18, арк. 154–155].

7 грудня 1943 р. у районній управі була проведена реорганізація [34]. 20 грудня 1943 р. І. Мотренко доповів гебітскомісару про те, що він втратив зв'язок з багатьма селами району [19, арк. 136–137]. На початку січня 1944 р. у зв'язку з наближення фронту він запропонував усім бажаним евакуюватися. Наказ про евакуацію був виданий 10 січня 1944 р. Ця дата стала останнім днем існування Острозької районної управи [34]. Відступаючи, німці забрали з собою майже всіх тих українців, які з ними співпрацювали, розуміючи, що на них очікує після приходу Червоної Армії.

Отже, органи місцевого управління належали до системи нацистської окупаційної влади. Вони виконували допоміжну роль і самостійної політики не проводили. З погіршення становища німецьких військ на фронтах вплив районної управи послаблювався. Фактично всі рішення останньої мали примусовий характер, а її діяльність можна прирівняти до адміністративної колаборації.

Джерела та література:

1. Баталов В. Відгомін острозьких лісів / В. Баталов // Замкова гора. – 2005. – 12 лютого. – С. 7.
2. Відділ фондів Державного історико-культурного заповідника м. Острога, Кн–111585 / І–109, III Д 5964 / І–109.
3. Відділ фондів Державного історико-культурного заповідника м. Острога, папка № 54: "Документи і матеріали часів німецько-фашистської окупації краю".
4. Волинь. – 1941. – 28 вересня. – С. 4.
5. Волинь. – 1941. – 5 жовтня. – С. 4.
6. Волинь. – 1941. – 8 жовтня. – С. 4.
7. Волинь. – 1941. – 26 жовтня. – С. 4.
8. Волинь. – 1941. – 30 жовтня. – С. 4.
9. Волинь. – 1942. – 24 вересня. – С. 4.
10. Волинь. – 1942. – 24 листопада. – С. 4.
11. Гончаренко О. Система управління окупованими територіями

України / О. Гончаренко, О. Лисенко, Т. Першина // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Книга перша – К., 2010. – С. 321–367.

12. Данилюк В. Українські остарбайтери: 1941–1947 рр. (на прикладі Рівненської області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В. Данилюк. – Луцьк, 2011. – 20 с.

13. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. Р–22, оп. 1, спр. 3, 23 арк.

14. Держархів Рівненської обл., ф. Р–22, оп. 1, спр. 4, 72 арк.

15. Держархів Рівненської обл., ф. Р–22, оп. 1, спр. 5, 36 арк.

16. Держархів Рівненської обл., ф. Р–22, оп. 1, спр. 53, 144 арк.

17. Держархів Рівненської обл., ф. Р–27, оп. 1, спр. 1, 110 арк.

18. Держархів Рівненської обл., ф. Р–27, оп. 1, спр. 2, 128 арк.

19. Держархів Рівненської обл., ф. Р–27, оп. 1, спр. 3, 172 арк.

20. Держархів Рівненської обл., ф. Р–27, оп. 1, спр. 5, 131 арк.

21. Держархів Рівненської обл., ф. Р–40, оп. 1, спр. 1, 3 арк.

22. Держархів Рівненської обл., ф. Р–44, оп. 1, спр. 1, 4 арк.

23. Держархів Рівненської обл., ф. Р–66, оп. 1, спр. 1, 63 арк.

24. Держархів Рівненської обл., ф. Р–280, оп. 3, спр. 8, 125 арк.

25. Держархів Рівненської обл., ф. Р–534, оп. 1, спр. 27, 46 арк.

26. Забродець О. Волинські остарбайтери (1941–1945 рр.) / О. Забродець // Волинь у Другій світовій війні. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 107–126.

27. Коваль М. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.

28. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ, 1993. – 660 с.

29. Косик В. Україна під час Другої світової війни / В. Косик. – К.; Париж; Нью-Йорк; Торонто: НТШ, 1992. – 729 с.

30. Лисенко О. Окупаційний режим в Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект / О. Лисенко, В. Нестеренко // Архіви окупації. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – С. 762–768.

31. Лобода М. Політика і практика працевикористання в окупованій Україні / М. Лобода // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 64–77.

32. Німецько–фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидат, 1963. – 488 с.

33. Особистий архів Ольги Руй, спогади про німецьку окупацію (записані 3.11.2011 р. в Острозі).

34. Особистий архів Ольги Руй, щоденник Геннадія Руя (4.V.1943–14.I.1944 р.).

35. Особистий архів автора, спогади Василя Новака (записані 29.11.2011 р. в Острозі).

36. Особистий архів автора, спогади Ольги Руй (записані 3.11. та 10.11.2011 р. в Острозі).
37. Панасенко О. Рівненщина: сторінки минулого / О. Панасенко. – Рівне, 2001. – 315 с.
38. Пастушенко Т. Використання праці українських примусових робітників / Т. Пастушенко // Архіви окупації. 1941–1944. – К.: Видавничий Кієво-Могилянська академія, 2008. – С. 854–859.
39. Пацула Й. Волинь – мій біль, моя надія / Й. Пацула. – Рівне: Азатія, 2005. – 224 с.
40. Політична історія України ХХ століття. – К.: Генеза, 2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – 584 с.
41. Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945: Документи і матеріали. – Львів: Каменяр, 1989. – 223 с.
42. Сергійчук В. Український здвиг. Волинь 1939-1955: Документи і матеріали / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.
43. Сивіцький М. Історія українсько–польських конфліктів / М. Сивіцький. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2005. – Т. 2. – 360 с.
44. Сімейний архів Вальдманів, спогади Василя Вальдмана (записані 28.07.2007 р. в Острозі).
45. Стародубець Г. Українське повстанське запілля як об'єкт інтересів військово-політичних чинників кінця 1943–1944 рр. // http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Npifznu/2005_19/19/starodubets.pdf.
46. Степанов Л. До історії антифашистської боротьби на Ровенщині (1941–1944 р.) / Л. Степанов. – Львів: Каменяр, 1966. – 109 с.
47. Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 2. Предметно-тематична частина: Д–Й / Відп. ред. М. М. Варварцев. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 252 с.
48. Шайкан В. Ідеологічне підґрунтя колабораціонізму в Україні в роки фашистської окупації / В. Шайкан, В. Шайкан // Архіви окупації. 1941–1944. – К., 2008. – С. 849–853.
49. Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату "Україна" і військової зони в роки Другої світової війни / В. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 451 с.
50. Weiner M. Jewish Roots in Ukraine and Moldova: Pages from the past and archival inventories / M. Weiner. – New-York, 1999. – 600 p.

Володимир Трофимович, Микола Близняк

КАФЕДРА ІСТОРІЇ ІМЕНІ МИКОЛИ КОВАЛЬСЬКОГО: СТАНОВЛЕННЯ І ПОСТУП¹

Стаття присвячена створенню та поступу кафедри історії Національного університету “Острозька академія”.

Ключові слова: кафедра історії, Національний університет “Острозька академія”, професорсько-викладацький склад, аспірантура, наука, студент.

Статья посвящена созданию и развитию кафедры истории Национального университета “Острожская академия”

Ключевые слова: кафедра истории, Национальный университет “Острожская академия”, профессорско-преподавательский состав, аспирантура, наука, студент.

The article is dedicated to the foundation and development of the Department of history of Ostroh Academy National University.

Kew words: the Department of history, Ostroh Academy National University, staff, doctoral studies, science, student.

У грудні 2011 р. кафедра історії Національного університету “Острозька академія” відзначила свій черговий ювілей – 15 років тому було прийняте рішення Вченої ради навчального закладу про її заснування у структурі тоді ще гуманітарного факультету (а тепер – факультету міжнародних відносин). Її створення та становлення ще не привернули належної уваги дослідників. Окремі статті стосуються, в основному, наукової, організаційної та педагогічної діяльності її засновника, професора М.П. Ковальського, а також деяких сторін функціонування університету.

Автори статті поставили за мету проаналізувати деякі аспекти діяльності кафедри історії за пройдений період.

Відродження в 1994 р. у волинському провінційному містечку

¹ В основу статті покладено доповідь авторів на науково-практичній конференції “Острозька академія: історичні традиції та сучасність” 5 жовтня 2011 р.

вищого закладу освіти цілком справедливо може розглядатись як своєрідний історичний феномен. Однак він – наслідок не випадкового збігу обставин чи провіденційної волі, а симбіозу об’єктивних і суб’єктивних передумов і причин, торжества історичної справедливості й об’єктивної необхідності [2, с. 153]. Україні потрібен був символ спадку традицій, безупинності прогресу, істини, добра. На наш погляд, ініціатор відродження академії – це дух народу, персоніфікований в українцях Ігорі Пасічнику, Миколі Ковальському, Миколі Грищуку, Петрі Андрухову та багатьох-багатьох інших. І саме їм, першим, завдячують народженням і розквітом сьогоденшньої академії. Хоча на їх шляху стояли гігантські труднощі. Адже відродити вищий навчальний заклад у невеличкому містечку в державі, яка ледве спиналась на ноги і слабенько знала власну історію, було досить складно. Крім того, Острог був занедбаним містом. За радянських часів у ньому були відкриті такі заклади, як обласні психоневрологічна лікарня, тубдиспансер, школи для дітей з вадами слуху та розумово відсталих. Тому відкриття тут вищого навчального закладу було справді фантастичною ідеєю, в яку мало хто вірив. Як згадував Петро Кулаковський, “починалося все з нічого і з фантазій. Труднощі були цілодобово, але було дуже багато щирості і це підкуплювало” [9].

Навчальний заклад, який вдруге постав на древній острозькій землі, продовжував кращі європейські освітні та наукові традиції XVI – XVII ст. Відтак, створення кафедри історичного профілю було нагальною вимогою, що стояла перед ініціаторами його заснування спочатку під назвою “Острозький вищий колегіум”.

Відродження академії розпочалося з ініціативи корінних острожан – Миколи Павловича Ковальського (1929–2006) та Петра Зотовича Андрухова (1924–1996). Обоє були істориками за фахом і зробили значний внесок у розробку наукових проблем минулого Острога, Волині та України в цілому.

Восени 1994 р. з Дніпропетровська до рідного Острога переїхав видатний український історик, джерелознавець та історіограф, засновник відомої в Україні “школи джерелознавців” Микола Павлович Ковальський. “Повернення до Острога, – зауважив Віктор Атаманенко, – було важливим кроком в житті М.П. Ковальського і стало можливим тільки в зв’язку з відновленням діяльності Острозької Академії (на 1994 р. – Острозький вищий колегіум Національного університету “Києво-Могилянська академія”)” [5, с. 112].

Науково-педагогічна діяльність Миколи Павловича в Остро-зі істотно піднесла престиж відродженого навчального закладу в Україні. До Острога професор запросив своїх учнів – кандидатів історичних наук Петра Михайловича Кулаковського та Віктора Борисовича Атаманенка. Влітку 1995 р. сюди прибула Алла Євгенівна Атаманенко [4, с. 107]. Таким чином було сформовано первісне ядро майбутньої кафедри історії.

Розпочинати діяльність необхідно було з елементарної підготовки до навчального процесу. На 13 вересня 1994 р. вже були складені проекти робочих навчальних програм з історії України, української культури та інші, що були скеровані до НаУКМА для дальшого затвердження [1, арк. 4]. Для створення та розширення бази Наукової бібліотеки новоствореного колегіуму значних зусиль доклав М.П. Ковальський. Він подарував понад 50 томів “Полного собрания законов Российской империи”, польськомовну енциклопедичну загальну історію, томи першого видання “Большой Советской Энциклопедии” 1920 – 1930-х рр. та інші книги, що мали унікальне та винятково важливе значення у системі підготовки майбутніх фахівців у галузі історії [1, арк. 13; 12, с. 159]. Як зауважив П. Кулаковський, продавши ці раритетні, особливо цінні видання “Микола Павлович міг купити квартиру в будь-якому місті України” [9].

У грудні 1994 р. розпочала свою роботу кафедра історії, культурології та економіки. Відповідно, першими спеціальностями, за якими місцеві студенти здобували свій майбутній фах, стали “історія”, “культурологія” та “економіка”. Її завідувачем призначили доктора історичних наук, професора, Заслуженого діяча науки і техніки України М. П. Ковальського, а посаду методиста обійняла Олександра Борисівна Бокайло, корінна острожанка, випускниця історичного факультету Дніпропетровського державного університету, яка і сьогодні працює на кафедрі.

Титанічна праця професорсько-викладацького складу на чолі з ректором, доктором психологічних наук, професором Ігорем Демидовичем Пасічником по розбудові закладу дала плідні результати. Невпинний розвиток Острозького Вищого Колегіуму призвів до створення нових академічних структур. В 1995 р. була створена кафедра історії та культурології, яку з наступного року очолив В.Б. Атаманенко. З допомогою архівних документів вдалося відновити її професорсько-викладацький склад станом на серпень

1995 р.: доктор історичних наук, професор М.П. Ковальський, доктор психологічних наук, професор І.Д. Пасічник, кандидат історичних наук, доцент В.Б. Атаманенко, кандидат історичних наук, старший викладач П.М. Кулаковський, кандидат історичних наук, доцент А.В. Ткачук, кандидат філософських наук, доцент В.В. Глускін, викладачі В.П. Яремчук, А.Є. Атаманенко, Л.В. Квасюк, О.Л. Позіховський, О.Ф. Калабський, В.А. Лопецький [1, арк. 89]. Згодом, у результаті низки реорганізацій, названі викладачі стали працювати у різних структурних підрозділах сьогоденішнього університету.

Згідно з рішенням Вченої ради від 9 грудня 1996 р., на гуманітарному факультеті постала кафедра історії, як базова за напрямком "Історія". Її завідувачем призначили В. Б. Атаманенка. Слід констатувати той факт, що ядро колективу було сформоване з представників "школи Ковальського", відтак кафедра стала однією з найпотужніших в плані професорсько-викладацького складу і, фактично, залишається такою до нині. У 1999 р. зі Львова до Острога на постійне місце роботи переїхав доктор історичних наук, професор Володимир Васильович Трофимович з дружиною Надією Іванівною, який з весни наступного року очолив кафедру.

В грудні 1994 р. було створено Острозьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського [1, арк. 72; 11, с.18; 13, с. 151], хоча в силу певних обставин широкомасштабну працю в цьому напрямку історикам розгорнути не вдалось [5, с. 113]. В рамках діяльності острозького осередку було створено видавничу серію "Studia Historica res gestas Ostrogoiae illustrantia", відповідальним редактором якої став Микола Ковальський, а членами редакційної колегії – Віктор Атаманенко, Петро Кулаковський та Віктор Павлюк. Таким чином було підготовлено і видано лише кілька важливих праць [6; 8].

Упродовж означеного періоду кафедра плідно співпрацювала з провідними академічними установами відповідного профілю, університетськими центрами, науково-дослідними інституціями та музеями Києва, Львова, Дніпропетровська, Житомира, Луцька, Тернополя, Рівного, Острога та інших міст. Зокрема, як впливає з "Угоди про наукову співпрацю у галузі історії між Українським інститутом національної пам'яті та Національним університетом "Острозька академія", підписаною керівниками установ 30 вересня 2011 р., кафедра історії зобов'язується:

1. Організувати й проводити спільні наукові семінари, конференції, круглі столи з проблем дослідження національної та історичної пам'яті.

2. Брати участь у проведенні наукових досліджень з проблем національної та історичної пам'яті, інших актуальних проблем історичної науки.

3. Забезпечувати видання спільних збірників, журналів, підручників та методичних розробок, які сприяють науковій діяльності сторін.

4. Забезпечувати проведення спільних патріотично-виховних та інформаційно-просвітницьких заходів.

5. Співробітничати у галузі підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації [10].

У рамках університету керівництво навчального закладу та кафедри організували зустрічі з вітчизняними та зарубіжними вченими, які свої сили і талант поклали на вівтар служіння музі "Кліо" – Л. Винаром, Д. Веденєвим, В. Горобцем, С. Плохієм, Ф. Сисином, В. Смолієм, В. Степанковим, П. Голочком, В. Ульяновським та багатьма іншими істориками. Безумовно, під їх впливом теж творилась особлива наукова аура академії.

Кафедра зуміла залучити до співпраці з острозькою вищою школою низку відомих сучасних істориків з Києва, Дніпропетровська, Львова, Луцька, Рівного та інших міст, які читали студентам актуальні та цікаві спецкурси, рецензували їхні дипломні й магістерські роботи, очолювали державні екзаменаційні комісії, надавали консультації в підготовці кандидатських і докторських дисертацій, монографій, посібників тощо. Це професори, доктори історичних наук В.К. Баран, Д.В. Веденєв, С.В. Гаврилюк, Л.О. Зашкільняк, М.В. Кирсенко, І.Ф. Ковальова [7], К.К. Кондратюк, М.М. Кріль, О.Є. Лисенко, М.Р. Литвин, С.А. Макачук, Я.Й. Малик, Ю.А. Мицик, І.Г. Патер, М.А. Пелешишин, Ю.А. Святець, С.П. Сегада, О.М. Сухий, Ю.І. Шаповал, доценти, кандидати історичних наук Г.В. Бондаренко, А.А. Жив'юк, Ю.А. Киричук, А. М. Козицький, Б.Л. Крачковський та інші. Усі вони зробили вагомий внесок у процес професійного і наукового становлення студентів і викладачів академії, сприяли підвищенню авторитету кафедри.

Важливою подією у житті колективу кафедри, своєрідним лакмусовим папірцем оцінки його наукових звершень стали захисти докторських дисертацій В. П. Яремчуком (2009) та А. Є. Атама-

ненко (2010) (див. додаток 1), котрі присвятили свої дослідження проблемам історіографії в Україні та поза її межами. Готується до захисту докторської дисертації В.Б. Атаманенко.

Протягом десяти років поспіль на кафедрі успішно функціонує науково-теоретичний семінар, у рамках якого її члени щомісячно презентують власні нові наукові здобутки. Певним “випробуванням” він став і для аспірантів та здобувачів, які щорічно виступають з темами наукових доповідей у руслі дисертаційних досліджень.

З 2000 р. запрацював навчально-методичний кабінет кафедри історії (а з 2010 р. – ще й країнознавства та міжнародних відносин). Його очолила випускниця Львівського державного університету ім. І. Франка Н.І. Трофимович. Поступово кабінет ставав своєрідним методичним центром підготовки передовсім істориків (а також представників інших спеціальностей). Тут, головним чином, сконцентрована вдало підібрана спеціалізована література для підготовки до семінарських занять, заліків, модулів, іспитів, проходження практики в школі. Вже низку років він комплектується важливими періодичними виданнями, що надходять із-за кордону (передовсім, це Росія). Частина важливого наукового доробку, насамперед свої праці, йому подарували знані вітчизняні дослідники – В.К. Баран, Д.В. Веденєєв, Л.О. Зашкільняк, Я.Д. Ісаєвич, К.К. Кондратюк, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко, С.А. Макарчук, Я.Й. Малик, Ю.А. Мицик, О.М. Сухий, Ю.І. Шаповал та інші. Періодично у ньому влаштовуються виставки публікацій, присвячені важливим подіям вітчизняної і світової історії. Усе це, а також доброзичливі консультації та допомога у пошуках джерел та літератури завжди притягували сюди студентів, спраглих до знань.

У 2001 р. розпочав свою роботу магістеріум, що стало свідченням високого рівня підготовки істориків та подальшої плідної праці над перспективами кафедри її колективу. 31 липня того ж року на магістерську програму з напрямку “Історія” тоді гуманітарного факультету, згідно з рішенням приймальної комісії, було зараховано 10 студентів [3, арк. 79]. А вже у грудні при кафедрі з’явилась аспірантура денної та заочної форм навчання. За всі роки функціонування аспірантури через неї “пройшли” кращі вихованці академії, які продемонстрували не лише ґрунтовні знання, а й справжні здібності до наукової роботи. Першою з її випускників

кандидатську дисертацію на тему “Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття” захистила у 2004 р. у Львові Інна Віталіївна Шостак (нині – завідувач кафедри політології). Тільки в 2007 р. сім з них успішно захистили дисертації, а в цілому 23 вихованці аспірантури стали кандидатами наук (див. додаток 1). Характерно, що починаючи з 1994 р., ректорат Острозького Вищого Колегіуму неодноразово звертався до керівництва ще Києво-Могилянської академії стосовно відкриття аспірантури [1, арк. 71-72].

Великою втратою для наукового світу стала смерть 5 жовтня 2006 р. професора М.П. Ковальського. Відтоді кафедра історії стала носити його ім'я. Для увіковічення пам'яті одного з ініціаторів та організаторів створення університету в Острозі та першого керівника кафедри щорічно проводяться конкурси наукових робіт на здобуття премії його імені серед істориків. З ініціативи членів кафедри щороку почергово влаштовуються наукові читання пам'яті Вченого в нашому та в Дніпропетровському національних університетах, за результатами яких вже вийшли у світ наукові збірники праць. У 2011 р. один з аспірантів кафедри історії О. Мельник розпочав працювати над кандидатською дисертацією про М.П. Ковальського.

Улітку 2010 р. відбулась довгоочікувана для кафедри подія – відкриття спеціалізованої вченої ради по захисту кандидатських дисертацій за спеціальністю 07.00.01 – історія України. До її складу увійшли члени різних кафедр НаУОА – історії, країнознавства, міжнародних відносин, політології, релігієзнавства, а також доктори наук з університетів Житомира та Тернополя. Характерно, що першими в ній успішно захистили свої дисертації на тему “Діяльність Служби безпеки ОУН (б) на території Волині та Полісся. 1946-1951 рр.” і “Збройна боротьба комуністичного режиму проти українського визвольного руху на Львівщині (1945 – кінець 1950-х рр.)” аспіранти кафедри історії відповідно Я. Антонюк і Т. Ремарчук. Восени 2011 р. ще три дисертаційні дослідження аспірантів і здобувачів кафедри були представлені на розгляд спеціалізованої ради.

Щорічно кафедра історії ініціює проведення міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференцій, круглих столів, на яких порушуються актуальні проблеми вітчизняної та зарубіжної історії.

З 2008 р. кафедра зареєструвала державну науково-дослідну тему “Актуальні проблеми історії та історіографії України модерної доби”, в рамках якої плідно працює її професорсько-викладацький та аспірантський склад. Зокрема, періодично виходить збірник “Наукові записки НаУОА: історичні науки”, що включений до переліку наукових фахових видань. Маємо вже 18 його випусків, в яких вміщено 201 статтю викладачів і аспірантів кафедри.

Без перебільшення можна стверджувати, що впродовж останніх десяти років (і особливо після відкриття аспірантури) кафедра історії стала певною мірою “кузницею кадрів”, якими постачає й інші структурні підрозділи вишу. Її співробітники і вихованці стали засновниками, завідувачами, членами нових кафедр, деканами, зокрема, факультетів політико-інформаційного менеджменту та міжнародних відносин. Сьогодні колектив кафедри – це викладачі з докторськими та кандидатськими ступенями, вченими званнями професорів та доцентів, котрі мають різносторонні наукові зацікавлення. Серед них проблеми: Острогiani; національно-визвольних змагань та церковного життя; українсько-польські відносини; соціально-економічні, джерелознавчі та історіографічні аспекти розвитку Волині як історичного регіону; історіографія історії України; історія української діаспори. Вони є недостатньо досліджені та дискусійні, або значною мірою спотворені та фальсифіковані в недавньому минулому, мають нині гостре суспільне звучання, потребують не лише об’єктивного висвітлення, заповнення серйозних прогалів в історичній науці, але й повернення з небуття імен борців за волю України, її видатних синів і дочок, вшанування пам’яті тисяч і тисяч невинних жертв минулих трагічних подій, підтвердження державницьких традицій українського народу, його славетних звитяг на полях битв, в мирній праці, в царині науки і культури. У цьому руслі, зокрема, значний інтерес у наукових колах викликала монографія В.П. Яремчука “Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби”, оскільки до питання історії історичної науки в республіці у визначених вище предметному та хронологічному ракурсах не звертався ніхто. Автор глибоко осмислив сутнісні характеристики національної історичної думки в Радянській Україні постсталінського періоду, вперше проаналізував комплекс чинників розвитку української радянської історіографії історії України, їх взаємозв’язок та взаємовплив. До речі, В.П. Яремчук та В.Б. Атаманенко увійшли до

авторського колективу фундаментального енциклопедичного видання “Острозька академія XVI – XVII ст.”, що побачило світ у 2011 р. і стало вагомим внеском у розробку проблем Острогів та Волиніани, новим і цінним надбанням вітчизняної історичної науки, викликало значний інтерес науковців і широкої громадськості і, безперечно, служитиме благородній справі виховання студентської молоді на славних традиціях Острозької академії.

Безперечно, колектив кафедри свідомий того, що потрібно докласти ще значних зусиль, аби істотно підвищити науково-методичний рівень викладання навчальних дисциплін, поглибити дослідження Острогів та інших актуальних проблем історичної науки, активізувати студентську наукову роботу і написання якісних монографій, навчально-методичних посібників та підручників, запровадити госпдоговірні теми, налагодити контакти з профільними кафедрами провідних університетів і наукових центрів світу, “пробитись” зі своїм науковим доробком у рейтингові зарубіжні журнали тощо.

Отже, за 15 років існування кафедри історії завдяки спільним зусиллям її викладачів, лаборантів, аспірантів, здобувачів сформувався кваліфікований, цікавий, “здоровий”, творчий і перспективний колектив, основне поповнення якого – випускники академії. Відчуваючи себе живою клітиною потужного університетського організму, він бачить своє завдання у суттєвому піднесенні рівня підготовки добре вишколених кадрів у поєднанні навчальної, виховної і наукової роботи як на основі традицій славетної Острозької академії XVI – XVII ст., так і сучасних вітчизняних та світових стандартів.

Джерела та література:

1. Архів Національного університету “Острозька академія” (Архів НаУОА), ф. 1. Національний університет “Острозька академія”. Вчена рада. Справа 1. Протоколи і ухвали Вченої ради. Вересень 1994 – 1995 рр., 160 арк.

2. Архів НаУОА, ф.1. Національний університет “Острозька академія”. Справа 5. Протоколи і ухвали Вченої ради. Серпень 1996 – грудень 1996, 277 арк.

3. Архів НаУОА, ф.1. Національний університет “Острозька академія”. Навчально-методичний відділ. Справа 10. Особовий склад. Накази по студентах 19 червня – 17 жовтня 2001 р., 270 арк.

4. Атаманенко А.С. Пам’яті Вчителя – видатного українського істори-

ка Миколи Павловича Ковальського / А.С. Атаманенко // Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam ... Ad honores ... Ad memorandum / За ред. Г.К. Швидько. – Дніпропетровськ: ПП Ліра ЛТД, 2007. – С. 106 – 111.

5. Атаманенко В.Б. Острозький період в науковій діяльності М.П. Ковальського / В.Б. Атаманенко // Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam ... Ad honores ... Ad memorandum / За ред. Г.К. Швидько. – Дніпропетровськ: ПП Ліра ЛТД, 2007. – С.112 – 118.

6. Вихованець Т. Костянтин і Януш Олександровичі Острозькі / Т. Вихованець. – Острог: РВВ НаУОА, 2001. – 78 с.

7. Ковальова І. Я мала щастя працювати разом з М.П. Ковальським / І. Ковальова // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. – Острог, 2008. – Вип. 12. – С. 5 – 11.

8. Мицик Ю.А. Острог в роки національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. / Ю.А. Мицик. – Острог, 2001. – 45 с.

9. Особистий архів В.В. Трофимовича, розповідь П. Кулаковського, записана 20 вересня 2001 р.

10. Особистий архів В.В. Трофимовича, Угода про наукову співпрацю у галузі історії між Українським інститутом національної пам’яті та національним університетом “Острозька академія” [30 вересня 2011 р.].

11. Сохань П. Українська археографія та джерелознавство: здобутки, проблеми, перспективи / П. Сохань // Пам’ять століть. – 2001. – №2 (28). – С. 11 – 19.

12. Трофимович В. Відродження і поступ Острозької академії / В. Трофимович // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог, 2002. – Вип. 2. – С. 153 – 166.

13. Хроніка діяльності Інституту [української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського] 1991 – 2000 // Пам’ять століть. – 2001. – №2 (28). – С. 145 – 157.

Додаток 1

Захищені кандидатські та докторські дисертації, підготовлені на кафедрі історії НаУОА

Кандидатські:

1. Хведась Анатолій Олексійович. Розвиток краєзнавчих музеїв в Західній Україні в кінці ХІХ – першій половині 40-х р. ХХ ст. Джерела і література (На матеріалах Волинської, Рівненської та Тернопільської областей). – Дніпропетровськ, 1997.

2. Атаманенко Алла Євгенівна. Д.М.Бантиш-Каменський – історик України. – К., 1998.

3. Яремчук Віталій Петрович. Проблеми історичної науки в працях Я.П.Кіся. – К., 1998.

4. Павлюк Віктор Володимирович. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст. – Запоріжжя, 2000.

5. Шостак Інна Віталіївна. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття. – Львів, 2004.

6. Дмитерко Олег Миколайович. Пропагандистська діяльність ОУН і УПА в 1944 – 1950-х роках. – Львів, 2004.

7. Шишкін Іван Геннадійович. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду та підпілля в роки Другої світової війни. – Львів, 2006.

8. Близняк Микола Богданович. Вадим Архипович Дядиченко (1909 – 1973) – історик України. – Дніпропетровськ, 2006.

9. Лопачька Наталія Миколаївна. Дерманський монастир та міжконфесійна боротьба на Волині в кінці XVI – першій половині XVII століття. – Острог, 2007.

10. Плевако Ігор Григорович. Сеймик Волинського воєводства у другій половині XVII століття. – Львів, 2007.

11. Марчук Володимир Станіславович. Петро Федун в українському національно-визвольному русі (40-50-і рр. XX ст.). – Львів, 2007.

12. Клинова Галина Дмитрівна. Внесок Олександра Домбровського в розвиток української історичної науки в діаспорі. – Запоріжжя, 2007.

13. Рибак Андрій Ігорович. Концепція Української держави в ідеології ОУН (1939-й – 1950-і роки). – К., 2007.

14. Рудько Сергій Олексійович. Суспільно-політична діяльність Миколи Василенка. – Львів, 2007.

15. Сидорук Тетяна Віталіївна. Соціально-економічний розвиток Ратненського староства у XVI-XVII ст. (1500–1674 рр.). – Запоріжжя, 2007.

16. Якимчук Оксана Олександрівна. Шляхта Рівненського повіту в соціально-економічному та культурному житті краю кінця XVIII – початку XX ст. – Львів, 2007.

17. Конопка Наталія Олегівна. Малоросійський військовий губернатор Микола Григорович Репнін. – Дніпропетровськ, 2008.

18. Климків Юрій Богданович. Радянський фактор у створенні Збройних сил Польщі. 1943 – 1956. – Львів, 2008.

19. Смирнов Андрій Іванович. Церковно-громадська і політична діяльність Степана Скрипника у 1930 – 1944 роках. – Острог, 2008.

20. Васильченко Марія Василівна. Громадсько-політична та культурно-освітня діяльність українців у Східній Словаччині (1945 – 1992рр.). – Львів, 2009.

21. Пелешок (Денисюк) Марія Юріївна. Мемуарні твори як джерело до вивчення українського національного руху в час та після Другої світової війни. – Львів, 2009.

22. Шаправський Сергій Анатолійович. Суспільно-політична діяльність Гуго Коллонтая (1750 – 1812). – Львів, 2009.

23. Дарчик Світлана Василівна. Візія національно-визвольної війни українського народу (1648–1657 рр.) у спогадах та щоденниках шляхтичів Речі Посполитої. – К., 2009.

24. Завадська Ольга Романівна. Діяльність краєзнавчих товариств у Волинському воєводстві (1921 – 1939). – Луцьк, 2010.

25. Хеленюк Анастасія Анатоліївна. Любомир Винар як дослідник української історії та історіографії. – К., 2010.

26. Антонюк Ярослав Миколайович. Діяльність Служби безпеки ОУН (б) на території Волині та Полісся (1946 – 1951). – Острог, 2011.

27. Ремарчук Тарас Ігорович. Збройна боротьба комуністичного режиму проти українського визвольного руху на Львівщині (1943 – кінець 1950-х рр.). – Острог, 2011.

28. Власюк Олег Валерійович. Українські політичні партії Волині (1921 – 1929 рр.). – Острог, 2012.

Докторські:

29. Яремчук Віталій Петрович. Історія України в історичній науці УРСР середини 1950-х – середини 1980-х років. – К., 2009.

30. Атаманенко Алла Євгенівна. Українське історичне товариство (1965 – 1991). – К., 2010.

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

Ірина Шандра

БІРЖОВІ КОМІТЕТИ ЯК ПРЕДСТАВНИЦЬКІ УСТАНОВИ ПІДПРИЄМЦІВ ПОРЕФОРМЕННОГО ПЕРІОДУ

У статті розглядається історія виникнення та формування мережі біржових комітетів у другій половині XIX – на початку XX ст.; подається аналіз основних напрямів роботи біржових установ; підкреслюється їх представницький характер діяльності.

Ключові слова: біржа, біржове зібрання, біржове товариство, біржовий комітет.

В статье рассматривается история возникновения и формирования сети биржевых комитетов во второй половине XIX – начале XX вв.; дается анализ основных направлений работы биржевых учреждений; подчеркивается их представительский характер деятельности.

Ключевые слова: биржа, биржевое собрание, биржевое общество, биржевой комитет.

The history of origin and formation of exchange committees system in the second half of XIX – early XX centuries considers in this article; the analysis of the core area of exchange facilities is given. It underlines their representative character of activity.

Key words: exchange, exchange session, stock company, stock exchange committee.

За важливістю біржі у господарському житті тієї чи іншої країни можна судити про ступінь її капіталістичної зрілості.

М. І. Туган-Барановський

Політики та підприємці, влада та капітал у різні часи шукали оптимальні шляхи взаємодії, формування спільної стратегії розвитку країни. Від середньовічних цехових установ та гільдій до

сучасних підприємницьких союзів складалася історія розвитку представницьких організацій буржуазії, головне завдання яких як раз і полягало в налагодженні ефективної співпраці між урядовими та торгово-промисловими колами в питаннях соціально-економічного реформування країни. Біржові комітети пореформеного часу, які активно розбудовувалися в Російській імперії, є однією зі сторінок цього генезису. Завдяки своїй поширеності в другій половині XIX – на початку XX ст., широкому складу учасників цей тип представницьких об'єднань відіграв важливу роль у розвитку та піднесенні капіталістичного виробництва на наших землях.

Одна з перших узагальнюючих робіт з історії бірж у Російській імперії вийшла 1879 р., – вже тоді публіцисти та науковці, вивчаючи світовий досвід, віддавали належне цим специфічним установам оптової торгівлі [23]. У сучасній історіографії питанню представництва торгово-промислових інтересів належить чільне місце серед загальних проблем економічної історії. Деякі аспекти історії виникнення та діяльності біржових комітетів у контексті загальної теми промислового лобізму розглядаються в статтях та монографіях російських науковців (М. Баришніков, О. Бессолцін, І. Шапкін) [2; 4; 33]. Недостатньо вивченими залишаються процес формування регіональних бірж, їх структура та основні напрями діяльності, особливості біржових комітетів як специфічної форми представницьких корпорацій підприємців пореформеної доби. Залучення архівних джерел, статутів і матеріалів роботи підприємницьких об'єднань допоможе висвітлити всю унікальність та специфіку даного типу представницьких установ буржуазії.

Точно визначити час появи бірж неможливо, як неможливо вказати дату виникнення багатьох інших самобутніх установ, що постали не за вказівкою влади, а як результат історичного розвитку суспільства. Навіть сама назва “біржа” має кілька версій походження. Частіше за все вказують на грецьке коріння слова “біржа”, що означає “шкіряний гаманець” [23, с. 1]. За іншою версією, перші організовані зібрання торговців відбувалися в бельгійському місті Брюгге в будинку поважного фінансиста ван де Бурсе (звідси й “біржа”), до того ж герб цієї родини мав вигляд трьох гаманців [31, с. 4]. Яка б версія не виявилася правдивою, та гроші, гаманці, висока концентрація фінансових потоків стали головними ознаками цих установ.

Публічні періодичні зібрання торговців відбувалися в Римі ще в V ст. до н. е., про що і сьогодні нагадують руїни місця старо-

давніх зборів (Collegium mercatorum). З більшою достовірністю історична наука може стверджувати, що перші біржі виникають на початку XVI ст. в Бельгії (Брюгге, Антверпен, Амстердам).

Перші біржі в Російській імперії виникли в період петровських перетворень у зв’язку зі зростанням зовнішнього торгового обігу. Після повернення із-за кордону “великий реформатор” вирішив влаштувати біржові структури й на батьківщині з метою “зібрати розсипану хramину російського купецтва” [11, с. 58]. За часів Петра I відкрила свою роботу тільки Петербурзька біржа. До “великих реформ” середини XIX ст. біржові торги так і не перетворилися на головну арену оптової торгівлі; на українських землях діяла лише одна біржа – Одеська (1848 р.). У 60-х роках XIX ст. виникають ще дві біржі – Київська (1865 р.) та Харківська (1868 р.) [22, с. 4 – 5; 23, с. 4 – 5].

Проте, навіть у цих розвинених торгових центрах більшість комерційних операцій здійснювалася поза межами бірж, про що не одноразово у своїх річних звітах зазначали біржові комітети. Так, Київський біржовий комітет відмічав, що “значна частина угод була укладена поза біржею”, комітет Харківської кам’яновугільної та залізоторгової біржі скаржився, що оптова торгівля “у більшості випадків усе ж таки відбувається поза біржею” [19, с. 98]. У звіті Харківського біржового комітету за 1909 р. вказувалося на відсутність зв’язку між біржовим комітетом та широкими колами підприємців регіону, примарність реальних результатів діяльності біржового комітету [21, с. 60].

Таким чином, біржі в Російській імперії не в повній мірі виконували своє комерційне призначення. Причинами такого явища були особливості економічної кон’юнктури в державі: недостатня сформованість вільного ринку, залежність більшості великих підприємств від державних замовлень, нерозвиненість фінансової структури. Не останню роль відігравав і менталітет самих підприємців, які віддавали перевагу особистим діловим домовленостям без допомоги посередників.

Особливістю бірж в Російській імперії було виконання ними ролі організацій офіційного представництва інтересів буржуазії. Такий статус вони набули стихійно у зв’язку із об’єктивним процесом розвитку капіталістичних відносин. На цьому наголошували й сучасники тих подій: “Біржа, головним чином, зобов’язана своїм походженням потребі торгового класу в зустрічах між собою” [23,

с. 8]. Вперше представницький напрям діяльності був виділений у статуті Харківської біржі, затвердженому 1868 р.

Той факт, що у бірж з'являються функції торгово-промислового представництва є історичною закономірністю розвитку капіталістичного господарства в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Біржа, головне завдання якої бути місцем організованої внутрішньої та зовнішньої торгівлі, об'єктивно виконувала функції широкої арени громадської діяльності представників капіталу, узгодження їх суперечливих позицій та кристалізації взаємовигідних шляхів порозуміння. Підприємницькі кола намагаються свою спільну думку представити на розсуд органів державної влади. За цілковитої відсутності у пореформенній Росії громадсько-політичних установ та законодавчо закріплених можливостей самоорганізації соціальних груп біржі стають місцем не тільки укладання торгових контрактів, а й представницьким органом нової суспільної сили – буржуазії.

У Російській імперії до початку XX ст. біржі не відігравали суттєвої ролі в економіці порівняно із західноєвропейськими країнами. Проте саме біржам та їх виконавчим структурам – біржовим комітетам – судилося стати первинними центрами накопичення ділової інформації та економічної статистики, офіційними форумами постійного спілкування промисловців та торговців. За посередництва біржових комітетів буржуазія, таким чином, отримувала можливість вирішення першочергових завдань економічного розвитку, що в результаті мало цілком позитивні наслідки для країни і проявилось в економічному підйомі практично всіх галузей економіки наприкінці XIX – на початку XX ст.

Специфічна роль біржових комітетів, як об'єднаних організацій буржуазії, була наслідком незадовільного стану представництва торгово-промислових інтересів у пореформенні роки, що знаходилося у кричущій невідповідності до темпів економічного зростання країни. Існуючі державні органи взаємодії влади та капіталу (Рада торгівлі та мануфактур) зберегли ще дореформенні бюрократичні риси. Сучасники писали: “Важко вказати хоча б на одне суттєве питання з торгівлі й промисловості, яке б отримало своє вирішення з ініціативи або за сприяння ради мануфактур і торгівлі або місцевих комітетів” [24, с. 12]. Станові організації (купецькі управи) перетворилися практично на складові казенних відомств, науково-просвітницькі організації та товариства (Ро-

сійське технічне товариство, Товариство для сприяння розвитку російської промисловості та торгівлі) не ставили собі завданням формування підприємницьких ініціатив. Епізодичні торгово-промислові з'їзди (Петербург 1870 р., Москва 1882 р., Нижній Новгород 1896 р.) саме через свій тимчасовий характер були своєрідним звітом підприємців про досягнуті успіхи, а тому не могли виконувати роль систематизованого представництва інтересів капіталу. За влучним висловлюванням відомого публіциста кінця XIX ст. Л. Нісселовича – "їх доля мати добрі наміри, благі пориви, але зовсім повноважень їм не дано" [25, с. 44].

Буржуазія ще недостатньо усвідомлювала єдності своїх завдань, була строкатою, різноплановою, як і економіка Російської імперії в цілому, де одні регіони розвивалися значно швидше та ефективніше, інші – без значних змін. Усе це призводило до суттєвих відмінностей, а інколи навіть антагонізму інтересів певних груп буржуазії. У таких умовах прагнення до загальнодержавного об'єднання підприємців об'єктивно не могло виникнути.

У 70-х рр. XIX ст. з'являється новий тип представницьких організацій – приватні галузеві з'їзди промисловців (З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії, З'їзди гірничопромисловців Царства Польського, З'їзди нафтопромисловців та ін.). Діяльність з'їздівських структур охопила переважно галузі добувної промисловості, що досягалося сприятливим ставленням до цього процесу Міністерства державних маєтностей. Галузі народного господарства, що знаходилися у підпорядкуванні Міністерства фінансів, навпаки, наштовхувалися на критичність, а інколи – байдужість до проблем торгово-підприємницьких кіл з боку чиновницької братії.

На фоні численних недоліків існуючої системи представництва біржові комітети були саме тим інститутом, завдяки якому було можливо реалізовувати представницькі завдання, узгоджувати інтереси різних груп буржуазії. За своїм складом, зв'язками, які встановлювалися за їх посередництвом серед торгово-промислового люду, вони більше відповідали інтересам підприємців, ніж усі наявні органи офіційного представництва.

Правовою основою діяльності бірж був Торговий статут, відповідно до якого головне завдання біржі "як місця зібрання [полягало]... у взаємних з торгівлі зносинах та угодах" (ст. 656) [21, с. 58]. Кожна біржа мала ще й власний статут, що регламентував коло її повноважень та структуру. Це забезпечувало реалізацію регіо-

нальних особливостей соціально-економічного розвитку. Так, наприклад, головне завдання Харківської кам'яновугільної та залізоторгової біржі полягало в укладанні угод на торгівлю продукцією кам'яновугільної, залізорудної та залізоробної промисловості; у статуті Бердянської біржі значилося, що її мета – “упорядкування місцевої товарної торгівлі” [16, арк. 1; 30, с. 1].

У загальному Зведенні Законів Російської імперії та окремих урядових постановх відсутня законодавча норма щодо функцій біржових комітетів як органів офіційного представництва. Промисловці критично заявляли: “Якщо на практиці деякі, і до того ж рідко які, біржові комітети виступають у якості представників промисловості, то подібне представництво є лише заснованим на звичаї і, у всякому разі, таким, що не спирається на закон” [2, с. 59]. Представницькі функції бірж були закріплені статутними документами кожної конкретної установи. Серед завдань Бердянського біржового комітету значилося “клопотання про усунення незручностей від розпоряджень у справах торгівлі” [6, арк. 14 зв. – 15].

У пореформену добу біржі спочатку підпорядковувалися Департаменту зовнішньої торгівлі Міністерства фінансів. З 1864 р. вони були передані у відання Департаменту торгівлі та мануфактур, з 1900 р. – Центральної установи Міністерства фінансів у справах торгівлі та промисловості, з 1905 р. – до відділу торгівлі Міністерства торгівлі та промисловості [17, с. 236].

На 1895 р. в Російській імперії налічувалося 22 біржові комітети [5, с. 93]. Проте, як відмічали самі біржовики, – “швидке зростання кількості біржових комітетів не є доказом розвитку в Росії біржової торгівлі, але ясно свідчить про те, що у середовищі російського купецтва вповні назріла потреба в утворенні торгово-промислового представництва” [19, с. 99]. Періодичні видання із неприхованим сарказмом писали, що біржові товариства “виникають навіть у ведмежих кутках нашої неосяжної батьківщини” [33, с. 59]. Поштовхом до масового виникнення біржових комітетів стали події першої російської революції. З 1905 по 1917 рр. виникло 45 нових біржових комітетів. На початку ХХ ст. в імперії діяло 93 загальні та спеціалізовані біржі [3, с. 193]. Дореволюційні науковці відмічали, що змінився і характер їх діяльності – вони стали більш енергійно відстоювати свої інтереси, складається їх централізоване загальноімперське представництво [18, с. 333]. Біржові комітети, таким чином, стали найбільш численними та по-

ширеними представницькими організаціями буржуазії пореформених часів.

Біржам були притаманні певні ознаки самоорганізації та підприємницької свободи, контроль за їх діяльністю з боку держави був номінальним. По-перше, ініціатива заснування бірж належала місцевим підприємцям, а по-друге, склад їх керівних структур був повністю виборним. Право ж біржових комітетів мати свої друковані видання надавало їм особливого статусу та забезпечувало можливість впливу на формування громадської думки.

Місцеві органи влади були фактично відсторонені від контролю над роботою бірж: державою мав бути затверджений тільки статут біржі, була відсутня норма щодо обов'язкової присутності державних чиновників на засіданнях. Таким чином, визнавалася певна автономія їх діяльності, своїми діями влада сприяла справам біржового устрою. Міське керівництво часто надавало землю під зведення біржових будівель або саме приміщення дарувалося для потреб біржового товариства [33, с. 46]. Зведення нового будинку біржі в Одесі знаходилося під пильним контролем міської влади, до участі в проекті залучалися найкращі архітектори і науковці Новоросійського університету [14, арк. 5; 15, арк. 2].

Така незалежність бірж та майже привілейоване становище пояснюється зацікавленістю влади в експертних оцінках торгово-промислової кон'юнктури та перспектив розвитку країни, які могла надавати буржуазія. Створюючи умови для обговорення нагальних економічних проблем, влада водночас суворо контролювала саму можливість виникнення та обговорення політичних питань.

Одним з головних обов'язків біржових комітетів було інформування уряду щодо потреб місцевої промисловості та торгівлі, надання відомостей про ціни на різні види товарів, стан ринку, тенденції розвитку та виробничі потужності регіону. Інформація про біржові ціни на хліб надавалася урядові щотижнево. Для комплексного дослідження певних питань біржі створювали спеціальні комісії (арбітражні, котирувальні, експертні, тарифні, залізничні, хліботоргові, податкові та ін.), запрошували спеціалістів економічного та юридичного профілю.

Біржі були відкритими безстановими зібраннями. Для вступу до біржового товариства слід було виконати кілька умов: по-перше, подати заяву з проханням стати членом біржового товариства; по-друге, сплатити членські внески; по-третє, займатися

відповідною профільною діяльністю. Остання умова суттєво відрізнялася в статутах окремих бірж – так, у статуті Київської біржі зазначалося, що її членами можуть стати “заводчики та землевласники”; у статуті Миколаївської біржі окремо виділялося, що брати участь у торгах мають право “товариства та установи, які можуть отримувати права на майно” [21, с. 52; 33, с. 50].

Усі члени біржі складали “біржове зібрання”. У повному складі воно скликалося всього кілька разів на рік, питання вирішувалися шляхом голосування звичайною більшістю голосів, якщо іншого не було закріплено в статуті конкретної біржі. Загальне зібрання вирішувало питання членства, розпоряджалося майном, затверджувало доповіді посадових осіб та фінансові звіти. Біржове товариство нараховувало від кількох десятків до кількох сотень членів у залежності від місця знаходження біржі та особливостей регіональної торгівлі. Київська біржа, що належала до числа найбільших, у 1916 р. нараховувала 854 особи, Харківське біржове товариство – 120 осіб [28, с. 78, 79].

Біржові комітети створювалися для завідування справами кожної конкретної біржі: проведення торгів та нагляд за її господарськими справами. Вони були виконавчими органами бірж, які і зосереджували в своїх руках усі представницькі функції [27, с. 355]. Члени біржового комітету обиралися на зібранні біржового товариства зазвичай на три роки. Його голова та старший маклер затверджувалися Міністерством торгівлі та промисловості [26, с. 9]. Протягом року відбувалося від 10 до 50 засідань біржового комітету. Комітет Миколаївської біржі вказував, що їх зібрання відбувалися до 90 разів на рік [13, с. 213]. Саме біржовий комітет вирішував усі поточні справи біржового товариства, готував клопотання до урядових установ.

Оскільки головні завдання бірж знаходилися в комерційній площині, більшість їх членів були особами зацікавленими в оптовій торгівлі. Деякі групи торгово-промислового стану були позбавлені свого представництва в біржових комітетах, адже не всі галузі торгівлі та промисловості мали зв'язок з біржовою торгівлею. Таким чином, вони представляли інтереси не всієї торгівлі та промисловості регіону, а окремих галузей. Деякі біржі за своїм статутом хоч і були загальними, але захищаючи інтереси тільки деяких груп підприємців, перетворювалися на спеціальні. Так, основним товаром на торгах Київської біржі був цукор, а тому і домінуючі

позиції у біржовому комітеті посідали цукрозаводчики. На першому місці серед товарів оптової торгівлі Миколаївської біржі був хліб, на Кременчуцькій – продукція борошномельної та лісової промисловості [28, с. 77, 79]. Були випадки, коли у великих промислових центрах поряд із загальними біржами були і спеціалізовані. У Харкові одночасно діяли дві біржові установи – Харківська загальна й Харківська кам'яновугільна та залізоторгова біржі.

Кошти біржі склалися із прибутків від її нерухомого майна та капіталу, внесків за право відвідувати торги та інших добровільних внесків. Біржові комітети часто були змушені вводити різні додаткові збори, навіть штрафи за перебування на біржі понад регламент. Серед альтернативних джерел фінансових надходжень можна виділити наступні: надання своїх приміщень торговим компаніям під магазини (Київська біржа); кошти за відбір проб експортного зерна (Феодосійська біржа); збір від обсягів експорту зерна (Одеська біржа); повагонний збір з виробників борошномельних підприємств (Кременчуцька біржа) [33, с. 56]. Річний бюджет Київського біржового товариства становив 18,5 тис. руб. [33, с. 57]. Бюджет Миколаївської біржі входив до п'ятірки найбільших і становив понад 50 тис. руб. [12, с. 143]. Фінансові можливості переважної більшості російських бірж знаходилися в межах 2 – 4 тис. руб. на рік, але деякі з них обмежувалися кількома сотнями рублів [21, с. 63]. Отже, більшість біржових комітетів були досить обмеженими у своїх коштах і це позначалося на виконанні ними функцій представництва. Стабільно активну діяльність проявляли лише Київський, Миколаївський та Одеський біржові комітети.

Свої представницькі функції біржові комітети могли здійснювати наступним чином: по-перше, біржі мали право клопотати про усунення незручностей, які виникали внаслідок виконання законів чи урядових розпоряджень, а також про припинення зловживань у сфері торгівлі та промисловості; по-друге, біржові товариства виносили на обговорення надіслані міністерствами законопроекти із зазначенням своїх висновків та рекомендацій; по-третє, біржі могли направляти свої власні пропозиції щодо необхідних заходів та вдосконалень; по-четверте, представники біржових товариств могли брати участь у роботі різних державних та громадських установ, навіть Державної Ради. Членом Державної Ради за пропозицією Харківського біржового комітету в 1912 р. став відомий гірничий інженер М. Ф. фон Дітмар [9, арк. 1 зв.]. Видатний гірни-

чий інженер М. С. Авдаков увійшов до складу Державної Ради у якості виборщика від Харківської кам'яновугільної та залізоторгової біржі [32, с. 100].

У біржових комітетах були представлені переважно інтереси великого торгового капіталу, хоча деякі периферійні біржі могли виступати представниками і середньої підприємницької ланки. Домінуючу роль серед членів біржі відігравав промисловий капітал. Наприклад, 79 % біржового товариства Харківської кам'яновугільної та залізоторгової біржі склали представники промислових та банківських фірм [19, с. 100]. Спеціалізовані біржі звичайно були виразниками певної галузі промисловості, але більшість загальних бірж були прикладом територіального типу представницьких організацій буржуазії, адже їх головне завдання полягало саме в узгодженні різних галузевих інтересів та формуванні спільної позиції підприємців даного економічного району, а вже потім винесення її на загальнодержавний рівень обговорення.

До керівництва багатьох бірж протягом тривалого часу входили одні й ті ж особи чи представники однієї династії. У біржовому комітеті Харківської товарної біржі керівне положення займала фінансова династія Алчевських, незмінними на своїх посадах були голова Харківської кам'яновугільної та залізоторгової біржі гірничий інженер М. С. Авдаков та товариш голови Київського біржового комітету цукрозаводчик Л. І. Бродський [19, с. 101]. Як відмічає один з провідних дослідників економічної історії Я. І. Лівшин, “персональна унія” керівників найбільших промислових товариств та біржових комітетів була типовою рисою та одним з головних організаційних принципів побудови останніх [20, с. 222].

Кожен біржовий комітет був унікальною структурою, що сформувалася на основі місцевих особливостей; таким же своєрідним було і місце кожної біржі в загальній структурі підприємницького представництва. Свою назву біржі отримували відповідно до міста, у якому вони відкривалися. Але зазвичай діяльність біржових комітетів поширювалася на більш широкий регіон. Серед них виділялися так звані “центральні” – до Київського біржового комітету тяжіли всі біржі Наддніпрянщини та підприємці сільськогосподарського спрямування в цілому; до Одеського біржового комітету – біржі південних портів (Миколаївська, Херсонська) та орієнтовані на закордонні ринки торгово-промислові кола.

На початку ХХ ст. все більше проявляється тенденція до моно-

полізації фінансових потоків, а у зв'язку з цим і централізації системи представництва промислових інтересів. У результаті виникає представницька організація загальноімперського масштабу, яка об'єднала всі біржові комітети країни – З'їзди біржової торгівлі та сільського господарства (1905 р.). Членами цієї всеросійської корпорації підприємців у 1910 – 1914 рр. були більше п'ятдесяти біржових комітетів, із них одинадцять розташовувались на українських землях [12, с. 140; 10, арк. 1 – 2 зв.]. Більшість питань, що порушувалися на цих з'їздах, стосувалися експортної торгівлі, адже її активізація і була однією з причин створення цієї корпорації [7, арк. 53 – 54 зв.]. Всеросійська біржова організація надсилає своїх представників для участі в усіх найважливіших урядових нарадах, мала постійне представництво у деяких державних установах (комісія з перевезень, комісія з перегляду торгових договорів з іноземними країнами при Міністерстві фінансів) [1, с. 99]. Важко назвати більш-менш суттєве питання, яке б не знаходилося у сфері інтересів біржових установ. У заяві Катеринославського біржового комітету з цього приводу читаємо: "Інтереси торгово-промислового класу розмаїті та пов'язані з усіма сферами сучасного життя. Вони... сягають майже всіх завдань загальнодержавного значення" [13, с. 216].

У 90-х рр. XIX – на початку XX ст. в урядових та підприємницьких колах активно обговорювалася можливість докорінної зміни системи представництва. Проблема реформування системи біржових установ порушувалася на кількох З'їздах представників біржової торгівлі та сільського господарства, але розгляд цього питання щоразу відкладався [8, арк. 28 зв.]. Стосовно урядового "Проекту положення про виборні установи торгово-промислового класу" біржові комітети критично відреагували на ідею створення в Росії торгових палат, підтримуючи загальну думку підприємців країни [4, с. 9]. З огляду на можливість втрати власних функцій представництва, комітет Харківської кам'яновугільної та залізоторгової біржі зазначав, що "виборне представництво установ торгово-промислового класу не може бути так квапливо проведено, як цього бажає Міністерство торгівлі та промисловості" [29, с. 68 – 69]. Зволікання буржуазії з цього та інших нагальних питань призвело до втрати дорогоцінного часу, зміни історичних епох, встановлення радянської влади, заборони фондових операцій декретом РНК від 23 грудня 1917 р., а з цим – і всієї біржової торгівлі.

Таким чином, біржові комітети як представницькі організації буржуазії пореформеної доби мали помітний вплив на соціально-економічне життя країни, були проявом громадської активності підприємницьких кіл. Самі підприємці визначили біржі повноправними представниками своїх інтересів. Цю свою історичну роль вони і виконували на протязі кількох десятиліть. Біржові комітети були найчисельнішим видом представницьких організацій підприємців другої половини XIX – початку XX ст., які з часом ставали все більш дієвими та ефективними. Виконуючи і економічні, і представницькі функції, біржі стали уособленням взаємодії влади та капіталу, попиту та пропозиції, внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Унікальність цих установ створює можливість різнопланових досліджень соціально-економічної історії українських земель.

Джерела та література:

1. Бак И. С. Биржа на западе и в СССР / И. С. Бак. – Х.: Книгоспілка, 1926. – 143 с.

2. Барышников М. Н. Представительные организации буржуазии в пореформенной России / М. Н. Барышников, А. И. Османов // Вестник Северо-Осетинского государственного университета имени Коста Левановича Хетагурова. – 2008. – № 3. – С. 57 – 61.

3. Бессолицын А. А. История российского предпринимательства / А. А. Бессолицын. 2-е изд., исправ., дораб. – М.: Маркет ДС, 2010. – 280 с.

4. Бессолицын А. А. Предпринимательские организации в России в конце XIX – начале XX веков: мифы и реальность / А. А. Бессолицын // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Экономика и управление. – 2005. – № 1. – С. 5 – 12.

5. Бондаренко Е. “Представительные” организации крупного капитала в России / Е. Бондаренко // Научные доклады высшей школы. Экономические науки. – 1961. – № 4. – С. 92 – 98.

6. Государственное учреждение Ростовской области “Государственный архив Ростовской области” (ГУ ГАРО), ф. 170, оп. 1, д. 1, 55 л.

7. ГУ ГАРО, ф. 170, оп. 1, д. 22, 80 л.

8. ГУ ГАРО, ф. 170, оп. 1, д. 72, 30 л.

9. ГУ ГАРО, ф. 170, оп. 1, д. 385, 49 л.

10. ГУ ГАРО, ф. 170, оп. 1, д. 397, 4 л.

11. Гушка А. О. Представительные организации торгово-промышленного класса в России / А. О. Гушка // Записки Императорского русского технического общества. – 1912. – № 2. – С. 41 – 61.

12. Гушка А. О. Представительные организации торгово-промышлен-

ного класса в России / А. О. Гушка // Записки Императорского русского технического общества. – 1912. – № 4. – С. 128 – 145.

13. Гушка А. О. Представительные организации торгово-промышленного класса в России / А. О. Гушка // Записки Императорского русского технического общества. – 1912. – № 6 – 7. – С. 203 – 226.

14. Держархів Одеської обл., ф. 333, оп. 1, спр. 171, 6 арк.

15. Держархів Одеської обл., ф. 333, оп. 1, спр. 228, 6 арк.

16. Держархів Харківської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 2817, 2 арк.

17. Епифанова Л. М. Московская биржа как представительная организация крупной буржуазии (1870 – 1913 гг.) / Л. М. Епифанова // Экономическая история. Ежегодник, 1999. – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 235 – 261.

18. Ерманский А. Крупная буржуазия до 1905 года / А. Ерманский // Общественное движение в России в начале XX-го века / [под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова]. – Кн. 2. – Т. 1. – Ч. 2. – СПб.: Типография товарищества "Обществ. польза", 1911. – С. 313 – 348.

19. Лившин Я. И. "Представительные" организации крупной буржуазии в России в конце XIX – начале XX вв. / Я. И. Лившин // История СССР. – 1959. – № 2. – С. 95 – 117.

20. Лившин Я. И. Монополии в экономике России (Экономические организации и политика монополистического капитала) / Я. И. Лившин. – М.: Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1961. – 448 с.

21. Лурье Е. С. Организация и организации торгово-промышленных интересов в России / Е. С. Лурье. – СПб.: Изд. СПб. политехн. ин-та Императора Петра Великого, 1913. – 191 с.

22. Невзоров А. С. Русские биржи. Вып. 2: Сводный устав русских бирж / А. С. Невзоров. – Юрьев: Типография К. Маттисена, 1898. – 288 с.

23. Нисселович Л. Н. О биржах (обзор важнейших законодательств сравнительно с русским правом) / Л. Н. Нисселович. – СПб.: Типография А. Е. Ленлау, 1879. – 189 с.

24. Нисселович Л. Н. О торгово-промышленных представительных учреждениях / Л. Н. Нисселович. – СПб.: Типография Георга Дюнтца, 1882. – 13 с.

25. Нисселович Л. Н. Торгово-промышленные совещательные учреждения в России. Исторический очерк / Л. Н. Нисселович. – СПб.: Типография Е. Евдокимова, 1887. – 44 с.

26. Осадчая А. И. Биржа в России / А. И. Осадчая // Вопросы истории. – 1993. – № 10. – С. 3 – 17.

27. Просьбин С. А. Торгово-промышленный сборник. Свод действующих узаконений по части промышленности и торговли / С. А. Просьбин. – СПб.: Книгоизд-во Ф. И. Митюрникова, 1907. – 416 с.

28. Торгово-промышленный мир России: литературно-экономичес-

кий, финансовый, торгово-промышленный и статистический обзор. Иллюстрированный ежегодник / Под ред. Е. В. Михальского. – Петроград: Сириус, 1916. – Ч. 2. – 82 с.

29. Труды XXX съезда горнопромышленников юга России. – Харьков, 1906. – Т. 2. – [разд. паг.].

30. Устав Бердянской биржи. – Бердянск: Типо-литография Г. А. Эдигера и Ко, 1906. – 22 с.

31. Филипов Ю. Д. Биржа. Ее история, современная организация и функции / Ю. Д. Филипов. – СПб.: Типография В. Ф. Кишбаума, 1912. – 202 с.

32. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России: в 2 т. / П. И. Фомин. – Х.: Хоз-во Донбасса, 1924. – Т. 2. История горной и горнозаводской промышленности Юга России от восьмидесятых годов прошлого века до войны 1914 года. – 202 с.

33. Шапкин И. Н. Из истории лоббизма в России. Представительские организации российского капитала во второй половине XIX – начале XX веков / И. Н. Шапкин. – М.: МАЭП, 1999. – 200 с.

Сергій Богданець

ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ ПАНЕЙКА: МІЖ СОБОРНІСТЮ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ І “ГАЛИЦЬКИМ СЕПАРАТИЗМОМ”

У статті висвітлені напрямки та результати дипломатичної діяльності першого секретаря закордонних справ ЗУНР Василя Панейка. Стаття дає змогу проаналізувати вплив зовнішніх чинників на особливості дипломатії першого секретаря закордонних справ ЗУНР.

Ключові слова: дипломатія ЗУНР, Паризька мирна конференція, Антанта, місія Бертелемі, акт Злуки.

В статтє освещены направления и результаты дипломатической деятельности первого секретаря иностранных дел ЗУНР Василия Панейка. Статья предоставляет возможность проанализировать влияние внешних факторов на особенности дипломатии первого секретаря иностранных дел ЗУНР.

Ключевые слова: дипломатия ЗУНР, Парижская мирная конференция, Антанта, миссия Бартеlemi, акт Объединения.

This article deals with the directions and results of diplomatic activity of Vasyl Paneiko, the first secretary of WUNR foreign affairs. The article enables to analyse the influence of external factors on the peculiarities of the diplomacy of the first secretary of WUNR foreign affairs.

Key words: diplomacy of WUPR, The Paris Peace Conference, Triple Entente, mission of Barthelemi, The Unification Act.

В листопаді 1918 р. постала ЗУНР, для якої принципово важливо було досягти міжнародного визнання з боку європейських держав, від яких фактично залежало її подальше існування. Саме активна дипломатична боротьба навколо галицького питання припадає на 1918 – 1919 рр., в ході чого було визначено подальший

статус ЗУНР. Важливе значення в даному аспекті займає діяльність Державного Секретарства закордонних справ ЗУНР, зокрема першого Секретаря закордонних справ – Василя Лукича Панейка.

Актуальність теми зумовлюється тим, що до сьогоднішнього часу немає єдиної усталеної думки стосовно оцінки дипломатичної діяльності Василя Панейка на посаді першого Державного Секретаря закордонних справ ЗУНР. В працях з історії визвольних змагань в Галичині 1918-1923 рр. точаться гострі дискусії навколо постаті В. Панейка. Метою статті є з'ясування напрямків і значення дипломатії В. Панейка в геополітичному контексті.

Варто відмітити, що в сучасній українській історіографії дипломатична діяльність Василя Панейка висвітлена не на досить належному рівні і є фрагментарною. Важливий внесок у науковий доробок даної теми зробили дослідники львівської школи. Зокрема, це праці М. Литвина та Р. Науменка [5, 6], О. Павлюка [8, 9], С. Макарчука [7] тощо. Фактично ці праці є першими науковими спробами розкриття історії ЗУНР. Але вони носять здебільшого узагальнюючий характер.

Сучасна українська історіографія поповнилась науково якісними дослідженнями з дипломатичної історії ЗУНР. Особливо варто виділити працю Д. Табачника [12], де дипломатії ЗУНР в персоналіях присвячено цілий розділ.

Також не можна обійти увагою дослідження І. Дацкова [2, 3], П. Гай-Нижника [1], що є новими дослідженнями з даної проблеми. Також важливою є праця під редакцією Я. Ісаєвича, в якій розкрито діяльність урядовців ЗУНР (безпосередньо і В. Панейка) [4].

Особливу роль серед джерел становлять спогади, автору яких присвячується стаття [10], а також архівні матеріали Центрального Державного архіву Вищих Органів Влади та Управління [13].

Фактично В. Панейко проявив свої дипломатичні здібності ще до обрання його на посаду першого Державного Секретаря закордонних справ ЗУНР. Так, ще наприкінці Першої світової війни Є. Петрушевич як голова Української Парламентської Репрезентації (УПР) направив В. Панейка до Швейцарії з метою встановлення дипломатичних контактів з державами Антанти. Про важливість проантантівського напрямку дипломатії В. Панейка свідчив той факт, що у той час виник план утворення з українських полонених в Італії військової частини, яка б мала боротися на боці Антанти [4, с. 225]. Проте Є. Петрушевич відмовився від такого розвитку по-

дій. До того ж західноукраїнські землі ще перебували під владою Габсбургів. Важливо було те, що цим кроком В. Панейко засвідчив прихильність стосовно політики Антанти. Дипломат не міг не сподіватися, що в часі створення власної держави можна буде розраховувати на дипломатичну підтримку Західної Європи і США.

Зразу ж після проголошення ЗУНР, для закріплення державності, потрібно було мати в першу чергу власні військові сили, тому першою думкою Української Національної Ради було якнайшвидше спровадження до Львова легіону Українських Січових Стрільців (УСС), який перебував тоді в Чернівцях на Буковині. Тому президент Є. Петрушевич поставив питання про переведення УСС з Чернівців до Львова. Дану важливу місію було покладено саме на Василя Панейка. 20 жовтня 1918 р. були туди вислані Василь Панейко та поручник Іван Рудницький, для того, щоб привезти з собою до Львова сотника Дмитра Вітовського.

11 листопада 1918 р. В. Панейко обійняв посаду Державного Секретаря закордонних справ ЗУНР, що стало однією з ключових подій в його житті. Цю високу посаду В. Панейко обійняв, найвірогідніше, за допомоги фактичного голови уряду і його однопартійця по УНДП Л. Цегельського, з яким у нього були спільні погляди на майбутній зовнішньополітичний курс ЗУНР [12, с. 387]. На переконання дипломатів, ключовими для ЗУНР мали стати два дипломатичних вектори: об'єднання з Наддніпрянською Україною та питання визнання державами Антанти.

Керівництво ЗУНР розуміло важливість встановлення дипломатичних відносин з Антантою. У цьому напрямку В. Панейко зробив чимало зусиль для налагодження відносин ЗУНР і США. Тому у перший же день свого керівництва зовнішньополітичним відомством ЗУНР В. Панейко намагався залучити до врегулювання конфлікту з Польщею американського президента Вудро Вільсона, що було, безперечно, стратегічним дипломатичним ходом, адже американський президент оголосив так звані 14 пунктів міжнародного права націй на самовизначення, які де-факто закріплювали самостійність ЗУНР.

До того ж, Сполучені Штати на той час були геополітично зацікавлені розширити свій вплив у Європі, й галицькі справи надавали таку можливість. За Польщею стояла Франція, й Вашингтон не хотів, щоб французький союзник ставав абсолютним гегемоном у Східній Європі.

Дипломатія ЗУНР, на думку деяких дослідників, розраховувала на гру між політичними розбіжностями серед країн Антанти, що існували між Англією і США, з одного боку, та Францією, з іншого [4, с. 225].

Керівник галицької дипломатії розраховував, що керівництво Сполучених Штатів утрутиться в події та зразу ж вживе політичних заходів для зупинення агресії Варшави. На ім'я президента США було надіслано дипломатичну ноту (у складанні якої брав участь і В. Панейко) такого змісту: “Утворивши державу 19 жовтня 1918 р. у Львові, ми визначали границю цієї держави тільки провізорично, очікуючи Вашого рішення, Пане Президенте, стараючись оминати захоплення навіть найменшого клаптика землі, який не був заселений українцями в переважаючій більшості, і дотримуючись справедливих принципів Ваших, Пане Президенте, у цих границях, Українська Національна Рада представляє цю державу і старається не допустити ніякого нелюдського вчинку, а при тім не допускається насильного переступлення влади, яку вона має в руках...” [12, с. 387-388].

Крім того, в ноті було висловлено прохання до США виступити посередником у врегулюванні українсько-польського збройного конфлікту. Одночасно з нотою В. Панейко вживає заходів щодо залучення лобістських можливостей української діаспори в Америці, яка відразу почала активні виступи на підтримку ЗУНР і вже з того ж місяця хвилю національно-патріотичних почуттів українців у США висловила газета “Український голос” [2, с. 124].

Незважаючи на вислів майбутнього президента США Ф. Рузвельта, який під час дискусії у сенаті заявив: “Фінляндія, балтійські провінції, Литва й Україна мусять бути незалежними”, США у галицькому питанні зайняли нейтралітет [2, с. 124].

Очевидно В. Панейко не врахував одного – справа Східної Галичини для США була не настільки важливою, щоб загострювати відносини з Францією. До того ж, США не були достатньо поінформовані в справі ЗУНР, тому американський уряд певним чином не міг позитивно вплинути на питання визнання ЗУНР.

Ще одну можливість досягнення взаєморозуміння з державами Антанти керівник Державного Секретаріату закордонних справ намагався використати, коли 18 листопада 1918 р. до Львова прибув уповноважений керівництва Антанти, член французької місії

у Румунії лейтенант Віллем. Антантівський представник провів переговори з представниками Польського Комітету Народового та керівництвом ЗУНР, які закінчилися цілковитою дипломатичною поразкою української делегації. Представник Антанті навіть відмовився обговорювати питання про визнання ЗУНР, тоді як Польща уже де-юре була визнана Антантою [12, с. 388].

Важливою заслугою В. Панейка було встановлення зносин в економічній сфері з Чехією, що українські історики розкривають фрагментарно. Про стійкість і важливість цих відносин для обох держав говорить той факт, що в чеській газеті "Народні листи" та галицькій "Республіці" факт економічних відносин оцінювався досить позитивно. Зокрема, чеська преса так про це повідомляла: "Тутешні журналісти розмовляли з секретарем закордонних справ ЗУНР д-ром Панейком і уповноваженим Директорії Сидоренком. Оба українські діячі говорили про будучину України, а переважно звернули увагу на чесько-українську коаліцію, яка після їх думки має знамениті вигляди в майбутности... Чеський промисл знайде на Україні великий збут, а український хліб – в Чехії. Вже зараз є всі дані для дружніх і господарських зносин між Чехією і Україною. На Волині живе 100 тис. чехів, а також у всіх більших українських містах є чеські ремісники, купці і заступники всіх галузів господарства, що промовляє за сим, що Чехія не тільки економічно, але й національно заінтересована в доброму співжитті з Україною. Крім цього політичні інтереси обох країв є зовсім подібні, а найголовніше що територіально між згаданими краями не може виникнути жодне непорозуміння" [13, арк. 14].

Напевно найбільшим успіхом у дипломатичній діяльності В. Панейка було започаткування контактів з представниками Наддніпрянської України, що призвели в січні 1919 р. до історичної Злуки УНР та ЗУНР. Адже саме В. Панейко передбачливо налагодив контакти з опозицією П. Скоропадському, що невдовзі опинилася при владі [12, с. 390]. Але реалізація цієї дипломатичної лінії виконувалася фактично Л. Цегельським, оскільки В. Панейко перебував на Паризькій мирній конференції.

Вже 1 грудня 1918 р. у Фастові було укладено так званий "передвступний" договір між Радою Державних секретарів ЗУНР та Директорією УНР. Саме цей договір поклав початок процесу об'єднання ЗУНР і УНР.

Директорія згодом призначає В. Панейка “товаришем” голови об’єднаної делегації УНР у Парижі, яку спочатку очолював Г. Сидоренко.

Потрібно зазначити, що направлення В. Панейка в Париж яскраво продемонструвало те, яку увагу приділяло керівництво ЗУНР проблемі порозуміння з Антантою. Саме він, як згадував Левицький, “на доручення державного секретаріату і Національної Ради у Львові іменем ЗУНР виїхав до Парижу на мирову конференцію, щоб добиватися державної незалежності ЗУНР у побідних держав що скликали були цю мирову конференцію, зокрема у членів Найвищої ради, з огляду на те, що Польща пішла війною проти західноукраїнської держави” [2, с. 121-122].

Центральною подією у відносинах ЗУНР та Антанти стала Паризька мирна конференція, що почала свою роботу 18 січня 1919 року і тривала з перервами до 21 січня 1920 року. Саме від рішення цієї конференції залежав подальший міжнародний статус ЗУНР, тому для В. Панейка це було певним випробуванням і на нього покладались великі надії.

Державний секретар закордонних справ ЗО УНР прибув до Парижа в другій половині березня 1919 року. Після цього представники Польщі стали менш впевненішими у справі висвітлення інформації про події на українсько-польському фронті перед країнами Антанти [4, с. 226].

США і Великобританія частково проявляли лояльність до галицького питання, але цьому заважала принципово настроєна Польща, за якою стояла Франція. Зокрема, на одному із засідань Паризької конференції, а саме 14 березня 1919 року, коли розглядалася концепція В. Вільсона щодо самовизначення народів, глави США та Великобританії окреслили пункти, за якими це право мали народи, що переважали чисельно на певній території, мали інше походження й історію, ніж панівна нація, свою мову, віру, духовну і матеріальну культуру. Оскільки населення Східної Галичини повністю відповідало цим умовам, В. Вільсон і Д. Ллойд Джордж на першому етапі роботи конференції не підтримували зазіхань Польщі, що не сподобалось Ж. Клемансо [2, с. 125].

Більш нейтральна позиція представників США й Великобританії, а також активна пропагандистська діяльність української делегації в Парижі надзвичайно турбували польську місію Р. Дмовського та Ж. Клемансо. У результаті було сформовано об’єднану

міжсоюзну делегацію з мандатом Паризької мирної конференції на чолі з французьким генералом Ю. Бертелемі, яка повинна була виїхати у Польщу та Галичину й вивчити ситуацію. Делегація ЗУНР у Парижі вважала цей крок конференції корисним для української сторони й сподівалася, що місія Бертелемі, вивчивши стан справ Східній Галичині, дійде об'єктивних висновків і рішень щодо припинення війни. Але місія Бертелемі була підпорядкована Ж. Нулансу – досвідченому дипломату, колишньому послу Франції в Росії, який займав відверто ворожу позицію щодо українців.

Таким чином, 13 березня В. Панейко звернувся з листом до президента США, в якому проінформував його про діяльність і zaangażованість місії Бертелемі при вирішенні проблеми перемир'я. 17 березня В. Вільсон у відповіді голові делегації ЗУНР відзначив, що він усвідомлює важливість припинення війни і завірив що найближчими днями "буде вислана на місце окрема місія Антанти". Президент США висловлював сподівання, "що Україна матиме довір'я до доброї волі коаліційних правительств довести до вдоволяючої угоди між Польщею й Україною та через справедливе поладження справи усунути конфлікт між обома націями" [2, с. 130].

З перших днів роботи спільної української делегації (травень 1919 р.) помітним стало дистанціювання на конференції в Парижі галицької справи від наддніпрянської. Не можна не заперечувати, що ініціаторами цього були В. Панейко і С. Томашівський. Саме вони заснували окреме бюро, яке без відома Г. Сидоренка діяло самостійно [4, с. 226]. Дипломати ЗУНР розуміли усю складність міжнародної ситуації, яка негативно впливала на розв'язання питання про утворення соборної України.

У травні 1919 р. галицька делегація була запрошена на засідання Найвищої Ради Антанти. Власне, запрошення надійшло від В. Вільсона, але коли галицька делегація прибула в резиденцію президента США, там на неї чекали Ж. Клемансо, Д. Ллойд Джордж, міністр закордонних справ Італії Д. Сонніно та члени комісії генерала Л. Боти. На прохання Вільсона висвітлити становище в Галичині, В. Панейко і Г. Сидоренко, який приєднався до делегації ЗУНР, відповідали, що проти соборної України ведуть агресивну війну Польща й більшовицька Росія, що український народ бореться за право нації на самовизначення, що визнається Антантою. В дискусії особливу активність виявив Д. Ллойд Джордж. На його численні питання українці переконливо стверджували, що Укра-

іна не хоче приєднання ані до Польщі, ані до Росії. В. Панейко, Д. Вітовський і М. Лозинський завірили присутніх, що ЗУНР прагне миру з Польщею і її армія готова до боротьби з більшовиками, а поляки атакують її з тилу. Цікаво, що після цього Д. Ллойд Джордж звернувся до Ж. Клемансо: “Ось, бачите, що роблять ваші поляки!” [2, с. 132-133].

До останнього дипломати ЗУНР вірили, що за допомогою місії Антанти все-таки вдасться зупинити агресію Польщі і стати повноправним суб'єктом міжнародних відносин. На прохання В. Панейка наступного дня галицьку делегацію прийняв Ж. Клемансо. До галичан приєдналася місія УНР. Ж. Клемансо повідомив, що саме очікує від Ю. Пілсудського відповіді на запитання щодо широкомасштабного польського наступу за участю армії Ю. Галлера, яка, буцімто, не повинна була брати участі у бойових діях у Галичині. Він підтвердив, що Найвища Рада прагне припинення польсько-української війни і прийняв меморіал делегації ЗУНР із цієї проблеми [2, с. 133]. Але події показали протилежне.

25 червня 1919 р. Найвища Рада Антанти прийняла ухвалу щодо уповноваження Польщі продовжувати наступ на українській території до річки Збруч – колишнього кордону між Австро-Угорською та Російською імперіями, що означало повну ліквідацію державного існування ЗУНР – ЗО УНР.

Найвища Рада передала проблему на розгляд підкомісії Ж. Камбона й доручила опрацювати статут для Східної Галичини. На жаль, серед галицької делегації стався розкол – М. Лозинський і Д. Вітовський вважали, що слід продовжувати відстоювати інтереси ЗУНР, проте В. Панейко й С. Томашівський були проти роботи в комісії Ж. Камбона й без узгодження з усіма членами делегації В. Панейко надіслав негативну відповідь, що галичани відмовляються брати участь у роботі підкомісії.

Отже, на засіданні 3 липня були присутні лише поляки. Важко оцінити цей крок галицького дипломата. Статут даної підкомісії був антиукраїнський і наперед визначений. Саме цим керувався галицький дипломат у своїх діях. Доводить це той факт, що вже на початку липня 1919 р. ЗУНР була практично окупована. В. Панейко з цього приводу в своїх спогадах зазначає: “Порадившись з англійським членом сеї комісії Бурдільоном, я з Томашівським пішли на засідання комісії під проводом Жіля Камбона і – зложивши дуже рішучу заяву-протест..., я і д-р Томашівський викладали

і мотивували становите української сторони до поодиноких точок галицького статута, Хоча, ся історія тривала кілька годин, то вийшов я з комісії невдоволений. Я мав вражіння, що проект статута вже готовий, та ми відбули тільки зайву формальність, являючись на засіданні" [10, с. 67].

Саме так завершилася Паризька мирна конференція для ЗУНР – ЗО УНР. Незважаючи на невдачу, треба відзначити, що галицька делегація на чолі з В. Панейком, перебуваючи у вкрай несприятливих умовах, репрезентуючи невизнану державу, робила все можливе щоб донести Антанті своє міжнародне право на створення власної держави. Позитивним наслідком діяльності В. Панейка та галицьких дипломатів було також винесення проблеми ЗУНР на найвищий міжнародний форум.

Питання соборності українських земель в дипломатії В. Панейка стало предметом нищівної критики з боку державотворців Директорії УНР. В чому тільки не звинувачували галицького політика. На нього було накинуто ярлик "галицького сепаратиста", дії якого, буцімто, є основною причиною розриву відносин між УНР та ЗУНР.

Логіка в таких звинуваченнях існувала. Так, наприклад, М. Лозинський стверджував: "Зараз по приїзді нашої Комісії накинувся на нас урядовець п. Панейка, п. професор д-р Степан Томашівський, за саму назву "Західна Область Української Народної Республіки" в наших документах. "Ми тут усіх зусиль докладаємо, щоб переконати Мирову Конференцію, що ми тут є окрема Західно-Українська Республіка, а ви тут приходите з тим ідіотизмом", – були його слова... Ціла акція п. Панейка в цілі рятування Східної Галичини від Польщі полягала на доказуванні, що Східна Галичина не є часть Української Народної Республіки, тільки щось окреме від неї" [12, с. 394].

Але слід розуміти, що не випадковою є зміна напряму дипломатії В. Панейка, адже вона трансформувалась під впливом важливих геополітичних розрахунків Антанти. "Галицький сепаратист" більш за все усвідомлював, що якщо для УНР питання стосувалось втрати частини території (Західної Облaсті УНР), то для Східної Галичини – повну ліквідацію її державності. В. Панейко також не міг не розуміти, що в Директорії нема фактично ніяких шансів на створення незалежної, тим більше соборної держави. Навіть у випадку військової перемоги (в союзі з поляками) над більшовизмом,

Антанта у будь-якому випадку буде послуговуватись принципом “единая и неделимая Россия”.

Ще одним напрямком дипломатії В. Панейка, який став предметом засудження його діяльності, був зв'язок із денікінськими дипломатичними представниками у Франції. Так, наприкінці 1919 р. В. Панейком було створено в Парижі “Український Національний Комітет” (УНК), який мав би реалізувати вищезазначений дипломатичний вектор. Але при оцінці цього факту історики повинні враховувати наступні аргументи. По-перше, дипломати УНР самі вели переговори з денікінськими представниками. По-друге, діяльність УНК якогось практичного не мала, оскільки на той час білогвардійські війська зазнавали поразки, й розвиток ситуації в Україні визначали уже зовсім інші чинники [12, с. 395-396].

І. Кедрин вважає, що “загальним переконанням” є те, що договір УГА з Денікіним 24 жовтня 1919 р. – “це насправді плід духа В. Панейка і що орієнтація д-ра Є. Петрушевича на Росію сформувався під впливом листів В. Панейка, що приходили з Парижу” [4, с. 228].

В цьому контексті лунали звинувачення, боцімто В. Панейко виступив проти продуманого рішення Директорії офіційно оголосити війну Збройним силам півдня Росії (ЗСПР). З цього приводу варто навести фрагмент з спогадів В. Панейка: “Англія, котра, як самі знаєте, взялася тепер надобре порядкування спрадавньої Росії, – по проголошенню війни Петлюрою проти Денікіна не тільки махнула рукою на нас, а активно проти нас звернулася. Помисл, аби Румунією і Польщею неутралізувати політику Англії, дає вже свої овочі. Тепер вже не говориться не тільки про самостійність або федерацію, але навіть про автономію. А нині дізнався я, що Румунія і Польща одержали приказ блокувати Україну Петлюри нарівні з большевицькою Росією. Прошу подумати, що таке рішення означає! В дорозі Базаель-Цюріх і потім (листами з Відня до Петрушевича) я – тоді був останній час! – пробував переконати найповажніші наші особи політичні про конечність глянути правді в очі і не пускатись на румунсько-польську стежку. Мені не вдалося, а нині події здійснюють усі мої сумні побоювання” [12, с. 397].

Показовим є і той факт, що дипломатія Директорії першою вдалася до кроків, які стали однією з причин непорозумінь між політиками УНР і ЗУНР. В. Панейко, М. Лозинський небезпідставно побоювалися зближення С. Петлюри з Варшавою коштом Східної

Галичини, що безперечно вплинуло на зміну дипломатичних кроків дипломатів ЗУНР – ЗО УНР. Галицькі дипломати вказували на те, що переговори С. Петлюри з польськими дипломатами велися набагато раніше офіційно встановлених домовленостей. Доводить це таємна дипломатична місія голови МЗС УНР К. Мацієвича з Одеси до Варшави.

Так, 19 лютого 1919 р. місія була реалізована довіреною особою К. Мацієвича полковником Курдачевським. Після проведених конфіденційних переговорів 28 квітня була укладена таємна угода, що стала основою майбутнього Варшавського договору. Незаперечним фактом також є те, що цим же скористались поляки на Паризькій мирній конференції для отримання остаточної згоди союзних держав на окупацію західноукраїнських земель.

Пізніше А. Лівицький так оцінював підписаний у Варшаві договір: "Негативні наслідки Варшавської угоди полягали насамперед в тому, що вона сприяла... розбиттю наших національних сил..." [12, с. 335].

Після захоплення Польщею території Галичини та укладення Варшавської угоди В. Панейко сформулював і висунув докладно розроблену геополітичну концепцію створення великої об'єднаної східноєвропейської федерації (за сучасною термінологією це, скоріше, можна визначити як єдиний економічний простір), в якій Україна разом з Галичиною була б у союзі з Росією та іншими східноєвропейськими державами [12, с. 398]. Тоді стає очевидним встановлення контактів В. Панейка з паризькими представниками Російської політичної наради С. Сазоновим і В. Маклаковим [4, с. 228-229].

Пропонована дипломатом геополітична доктрина, враховуючи суперечності між керманічами УНР і ЗУНР, мала свій стратегічний контекст, оскільки розглядала Україну як єдину і неподільну державу, політики якої повинні об'єднати зусилля щодо створення в майбутньому соборної та незалежної України. Це переконує в тому, що дипломатія В. Панейка все-таки була підпорядкована ідеї соборності України.

З кінця 1920 р. В. Панейко відходить від практичної політичної діяльності й повертається до праці журналіста у кількох українських виданнях, що виходили у Франції. Як редактор "Діла" і впливового двотижневого журналу "Політика" в 1925 р. він деякий час перебував у Львові. Згодом повернувся до Франції і працював у Парижі закордонним кореспондентом "Діла".

Підсумовуючи дипломатичну діяльність В. Панейка, варто відмітити, що активність його дипломатії простежувалася від початку створення ЗУНР аж до її фактичної ліквідації. Саме В. Панейко став уособленням проантантівського напрямку дипломатії ЗУНР. Не має підстав звинувачувати його в “галицькому сепаратизмі”, оскільки потрібно враховувати, що дипломатія ЗУНР і УНР зіштовхнулася з геополітичними розрахунками Антанти, військовим натиском Польщі, більшовиків та білогвардійців. Саме міжнародний чинник не дав можливостей для реалізації дипломатії В. Панейка, наслідком якої мала б стати суверенна та соборна Україна. Як ЗУНР, так і УНР усвідомлювали перш за все свою проблему першочерговою. Влучно з цього приводу зазначив редактор часопису “Стрілець” В. Пачовський: “Коли наддніпрянській Україні грозить руїною струя московського большевизму – то Зх. Україні далеко не безпечнішою є навала польського панства!” [13, арк. 2 зв.].

Джерела та література:

1. Гай-Нижник П. ЗУНР та УНР: становлення органів влади та національне державотворення (1917-1920 рр.) / П. Гай-Нижник. – К. : Щек, 2010. – 304 с.
2. Дацків І. Дипломатія ЗУНР на Паризькій мирній конференції / І. Дацків // УІЖ. – 2008. – № 5. – С. 121-135.
3. Дацків І. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. / І. Дацків. – Тернопіль : Астон, 2009. – 520 с.
4. Західноукраїнська Народна Республіка. 1918-1923. Уряди. Поста-ті. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2009. – 350 с.
5. Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1995. – 368 с.
6. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. / М. Литвин. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998. – 488 с.
7. Макарчук С. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР / С. Макарчук. – Львів : Світ, 1997. – 192 с.
8. Павлюк О. Від злуки до розриву. Взаємини урядів УНР і ЗУНР у 1919 році / О. Павлюк // Наука і суспільство. – 1994. – № 4-6. – С. 78.
9. Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР / О. Павлюк // Київська старовина. – 1997. – №3-4. – С. 114-138.
10. Панейко В. З’єднені держави Східної Європи: Галичина й Україна супроти Польщі й Росії / В. Панейко. – Відень, 1922. – 82 с.

11. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939) / О. Рубльов. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с.

12. Табачник Д. Українська дипломатія: нариси історії (1917 – 1990 рр.) / Д. Табачник. – К. : Либідь, 2006. – 768 с.

13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3505, оп. 1, спр. 36, 184 арк.

Сергій Рудько

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ М.П.ВАСИЛЕНКА В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

У статті висвітлено головні віхи життя М.П.Василенка у радянський період. Головними напрямками його діяльності в цей час була організація роботи таких наукових установ, як ВУАН та Комісія з вивчення західноруського і українського права. На основі останньої було створено “історико-юридичну школу М.Василенка”, що започаткувала новий напрям в українській історіографії, який спирався на уявлення про самодостатність українських історико-правових феноменів – вивчення історії держави і права України.

Ключові слова: Микола Василенко, Всеукраїнська Академія наук, Комісія з вивчення західноруського і українського права, Київський Обласний Центр Дії.

В статье освещены главные вехи жизни Н.П.Василенко в советский период. Главными направлениями его деятельности в это время была организация работы таких научных учреждений, как ВУАН и Комиссия по изучению западнорусского и украинского права. На основе последней была создана “историко-юридическая школа Н.Василенко”, начавшая новое направление в украинской историографии, которое опиралось на представления о самостоятельности украинских историко-правовых феноменов – изучение истории государства и права Украины.

Ключевые слова: Николай Василенко, Всеукраинская Академия наук, Комиссия по изучению западнорусского и украинского права, Киевский Областной Центр Действия.

An article highlights the major milestones of M.P. Vasylenko's life in the Soviet period. The main directions of his activity at that time were the organization of such scientific institutions as AUAS and Commission on learning western-rus and ukrainian law. Based on the last it was created “Historical law school of M. Vasylenko”,

which started a new trend in Ukrainian history, which relied on the idea of self-sufficiency of Ukrainian historical and legal phenomena – learning the history of State and Law of Ukraine.

Keywords: *Mykola Vasylenko, National Academy of Sciences, Commission on learning western-rus and Ukrainian law, Kyiv Regional Center for Action.*

Микола Прокопович Василенко (1866 – 1935 pp.) – визначний український вчений-історик, громадсько-політичний діяч, організатор Української Академії Наук (УАН) та її другий президент. Навколо постаті цього діяча в радянській історичній науці склались багато ідеологічних нашарувань, а то й відвертих міфів та вигадок. Сучасна ж історіографія зробила лише перші кроки в науковому осмисленні діяльності М.Василенка.

В історіографії науково-організаційна діяльність М.Василенка в радянський період висвітлена в контексті більш загальної проблеми – створення та функціонування Всеукраїнської Академії наук (ВУАН). До дослідників цієї проблематики слід віднести Л.Матвєєву [13; 14]. Деякі цінні фактичні відомості про участь Миколи Прокоповича у творенні ВУАН знаходимо в публікації Н.Полонської-Василенко [18].

З відновленням незалежності України виходить кілька публікацій, в яких розглянуто та проаналізовано наукову діяльність М.Василенка. Серед таких досліджень слід відзначити студію М.Петрива, у якій автор опублікував та проаналізував наукову розвідку Миколи Прокоповича про Конституцію П.Орлика 1710 р. [17]. Побічно аналізу наукової спадщини М.Василенка у своїх біографічних публікаціях торкаються такі вітчизняні дослідники, як В.Вороненко [3], Л.Кістерська [3], Л.Матвєєва [3], І.Усенко [3], І.Гирич [4]. Загальні оцінки внеску “Комісії з вивчення західноруського і українського права” й ВУАН, яку очолював М.Василенко, містяться в синтетичних історіографічних дослідженнях О.Оглоблина [15; 22], Я.Калакури [12], В.Яремчука [21], В.Даниленко [6].

Джерелами для написання статті послужили архівні фонди Інституту рукопису НБУ НАНУ, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. Окремим видом джерел є наукові праці М.Василенка з ділянки історії та права, що є підставовими для вивчення не тільки історичних, а й суспільно-політичних поглядів вченого.

Ця стаття покликана розкрити головні напрямки науково-організаційної діяльності М.Василенка в радянський період. Серед них, зокрема, організація роботи таких наукових установ, як ВУАН, Комісія з виучування західноруського і українського права, Історичне товариство Нестора-літописця та ін., а також публікація цілої низки праць з історико-правової тематики.

Після приходу до влади Директорії вже 15 грудня 1918 р. на квартиру М.Василенка прийшли “чорні гайдуки” з наміром, як вони самі заявили, розстріляти колишнього гетьманського міністра. Проте Микола Прокопович того дня читав лекцію в університеті, а потім його встигли попередити. Деякий час після цієї події вчений переховувався у знайомих [20, с. 86, 90].

Після скасування Директорією Державного Сенату і відновлення Генерального суду за М.Василенком формально зберегли посаду генерального судді. З 1919 р. Микола Прокопович повністю зосередився на науковій та викладацькій діяльності. З цього часу починалась нова, остання сторінка біографії Миколи Прокоповича.

З окупацією Києва денікінською армією наприкінці серпня 1919 р. почалися утиски будь-яких проявів української культури взагалі. Зокрема, з приходом “білогвардійців” було вирішено припинити функціонування Українського Державного університету. М.Василенко домагався скасування рішення про закриття одного із своїх творінь. Тому в листопаді 1919 р. він разом з ректором університету Ф.Сушицьким поїхав до ставки головнокомандуючого до Ростова. Проте ця поїздка виявилась невдалою, оскільки місто в той час уже обстрілювали війська Червоної армії, і вчені так і не змогли зустрітись з “білогвардійським” керівництвом [13, с.64-65].

Після встановлення в Ростові радянської влади М.Василенко подав заяву до Ростовського (евакуйованого Варшавського) університету, був обраний професором і почав читати лекції з історії права. Лише на початку квітня 1920 р. вчений зміг повернутися до Києва [13, с.65-66]. Тут йому у травні-червні 1920 р. судилося пережити польську окупацію.

Протягом 1920 р. Микола Прокопович активно займався викладацькою діяльністю. Він читав лекції в багатьох київських вищих навчальних закладах – університеті св. Володимира, інституті соціально-економічних наук, юридичному інституті, інституті народного господарства, кооперативному інституті, а також на

прискорених педагогічних курсах (для молоді). Викладати йому доводилося досить широкий спектр дисциплін – від історії та права України до історії економіки та побуту. Незважаючи на великий обсяг лекцій, матеріальне становище М.Василенка було скрутним, оскільки заробітна плата педагога була невелика, а гроші швидко знецінювались. Відчутно давалися взнаки післявоєнна та революційна розруха, нестача продуктів, які видавалися на пайки в установах [14, с.44-45].

У липні 1920 р. УАН запропонувала М.Василенку балотуватися у її дійсні члени. У зв'язку з висуненням його кандидатури на академіка схвальну оцінку наукових здобутків Миколи Прокоповича висловили Б.Кістяківський, М.Ясинський, П.Богаєвський, Г.Демченко, С.Єгізаров та інші відомі вчені. Ось, що з цього приводу писав голова соціально-економічного відділу УАН Р.Орженцький: "Я вважаю, що обрати М.П.Василенка на академіка на кафедрі українського права було б дуже бажано, бо в особі його Академія мала б не тільки людину, яка володіє великими знаннями і науковими методами роботи, але й ученого, який має нахил і вміння до збагачення науки новими першоджерелами і керування індивідуальною та колективною роботою співробітників Академії. Дві останні обставини мають особливе значення, вважаючи на той напрям, щоб його вже набрала праця академії" [7, арк.1].

26 липня 1920 р. на спільному зібранні УАН М.Василенка було обрано академіком. Згодом вчений очолив "Комісію з виучування західноруського і українського права" при Соціально-економічному відділі УАН, а також став редактором "Звідомлень" цього ж відділу [16, с.47].

На початку 1921 р. Наркоматом освіти у Харкові було засновано комісію зі створення нового Статуту Академії в зв'язку з перетворенням її на Всеукраїнську державну наукову установу. У червні цю роботу було завершено і прийнято Положення РНК УРСР "Про Всеукраїнську Академію наук", що підпорядковувало її Наркомосу. Оскільки ще у квітні В.Вернадський відмовився виконувати обов'язки президента в зв'язку з його перебуванням у Петрограді, постало питання про обрання нового керівника ВУАН [14, с.55].

18 липня 1921 р. більшістю голосів М.Василенка було обрано Президентом Всеукраїнської Академії Наук. Під керівництвом нового президента навколо Академії почали гуртуватися наукові сили

Києва, вона почала поповнюватися новими членами, розгорнулася організаційна робота по створенню нових інституцій. Проте вже у жовтні того ж року було рекомендовано переобрати Президію ВУАН, що свідчило про небажаність особи Миколи Прокоповича як президента. Незважаючи на це, Спільне зібрання таємним голосуванням знов обрало його головою-президентом, та ще й більшою, ніж на первинних виборах, кількістю голосів [8, арк.4].

У грудні 1921 р. до ВУАН було призначено комісара від Наркомосу Л.Левицького, до обов'язків якого входило наглядати за ходом академічної роботи. Поступово відносини ВУАН з Наркомосом загострювались. 27 липня 1922 р. на Спільному зібранні ВУАН комісар Л.Левицький довів до відома академіків, що “Наркомос і досі не затвердив теперішньої Президії, бо зосібна не може затвердити М.П.Василенка на посаді голови-президента”. Зібрання зажадало від нього письмового наказу. Та коли комісар почав говорити про якийсь приватний лист наркома освіти Г.Гринька до А.Кримського, що чомусь не дійшов до адресата, Микола Прокопович, незважаючи на умовляння присутніх, сам склав з себе повноваження президента. В останньому слові він зазначив, що відмовляється від посади не з власної волі і щиро подякував Академії, яка двічі вшанувала його вибором на свого президента [3, с.176].

М.Василенко вважав, що тепер, звільнившись від адміністративних обов'язків, він зможе зосередитись на науковій роботі. Проте і після цього радянська влада не залишила вченого в спокої. У вересні 1923 р. Миколу Прокоповича разом з великою групою київської інтелігенції було несподівано заарештовано. Йому інкримінували участь у “Київському Обласному Центрі Дії” та контрреволюційній діяльності. Справа “Київського Обласного Центру Дії” стала першим політичним процесом в Україні, який зачепив інтелігенцію. Цікавим з цього приводу є тенденційний пригодницький роман Р.Самбука “Останній заколот” (1989) [19]. У цьому творі автор в художніх фарбах змальовує “контрреволюційну” діяльність М.Василенка.

Справа “Київського Обласного Центру Дії” розслідувалася у відкритому судовому засіданні навесні 1924 р. Роль ідеологів організації відводилася М.Василенку, його брату Костянтину, а також викладачам київських вузів П.Смирнову, П.Тартаковському і Л.Венгерову. За сценарієм показовий політичний процес “Київського Обласного Центру Дії” зводився до викриття і покарання

як "класово-ворожої сили" усіх причетних до його діяльності [5, с.338; 11, с.45-46].

На суді М.Василенко з гідністю відстоював свої політичні погляди. Так, наприклад, коли його запитали: "Як ви вважали для себе допустимим, щоб ваш уряд тримався на штиках німців?", Микола Прокопович спокійно відповів: "Якби це мій уряд покликав ці штики, то було б інше питання... Я ж поставив собі мету скористатися режимом, що вже існував... скористатися спокоєм і здійснити деякі реформи в ім'я українського політичного і національного відродження... Моя участь у гетьманському уряді не минула безслідно, тому що Всенародна бібліотека, Академія наук та інше продовжує існувати до цього часу". На цю відповідь навіть голова суду змушений був визнати: "У цій частині діяльності ви маєте заслуги" [13, с.104-105].

За результатами "розслідування" чотирьох "контрреволюціонерів" присудили до страти, а велику групу звинувачених, до якої увійшов і М.Василенко, – до десятирічного ув'язнення. Проте, завдяки міжнародному розголосу, рішенням Малої президії ВУЦВК страту було замінено на 10 років ув'язнення, а термін ув'язнення для Миколи Прокоповича та інших засуджених скорочено до п'яти років. В порядку помилування у вересні 1924 р. перебування за ґратами для М.Василенка було замінено адміністративною висилкою за межі України на три роки. В лютому 1925 р. було скасовано рішення про висилку до Оренбурга і після 8 місяців вченого було звільнено, амністовано й поновлено в правах академіка. Офіційно Миколу Прокоповича було "звільнено від усіх заходів соціального захисту", проте тавро "контрреволюціонера" не було зняте з нього до кінця життя [11, с.48; 18, с.339].

Слід також сказати, що в цей важкий період члени ВУАН не залишили М.Василенка напризволяще. Спільне зібрання Академії одноголосно, декілька разів, зверталось до вищих установ радянського уряду, подавало прохання за підписами всіх академіків, домагалось звільнення, давало поруку за Миколу Прокоповича. Звичайно всі ці клопоти були небезпечні, але вчених це не зупинило. Найбільш активно переймалися проблемами М.Василенка А.Кримський, М.Грушевський та Д.Багалій [18, с.339].

Микола Прокопович повернувся з в'язниці в час, коли ВУАН перебувала на стадії підготовки до реформ, які мали суттєво змінити науковий механізм і сам зміст життя вчених. Разом з

С.Єфремовим і А.Кримським на початку 1925 р. вчений увійшов до комісії з підготовки нового академічного статуту [13, с.85].

Цікавим є з'ясування ставлення М.Василенка до конфлікту М.Грушевського з Президією ВУАН, А.Кримським та С.Єфремовим. З цього приводу слід сказати, що Микола Прокопович займав нейтральну позицію. Заходи М.Грушевського зі створення осібногo історично-філософічного відділення зачіпали інтереси М.Василенка, бо це відривало б частину наукових кафедр і вчених від відділу, яким той керував. Проте Микола Прокопович був одним з небагатьох учасників спільних академічних засідань, хто утримувався при голосуваннях, коли вирішувалися справи історичної секції [4, с.352].

Очікуваної реформи ВУАН так і не відбулося. Зате змінилося керівництво Наркомату освіти, який очолив М.Скрипник. Він розпорядився реформувати Академію, але після ретельної ревізії. Майже весь січень 1928 р. в Академії наук “ревізори” з Харкова та представники Народного комісаріату освіти перевіряли стан наукової роботи. Нарешті, в березні, з'явилися Висновки і пропозиції стану роботи ВУАН. Тут зокрема йшлося про те, що соціально-економічний відділ є недорозвиненим, оскільки він майже не вивчає радянського права, а головну увагу приділяє історії старого права. Ідеологічний характер роботи відділу виходить переважно з точки зору напрямів цих дисциплін дореволюційного часу і цілковито не зв'язаний з новою марксистською соціологією [10, арк.1]. Оскільки Академія, зазначалось далі, протягом свого існування ще не стала справжнім центром української наукової думки, Наркомос повинен посилити своє загальне керівництво її роботою. На 3 травня 1928 р. було призначено перевибори президії [20, арк.428-432]. Проте вона повністю не була сформована – було обрано лише президента ВУАН Д.Заболотного і віце-президента К.Воблого.

Після повернення з в'язниці М.Василенко уже не міг займатись педагогічною діяльністю і зосередився на діяльності в Академії Наук. Життя Миколи Прокоповича поступово налагоджувалось: він отримав можливість не тільки самому плідно працювати в науці, а й керувати роботою великої групи дослідників у галузі історії та історії права України. Як уже йшлося вище, ще до ув'язнення, у липні 1920 р., Микола Прокопович очолив “Комісію для виучування західноруського та українського права”. Вона була створена ще в січні 1919 р. за пропозицією Ф.Тарановського при Кафедрі

західноруського і українського права. Серед науковців, які брали активну участь у діяльності Комісії були як відомі вже вчені (М.Слабченко, І.Крип’якевич) так і молоді (О.Малиновський, С.Іваницький-Василенко, Л.Окиншевич, В.Отамановський, В.Новицький, І.Черкаський, В.Гришко, А.Ярошевич та інші). Шляхом наукових відряджень, Комісія виявила широкий масив джерел у різних архівах Москви, Ленінграду, Харкова, Чернігова, Полтави, Одеси [16, с.55, 57]. 1927 р. в одному з листів до В.Вернадського Микола Прокопович писав: “Мене надзвичайно задовольняє робота Комісії для вивчення історії західноруського і українського права [...] Історія права – наука, яка знаходиться в загоні, ніде вона не викладається, а між тим Комісія працює і продуктивно, і з зацікавленістю [...] Комісії вдалось об’єднати історичні права не тільки вітчизняних, але й іноземних” [9, арк.4].

Протягом 1925 – 1928 рр. під редакцією М.Василенка вийшли друком перші п’ять випусків “Праць Комісії для виучування західноруського та українського права”, в яких вміщено понад 50 різних за обсягом і тематикою робіт. Крім наукових досліджень тут публікувалися рецензії, бібліографічні огляди, протоколи засідань комісії. Передмову до кожного випуску писав Микола Прокопович. Своїх робіт у цих збірниках М.Василенко опублікував обмаль. Крім передмов, лише декілька рецензій на маловідомі в Україні праці з історії права, видані в Білорусі, Польщі та Чехословаччині [11, с.39]. Ми притримуємось тієї думки, що вчений, маючи можливість друкуватися в інших виданнях, дозволяв своїм учням публікувати свої розвідки на сторінках “Праць...”.

Микола Прокопович в цей час в різних наукових виданнях і ювілейних та тематичних академічних збірниках опублікував ряд наукових праць. До таких відносимо його ґрунтовні дослідження “Як скасовано Литовського статута” [2, с.232-256], “Конституція Филиппа Орлика” [17], “Павло Полуботок. В двістілітню річницю його смерті” [1, с.513-542], “Пам’ятник української правничої літератури XVIII ст.” [1, с.226-231], “Територія України XVII віку (розвідка з історії права)” [2, с.257-293] та ін.

Погоджуємось з думкою сучасних дослідників історіографів, які вважають, що завдяки діяльності “Комісії для виучування західноруського та українського права” було створено “історико-юридичну школу М.Василенка”, яка складалася з названих вище молодих співробітників, та започатковано новий напрям в укра-

їнській історіографії, який спирався на уявлення про самодостатність українських історико-правових феноменів – вивчення історії держави і права України [6; 12; 15; 21; 22]. Отож, маємо підстави говорити про поглиблення в радянські роки такого розуміння М.Василенком українського історичного процесу, яке спиралося на схему М.Грушевського.

Поряд з роботою в комісії М.Василенко мав певне коло обов'язків і як голова соціально-економічного відділу ВУАН. Він залишався редактором його “Записок”, вів усі засідання, турбувався про залучення до Академії нових здібних співробітників, насамперед з числа вже відомих вчених [13, с.79].

Як один з найавторитетніших членів ВУАН, Микола Прокопович мав цілу низку доручень. Так, деякий час він очолював комісію по складанню біографічного словника українських діячів. Протягом 1923 – 1926 рр. М.Василенко був головою Правничого товариства при ВУАН, але фактично більшу частину цього часу через справу Київського Обласного Центру Дії не міг виконувати ці обов'язки. Микола Прокопович входив також до складу Археологічної комісії та Всеукраїнського археологічного комітету. З 1927 р. він очолив товариство “Друзі музею українських діячів”. У 1925 р. М.Василенко працював у комісії з питань організації охорони пам'яток культури і природи. За дорученням академії Микола Прокопович взяв участь у підготовці інструкції про охорону пам'яток старовини. Пізніше він грав помітну роль в організації музейного містечка на території Києво-Печерської лаври [13, с.81].

З 1920 р. М.Василенко очолював Історичне товариство Нестора-літописця. Саме завдяки його наполегливій праці у товаристві відбувся ряд позитивних змін. Зокрема, з 1924 р. доповіді переважно присвячувались історії, археології та мистецтву України. Структурно товариство було приєднано до ВУАН і засідання відбувались в її залі. Їх систематично відвідували вчителі, студенти, співробітники Академії наук. Здебільшого публіка заповнювала весь зал. Микола Прокопович сам багато виступав на цих засіданнях. У його планах було також відновлення “Читань в історичному товаристві Нестора-літописця” [18, с.340]. Діяльність товариства викликала постійні претензії партійного керівництва, яке вбачало в ньому оплот консерватизму і реакції. Новому керівнику так і не вдалося повернути дореволюційної слави товариства. У 1929 р. воно було ліквідоване.

Для повноти характеристики творчої діяльності М.Василенка додамо, що він регулярно рецензував наукові праці на прохання Преміальної комісії ВУАН та інших академічних установ, виступав консультантом з питань історії України на прохання літераторів і кіномитців. Залишилися, зокрема, свідчення, що до нього зверталися за порадою підказати теми для історичних фільмів студії "Українфільм". Зберігся також текст короткої позитивної рецензії, яку написав вчений у червні 1928 р. на кіносценарій З.Тулуб "Сагайдачний". Письменниця в одному з листів до М.Горького якось зазначала, що М.Василенко був серед тих, хто допомагав їй при написанні роману "Людолови" [3, с.207].

У першій половині 1930-х рр. процес політизації та ідеологізації науки продовжувався. Вільний науковий пошук замінила адміністративна регламентація змісту і напрямів наукових робіт, що, по суті, стало остаточним кроком на шляху одержавлення науки.

З 1929 р. почалися масові арешти співробітників ВУАН. У березні 1930 р. відбувся політичний процес Спілки Визволення України. На лаві підсудних опинилися і двоє найближчих співробітників Миколи Прокоповича – М.Слабченко та В.Отамановський. Велику кількість наукових праць було знищено в видавництві ВУАН. Почалися семінари "марксизму-ленінізму". На засіданнях відбувалась критика та самокритика наукового доробку українських вчених. Не став виключенням і М.Василенко. За пропозицією згори було поставлено тему: викрити буржуазні концепції в творах академіка Миколи Прокоповича. Виконати це взявся С.Іваницький-Василенко. Впродовж восьми засідань він читав свій "твір", у якому критикував твори М.Василенка, доводив його "запроданство" буржуазії, фашизму, зв'язок з концепціями В.Липинського. Микола Прокопович вислухав усе і в кінці доповіді відмовився від слова. Крім того, коли інші співробітники Академії висловлювали обурення проти С.Іваницького-Василенка, М.Василенко казав, що йому шкода доповідача, бо йому було дуже тяжко виступати з таким "твором" і кидати каміння в давнього приятеля, в хаті у кого він часто бував бажаним гостем. Після цих подій діяльність Миколи Прокоповича в ВУАН обмежувалася відвідуванням сесій – два рази на рік [18, с.344].

Реформа Академії Наук та початок масових репресій хронологічно збіглися з тяжкою хворобою М.Василенка – хворобою Паркінсона. 3 жовтня 1935 р. Микола Прокопович помер.

Отже, в “радянський” період М.Василенко цілком присвячує себе науковій та організаторській роботі. Проте його політична діяльність в період Гетьманату стала приводом до постійного переслідування, цькування і навіть ув’язнення вченого. Незважаючи на такі обставини праці, саме в цей період Микола Прокопович популяризував і втілював у діяльності вуанівської комісії, яку він очолював, “українське” бачення історичного процесу в Україні.

Джерела та література:

1. Василенко Микола Прокопович. Вибрані твори у трьох томах / Упоряд. І. Усенко. – К.: Юридична думка, 2006. – Т.1.– 605 с.

2. Василенко Микола Прокопович Вибрані твори у трьох томах / Упоряд. І. Усенко. – К.: Юридична думка; Академперіодика, 2006. – Т.2.– 560 с.

3. Вороненко В. Микола Прокопович Василенко / В.Вороненко, Л.Кістерська, Л.Матвєєва, І.Усенко. – К.: Наук. думка, 1991.– 272 с.

4. Гирич І. М.Грушевський і М.Василенко (До історії творчих взаємин) / І.Гирич // Український археографічний щорічник. Нова серія. В.3/4. Український археографічний збірник. Т.6/7. – К., 1999. – С. 344–355.

5. Голинков Д. Крах вражеского подполья / Д.Голинков.– М.: Полит. лит., 1971.– 368 с.

6. Даниленко В. “Інтернаціоналізація” радянської України (друга половина ХХ ст.) / В.Даниленко // Актуальні проблеми вітчизняної історії: Зб. наук. пр., присвячений пам’яті академіка НАН України Ю.Ю.Кондуфора.– К.: НАНУ, 2004. – Т.2.– С.210-252.

7. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (ІР НБУВ), ф.40, оп.1, спр.1214, Висновок Р.М.Орженцького з приводу праць М.П.Василенка.

8. ІР НБУВ, ф.40, оп.1, спр.1257, Василенко Николай Прокофьевич. Воспоминания 20 гг. ХХ в.

9. ІР НБУВ, ф.40, оп.1, спр.1346-36, Выписки из документов и переписки Василенко Николая Прокофьевича с разными лицами 1890 – 1933. 1927 г.

10. ІР НБУВ, ф.40, оп.1, спр.1430, “Висновки і пропозиції стану роботи ВУАН”.

11. Історія Академії наук України 1918 – 1923. – К., 1994. – 320 с.

12. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я.Калакура.– К.: Генеза, 2004. – 496 с.

13. Матвєєва Л. Нариси з історії Всеукраїнської Академії наук / Л.Матвєєва. – К.: ВД “Стилос”, 2003. – 296 с.

14. Матвеева Л. Національна Академія наук України: етапи розвитку та доля вчених (історико-джерелознавче дослідження): дис... д-ра. іст. наук / Л. Матвеева. – К., 1996. – 364 с.

15. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію / О.Оглоблин. – Нью-Йорк: Організація оборони чотирьох свобод України, 1963. – 87 с.

16. Окиншевич Л. Моя академічна праця в Україні / Л.Окиншевич. – Львів, 1995. – 88 с.

17. Петрів М. Конституція 1710 р.: Орлик і Василенко / М.Петрів. – К.: Українська видавнича спілка, 1997. – 36 с.

18. Полонська-Василенко Н. М.П.Василенко і ВУАН / Н.Полонська-Василенко // Україна (Париж). – 1951. – Ч.5. – С. 337-345.

19. Самбук Р. Останній заколот / Р.Самбук // Останній заколот: Романи. – К.: Радянський письменник, 1989. – 528 с.

20. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф.542, оп.1, спр.46.

21. Яремчук В. Призабуті постаті української історіографії ХХ століття: Біоісторіографічні нариси / В.Яремчук. – Острог: НаУОА, 2002. – 165 с.

22. Ohloblyn O. Ukrainian Historiography, 1917 – 1956 / O.Ohloblyn // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – 1957. – Vol. V-VI. – № 4 (18) – 1, 2 (19, 20). – S.307-435.

Ігор Робак, Ганна Демочко

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КОЛОНІЯ “ЗДРАВНИЦЯ”: УНІКАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД БОРОТЬБИ З СУХОТАМИ

Стаття присвячена історії існування сільськогосподарської колонії “Здравниця”, створеної за ініціативи харківського робітництва для лікування хворих на туберкульоз. Розкриті основні етапи діяльності колонії, її особливості, значна увага приділена факту трудотерапії як одного з видів соціальної реабілітації туберкульозних хворих.

Ключові слова: туберкульоз, колонія “Здравниця”, робітники, соціальні захворювання, Харків.

Статья посвящена истории существования сельскохозяйственной колонии “Здравница”, созданной по инициативе харьковских рабочих для лечения больных туберкулезом. Раскрыты основные этапы деятельности колонии, ее особенности, большое внимание уделено факту трудотерапии как одного из видов социальной реабилитации туберкулезных больных.

Ключевые слова: туберкулез, колония “Здравница”, рабочие, социальные болезни, Харьков.

The article is devoted to history of existence of agricultural colony “Zdravnitsa” which was created on initiative of the Kharkiv workers for treatment of tuberculosis patients. In this article the basic stages of activity of colony, its features, are exposed. Considerable attention is given to the fact of work therapy, as one types of social rehabilitation of tubercular patients.

Keywords: tuberculosis, colony “Zdravnitsa”, workers, social diseases, Kharkiv.

Україна вже “розміняла” третє десятиліття своє незалежності, однак проблеми, які постали перед нею двадцять років тому, багато в чому не вирішені. Однією з таких проблем залишаєть-

ся боротьба з туберкульозом – соціальним захворюванням, яке особливо загострилося в добу самостійності нашої держави. Різке погіршення життя населення, поява на вулицях безхатченків, недостатнє фінансування медичної галузі – все це призвело до підвищення рівня захворюваності на туберкульоз. Слід згадати, що подібні проблеми спіткали Україну й на початку її радянської доби, коли уся республіка страждала від туберкульозу. Особливий удар прийняла на себе перша столиця радянської України – місто Харків. Однак в силу того, що місто мало столичний статус, то саме тут почали впроваджуватися передові методи лікування цієї хвороби, нові підходи щодо викорінення сухот. Через майже десять років в значній мірі туберкульоз вдалося здолати, а у післявоєнні десятиліття цю хворобу викорінили зовсім.

Так, досить цікавим, але на жаль забутим, є факт існування у Харківській губернії сільськогосподарської колонії "Здравниця" для туберкульозних хворих. Сама колонія проіснувала лише три роки. Проте основні ідеї, які намагалися запровадити керівники цього закладу, були передовими на той час, а сама колонія – унікальним утворенням не тільки для УСРР, а й для всього Радянського Союзу.

Мета статті – це розкриття діяльності сільськогосподарської колонії "Здравниця" з лікування туберкульозних хворих та їхньої соціальної реабілітації.

Існування сільськогосподарської колонії у літературі відображено зовсім мало. Лише поодинокі згадки можна знайти у газеті "Пролетарій" [8] та у "Хроніці здоровоохорони" (додаток до журналу "Профілактична медицина") [12]. Значний шар інформації з цього питання знаходиться у Державному архіві Харківської області [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7], деякі документи вводяться до наукового обігу авторами вперше [1, 2, 4]. Саме тому, що питання майже не вивчене, пропонуємо розглянути історію існування цього закладу та розкрити його специфіку в боротьбі з туберкульозом.

Сухоти були складною соціальною і суто медичною проблемою, а допомога при цій хворобі за часів царату надавалась мізерна. Спеціалізованої допомоги тривалий час не існувало, а невелика приватна "лічебница" Г.М. Авдакової, яка бралася за туберкульозних хворих, почала працювати в Харкові лише в 1910-х роках. 1912 р. Харківським відділом "Всероссийской лиги для борьбы с туберкулезом" була відкрита безкоштовна і загальнодоступна амбулаторія,

яка працювала як диспансер, а у 1914 р. – безкоштовні ясла для дітей, хворих на туберкульоз. З 1913 р. діяв санаторій “Ріпки” на 35 ліжок, але цих закладів вкрай не вистачало для Харкова [734, с.114–115]. Тому вже 1919 р. виконком затвердив план розширення санаторію “Ріпки” до 200 ліжок, а приватну “лечебницю” Г.М. Авдакової було націоналізовано і перетворено на диспансер [379, с. 421]. В 1921 році існувало вже чотири амбулаторії-диспансера, через які за рік проходило більше двадцяти тисяч хворих. Їх госпіталізація здійснювалася в стаціонарах 1-го та 2-го диспансерів [9, с. 9]. І такої потужності протитуберкульозних закладів не вистачало для першої столиці радянської України, тому значна частина туберкульозних хворих просто не отримувала допомогу через перевантаженість відповідних закладів.

На початку 1920-х років у листках непрацездатності харківських робітників діагноз “туберкульоз” був зазначений у 67,3 % випадків, тоді, наприклад, як в Москві такий діагноз займав лише 30 % [13, с. 125–126]. Тут треба зазначити, що за переписом населення 1926 р. соціальний склад населення Харкова мав такий вигляд: пролетаріат – 84,6 %, самостійні виробники – 10,1 %, підприємці – 4,6 % та особи вільного фаху – 0,7 % [15, с. 4]. Основну “групу ризику” захворювання на сухоти складали робітники, а отже – основна маса населення міста. Вони або вже хворіли на туберкульоз, або щодня на виробництві стикалися з носіями туберкульозної палички і мали всі шанси захворіти. Давалися взнаки і недостатня на той момент організація здорової праці, і погані житлові умови (туберкульоз іноді називають “житловою хворобою”). Докладно проблема захворювання робітництва на туберкульоз розглянута у невеличкій, але багатій статистичними даними, розвідці С.І. Медведєвої та Л.Д. Ульянова. Автори ретельно проаналізували захворюваність харківських робітників, дослідили рівень захворюваності по районах проживання і також дотримуються точки зору, що найбільш ураженими на туберкульоз були робітничі райони [10, с. 12].

Робітництво вирішило взяти справу боротьби із сухотами у власні руки, і серед працівників теплового цеху Харківського паровозобудівного заводу виникла ідея про організацію сільськогосподарської колонії для перебування там туберкульозних хворих. Адже за даними комісії, яка працювала на ХПЗ, з 472 оглянутих активним туберкульозом хворіли 32 особи, а неактивним – 31 людина [13, с. 125]. Ідею виклав у листі до Раднаркому 23 березня 1924 р. і в статті у газеті “Пролетарій” працівник ХПЗ І.М. Ферх-

мін [1, арк. 15]. Він скаржився на те, що, працюючи в шкідливих умовах, робітники не можуть вилікуватися від туберкульозу, до того ж заражають оточуючих. На допомогу по хворобі, яку надавав соцстрах, прожити було неможливо. Тому робітництво вбачало вирішення проблеми в організації такої структури, де воно б з одного боку могло надавати користь державі, повноцінно працюючи в іншій сфері, а з іншого – мало можливість поліпшити своє здоров'я. Ідею організації колонії обговорили на засіданні профспілок великих підприємств. Вона була жваво підтримана робітництвом [2, арк. 1]. Треба сказати, що влада позитивно відгукнулася на цю пропозицію. Голова ВУЦВК Г.І. Петровський на листі І.М. Ферхміна написав резолюцію: "Тов. Гуревичу [народному комісару охорони здоров'я УСРР – І.Р., Г.Д.]: дати заключение и возмможную помощь. Дело, которому надо посочувствовать" [1, арк. 16; 3, арк. 113]. Зазначимо, що Харків був піонером впровадження такої ідеї, оскільки в УСРР та й в усьому Союзі закладів подібного типу не існувало [1, арк. 82, 166].

Після резолюції Г.І. Петровського Туберкульозна рада на засіданні від 7 квітня 1924 р. визнала за необхідне організувати таку колонію [1, арк. 1] і створила комісію в складі п'яти осіб (серед них був і Ферхмін – ініціатор цієї ідеї), яка повинна була в якомога коротший термін знайти та оглянути приміщення, придатне для розташування там колонії на 100 осіб [1, арк. 4]. Організація колонії та подальше керівництво нею поклалися на Харківський губздороввідділ [1, арк. 43]. Колонія мала обслуговувати тільки робітників харківських підприємств. Після ліквідації губздороввідділу у 1925 р. вся справа перейшла до відання Харківської окружної інспектури охорони здоров'я [1, арк. 1].

Колонія мала на меті зміцнити стан здоров'я робітників, хворих на сухоти, шляхом санаторного лікування в умовах, пов'язаних з виробництвом [3, арк. 113]. Планувалося, що колонія зможе прийняти приблизно 160 хворих, які будуть зняті з виробництва на 2 роки й зі своїми родинами мешкатимуть цей термін у здоровому оточенні. Хворі на туберкульоз постійно мали перебувати під наглядом лікаря.

Для пацієнтів організувалося здорове харчування. Колоністи сплачували за харчування таким чином: хворим надавалася знижка 50 % (встановлена з 6 березня 1926 р.), а з членів їхніх сімей платня бралася в повному обсязі [1, арк. 131]. Харчування для хворих відрізнялося тим, що за нормами їм давали ті продукти, які не

отримували здорові. Так, наприклад, туберкульозникам щоденно давали 2 склянки молока та 16 золотників сала (приблизно 70 грамів) [1, арк. 136], чим підвищували калорійність їхнього раціону.

В колонії здійснювалася велика культурно-масова робота як серед колоністів, так і серед місцевого населення. Для цього побудували театральний зал місткістю на 600 осіб з гарно оздобленою сценою та виписали кіноапарат [1, арк. 64].

У колонії хворі могли не тільки підкріпити своє здоров'я, а й посилено працювали в сфері сільського господарства. Таким чином, колонію влаштовували на принципі самооплатності [12, с. 28]. Було підраховано, що на кожного хворого витратиться приблизно 300 карбованців на рік, а виробити пацієнт може дещо більше. Тому вважалося, що колонія не тільки не буде тягарем для держави, але й приносить дохід [8].

До фінансового боку справи долучилися і профспілки, і робітничка медицина. Таким чином, на початковому етапі побудови колонії фінансування планувалося проводити з трьох джерел: Наркомздоров'я, профспілки та система робітничої медицини [1, арк. 14]. Але вже через декілька місяців, коли кошторис був складений, до справи фінансування колонії долучилося й Головне управління соціального страхування, яке взяло на себе третину від всієї суми, необхідної для облаштування колонії [1, арк. 40]. Це була суттєва допомога, оскільки із загального кошторису в 147 100 карбованців [1, арк. 53] відділ Робмеду наркомату охорони здоров'я міг дати тільки 20 тисяч, а Робмед губздороввідділу відпускав тільки 15 тисяч (до того ж ці суми відпускалися частинами), а це становить лише 13 та 10 відсотків відповідно [1, арк. 40]. Сюди ж планувалося витратити і 5 тисяч карбованців, зібраних під час проведення туберкульозного триденника [1, арк. 44].

Проблема пошуку території для облаштування колонії вирішувалася непросто. Були оглянуті приміщення радгоспу "Червоне поле" [1, арк. 6, 13, 14, 57], маєток Харитоненків "Наталіївка" [1, арк. 83], радгосп у Карлівці [1, арк. 82], радгосп Кекіно [1, арк. 90]. Однак стан будівель передбачав витрату значних коштів на перебудову під санаторій і вищезазначені місця відхилила комісія губздороввідділу. Лише 8 вересня 1925 р. була досягнута угода з Наркомземом про передачу для організації колонії земельного фонду Мало-Історопського радгоспу (колишній Мало-Історопський цукровий завод Харківського Романівського акціонерного товариства [14,

с.193]) в розмірі 603 десятин орної, лугової та лісової землі [1, арк. 183]. Розташовувалася колонія в Лебединському повіті на станції Боромля (сучасна Сумська область) [14, с. 193]. Відповідно досягнутих угод збільшили кошторис, який склав 267 760 карбованців. Кошти розподілили таким чином: головна соціальна страхова каса та окружна страхова каса – 100 000; Робітнича медицина народного комісаріату охорони здоров'я – 25 000; Робітнича медицина окружної інспекції охорони здоров'я – 16 600; профспілки – 26 560; відділ шляхів народного комісаріату охорони здоров'я – 16 600; залізничні будівельні органи – 33 200; окрвиконком – 49 800 [1, арк. 236].

Як бачимо, страхаси взяли на себе навіть більше третини витрат, що свідчить про наявність ефективної страхової системи, яка мала можливість понести такі солідні видатки. Саме вони заклали підвалини існування сільськогосподарської колонії для туберкульозних хворих.

На початковому етапі керівником колонії був призначений І.М. Ферхмін, а штат складався з 32 осіб [1, арк. 108]. До колонії надходило дуже багато листів від робітників різних спеціальностей, які намагалися отримати тут роботу. Тому браку кадрів не було [2, арк. 25–35]. Проте спостерігалися проблеми з нестачею медичних працівників, яких шукали по всій республіці [2, арк. 251 зв.]. Лікарем С.Л. Аронштамом влітку 1925 р. у газеті була розташована замітка про організацію колонії, і ця звістка швидко розповсюдилася серед робітників [1, арк. 164]. 3 9 грудня 1925 р. колонія фактично при ступила до роботи, прийнявши в цей день першу групу хворих, які закидали колонію листами-заявками вже з вересня того року [1, арк. 9, 21]. Однак до колонії міг потрапити не всякий хворий, оскільки специфіка діяльності колонії, а саме її сільськогосподарський напрям, диктували, які саме спеціальності робітників потрібні для колонії на цей час. Тому, колонія надсилає заявку на робітників з тієї чи іншої спеціальності до окрздорову, який в свою чергу переправляв заявку до диспансеру. А вже в диспансері відбирали згідно з вимогами, вказаними в заявці, який хворий наступним поїде на лікування [4, арк. 86]. Цілком зрозуміло, що переважна більшість хворих на туберкульоз, працювала на заводах важкої промисловості. Їхні спеціальності в сільському господарстві майже не потребувалися, тому, якщо робітник не вмів окрім своїх прямих обов'язків виконувати ще якусь роботу йому проблематично було потрапити на лікування до здравниці.

Через брак досвіду та недофінансування в колонії майже з самого початку почалися проблеми. Менше ніж за півроку з окрздорову до адміністрації колонії надійшов лист, де вказувалося на великі витрати з ведення господарства (дефіцит становив 66 824 карбованці 30 копійок) і неукomплектованість штатів (особливо медичного персоналу) [4, арк. 109; 5, арк. 30]. Такі дії окрздоров розцінив як недбале ставлення керівництва колонії до своїх обов'язків, і з 1 серпня 1926 р. І. Ферхмін був відсторонений від керівництва колонією та потрапив першим у список боржників із сумою півтори тисячі карбованців [4, арк. 112; 5, арк. 62]. Після того, як здійснили перевірку діяльності колонії, виявилися досить грубі порушення: облік вівся недбало, взагалі не існувало документації з підсобного виробництва (майстерні, бляшане виробництво, молочна ферма, лісівництво, лозове виробництво, бджолярство, млин); не були повернені гроші, взяті на виплату зарплатні робітникам і службовцям; не був проведений розрахунок із соцстрахом.

Новим керівником колонії з 5 серпня 1926 р. став Д. Румянцев [4, арк. 150]. Що ж до осіб, звинувачених у вищезазначених порушеннях, то І.М. Ферхмін і його бухгалтер І.М. Шитов були переведені на нижчі посади зі стягненням з них 50 % окладу, аж поки не будуть ліквідовані заборгованості (з Ферхміна стягували 52 карб., а з Шитова – 78 карб.) [4, арк. 200; 5, арк. 17; 3, арк. 121; 7, арк. 15]. Але негаразди в діяльності колонії, переважно фінансові, наростали й при новому керівництві. До того ж ліквідувалася система Робмеду – одного з основних спонсорів закладу. Тому наприкінці березня 1928 р. Харківський окрвиконком рад затвердив інструкцію щодо ліквідації колонії “Здравниця”, про що було сповіщено в пресі [6, арк. 1]. Колонія закривалася з 1 квітня 1928 р., всі співробітники були звільнені та отримали повний розрахунок [6, арк. 2].

Слід зазначити, що існування, хоча й короткотермінове, такої установи продемонструвало ініціативу, а головне, можливість впровадження ідей робітництва щодо поліпшення власного здоров'я. Ліквідація Робмеду досить сильно вдарила по фінансуванню колонії й пережити ці катаклізми їй не вдалося. До того ж всі учасники фінансування (окрім страхових органів) невчасно переводили кошти, гроші поступали малими платежами зі значними затримками. Переламний 1927/1928 рік, який став роком остаточного переходу до державного фінансування сфери охорони

здоров'я, став роком ліквідації колонії, що було прямим наслідком нової державної політики, спрямованої на ліквідацію непу.

Ідеї, які були реалізовані у середині 1920-х років, цілком можуть бути сприйняті і в сьогоденні з відповідними коректурами. Лікувально-оздоровчі структури, створені населенням за власної ініціативи із широким залученням страхових коштів, на наш погляд, мають непогані перспективи в сучасних умовах розвитку вітчизняної охорони здоров'я.

Джерела та літератури:

1. Державний архів Харківської області (Держархів Харківської обл.), ф. Р-855, оп. 1, спр. 8, 442 арк.
2. Держархів Харківської обл., ф. Р-855, оп. 1, спр. 9, 252 арк.
3. Держархів Харківської обл., ф. Р-855, оп. 1, спр. 46, 238 арк.
4. Держархів Харківської обл., ф. Р-855, оп. 1, спр. 10, 259 арк.
5. Держархів Харківської обл., ф. Р-855, оп. 1, спр. 25, 92 арк.
6. Держархів Харківської обл., ф. Р-855, оп. 1, спр. 34, 2 арк.
7. Держархів Харківської обл., ф. Р-1959, оп. 1, спр. 32, 15 арк.
8. Как будет жить колония // Пролетарий. – 1924. – № 205.
9. Каракаш Д. Достижения советского здравоохранения Харьковской области к 40-летию Великой Октябрьской революции / Д. Каракаш // Материалы научной конференции санитарно-гигиенического факультета Харьковского медицинского института, посвящ. 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции. – Х., 1958. – С. 40 – 41.
10. Медведева С.І., Ульянов Л.Д. Распределение и анализ заболеваемости и смертности от туберкулеза в Харькове по естественно-историческим и диспансерным районам / С.І. Медведева, Л.Д. Ульянов. – Х., 1927. – 24 с.
11. Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.) / І. Робак. – Х.: ХДМУ, 2007 – 346 с.
12. Торконовский П.Б. Трудовая колония "Здравница" для туберкулезных больных / П.Б. Торконовский // Хроника здравоохранения. – 1927. – № 1-2. – С. 27-31.
13. Туберкулез // Сб. статей. Изд. Харьк. губ. комитета по проведению туб. трехдневника. – Х., 1924. – 170 с.
14. Український історико-географічний збірник. Вип. 2. – К.: Наукова думка, 1972. – 277 с.
15. Ульянов Л.Д. Характеристика населения города Харькова / Л.Д. Ульянов // Туберкулез в городе и на селе. Выпуск третий. Болезненность и смертность от туберкулеза в г. Харькове и пяти городах Украины. Под. ред. проф. И.И. Файншмидта и доц. Н.С. Морозовского. – Х., 1931. – С. 1-8.

Юлія Барабаш

СИСТЕМА ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ В ДОНБАСІ У 1927-1930 РОКАХ

У статті висвітлено стан громадського харчування у Донбасі у 1927-1930 рр. Звернено увагу на розширення мережі закладів громадського харчування; показано пропускну спроможність їдалень, проаналізовано ціни, що встановлювалися у зазначених закладах; з'ясовано якість наданих "обідів", які отримувало населення регіону.

Ключові слова: громадське харчування, їдальня, ціни, якість, пропускну спроможність.

В статье освещено состояние общественного питания в Донбассе в 1927-1930 гг. Обращено внимание на расширение сети заведений общественного питания; показано пропускную способность столовых, проанализированы цены, которые устанавливались в указанных учреждениях; выяснено качество предоставленных "обедов", которые получало население региона.

Ключевые слова: общественное питание, столовая, цены, качество, пропускная способность.

The article highlights the state of catering in the Donbass in 1927-1930. It is paid an attention on the expanding of the catering network; the throughput of dining-rooms is shown; the prices which were established in these institutions are analyzed; it is found the quality of "lunch", which the region's population received.

Keywords: catering, dining room, price, quality and throughput.

Сучасна система громадського харчування у промислових регіонах України віддзеркалює низку проблем матеріального характеру. Радянський досвід розширення мережі їдалень, фабрик-кухонь на державному рівні нині майже нівелюється на промислових підприємствах країни, у тому числі й у Донбасі. Капіталістичні тенденції дедалі більше витісняють державні заклади громадського

харчування, відкриваючи максимальні можливості опанувати вказану сферу приватному власнику. Досвід кінця 1920-х рр. навпаки підкреслює перехід до державного сектору та витіснення приватного капіталу з систем постачання продовольства у місто і максимального охоплення держави, особливо центрів концентрації робітництва, закладами громадського харчування.

Дана тенденція супроводжувалася також низкою ідеологічних аспектів, пов'язаних з необхідністю створити систему "гарячих обідів" на підприємствах за доступну ціну. Не можна сказати, що у 1920-х рр. новому керівництву вдалося максимально досягти вказаної мети, але були закладені основи і їхня робота мала результат у подальшому, який, вважаємо, слід підкреслити у багатьох сучасних напрямках – відродити та відновити тогочасну систему, аби сприяти можливості всього населення, особливо робітничого, мати доступне за цінами та якістю харчування.

У новітній історіографії майже відсутні праці, які б чітко висвітлювали проблему розвитку системи громадського харчування в Донбасі у 1920-х рр. Серед вчених, хто в рамках висвітлення соціального розвитку населення УСРР досліджуваного періоду торкається і питань громадського харчування у гірничопромисловому Донбасі, слід назвати О.Мовчан [14; 15], Т.Оніпко [17], Т.Козацьку [5]. Вивчення радянської історіографії та архівних джерел значно збагачує інформаційний масив даного дослідження, однак звертає нашу увагу на ідеологічні догми у репрезентації даних. Усе ж, на нашу думку, аналізуючи вказані питання, слід звернутися до праць А.Халатова [18], І.Бережного [1], Г.Гетьмана [3], і джерел 1920-х років.

Мета цієї розвідки – висвітлити низку аспектів, що характеризують стан громадського харчування у Донбасі у 1927-1930 рр. Згідно поставленої мети потребують вирішення наступні завдання: звернути увагу на розширення мережі закладів громадського харчування; показати пропускну спроможність їдалень, проаналізувати ціни, що встановлювалися у зазначених закладах; з'ясувати якість наданих "обідів", які отримувало населення регіону.

З приходом більшовицької влади одним із головних завдань було розширення мережі підприємств громадського харчування. У перші роки соціалістичної індустріалізації державні й кооперативні організації вдалися до створення широкої мережі їдалень. У даному напрямку важливу роль зіграла споживча кооперація. Так, у 1925/26 рр. у системі споживчої кооперації України нараховувало-

ся 74 їдальні, у 1926/27 рр. – 102, у 1927/28 рр. – 180. На 1 жовтня 1929 р. кількість підприємств громадського харчування у робітничих кооперативах республіки досягла 1006, а на 1 жовтня 1930 р. – уже 2762, тобто у 2,7 разів більше [3, с. 70]. Наприклад, наприкінці 1928 р. мережа громадських їдалень на Луганщині 26 одиниць та 35 буфетів і охоплювала 10 робітничих центрів округи [2, с. 78]. У цілому за два роки і три місяці першої п'ятирічки кількість підприємств громадського харчування в УСРР збільшилася у понад 10 разів, а у промислових центрах, зокрема і в Донбасі – більш ніж у 20 разів [1, с. 49]. Хоча в регіоні через брак коштів відкривалися переважно невеликі заклади, за винятком Єнакієвого і Горлівки, з пропускнуою спроможністю 1,5 тис. обідів щодобово [16, с. 325]. За друге півріччя 1928 р. кількість обідів, відпущених луганськими кооперативними їдальнями дорівнювала 1472,6 тис., або 8 тис. обідів у середньому на день [2, с. 78]. У 1930 р. пропускна спроможність їдальні №5 Должанського рабкоопа на добу становила 1600 обідів [13].

Із початком індустріалізації зміни, що почалися у галузі громадського харчування, вплинули і на виникнення нової форми громадського розподілу праці: фабрики-кухні з філіями – доготовочними їдальнями. Галузь громадського харчування у країні розвивалася завдяки поєднанню зусиль відомчих та територіальних організацій. У плані на 1928/29 рр. господарський рік передбачалися такі джерела фінансування будівництва великих фабрик-кухонь та механізованих їдалень [1, с. 48-49]:

Таблиця 1

Місто будівництва	Ціна об'єкта, тис. крб.1	Джерела фінансування у тис. крб.					
		Промислові фонди	Фонд покращення побуту	Кошти з державного бюджету республіки	Банківський кредит	Кошти місцевого бюджету	Власні капіталовнески
Сталіно (Донецьк)	640	200	130	50	140	65	55

Маріуполь	133	-	-	20	45	25	43
Щербинівка	143	75	13	25	20	-	10
Кадіївка	143	143	-	-	-	-	-
Золотошкова	85	45	40	-	-	-	-

Дані таблиці свідчать, що будівництво великих фабрик-кухонь у плані фінансування передбачалося, перш за все, у найбільших місцевостях. Найменше коштів планувалося виділити з місцевого бюджету, а найбільшими джерелами фінансування були промислові фонди.

Організація громадського харчування в промисловому Донбасі набувала з часом дедалі важливішого значення, бо мала конкретне завдання – обслуговувати побутові вимоги робітничого населення. Організацією системи громадського харчування робітників на виробництві займалися робкоопи. Однак, як зазначає О.Мовчан, у 1920-х рр. ця система не набула поширення. Але плюсом було те, що більшість їдалень існувала в Донбасі, де їхніми послугами користувалися робітники [14, с. 51].

Питома вага громадського харчування в загальному обсязі товарообігу робітничих кооперативів України збільшилася з 2,9% у 1924–1925 рр. до 3,6% у 1928–1929 рр. Питома вага громадського харчування робітничих кооперативів Донбасу була дещо менша і становила у вказані роки від 1,8 до 2,2% загального обсягу товарообігу робітничих кооперативів [17].

Сенс громадського харчування у країні у вказаний період полягав у наступному: а) підвищення виробництва праці, б) переоблаштування побуту, в) залучення жінок у виробництво, г) раціоналізація розходів продуктів, д) економічні вигоди порівняно з індивідуальною кухнею [18, с. 33]. Однак, як стверджує Т.Козацька, починаючи здійснювати “комуністичний штурм”, керівники СРСР передбачали замінити дешевим громадським харчуванням індивідуальне домашнє, вивільнивши таким чином жінок для суспільного промислового виробництва. Але охопити всі 100% робітників та членів їхніх родин харчуванням у заводських їдальнях тоталітарній системі не вдалося [5, с. 295].

Період 1920-х рр. гостро позначився коливаннями цінової політики в державі, у тому числі й на “обіди” у їдальнях Донбасу.

Вартість одного обіду у 1927/28 рр. на Луганщині в середньому становила від 25 до 65 коп. [2, с. 78]. Як свідчить місцева преса того часу, у ідальні робкоопу “Український динамітчик”, що на Луганщині, у 1927 р. обід коштував 60 коп., у той час, як у Красному Лучі обіди в приватних ідальнях коштували 50 коп., а якістю вони були не гірші за робкоопівські. Правлінню радили знизити ціни в ідальні, адже дороговизна обідів помітно відбивалася на бюджеті робітників. Підвищувалися ціни (замість зниження) й у буфеті ідальні казарми № 24 в Краснодоні. Ковбаса, наприклад, там була дорожча за ринкові ціни на 10-15 коп. [7].

У 1928 р. на копальні Краснодон, при шахті №2, Товариство громадського харчування відкрило ідальню, усунувши приватника. Але харчування там виявилося занадто дорогим. У 1928 р. для робітників, що отримували 30-35 крб. на місяць, платити за ідальню 22,5 крб. чи 28 крб. було цілком неможливо [12]. По Горлівці ціна на обід у ідальнях закритого типу становила 32 коп., у ідальнях відкритого типу – 40 коп. Але ціни, як свідчать архівні документи, завжди були однаковими, не дивлячись на те, було м’ясо в раціоні чи не було [19, арк. 13]. У 1930 р. в ідальні №5 Должанського робкоопа обід з 2-х блюд коштував 34 коп. Порції м’яса як на перше, так і на друге не відповідали встановленим нормам [13].

Позитивним у зазначений період було те, що в деяких ідальнях (Брянськ, Первомайськ) товариство громадського харчування розпочало відпускати обіди в кредит. Гроші передбачалося отримувати ідальнями з рудоуправлінь та заводууправлінь, які планували здійснювати вирахування із заробітку тих, хто обслуговувався в ідальнях [8]. Загалом, наприкінці 1920-х рр. витрати на обіди в заводських ідальнях для робітників басейну, котрі користувались їхніми послугами, сягали 30% бюджету їхніх родин [15, с. 287].

Безумовно, нестача коштів, слабке фінансування ідалень робкоопами обмежували можливості підвищення якості харчування у всіх закладах громадського харчування. Такий стан справ доволі часто призводив до обурення населення, що у вигляді заміток у пресі відображало свої наболілі буденні проблеми. Наприклад, із заміток робітництва на шпальтах “Луганської правди” дізнаємося, що у 1927 р. в ідальні шахти №3-4 станції Антрацит робітникам подавали “котлети з начинкою з мух”. У зазначений час недоброякісними продуктами, харчуванням та високими цінами славився Луганський нархарч, але адміністрація не виправляла недоліки.

“Замість замовленої яєчні подають якийсь вінегрет з 2-х яєць та 0,5 дюжини помідор. ... Їдальня нархарчу пригосає відвідувачів червами довжиною 5-8 см, подаючи їх (мабуть у якості “приправи”) у супі. На кухні – засилля пацюків. У їдальні ж “Друзі дітей” за 30 коп. подають добру яєчню з ковбасою та шинкою” [10]. Загалом рівень харчування в Нархарчі був низьким. Наприклад, стикнулася з проблемами їдальня копрової бригади на заводі “ОР”: у бригаді працювало 120 робітників, а їдальня вміщувала лише 30 осіб [9].

Згодом Нархарч припинив своє функціонування. Головним недоліком ліквідованого Нархарчу була його відірваність від робітників і відомча структура. У 1928 р. замість Нархарчу було створено Товариство громадського харчування (“ТОП”). Членами ТОП були близькі робітничі організації: міськрада, ЄРБК, окрвиконком, робітнича кооперація та госпоргани. Усі зазначені організації внесли в касу ТОП чималі кошти: ЄРБК – по 15 тис. крб, міськрада – 2 тис. крб. Було вирішено допустити вступ у члени ТОП робітників, для яких встановлювався пай у розмірі 3-х крб. [11].

У 1928 р. сума обігу їдалень та буфетів Луганщини дорівнювала 937 тис. крб. на півріччя, або 156 тис. крб. у середньому на місяць. Але такий об’єм для Луганської округи виявився недостатнім, оскільки кількість робітничого населення була значною. До того ж якість обслуговування робітників не відповідала вимогам споживачів.

Із доповіді правління Луганського ТОП “Про стан і перспективи розвитку громадського харчування в окрузі” на засіданні президії Луганського окрвиконкому від 22 квітня 1928 р. стало відомо, що простежувалося певне зрушення в роботі правління Товариства громадського харчування за останній час, але існували й недоліки в його роботі: був відсутній достатній зв’язок у роботі правління з пайщиками, господарчими, кооперативними й громадськими організаціями округи; якість та калорійність їжі в їдальнях товариства вимагала поліпшення; техніка подачі обідів та санітарний стан їдалень знаходилися на низькому рівні.

У зв’язку з вищезазначеними недоліками, правлінню Товариства запропонували вжити таких заходів: 1) у місячний термін зібрати всі паї товариства, 2) пов’язати свою роботу з пайщиками, господарчими, кооперативними й громадськими організаціями округи, 3) поширити мережу їдалень в окрузі й особливо в гірничих місцях, 4) категорично запропонувати правлінню товариства

домогтися кращого зв'язку у своїй роботі з кооперативними організаціями округи; 5) запропонувати правлінню товариства поліпшити санітарний стан їдалень, особливо в гірничих районах, а справи про невиконання госпорганами постанови уряду про поліпшення санітарного стану їдалень передати до суду з метою притягнення винних до відповідальності; 6) запропонувати правлінню товариства звернути особливу увагу на поліпшення побуту робітників у казармах, їхнього харчування, а також прохати профспілку Нархарча вивчити питання про артільних куховарок на робочих місцях; 7) запропонувати правлінню товариства вжити заходів до поліпшення якості їжі, її здешевлення, збільшення калорійності та раціоналізувати технічну постановку справи подачі обідів [4, арк. 251-252]. Але в подальшому президія окрвиконкому ліквідувала "ТОП" як самостійну організацію і передала справу громадського харчування робітничій кооперації [2, с. 78].

Залишав бажати кращого і стан приміщень їдалень. Виявлялося це і в надзвичайній тісноті в їдальнях через перевантаження. Наприклад, в Алчевську їдальня мала 33 стільця, 18 столів, а відпустили 2000 з лишком обідів. З антисанітарними умовами санітарний нагляд не в змозі був щось зробити. Крім того, їдальні не мали будь-якого обладнання, погребів і т.ін. [19, арк. 5-6]. В їдальні №5 Должанського робкоопа кухня повсякчас була у брудному стані, каstrулі та посуд брудні [13]. Такою була картина майже у всіх закладах громадського харчування з надання послуг робітничому населенню регіону.

З початком 1930-х рр. їдальні, за спогадами тодішніх сучасників, змінили свій вигляд: "... їх стали частіше мити й підмітати. З'явилися навіть квіти і завіси. Не було лишень виделок, ножів, казанів і раціоналізації харчування та лишалася небезпека, що на кухнях знов будуть сушити панчішки та павук заведеться за завісою". Дещо покращилася і якість харчування. Так, на Голубівці функціонувала центральна їдальня, вона була найкращою в регіоні. Годували там так: на сніданок – пшоняна каша, на обід – пшоняний суп, м'ясо з пшоняним гарніром і пшоняною кашею, на вечерю – знов пшоняна каша, м'ясо або риба з пшоном. Наступного дня змінювали лише крупи та ін. На Максиміських шахтах ця різноманітність також була, але проблема полягала у тому, що поки робітники діставалися до їдальні, раціон уже був біднішим (без м'яса), оскільки повноцінний обід годиною раніше діставався

прогульнику та "літуну". На Голубівці, Максимівці і в Кадіївці по їдальнях давали до супу ложку і до м'яса – теж ложку. Виделок і ножів не було. Гриби і капусту в усіх зазначених їдальнях подавали з піском, через нестачу води [6, с. 4-5].

Отже, 1927-1930 рр. стали трансформаційним етапом між переходом від приватної до державної торгівлі, що суттєво відбилося і на забезпеченні регіону продовольством. У 1928 р. був неврожай, який призвів до продовольчої кризи, що, у свою чергу, вплинуло на рівень забезпеченості закладів громадського харчування основними продуктами. Загальне ускладнення економічної ситуації призвело до зрушень у рівні та складі харчування населення. Через високі ціни на харчі робітники були змушені відмовлятися від м'ясних та молочних продуктів і замінити їх продуктами рослинного походження, що безумовно впливало на якість раціону. Позитивним у діяльності керівних органів у даному напрямку була концентрація зусиль на розширення мережі закладів громадського харчування та поліпшення їхнього санітарного стану, хоча повністю подолати недоліки так і не вдалося. Навіть робітнича кооперація, яка у даний період намагалася максимально налагодити розв'язок системи громадського харчування, не змогла нагодувати усе робітниче населення.

Джерела та література:

1. Бережной И. Г. Развитие общественного питания на Украине / И.Г.Бережной, Л. Г. Голдфарб, В. И. Пшеничный.– К.: Вища школа, 1980.– 213 с.

2. Відчит Луганського Окрвиконкому за 1927 та 1928 роки. До XIII Округового з'їзду рад. – Луганськ, 1929. – 113 с.

3. Гетьман Г.А. Кооперативная торговля: развитие, проблемы, перспективы (на материалах Украинской ССР) / Г. А. Гетьман. – Х.: ХГУ, 1985. – 248 с.

4. Державний архів Луганської області, ф. Р-243, оп. 1, спр. 514.

5. Козацька Т. Громадське харчування робітників промисловості у 1929-1938 роках в Україні / Т. Козацька // Проблеми історії України Факти, судження, пошуки. Міжвід. зб. наук. пр. – К., 2004. – Вип. 11 – 509 с.

6. Ліфшиц Я. Гірницький Донбас (нарис про санітарний побут) / Я. Ліфшиц // Шлях до здоров'я. – 1931. – №15.

7. Луганська правда. – 1927. – 2 серпня.

8. Луганська правда. – 1927. – 13 жовтня.

9. Луганська правда. – 1927. – 18 листопада.

10. Луганська правда. – 1927. – 6 вересня.
11. Луганська правда. – 1928. – 17 січня.
12. Луганська правда. – 1928. – 2 лютого.
13. Луганська правда. – 1930. – 2 квітня.
14. Мовчан О. Товаропостачання й споживання робітників УСРР у 1920-ті рр. / О. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2010. – №19. – С. 34-58.
15. Мовчан О.М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О.М.Мовчан. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 312 с.
16. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч.– К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Ч 1. – 445 с.
17. Оніпко Т.В. Роль закладів громадського харчування споживчої кооперації України у розширенні сфери послуг (1926–1928 рр.) [Електронний ресурс] / Т.В.Оніпко // Українська кооперація – 2011. – № 4. – Режим доступу до журн.: <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/num/onipko.htm>
18. Халатов А. За переустройство быта (Сб. статей по вопросам общественного питания) / А. Халатов. – М.: Всенарпит, 1930. – 56 с.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 3122.

Андрій Смирнов

СТАВЛЕННЯ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО ДО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ¹

У статті аналізується роль Православної Церкви в житті та діяльності Павла Скоропадського на еміграції. Звернено особливу увагу на ставлення колишнього гетьмана України до церковно-інституційних трансформацій православ'я в Україні та Німеччині в роки Другої світової війни.

Ключові слова: Павло Скоропадський, Православна Церква, автокефалія, "Акт поєднання" 1942 р.

В статье анализируется роль Православной Церкви в жизни и деятельности Павла Скоропадского в эмиграции. Обращено особое внимание на отношение бывшего гетмана Украины к церковно-институциональным трансформациям православия в Украине и Германии в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: Павел Скоропадский, Православная Церковь, автокефалия, "Акт объединения" 1942 г.

The article deals with the role of the Orthodox Church in the life and activity of Pavlo Skoropadskyi in emigration. The attitude of former Ukrainian Hetman to the church and institutional transformations in Ukraine and Germany during World War II is studied in detail.

Key words: Pavlo Skoropadskyi, the Orthodox Church, autocephaly, an Act of Union 1942.

Роль релігійного чинника в житті та діяльності гетьмана Павла Скоропадського неодноразово ставала предметом розгляду українських істориків. Завдяки публікаціям Богдана Андрусичина, Андрія Стародуба, Василя Ульяновського найкраще досліджена церковна політика уряду Української Держави у 1918 р. [12; 13; 14]. Павло Гай-Нижник проаналізував післявоєнну позицію геть-

¹ Стаття підготовлена за підтримки програми DAAD/OSI, яка уможливила наукове стажування в Німеччині.

манського руху щодо становища Церкви в майбутній Українській Державі [2]. Узагальнюючу характеристику ролі віри та Церкви в житті П. Скоропадського подав Георгій Папакін [8, 117-136]. Водночас поза увагою дослідників залишилася реакція Павла Петровича на етноконфесійні процеси в роки Другої світової війни, зокрема церковно-інституційні трансформації православ'я в Україні та Німеччині, що й має на меті проаналізувати автор.

Відомо, що П. Скоропадський, як і його предки, був глибоко релігійною людиною. Святе Письмо, молитва, богослужіння супроводжували його всюди, навіть на фронтах. У своїх спогадах вже на еміграції П. Скоропадський пише: “Особисто я – глибоко віруючий православний християнин” [10, с. 198]. Однак для нього було характерне розмежування власне особистої віри й Церкви як суспільної інституції. Ще в дитинстві він усвідомив необхідність індивідуальної віри як морального начала, наявність особливих рис (зокрема в обрядовості) українського православ'я й несприйняття офіційної Православної Церкви [14, с. 4].

Молодша донька гетьмана Олена Отт-Скоропадська свідчила, що батьки мали “непохитну віру в Бога, віру в те, що всі мінливості долі треба зносити, як послані Богом. Вони були глибоко віруючими, але не відданими Церкві” [10, с. 410]. Донька Єлизавета Кужім-Скоропадська також згадувала, як перед важливими подіями й подорожами батько молився й читав “Отче наш” [10, с. 423].

У гетьманаті православ'я проголошувалося державною конфесією, а П. Скоропадський виступав за створення незалежної у внутрішньому управлінні Православної Церкви на підставі традиції соборноправності й поступово перейшов до твердих вимог щодо утвердження автокефалії. І тільки у найгіршому випадку, коли б дійшло до церковного розколу, він припускав можливість існування двох православних юрисдикцій: “однієї – московської, до якої примкнув би майже цілком Київ, та іншої – української, вкрапленої майже по всій території України” [10, с. 197]. Крім того, варто зазначити, що у гетьманській резиденції була домашня церква св. Миколая, в якій родина Скоропадських, міністри й військовики брали участь у богослужіннях.

Як відомо, в грудні 1918 р. П. Скоропадський виїхав у Німеччину і з 1921 р. проживав у берлінському передмісті Ванзес. Еміграційне життя і переосмислення пройденого шляху частково скоригували погляди Павла Петровича на конфесійні проблеми. Гетьманівна

Єлизавета згадувала, що батько так дивився на церковну справу: "Дуже велику вагу мій Батько надавав Церкві. Він вважав, що коли не буде у нас своєї власної Церкви, то не буде й України. Треба, щоб українці не ставилися байдуже до своєї української Церкви, а всіма силами підтримували її. Духовенство мусить бути не стільки з українців по походженню, скільки з українців свідомих. На Україні завше грала й мусить грати велику роль церковна справа. Українці мусять дбати про те, щоб богослужіння проводилося на українській мові. Українська мова, одначе, не мусить бути накинута силоміць. Як де в парафії більшість віруючих захоче мати богослужіння на церковно-слов'янській мові – треба це дозволити. Українська Церква мусить бути строго канонічна" [10, с. 455].

Гетьманський рух на еміграції приділяв значну увагу етно-конфесійним процесам. Щодо позиції П. Скоропадського, то не втручаючись в організаційно-церковні питання і не намагаючись вирішити їх "світським мечем", він до певного часу визнавав авторитет Синоду Російської Православної Церкви за кордоном (РПЦЗ) в суто релігійних справах, оскільки не міг не бачити вразливості канонічного статусу Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) митрополита Василя Липківського. Від імені своїх однодумців колишній гетьман України писав: "Хоча Синод Православної Церкви за кордоном називає себе російським, ми, православні українці-гетьманці, суворо додержуючи канонічних приписів, вважали його за наш авторитет у справах віри, бо ж наше прагнення мати свою Українську Православну Церкву й своє церковне керівництво, не зв'язане з московським... ще донині не здійснилося" [цит. за: 8, с. 127]. Але дальший хід подій, передусім небажання керівництва російського Синоду за кордоном вважати українців окремим народом, виявлене у ході полонізаційно-ревіндикаційних акцій 1938 р., остаточно переконав Павла Петровича у необхідності мати в Україні помісну Церкву.

П. Скоропадський сприяв відкриттю у червні 1937 р. української парафії святого архістратиґа Михаїла в Берліні, яка з благословення Константинопольського патріарха перебувала в юрисдикції Варшавської Митрополії. Павло Петрович особисто опікувався пошуком гідного священнослужителя і наполягав, щоб це обов'язково був гетьманець. "Ради Бога, пишіть скрізь, де є хоча маленька можливість знайти таку особу. Бо ось-ось мені заявлять, що все готово, а я пас", – писав він до колишнього пол-

ковника армії УНР Бориса Гомзина [цит. за: 8, с. 133]. Оскільки гетьманця серед священників знайти не вдалося, П. Скоропадський продовжував наполягати на незаангажованості душпастиря. Спочатку певний час настоятелем був священник української парафії в Парижі о. Іларіон Брендзан, а потім – о. Федір Білецький з Волині, який у дуже важких воєнних обставинах разом з протодияконом Василем Потієнком і о. Степаном Біляком опікувався українськими православними емігрантами та остарбайтерами в Німеччині [1, с. 275; 20]. У 1944 р. він навіть освятив бункер, побудований для гетьманської родини у Ванзее [8, с. 133].

Кілька років православні українці збиралися щонеділі о 8.30 у Воскресенському кафедральному соборі Берліна, але у 1938 р. карловацький Архієрейський Собор прийняв постанову про запровадження обов'язкового поминання російського імператорського дому у всіх храмах РПЦЗ. Як стверджує М. Шкаровський, це була помилкова політична акція. В листі до митрополита Анастасія Грибановського від 9 січня 1939 р. архієпископ Берлінський Серафим Ляде з гіркотою повідомляє: “Постанова Архієрейського Собору відштовхнула від нас насамперед всіх українців, включаючи прихильників колишнього гетьмана П. Скоропадського, котрий раніше відвідував наш берлінський кафедральний собор, а тепер відійшов від нас...” [цит. за: 19, с. 86]. Надалі обов'язкове поминання Романових було скасоване, але українська громада почала шукати інше місце для задоволення своїх релігійних потреб. Новий храм в Берліні був освячений наприкінці серпня 1942 р. за участю митрополита Діонісія Валединського [21].

Листування між начальником гетьманської канцелярії С. Шеметом і Д. Дорошенком на початку 1940-х рр. свідчить, що П. Скоропадський приділяв чималу увагу створенню та участі гетьманців у Раді православного братства у Празі. Особливий наголос С. Шемет робив на тому, що провід у цій інституції мав залишатися в руках прихильників колишнього гетьмана. Зразком для цього, на його думку, мала бути організація православної парафії у Берліні. “Тут в Берліні церковне життя вдалося налагодити так як треба, – зазначав він. – Церковна Рада одчиненої недавно тут української парафії і Братство цілком в наших руках. Ми маємо щонеділі перед російською своєю укр[аїнську] Службу Божу в прекраснім новім Соборі. Настоятелем призначено заходами Пана Гетьмана дуже доброго, освіченого священника з Волині Федора Білецького

(він був священиком в тім же селі, де мешкав Штейнгейль). Маємо прекрасний хор з молодих волиняків, що тут працюють на фабриках. Приход утримується самими прихожанами, що дали підписки на певні щомісячні внески. Словом справа поставлена чисто і без втручання всіляких темних і спекулюючих на церковних справах елементів. До участі в парафії запрошені рішуче всі православні. Але вдалося так скоро без зайвих інтриг зорганізувати це діло тільки дякуючи тому, що з самого початку поведена тверда, певна лінія, яка забезпечила провід цілої справи гетьманцям" [7].

Цікаво також відзначити, що П. Скоропадський і гетьманський часопис "Нація в поході" (Берлін) сприяли виданню у 1940 р. книги Д. Дорошенка "Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу", яка була надрукована в друкарні Е. Віхтера в Празі. Тому, мабуть, не випадково, аналізуючи ставлення української політичної еміграції до православ'я, автор дійшов висновку, що тільки в ідеології гетьманського руху цій конфесії відведено належне місце [4, с. 63].

Після початку Другої світової війни П. Скоропадський опікувався діяльністю Православної Церкви в Генерал-губернаторстві. Вже 20 грудня 1939 р. він подав німецькій владі маловідомий меморандум "Про стан справ Православної Церкви в Великій Німеччині та про бажані зміни в ній", в якому зазначав: "Звичайно держави стараються свої Церкви зробити незалежними (автокефальними), щоб таким чином і в цій галузі державного життя забезпечити себе від чужого впливу. Але – з другого боку – здійснення такої автокефалії вимагає суворого додержання канонічних правил, бо без цього кожна така Церква тратить свою законність і стає нежиттєздатною. Легалізувати автокефалію місцевої Православної Церкви відповідно до канонічних правил можна лише тоді, коли це визнає Царгородський патріарх у згоді з іншими, а це може статися тільки тоді, коли на відокремлення місцевої Церкви в самостійну й незалежну одиницю є згода Церкви-Матері" [15, арк. 1; 20]. Таку автокефалію, на думку П. Скоропадського, в міжвоєнний період отримала тільки Православна Церква в Польщі. Щоправда Російська Церква не визнавала її церковної незалежності до 1948 р., коли в умовах включення Польщі в орбіту впливу СРСР Московський Патріархат дарував власний томос (грамоту) про автокефалію.

Далі Павло Петрович коротко охарактеризував стан православних юрисдикцій в Німеччині та окупованих нею Польщі, Чехії,

Моравії. Він прихильно ставився до особи архієпископа Берлінського Серафима Ляде – німця, який тимчасово очолив Православну Церкву в Генерал-губернаторстві, але висловив стурбованість монархічною та антиукраїнською орієнтацією його керівництва – Синоду в Сремських Карловцях на чолі з митрополитом Анастасієм. П. Скоропадського непокоїло також прагнення карловчан канонізувати царя Миколу II: “Безумовно, трагічна смерть останнього російського імператора викликає почуття великої шаноби перед його пам’яттю, але Церкві не личить використовувати ту пам’ять для суто політичних намірів” [15, арк. 1зв.; 21].

Знаючи про українофобську позицію владики Анастасія, П. Скоропадський виступив проти входження православних українців окупованої Польщі під його омофор. До створення українського патріархату в їх інтересах “бажано мати в Холмщині й Лемківщині свою автономно-кермовану церковну організацію зі своїми єпископами й своїм духовенством, але з умовою, що вона нічого спільного не буде мати з Синодом в Сремських Карловцях, а буде підпорядкована Німецькій Автокефальній Православній Церкві” [15, арк. 2; 21]. Цю Церкву, на думку колишнього гетьмана, міг би очолити архієпископ Серафим, попередньо вийшовши з карловацької юрисдикції.

Очевидно П. Скоропадський знав про плани німців щодо уніфікації православних громад в Німеччині. Більше того, чиновники Міністерства церковних справ бажали відокремлення Середньоевропейського митрополичого округу та створення на його базі автокефальної німецької Православної Церкви, але очевидно тільки в перспективі, після завершення війни. Враховуючи спротив інших відомств, жодних спроб реалізації цього плану дослідникам віднайти не вдалося [18].

Щодо позиції німецьких чинників в українському церковному питанні, то станом на січень 1940 р. більшість представників державних і партійних відомств вважали ідеальним, якби в Польщі могла виникнути автокефальна українська Церква. 21 лютого 1940 р. начальник головного реферату “Схід” Міністерства закордонних справ МЗС Німеччини Клейт в листі міністру церковних справ Г. Керлу виступив за українізацію Православної Церкви в Генерал-губернаторстві як передумову лояльного ставлення українців до Німеччини [22]. Представники Головного управління імперської безпеки вважали цілком прийнятною пропозицію за-

снувати самостійну українську єпархію з центром у Варшаві. Зрештою, після запеклих міжвідомчих дискусій у вересні 1940 р. до керівництва Церквою повернувся митрополит Діонісій, а українці отримали двох єпископів: Іларіона Огієнка та Палладія Видибіду-Руденка. До речі, владика Іларіон неодноразово виступив з ініціативою перейменування Православної Церкви у Генерал-губернаторстві на "Українську автокефальну...". Однак німецька влада не дозволила йому реалізувати цей задум [23, s. 62, 64]. Відомо також, що ще до літа 1941 р. сім українських парафій на колишній території Польщі, що відійшла до складу Третього Рейху, були приєднані до Німецької карловацької єпархії [19, с. 235].

Зі зміною геополітичної ситуації під час війни позиція П. Скоропадського в українському церковному питанні значно еволюціонувала. Поступово він почав наголошувати на необхідності підтримки української автокефальної Церкви як церкви національної. Вже в лютому 1940 р. гетьманська управа в своєму Бюлетені підкреслювала, що в самостійній державі Українська Православна Церква (УПЦ) "має бути автокефальною під головуванням українського патріарха чи митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними Церквами" [цит. за: 4, с. 64].

Щодо становища Церкви в майбутній Гетьманській державі, то її бачення українськими монархістами було визначено у резолюціях Першого З'їзду гетьманців, які вийшли друком на сторінках 7-8 числа "Бюлетеня Гетьманської Управи". Один із найближчих соратників П. Скоропадського С. Шемет на зборах Союзу Гетьманців Державників у Берліні 1941 р. у своєму ідеологічному рефераті виділив такі головні пункти тих резолюцій щодо православ'я: "Православна Церква в Великій Україні займає перше місце серед рівних релігійних організацій... Православна Церква має бути автокефальна. Ця автокефалія має бути проведена в канонічних, себто, відповідних до церковних статутів формах" [цит. за: 2, с. 12].

Наприкінці серпня 1941 р. П. Скоропадський зустрівся з особистим секретарем архієпископа Холмського і Підляського Іларіона Огієнка о. Семеном Смерекою, який вручив йому Меморіал про майбутній устрій УПЦ. Колишній гетьман надіслав цей документ в МЗС і просив передати владі, щоб до кожної справи ставився спокійно, з певною обережністю, особливо не втручаючись в політику. На думку о. Тимофія Міненка, вже тоді гетьманці вважали архієпископа Іларіона кандидатом на Київську кафедру [6, с. 241-

242]. У листі до нього від 24 березня 1942 р. П. Скоропадський ще раз запевняв, що твердо стоїть “на шляху до власної держави, а в ній до незалежної Української Православної Церкви” [5, с. 273]. Слід зазначити, що частина листування цих діячів за 1940-і роки опублікована у збірнику “Листи від громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона)” [5, с. 272-273, 288-289, 291].

В іншому меморандумі про церковну справу від 12 січня 1943 р., адресованого митрополиту Варшавському Діонісію, П. Скоропадський позитивно відреагував на почаївську угоду автокефалістів і автономістів та засудив спроби проросійських сил перешкодити імплементації цього акта [20]. Як відомо, 8 жовтня 1942 р. представники УАПЦ архієпископ Никанор Абрамович і єпископ Мстислав Скрипник та лідер Автономної Православної Церкви (АПЦ) митрополит Олексій Громадський у Почаївській лаврі підписали “Акт поєднання” двох Церков в одну Українську Автокефальну Православну Церкву [11, с. 165]. Це була безпрецедентна екуменічна акція, яка означала прорив українського православ'я і не мала аналогів у вітчизняній історії.

На жаль, втілити Акт у життя не вдалося. Проти нього виступив єпископат АПЦ на чолі з єпископом Київським Пантелеймоном Рудиком. До речі, П. Скоропадський досить гостро розкритикував промосковську орієнтацію автономних архієреїв, “що не тільки нічого спільного не мали з Україною й українством, але були часто просто ворожі до них” [20]. Очевидно, що німецькі спецслужби провели значну роботу з ієрархією обох Церков. Це нацистам неважко було зробити, оскільки певна частина єпископів з обох сторін виступила проти інтеграції і за власною ініціативою. Під тиском групи ієрархів митрополит Олексій змушений був відкликати свій підпис на “Акті поєднання”. Невдовзі він опублікував звернення, де почаївську угоду трактував лише як спробу з'ясувати ставлення духовенства до ідеї об'єднання, як проект поєднаної комісії, який ще мусить затвердити Собор єпископів [11, с. 166].

Однак найголовнішим стало те, що подолання міжправославного конфлікту в Україні суперечило релігійній політиці німецьких окупантів, яким було не вигідно мати сильну об'єднану церкву. На їхню думку, “в результаті здійснення викладених у цьому документі (Акті – А.С.) пунктів це був би суттєвий крок на шляху створення національної церкви, що охопить всю Україну” [16; 17].

Спроба об'єднання українського православ'я зазнала поразки через групу архієреїв-автономістів, заохочених до цього окупантами. Як наслідок – на творця угоди єпископа Мстислава почалося справжнє гоніння. За такі об'єднаничі ініціативи гітлерівці понад шість місяців тримали небезпечного ієрарха під арештом без права займатись церковною діяльністю [11, с. 167-168].

Дізнавшись про переслідування Переяславського владики, П. Скоропадський писав: "Вся "вина" єп[ископа] Мстислава в тому, що він незаперечний українець і патріот, який бажає добра Україні й її Церкві, поза тим є одним з тих людей, що справді віддані співпраці України з Німеччиною... піддержує митрополита Діонісія і навпаки". При цьому він був переконаний, що "ні більшовицька, ні майбутня побільшовицька Російська Православна Церква ніколи згоди на відокремлення й усамостійнення Української Православної Церкви не дасть". Тому Павло Петрович був прихильником набуття автокефального статусу УПЦ через Константинопольський Патріархат.

Водночас він не заперечував проти того, щоб у крайньому разі Київську Митрополію очолив владика Діонісій [20].

Останнім великим святом у гетьманській родині став шлюб Олени Скоропадської з німцем Гердом Гіндером, що відбувся в Берліні в місцевій православній церкві. Коли після отриманих під час бомбардування тяжких поранень П. Скоропадський помер в Меттені, відспівував його 28 квітня 1945 р. не православний, а греко-католицький священник Григорій Онуфрів. Спочатку колишнього гетьмана України поховали на монастирському цвинтарі, а через рік рештки його тіла урочисто перепоховали в баварському містечку Оберстдорфі [3; 9, с. 374].



*Могила П. Скоропадського
в Оберстдорфі.
Фото Лесі Шовкун
і Дмитра Лиховія. 2011 р.*

Отже, глибоко віруючий православний християнин Павло Скоропадський впродовж свого життя залишався на консервативних позиціях і постійно переймався проблемами Православної Церкви. Як в роки революції, так і в період Другої світової війни він виступав за створення помісної УПЦ канонічним шляхом. На початку війни він підтримував ідею входження православних українців Генерал-губернаторства в юрисдикцію Німецької Автокефальної Православної Церкви на автономних правах. Однак поступово прийшов до усвідомлення необхідності конституювання автокефальної УПЦ за згодою Вселенського патріарха. Така модель ліквідації інституційного розколу українського православ'я не втрачає своєї актуальності й сьогодні.

Джерела та література:

1. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: В 4 т., 5 кн. / І. Власовський. – К. : Либідь, 1998. – Т. 4: (XX ст.). – Ч. 2. – 399 с.

2. Гай-Нижник П. Гетьманський рух і Церква. До 130-річчя від дня народження гетьмана Павла Скоропадського / П. Гай-Нижник // Людина і світ. – 2003. – №4. – С. 10-16.

3. До біографії Павла Скоропадського. Остання подорож Гетьмана // <http://www.lrc.org.ua/lipinsky/almanah/almanah-ua4.html>

4. Дорошенко Д. Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу / Д. Дорошенко. – Берлін : [б. в.], 1940. – 69 с.

5. Листи від громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2011. – 752 с.

6. Міненко Т., о. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни. 1939–1945 (Волинський період) / Т. Міненко. – Вінніпег; Львів : Логос, 2000. – Т. 1. – 392 с.

7. Осташко Т. Листи С. Шемета до Д. Дорошенка як джерело вивчення українського гетьманського руху 1940–1941 рр. [Електронний ресурс] / Т. Осташко, О. Чечина // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія “Історія, економіка, філософія”. – К., 2008. – Вип. 14: Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. Ч. IV. – С. 228-274. – Режим доступу до зб. : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vknlul/fef/2008_14/20.pdf

8. Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси / Г. Папакін. – К. : [б. в.], 2003. – 281 с.

9. Савченко В. Павло Скоропадський – останній гетьман України / В. Савченко. – Х. : Фоліо, 2008. – 380 с.

10. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський. – К.; Філадельфія : [б. в.], 1995. – 493 с.
11. Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч. 1930–1944 / А. Смирнов. – К. : Смолоскип, 2008. – 326 с.
12. Стародуб А. Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 року: огляд джерел / А. Стародуб. – К. : [б. в.], 2010. – 235 с.
13. Ульяновський В. Церква в Українській Гетьманській державі: Попередні нотатки та документи / В. Ульяновський, Б. Андрусишин // Останній Гетьман: Ювілейний збірник пам'яті П. Скоропадського. 1873–1945. – К., 1993. – С. 285–398.
14. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) / В. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 320 с.
15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 2, спр. 107, 29 арк.
16. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 542-549.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 57, оп. 4, спр. 176, арк. 76.
18. Шкаровский М. Германская епархия во время Второй мировой войны. Деятельность Православной Церкви на территории "Великого Рейха" / М. Шкаровский // <http://www.rocor.de/Vestnik/20005-6/html/18.htm>
19. Шкаровский М. В. Крест и свастика Нацистская Германия и Православная Церковь / М. В. Шкаровский. – М. : Вече, 2007. – 507 с.
20. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej (AWMP), sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w General-Gubernatorstwie).
21. AWMP, sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
22. Bundesarchiv Berlin, NS 43/32. B1. 81-82, 94-95.
23. Urban K. Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970 (rys historyczny) / K. Urban. – Kraków : Nomos, 1996. – 412 s.

Леонід Кривизюк

РОЛЬ БРОНЕТАНКОВИХ ВІЙСЬК У ДОСЯГНЕННІ УСПІХУ МЕЛІТОПОЛЬСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ

Стаття присвячена аналізу бронетанкових військ у складі Південного (4-го Українського) фронту при прориві сильно укріпленої оборони противника на рубежі “Східного валу” і розвитку оперативного успіху з форсуванням річки Молочна в обмежені терміни підготовки наступальної операції.

Ключові слова: *армія, загородження, корпус, наступальна операція, плацдарм, противник, танки, угруповання.*

Статья посвящена анализу бронетанковых войск в составе Южного (4-го Украинского) фронта при прорыве сильно укрепленной обороны противника на рубеже “Восточного вала” и развития оперативного успеха с форсированием реки Молочная в ограниченные сроки подготовки наступательной операции.

Ключевые слова: *армия, заграждения, корпус, наступательная операция, плацдарм, противник, танки, группировка.*

The article examines role of armoured troops as part of the Pivdeny (4th Ukrainian) front in penetration of strongly reinforced defence of enemy troops on the “Shidny val” (Eastern Rampart) line and its exploitation with forced crossing of the river Molochna in conditions of limited time of offensive operation preparation.

Key words: *army, obstruction, corps, offensive operation, springboard, enemy, tanks, military alignment.*

Воєнно-політичне становище на німецько-радянському фронті в кінці серпня 1943 р. склалося на користь Червоної Армії. Після розгрому противника під Курськом радянські війська нанесли головний удар на Україні з метою завершити розгром ворожих військ південного крила фронту і позбавити противника можливості використати для довготривалої оборони такі природні перешкоди, як річки Десна і Дніпро.

© Леонід Кривизюк, 2012

У становищі, що склалося, гітлерівське командування доклало величезні зусилля для того, аби зупинити наступ Червоної Армії на завчасно підготовлених оборонних рубежах і стабілізувати фронт. Особливу увагу воно надавало утриманню оборонного рубежу "Східний вал", який мав би проходити: р. Нарва, Псков, Вітебськ, Орша, р. Сорж, середня течія р. Дніпра, р. Молочна.

Під час наступу Червона Армія провела низку операцій з метою звільнення важливого промислового району Донбасу і багатих сільськогосподарських районів Лівобережної України. З її висуванням на р. Дніпро і захопленням плацдармів на його правому березі планувалося створити необхідні умови для наступного звільнення від німців Правобережної України [14, с. 359-360].

У радянській історіографії [4; 9; 10; 14; 17] і у мемуарній літературі [2; 3; 8; 18] багато уваги приділялося звільненню Лівобережної України, однак Нижньодніпровській стратегічній наступальній операції і її складовій – Мелітопольській – відведено недостатньо місця. У вітчизняній [1; 6; 13] та радянській [5; 11; 12] історичній науці досліджувана проблема не знайшла належного висвітлення. Зокрема, нерозкритими сторінками вітчизняної воєнної історії залишається питання прориву укріпленої стійкої оборони противника східніше Запоріжжя і на р. Молочній.

Метою статті є спроба розкрити роль бронетанкових військ у Мелітопольській наступальній операції.

Верховне головнокомандування вермахта після поразки в Донбасі планувало будь-якою ціною утриматися на рубежі "Східного валу", нав'язати Червоній Армії ведення позиційної війни і виграти час для руйнування антигітлерівської коаліції. Найближчими завданнями для груп армій "Центр" і "Південь" були ліквідація плацдармів радянських військ на Дніпрі, збереження Правобережної України з її найважливішими економічними районами. Наприклад, сталеварна промисловість Німеччини одну третину всієї потреби у марганцевій руді покривала за рахунок Криворізького басейну [11, с. 323]. Гітлерівці, користуючись відсутністю другого фронту у Європі, зосередили основні зусилля на Східному напрямку. У вересні 1943 р. на Україну із Західної Європи були перекинуті 13 піхотних дивізій, в жовтні – 7, в їх числі 3 танкові [5, с. 428].

Південніше, від Запоріжжя до Азовського моря, німці підсилили свої відступаючі війська п'ятьма дивізіями, які перекинули із Криму, Таманського півострова і групи армій "Північ". Їм удало-

ся закріпитися на завчасно підготовлених позиціях. До 22 вересня вони утримували район на лівому березі Дніпра на схід від Запоріжжя і зайняли оборонний рубіж по р. Молочна [14, с. 360]. Угрупування противника, яке оборонялося у смузі Південного фронту (6-а армія, частина сил 17-ї армії, групи армій “А”, авіація 4-го повітряного флоту), нараховувало 210 тис. осіб, 1500 гармат і мінометів, біля 300 танків і штурмових гармат і до 700 літаків. Оборона противника включала 2-3 смуги (загальною глибиною 10-20 км) з розвинутою системою траншей, довготривалих вогневих споруд, багаточисельних протитанкових і протипіхотних загороджень. Основним вузлом німецької оборони був Мелітополь.

З метою завершення звільнення Лівобережної України, форсування Дніпра і захоплення стратегічних плацдармів на його правому березі з 26 вересня по 5 листопада 1943 року силами Степового, Південно-Західного, Південного (з 20 жовтня відповідно 2, 3 і 4 Українських) фронтів [10, с. 277] була проведена Нижньодніпровська стратегічна наступальна операція. Вона включала Мелітопольську, Запорізьку, П'ятихатську, Знаменську і Дніпропетровську фронтові наступальні операції [5, с. 428; 15, Схема 31].

Мелітопольську наступальну операцію (26 вересня-5 листопада) проводили війська Південного фронту (командувач генерал армії Ф. І. Толбухін). Їм було поставлено завдання розгромити мелітопольське угруповання противника на одній з найукріплених ним ділянок “Східного валу”, що прикривав Північну Таврію та підступи до Кримського півострова, визволити Північну Таврію й вийти в пониззя Дніпра [9, с. 351; 7, с. 596]. Командування Південного фронту зосередило на рубежі р. Молочної 35 дивізій, які нараховували 555,3 тис. осіб, 5320 гармат і мінометів, 778 танків і САУ, 1110 літаків [5, с. 428; 13, с. 336].

22 вересня представник Ставки ВГК маршал О. М. Василевський доповів Й.В. Сталіну замисел Мелітопольської операції [16, с. 311-313]. Він передбачав нанести два охоплюючі удари: головний – силами 5-ї ударної (командувач генерал-полковник В. Д. Цветаєв), 44-ї (генерал-лейтенант В. О. Хоменко) і 2-ї гвардійської (генерал-лейтенант Г. Ф. Захаров) армій північніше Мелітополя в загальному напрямку на Михайлівку, Веселе; допоміжний – із району південніше Мелітополя силами 28-ї армії (генерал-лейтенант В. Ф. Герасименко) в обхід міста з південного заходу. Для розвинення успіху на головному напрямку планува-

лося використати другий ешелон фронту – 51-у армію (генерал-лейтенант Я. Г. Крейзер), 11-й танковий корпус і дві кінно-механізовані групи (КМГ) – “Ураган” (20-й танковий і 5-й гвардійський кавалерійський корпуси; генерал-майор А. Г. Селіванов) і “Буря” (4-й гвардійський кавалерійський, 4-й гвардійський механізований корпуси; генерал-лейтенант М. Я. Кириченко) [1, с. 224-225; 2, с. 207; 4, с. 441; 5, с. 428-429; 6, с. 102].

Рухомі групи планувалося ввести в прорив після виходу 5-ї ударної, 44-ї і 2-ї гвардійської армій на рубіж Орлянське – Михайлівка – Новобогданівка. Кінномеханізованій групі “Ураган” передбачалося наступати в напрямку Веселе – Нижні Серогози із завданням вийти в район Каховки, Британи, Великої Маячки, захопити переправи біля Каховки і плацдарми на північному березі Дніпра. На другий день операції групі наказано вийти в район Веселого, на четвертий – Нижні Серогози і на шостий – Каховки і Цюрупинська. КМГ “Буря” отримала завдання наступати в напрямку Друга-Горна, Іванівка, Асканія-Нова з метою не пізніше шостого дня операції вийти в район Армянська та Ішуні, перерізати залізницю із Криму на Херсон і закрити вихід німцям із Криму на Перекоп; 11-й танковий корпус, залишений у підпорядкуванні командувача фронтом, планувалося ввести в прорив одночасно з КМГ “Буря” в напрямку Іванівка, Петрівка із завданням вийти до станції Салькове і далі на Сиваш, щоб закрити відступи із Криму через Сиваш. Всю авіацію фронту в перші дні операції планувалося використати для забезпечення прориву, а далі – для підтримки кінномеханізованих груп.

План Мелітопольської операції Верховний Головнокомандувач ухвалив в ніч на 24 вересня. У ньому передбачалося висадити на 2-3-й день операції морський десант в районі Генічеську із завданням перекрити залізницю Мелітополь – Джанкой і не допустити постачання мелітопольського німецького угруповання із Криму. Повітряний десант наказано використати на другому етапі операції для захоплення Кримських перешийків у взаємодії з рухомими групами фронту [1, с. 225; 5, с. 429-430; 16, с. 206].

“На підготовку до операції відводилося всього три дні, – згадував С. Бірюзов. – У цих умовах штаб фронту повинен був проявити виняткову мобільність. Буквально за лічені години необхідно було спланувати всю операцію по етапах, відпрацювати питання взаємодії між родами військ, здійснити повітряну і наземну розвідку, провести розподіл матеріальних засобів” [2, с. 208-209].

Генерал армії С. М. Штеменко (на той час – начальник оперативного управління Генерального штабу РСЧА) зазначив, що фактор часу і на цей раз був вирішальним. З урахуванням цього і планувалася операція, її терміни і темпи [18, с. 248]. З огляду на обмежений термін її підготовки це не дозволило провести весь комплекс заходів з планування, організації взаємодії військ і їх всебічного забезпечення.

Мелітопольська операція розпочалася вранці 26 вересня 1943 р. 45-хвилинною артилерійською підготовкою. Але ні артилерія, ні бомбові удари авіації не змогли знищити усі вогневі засоби німців. Атакуючі війська просуваючись повільно, несли великі втрати. Лише на деяких ділянках ціною великих зусиль вдалося просунути на 2-4 км [2, с. 210]. Противник здійснював жорстокий опір, проводив багаторазові контратаки піхоти і танків при підтримці значних сил авіації. [3, с. 339]. У зв'язку з цим командувач фронтом тимчасово призупинив наступ. Радянські війська, відбиваючи контратаки, одночасно провели необхідне перегрупування, поповнили запаси боєприпасів і пального.

9 жовтня Південний фронт відновив наступ. Війська 28-ї армії, які наступали південніше Мелітополя, разом з 11-м танковим корпусом (генерал-майор М. М. Радкевич) форсували р. Молочну і прорвали головну смугу німецької оборони. Для розвинення успіху командувач фронтом 12 жовтня ввів у бій 51-у армію з 19-м танковим корпусом (генерал-лейтенант Васильєв І. Д.) [5, с. 430]. Враховуючи міцність укріплень ворога на річці Молочній, 19-му танковому корпусу для посилення були додані два гаубичні артилерійські полки, артилерійський полк “катюш”, винищувально-протитанковий артилерійський, зенітний артилерійський полки і саперний батальйон. Прорив танкістів забезпечувався також вогнем артилерії 28-ї армії, а з повітря підтримувався 1-ю гвардійською штурмовою авіаційною дивізією [1, с. 230].

Після прориву тактичної оборони противника слідом за 19-м танковим був введений в бій 4-й гвардійський кавалерійський корпус. Наступаючи західніше Мелітополя по тилах противника, ці з'єднання протягом трьох діб просунулися на 60 км, порушивши управління ворожих військ і змусили їх відійти в південно-західному напрямку на всій ділянці фронту. Переслідуючи німців з темпом до 50 км на добу, 19-й танковий корпус стрімко до кінця жовтня передовими частинами з ходу оволодів Асканія-Нова, розчленивши 6-у армію на два угруповання [17, с. 155-156].

З'єднання 51-ї армії 13 жовтня захопили південну частину Мелітополя. 18 жовтня фронт був підсилений 3-ю гвардійською армією (генерал-лейтенант Д. Д. Лелюшенко), яка раніше діяла в складі військ Південно-Західного фронту.

Гітлерівське командування прагнуло будь-якою ціною утримати Мелітополь і рубіж оборони по р. Молочній. Із Криму і Таманського півострова сюди було перекинуто з кінця вересня до 20 жовтня до дев'яти дивізій [14, с. 402]. 23 жовтня з'єднання 51-ї армії у взаємодії з 28-ю армією повністю звільнили місто. До того часу війська правого крила 4-го Українського фронту, де була розгорнута 3-я гвардійська армія, також прорвали оборону противника і перерізали залізницю Запоріжжя – Мелітополь. Німецьке угруповання не змогло утримати натиск радянських військ. Рухомі з'єднання фронту були введені у прорив південніше Мелітополя, при підтримці 8-ї повітряної армії швидко розвинули успіх, загрожуючи основним комунікаціям противника. 26 жовтня німецькі війська змушені розпочати загальний відхід. Війська 4-го Українського фронту перейшли до переслідування противника. Розгром північного угруповання здійснювали війська правого крила фронту, у складі яких діяла кінномеханізована група генерал-майора А. Г. Селіванова. Не вв'язуючись у бої з підрозділами прикриття противника, передові загони КМГ у кінці жовтня прорвалися до Дніпра і з ходу захопили Горностаївку (150 км на захід від Мелітополя). Частиною сил 4-й механізований корпус (генерал-лейтенант Т. І. Танасишин) наніс удар в південному напрямку, у взаємодії із з'єднаннями 44-ї, 2-ї гвардійської армій і 2-го гвардійського механізованого корпусу (генерал-лейтенант К. В. Свиридов) 2 листопада визволили Каховку [5, с. 4430-431].

Південне угруповання противника було відрізане від дніпровських переправ. Війська 28-ї армії у взаємодії з 19-м танковим корпусом притиснула його до Чорноморського узбережжя. Втративши здатність до опору, воно змушене було капітулювати.

Поки загальновійськові армії громили південне угруповання противника, 19-й танковий корпус продовжував стрімкий наступ на Перекоп. В ніч на 1 листопада він разом з 4-м гвардійським кавалерійським корпусом досягли Турецького валу, прорвали поспішно зайняту оборону гітлерівців і на їхніх плечах прорвалися до Армянська. Німці, підтягнувши резерви до горловини прориву, відновили фронт оборони. Дві доби радянські танкісти вели в

оточенні нерівну боротьбу з переважаючими силами противника. Вранці 3 листопада з підходом 51-ї армії вдалося знову оволодіти проходом через Турецький вал і плацдармом біля Армянська.

Героїчні дії танкістів були відзначені керівництвом СРСР. 19-й танковий корпус став Червонопрапорним. Багато військовослужбовців нагороджені орденами, а генералу І. Д. Васильєву присвоєно звання Героя Радянського Союзу [17, с. 156].

З ліквідацією запорізького плацдарму і виходом 4-го Українського фронту до пониззя Дніпра і Перекопу вся Лівобережна Україна, від гирла річки Сорж до Чорного моря, на відстані 1200 км, крім нікопольського плацдарму, була звільнена, замкнувши ворогів у Криму [8, с. 87; 12, с. 307].

У результаті виходу Червоної Армії до Кримського перешийку всі німецько-румунські війська, які перебували в Криму, були блоковані з суходолу і ізольовані від решти німецької армії.

За період наступу – 26 вересня по 5 листопада 1943 року – війська 4-го Українського фронту просунулись у західному і південно-західному напрямках від 50 до 300 км, розгромили 8 дивізій противника і 12 дивізіям нанесли значні втрати (знищено близько 85 тис. і полонено понад 22 тис. осіб), звільнили від окупантів усю Північну Таврію. Тільки в районі Нікополя ворог ще утримував невеликий плацдарм на лівому березі Дніпра.

Мелітопольська операція повчальна проривом сильно укріпленої оборони противника з форсуванням річки. Досвід операції показав, що для здійснення прориву вимагається всебічна підготовка. Одним із найважливіших моментів повинна бути ретельна розвідка системи оборони противника, розташування його оперативних і тактичних резервів. Обмежені терміни підготовки операції не дозволили провести детальну розвідку ворожого угруповання і системи його оборони (особливо системи вогню), розміщення резервів, а також створити необхідні запаси боєприпасів і пального. Це стало причиною малоефективної артилерійської підготовки, низьких темпів прориву тактичної зони оборони противника, вимушеної паузи в операції і великих втрат.

Прорив, здійснений під час бою на р. Молочній у районі Мелітополя, був уміло використаний командувачем фронту, який перегрупував, з головного на допоміжний, в район прориву 51-у армію разом з 19-м танковим і 4-м гвардійським кавалерійським корпусами. Успішні дії цих з'єднань змусили противника відступити у західному напрямку.

Джерела та література:

1. Безродний Є. Мелітопольська наступальна операція / Є. Безродний // Україна в полум'ї війни 1941-1945./ Кер. авт. кол. Панченко П. П. – К.: Україна, 2005. – 560 с.
2. Бирюзов С. Когда гремели пушки / С. Бирюзов. – М.: Воениздат, 1961. – 284 с.
3. Василевский А. Дело всей жизни. Издание третье / А. Василевский. – М.: Политиздат, 1978. – 552 с.
4. Великая Отечественная война 1941-1945: энциклопедия. – М.: Сов. Энциклопедия, 1985. – 832 с.
5. Дайнес В. Бронетанковые войска Красной Армии / В. Дайнес. – М.: Яуза, Эксмо, 2009. – 640 с.
6. Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / В. Грицюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 150 с.
7. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Т. 6: Ла-Мі. – К.: Наукова думка, 2009. – 784 с.
8. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. / Г.К. Жуков. – М.: Агенство печати Новости, 1983. – Т. 3. – 352 с.
9. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945: В 6 т. – М.: Воениздат, 1961. – Т. 3. – 664 с.
10. История военного искусства. / Под общей редакцией П.А. Ротмистрова. – М.: Воениздат, 1963. – Т. 2. – 720 с.
11. Типпельскирх К. История Второй мировой войны / К. Типпельскирх. – СПб.: Полигон; М.: АСТ, 1999. – 760 с.
12. Меллентин Ф. Танковые сражения 1939–1945 гг: боевое применение танков во Второй мировой войне / Ф. Меллентин. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2005. – 437 с.
13. Муковський І. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / І. Муковський, О. Лисенко. – К.: Книга Пам'яті України, 1996. – 568 с.
14. Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. – Т. 2. – М. Воениздат, 1958. – Ф. 2. – 520 с.
15. Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. / Альбом схем / – М.: Воениздат, 1958.
16. Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: документы и материалы. 1943 год. – М.: ТЕРРА, 1999. – Ф. 16 – 360 с.
17. Советские танковые войска 1941-1945. Военно-исторический очерк. – М.: Воениздат, 1973. – 340 с.
18. Штеменко С. Генеральный штаб в годы войны. / С. Штеменко – М.: Воениздат, 1975. – Книга 1-я. – 486 с.

Ярослав Антонюк

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН (Б) З ЧЕРВОНОЮ АРМІЄЮ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ ТА ПОЛІССЯ (1944-1945 РР.)

У статті проаналізовано взаємовідносини СБ ОУН(б) з Червоною армією на території Рівненської і Волинської областей. Основну увагу приділено диверсійно-терористичній та розвідувальній діяльності підпілля.

Ключові слова: Служба Безпеки, Червона армія, фронт, диверсії.

В статье проанализированы взаимоотношения Службы безопасности ОУН(б) с Красной армией на территории Ровенской и Волынской областей. Основное внимание уделено диверсионно-террористической и разведывательной деятельности подполья.

Ключевые слова: Служба безопасности, Красная армия, фронт, диверсии.

The article has analysed relationships between Security Service OUN (b) and the Red Army in the territory of Rivne and Volyn regions. Special attention has been paid to the subversive, terrorist and intelligence activity of underground.

Key words: Security Service, the Red Army, front, diversion.

З часів здобуття незалежності Українська держава докладає значних зусиль, аби зробити справедливу оцінку національно-визвольним змаганням. Серед науковців і суспільства останнім часом найбільш суперечливою є проблема визнання боротьби ОУН і УПА, а також примирення між обома сторонами протистояння. Особливо великі спекуляції відбуваються навколо взаємовідносин Червоної армії і Служби Безпеки ОУН(б). Тому, метою статті є об'єктивний аналіз цієї проблеми на прикладі Волинської і Рівненської областей, які першими на Західній Україні були визволені від німців.

Публікації радянських істориків, присвячені ОУН і УПА, а тим більше СБ, носили суто пропагандистський характер, а тому, безумовно, є суб'єктивними. Подібна ситуація з дослідженнями науковців діаспори, які намагалися ідеалізувати антирадянську боротьбу. Дана проблема недостатньо висвітлена й сучасними науковцями. Серед найвизначніших досліджень, слід виділити праці Д.Веденєєва, Г.Биструхіна і Г.Стародубець. Проте, вони лише частково розкривають окреслену проблему, а тому не дають достатньо повної картини подій.

Наближення фронту до території Волині внесло кардинальні зміни в тактику та завдання ОУН і УПА й відповідно її спецслужби. Весною 1944 р. ЦП ОУН заявляв: "ОУН і УПА не мають союзу ні з якими імперіалістичними державами. Нашими союзниками є тільки поневолені народи, що разом з нами борються за звільнення свого народу" [41, с.43]. Проте, обставини змушували шукати такого союзника. Хоча оунівці, використовуючи обставини, пішли на таємну співпрацю з німцями, отримуючи від них зброю, боєприпаси, обмундирування та інше військове спорядження. Вони не вважали цей союз перспективним, тому його не афішували. Провідне місце в тактичних планах ОУН посідав союз з Заходом у майбутній війні з СРСР, який в документах іменувався під шифром "Чума" [27, с.53]. Підпільники стверджували, що дипломатичні відносини між Радянським Союзом і США розірвані, поширювали чутки, що Туреччина нападе на СРСР, а в Польщу вступить армія Андерса і розпочнеться війна з Радянським союзом [36, с.145]. С.Киричук з с.Губин Горохівського р-ну заявляв в приватній бесіді з односельчанами: "До кінця війни ще далеко і Радянський союз цю війну програє, бо йому доведеться воювати з Англією і Америкою, а Америка давно ставила своїм завданням оволодіти Європою і вона це зробить" [18, арк.154]. Комендант СБ Устилузького райпроводу І.Кусинський ("Ластівка") заявляв, що завданням СБ у 1944 р. було: "Чекати послаблення Радянського союзу у війні з Німеччиною, підняти в тилу повстання і виступити проти Червоної армії. Розбити її в нашому районі і ліквідувати прикордонні війська та НКДБ"[11, арк.17]. Слід сказати, що підпільники, навчені гірким досвідом, не мали особливих ілюзій щодо майбутнього союзника. Декларація ОУН проголошувала: "В можливій війні західних альянсів проти СРСР ми заінтересовані остільки, оскільки вона несе ще одний шанс поневоленим народам визволитися від всякого імперіалізму"[27, с.53].

Усі зусилля ОУН спрямовувала на підготовку до боротьби з радянською владою. Інструкція для підпілля вказувала: “Час фронтового хаосу, боротьби партизан з німцями і т.д., використати для збільшення боєприпасів організації і знищення опорних пунктів (по містах)” [19, арк.271]. Зокрема, 17 січня 1944 р. о 17.00 підрайонна боївка СБ здійснила напад на Острог [20, арк.166]. Подібних нападів протягом 1944 р. зазнали практично всі райцентри Волині та Полісся.

Готуючись до майбутнього повстання, СБ поклала великі надії на червоноармійців-українців. У військах 1-го та 4-го Українських фронтів, переважно піхотних частинах і з'єднаннях, вони становили 60-80% [44, с.276]. В той же час відношення командування до українських солдатів, особливо щойно мобілізованих “західняків” було зневажливе. ОУН намагалася це використати і в майбутньому схилити частину червоноармійців до боротьби з радянською владою. Командир УПА-Північ Д.Клячківський (“Панас Мосур”) 26 січня 1944 р. видав наказ: “Не дати себе спровокувати на боротьбу з Червоною армією. НКВД вже таку роботу пропонує, створює поняття у бійців Червоної армії, що ми вислужники німців, хоче щоби бійці Червоної армії зударились з нами, як з німецькими частинами. Протиставитись цьому. Скинути німецькі однострої, замінити їх совіцькими, або звичайними цивільними” [47, с.38]. Інструкція “ч.23. точка 5” рекомендувала для фарбування німецької форми використовувати дубову, або вільхову кору [38, с. 627].

Слід сказати, що твердження радянських істориків про запеклі бої повстанців з Червоною армією не відповідали дійсності. Начальник УШПР Т. Строкач 10 травня 1944 р. доповідав 1-му секретарю ЦК КП(б)У М.Хрущову, що мали місце лише випадкові сутички великих загонів УПА з партизанами і частинами Червоної армії. У більшості ж випадків шляхом засідок та індивідуального терору діяли боївки СБ [35, с.77]. Це ж підтверджує звіт СБ зі Столинського р-ну Брестської обл. за листопад 1944 р.: “Фронтовики участі в акціях не беруть, натомість НКВД, використовуючи перебивання більших сил провели деякі акти” [20, арк.64].

Одним із завдань СБ була організація розвідки в тилах Червоної армії. Підрайонний СБ Турійського райпроводу С.Луцюк (“Панас”) свідчив, що з приходом Червоної армії всім кущовим і станичним розвідникам СБ було наказано посилити конспірацію

і залишаючись на своїх місцях доносити про рух військ, чисельність, озброєння, настрої і т.п. [13, арк.348]. Зокрема, станичний розвідник СБ М.Берник ("Гай") з с.Тельче Колківського р-ну за завданням референта СБ Ю.Шевченка ("Моряка") у грудні 1944 р. проводив розвідку дислокацій військових частин [8, арк. 20].

Крім того, починаючи з початку 1944 р. СБ створює в тилу Червоної армії розвідувально-диверсійні групи [26, арк.220]. Також під оперативним керівництвом СБ і військової референтури знаходилися відділи особливого призначення (ВОП), головним завданням яких було проведення диверсійно-бойових акцій [28, с.196]. Бойові якості есбістів у відкритих військових зіткненнях значно поступалися військовим частинам. Курінний УПА Д.Дмитренко в листі до референта СБ С.Янишевського ("Далекого") за 16 травня 1944 р. скаржився: "ВОП чи боївки, що ними розпоряджає запілля чи СБ, не в силі вив'язатися з покладених на них надій. При зустрічах з ворогом, навіть тоді, коли є при більшому чи меншому числі відділів, не видержують при першому наступі і дають ногам знати" [38, с.601]. Тому бої есбістів з частинами Червоної армії були переважно випадковими і мали на меті здобуття зброї. Наприклад, 18 лютого 1944 р. бойовики СБ в с.Старомильськ Здолбунівського р-ну забрали протитанкову гармату, яку двоє солдат везли в райцентр, після роззброєння їх відпустили [20, арк.160]. Як свідчать документи СБ за 1944-1945рр., страти полонених червоноармійців були рідкістю [38, с.721-724]. Згідно звіту поліційно-виконавчого відділу районної СБ "Озеро" 29 травня 1944 р. було страчено 5-х арештованих сексотів, а 2-х солдатів, що їх охороняли – відпущено [21, арк.49]. Хоча траплялись винятки, влітку 1944 р. боївка СБ Г.Дебалюка ("Пугача") розстріляла в Шацькому р-ні 2-х червоноармійців, які відмовилися приєднатися до підпілля [37, с.5].

Дезертирам з Червоної армії есбісти надавали допомогу. 26 липня 1944 р. на території Острозького р-ну СБ затримала червоноармійця Г.Зверюка, родом з Кабардино-Балкарії, який після поранення в бою під Гороховом, не пішов до лікарні в Дубно, а вирішив втекти. Провівши допит, есбівці зробили йому перев'язку і відпустили, показавши дорогу [21, арк. 55-56].

Головним завданням диверсійних груп СБ було нищення комунікацій в тилах Червоної армії для недопущення утвердження радянської влади. Наприклад, диверсійна група СБ на чолі з В.Ковальчуком ("Климом") в кінці 1944 р. підірвала три мости і

зрізала телеграфні стовпи [3, арк.11]. Диверсійна група Ф.Геся в Горохівському р-ні займалася псуванням ґрунтових та шосейних доріг, а також нищенням телефонних дротів [16, арк.17]. За завданням районного коменданта СБ П.Крещука (“Максимовича”), М.Вавриченко і Д.Довгий у березні 1944 р. розбирали залізницю поблизу станції Степавичівка Горохівського р-ну [12, арк.94]. Подібною діяльністю займалася боївка СБ Сенкевичівського райпроводу М.Ланового [2, арк.4].

Згідно інструкції ЗГ “Тютюнник” “командирам ВОПів, диверсійних груп і лоївок” за 1 вересня 1944 р. суворо заборонялося робити засідки на будь-які війська, крім НКВС [38, с.823]. Проте, не завжди цього наказу дотримувалися. На шосейній дорозі з Ковеля в Брест у засідці боївки референта СБ А.Михалевича (“Коса”) було спалено легкове і вантажне авто та вбито капітана Червоної армії [6, арк.4]. Боївка СБ І.Проца (“Боруди”) протягом літа 1944 р. між селами Кути і Білопілля Локачинського р-ну спалила 3 автомашини, вбила 3 шофери і 9 червоноармійців [1, арк.1].

Жертвами засідок і терактів були переважно офіцери Червоної армії. На початку 1944 р. боївка СБ Ф.Капітана (“Голки”) в с.Будники Любомльського р-ну вбила радянського льотчика-офіцера, літак якого збили німці [31, с.6]. 15 березня 1944 р. боївка СБ Ю.Шевченка (“Моряка”) із засідки вбила 4-х офіцерів Червоної армії [29, с.5]. 1945 р. в с.Конюшки Дубнівського р-ну есбістами був вбитий молодший лейтенант в якого відібрали мотоцикл і зброю [25, арк.140].

Найвідомішою була засідка боївки СБ на командуючого 1-м Українським фронтом генерала М.Ватутіна. 29 лютого 1944 р. о 19.40 автокортеж генерала з двох “віллісів”, штабного “доджа” і вантажного “студебекера” під’їхали до с.Милятин Острозького р-ну і почули одиночні постріли. М.Ватутін наказав зупинитися, щоб в’яснити ситуацію. Тоді, раптово, з вікон будинків, їх обстріляли [45, с.4]. Супроводжуюча М.Ватутіна охорона та водії загалом повели себе мужньо, крім водія Моноселідзе, який під час обстрілу злякався і втік на автомашині, не взявши жодної участі в обороні [43, с.8]. Важко пораненого вище коліна генерала три охоронці підхопили, розвернули машину і поїхали в зворотньому напрямку. Зробили зупинку в Гощі і перев’язали рану, а з Рівного літак доставив його в Київ [45, с.4]. Станом здоров’я Ватутіна цікавився особисто Й.Сталін, якому звітував М.Хрущов [46, с.447-

449]. Завідуючий кафедри хірургії генерал-майор І.Щенко пропонував ампутувати вражену гангреною ногу [34, с.137]. Проте операція була вже запізнюю, тому стан хворого не покращився. В ніч з 14 на 15 квітня 1944 р. генерал помер. За однією з версій у смерті Ватутіна був винний сам Сталін, який заборонив лікарям застосувати американський пеніцилін [40, с.5]. У відповідь на вбивство боївкою СБ генерала, ВВ НКВС провели масштабну акцію проти УПА, оточивши поблизу с.Гурби Рівненської обл. близько 5 тисяч повстанців [30, с.3].

Існує декілька версій щодо осіб, які причетні до смерті Ватутіна. Є.Басюк ("Чорноморець") стверджував, що це здійснила боївка СБ "Приймака" зі Славути [33, с.167]. Ф.Воробець ("Верещака") свідчив, що операцію провели кущові боївки СБ сіл Михалківці і Сіянци Острозького р-ну [32, с.3]. Вбивством М.Ватутіна в 1957-1959 р. займався УКДБ у Рівненській обл. Приводом до цього був донос, що нібито колишній сотенний М.Синогін ("Жмайло") брав участь у нападі на генерала, а тепер отримує пенсію. Спеціально надісланий з столиці уповноважений КДБ допитав підозрюваного, але інформація не підтвердилася. Слідство показало, що нібито дійсними учасниками замаху на М.Ватутіна були сім есбістів на чолі з І.Трусиком. Згідно вироку відкритого суду у Гощі 1959 р. п'ятьох звинувачених розстріляли, а двох позбавили волі на 25 років [43, с.12].

Іншим важливим напрямком роботи СБ в цей час було недопущення масової мобілізації в Червону армію. Провідник ПЗУЗ М.Козак ("Смок") заявляв: "Українці швидше вмирають за Совіти під Берліном чи на Далекому Сході, а жалкують життя за ОУН" [39, с.114]. Інструкції ОУН за 1944 р. зазначала: "ворог хоче, щоб не було з ким нам робити революції" [21, арк.15].

11 серпня 1944 р. Провід ОУН видав директиву, в якій наказувалося вести боротьбу проти мобілізації до Червоної Армії шляхом подачі фальшивих списків, масової неявки у военкомати, організації втеч і листівками [42, с.296]. Наприклад, в Цуманському р-ні при відправці мобілізованих з 437 призовників дезертирувало 18, а в Теремнівському р-ні з 1796 – 31 [17, арк.2]. До населення СБ видавала спеціальні відозви. Так, районний референт СБ М.Мандзюк ("Бистрий") весною 1944 р. дозволив йти у Здолбунівський райвоенкомат лише старим та інвалідам [23, арк.15]. 10 березня 1944 р. в с.Сильно Ківерцівського р-ну з'явилося 30 оунівців

в формі офіцерів Червоної армії та залишили на сільраді наказ, в якому заборонялося населенню з'являтися на призовні пункти [17, арк.3]. Було зафіксовано чимало нападів оунівців на колони призовників і военкомати, з ціллю відбиття новобранців. Восени 1944 р. 4 бойовики за наказом референта СБ “Орлика” поблизу с.Горячів Володимир-Волинського р-ну розігнали групу призовників, 6 з яких забрали до себе в боївку [9, арк.311]. Внаслідок таких дій, заходи по проведенню мобілізації до 1 вересня 1944 р. було зірвано. У Рівненській обл. його вдалося виконати лише на 56 % [46, с.438]. Подібна ситуація була й у Волинській обл.

З іншої сторони мобілізація підштовхувала багатьох осіб поповнювати підпілля. Житель с.Іваномисль Камінь-Каширського р-ну К.Варчук (“Підкова”), щоб уникнути фронту, у травні 1944 р. вступив в боївку СБ “Сашка” [5, арк.5]. З тієї ж причини, того ж року, М.Корнилов (“Микола”) з с.Коршів Луцького р-ну вступив в боївку СБ П.Ковальчука (“Залісного”) [4, арк.1]. Хоча, траплялися випадки, коли колишнім повстанцям (як агентам у ворожому середовищі) дозволяли служити в Червоній армії. Колишній учасник сотні УПА “Дороша” – Ф.Філь з Острожця Млинівського р-ну свідчив, що командир рекомендував йому, щоб врятувати сім'ю від репресій, вступати в армію, але коли будуть посилати на фронт, домовившись з іншими червоноармійцями – “західниками” покидати свої військові частини і вступати в УПА [24, арк.82]. А.Матвійчук (“Шпак”) з с.Хотешів Ратнівського р-ну, коли дізнався, що його частину направляють на фронт – дезертирував і вступив в боївку СБ “Тополі” [15, арк.74-75].

В Червону армію потрапляли й колишні есбівці. Бойовик СБ В.Алексюк (“Пеньок”) чекав переходу фронту в своїх родичів в с.Поповичі Турійського р-ну де 1 травня 1944 р. був мобілізований в Червону армію. Після цього служив рядовим в 612-му артилерійському полку 3-го Білоруського фронту і брав участь в боях за Східну Прусію [7, арк.13]. Бойовик СБ І.Ярмольчук з с.Воротнів Луцького р-ну у травні 1944 р. був мобілізований в армію і служив в артилерійському полку 11-го танкового корпусу. Брав участь в боях на Віслі і Одері де був поранений [10, арк.60].

Багатьох з таких солдатів вже в армії арештовувала військова контррозвідка СМЕРШ, як наприклад, учасника боївки СБ “Різуна” – Ф.Ярмольчука (“Горя”) з с.Богушівка Рожищенського р-ну [14, арк.11]. Частину з них перевербували у радянські агенти. Так,

СБ планувала ліквідувати колишнього підрайонного військовика з с.Дмитрівка Гощанського р-ну Т.Галонюка, який повернувся з фронту додому [22, арк.20]. Подібних прикладів можна навести чимало. Незважаючи на зусилля СБ впродовж 1944 – початку 1945 рр. радянській владі вдалося мобілізувати з Рівненської обл. понад 100 тис. чоловік і стільки ж з Волинської обл. [42, с.299].

Таким чином, ОУН і її спецслужба не вважала Червону армію своїм безпосереднім ворогом, але обставини нерідко змушували застосовувати зброю проти її солдатів та офіцерів. В стратегічних планах оунівське підпілля покладало на українців-червоноармійців великі надії, вони повинні були в майбутньому свій військовий досвід і зброю використати в здобутті Україною державності, стати основою її армії.

Джерела та література:

1. Архів Управління міністерства внутрішніх справ України у Волинській області. ф. облікові справи на сім'ї депортованих (ОС), спр.295, 72 арк.
2. Архів УМВС України у Волинській обл., ф. ОС, спр.595, 71 арк.
3. Архів УМВС України у Волинській обл., ф. ОС, спр.1887, 81 арк.
4. Архів УМВС України у Волинській обл., ф. ОС, спр.2402, 90 арк.
5. Архів УМВС України у Волинській обл., ф. ОС, спр.3254, 74 арк.
6. Архів УМВС України у Волинській обл., ф. ОС, спр.3333, 12 арк.
7. Архів Управління служби безпеки України у Волинській області, ф. Припинених архівно-кримінальних справ (П), спр.1827, 236 арк.
8. Архів УСБУ у Волинській обл., ф.П., спр.4109, 753 арк.
9. Архів УСБУ у Волинській обл., ф.П., спр.4282, т.1, 412 арк.
10. Архів УСБУ у Волинській обл., ф.П., спр.4338, 167 арк.
11. Архів УСБУ у Волинській обл., ф.П., спр.6115, т.2, 112 арк.
12. Архів УСБУ у Волинській обл., ф.П., спр.6368, 114 арк.
13. Архів УСБУ у Волинській обл., ф.П., спр.6745, 427 арк.
14. Архів УСБУ у Волинській обл., ф.П., спр.8335, 93 арк.
15. Архів УСБУ у Волинській обл., ф.П., спр.8371, 197 арк.
16. Архів УСБУ у Волинській обл., ф.П., спр.8841, 57 арк.
17. Державний архів Волинської області. Ф. Р-1, оп.2, спр.11, 187 арк.
18. Держархів Волинської обл., ф. Р-1, оп.2, спр.14, 234 арк.
19. Державний архів Рівненської області, ф.Р-30, оп.2, спр.16, 285 арк.
20. Держархів Рівненської обл., оп.2, спр.22, 354 арк.
21. Держархів Рівненської обл., оп.2, спр.38, 128 арк.
22. Держархів Рівненської обл., оп.2, спр.115, 35 арк.
23. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, спр.1349, 23 арк.

24. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, спр.5477, 141 арк.
25. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, спр.6329, 159 арк.
26. Веденєєв Д. “Повстанська розвідка діє точно й відважно...”. Документальна спадщина підрозділів спецпризначення ОУН та УПА. 1940-1950-ті роки / Д.Веденєєв, Г.Биструхін. – К.: К.І.С., 2006. – 568 с.
27. Веденєєв Д. Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945-1980-ті роки / Д.Веденєєв, Г.Биструхін. – К.: К.І.С., 2007. – 568 с.
28. Вовк О. Короткий нарис діяльності УПА та її запілля на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах у 1943-1946 рр. / О.Вовк // Український визвольний рух. – Львів, 2006. – № 8. – С.164-224.
29. Волошкевич М. Реабілітатори злочинців / М.Волошкевич // Радянська Волинь (Луцьк). – 1995. – 12 серпня. – С.5.
30. Гаврилюк С. Гурбенський бій мовою свідчень, фактів, документів / С.Гаврилюк // Дзеркало плюс (Рівне). – 2004. – 22 квітня. – С.3.
31. Гнатюк С. Не забудемо, не простимо! / С.Гнатюк // Радянське життя (Гоща). – 1967. – 13 липня. – С.6.
32. Данилюк В. Шинеля Ватутіна служила в УПА? / В.Данилюк // Молода Волинь (Луцьк). – 1992. – 6 березня. – С.3.
33. Дмитрук В. Вони боролися за волю України / В.Данилюк. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – Т.3. – 446 с.
34. Касьян М. Я родом з Волині: Спогади / М.Касьян. – Біла Церква: [б. в.], 2004. – 290 с.
35. Кентій А. Як і проти кого боролася ОУН-УПА / А.Кентій // Політика і час. – № 7 – травень 1991. – С.66-81.
36. Киричук Ю. Партизанська боротьба УПА-ОУН у західних областях УРСР (травень 1945-1946 рр.) / Ю.Киричук // Україна модерна. – К.; Львів, 2003. – Ч.7. – С.141-162.
37. Ксенченко Л. Іменем справедливості / Л.Ксенченко // Радянська Волинь (Луцьк). – 1960. – 2 березня. – С.5.
38. Літопис УПА. Т.8. Нова серія. Волинь і Полісся : УПА та Запілля, 1944-1946 : Документи і матеріали / П.Сохань, П.Потічний та ін. (ред.), О.Вовк, С.Кокін (упоряд.). – К.; Торонто: Літопис УПА, 2006. – 1448 с.
39. ОУН-УПА. Правдивая история. – К.: Соллюкс, 2006. – 252 с.
40. Павлов М. Загадка смерті генерала / В.Павлов // Московський комсомолец (Москва). – 2008. – август-сентябрь. – С.5.
41. Сергійчук В. Боротьба совєцької влади проти ОУН-УПА в післявоєнний період / В.Сергійчук // Визвольний шлях, листопад 2000. – Кн.1. – С.42-58.
42. Стародубець Г. Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років) / Г.Стародубець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 527 с.

43. Тищенко О. Гурби : квітень 1944-го / О.Тищенко. – Рівне: Перспектива, 2005. – 200 с.

44. Якубовський В. Мобілізаційна політика радянської влади і командування Червоної армії на території України в 1943-1945 роках / В.Якубовський // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – К., 2005. – Вип.4. – С.275-277.

45. Ямпольський М. Всегда будем помнить своих освободителей / М.Ямпольський // Справедливість (Луцьк). – 1997. – 18 грудня. – С.4.

46. Motyka G. *Ukrainska partyzanka. 1942-1960. Dialalnosć organizacji Ukrainskiej Powstanczej Armii* / G.Motyka. – Warszawa: Rytm, 2005. – 720 s.

47. Poliszczuk W. *Ukrainian nationalism in Documents (part 3). Ukrainian Integral Nationalism as a Form of Fascism Volum 5. Documents Concerning the Activities of Ukrainian Nationalism Structures from December 1943 to 1950* / W. Poliszczuk. – Toronto: PD, 2003. – 510 p.

Юлія Невмита

ЗМІНИ В ПІДХОДАХ ДО ФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ ЧЕРКАЩИНИ В 50-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

На основі архівних та опублікованих джерел досліджуються деякі аспекти зміни висхідних засад добору сільськогосподарської номенклатури Черкащини у 1950-х рр. Зроблена спроба визначити позитивні та негативні наслідки цих процесів для сільського господарства області у досліджуваній період.

Ключові слова: керівна ланка, освітній рівень керівників, реорганізація сільськогосподарської номенклатури, реформи управління, перетворення на селі, сільськогосподарське виробництво.

На основании архивных и опубликованных источников исследуются некоторые аспекты изменений восходящих методов подбора сельскохозяйственной номенклатуры Черкащины в 1950-х гг. Сделана попытка определить позитивные и негативные последствия этих процессов для сельского хозяйства области в исследуемый период.

Ключевые слова: руководящее звено, образовательный уровень руководителей, реорганизация сельскохозяйственной номенклатуры, реформы управления, преобразования на селе, сельскохозяйственное производство.

On the basis of the archive and published sources some aspects of changes of the primary points of the selection of the agricultural nomenclature of Cherkassy region in the 1950s are experimented. The attempt to mark positive and negative results of these processes for the agriculture of the region in the experimented period is made.

Key words: the leading link, the educational level of the leaders, the reorganization of the agricultural nomenclature, the reforms of leadership, the reforms in the village, the agricultural production.

На сьогодні реалізація принципово нової аграрної політики стала невід'ємною складовою частиною співпраці всіх гілок влади незалежної України, а питання докорінного реформування сільського господарства та утвердження на землі справжнього господаря – селянина, набуло надзвичайно важливого значення. Належна організація цього складного процесу торкається всіх сторін життя селянства: економічної, суспільно-політичної, соціальної, духовної, морально-етичної.

З огляду на це, вельми корисним буде вивчення ряду аспектів історичного досвіду ведення сільського господарства та керівництва цією галуззю. Це може допомогти уникнути деяких небажаних наслідків та застереже від повторення помилок і прорахунків. Наукове осмислення цього процесу є важливим, як у теоретичному, так і в практично-прикладному плані, особливо в контексті соціально-економічної ситуації на селі, коли відмирають старі й створюються нові форми власності [13, с. 3].

В цьому контексті постійний інтерес у дослідників викликає доба відлиги. Адже, "хрущовське десятиліття" – це період оновлення всіх сфер життя суспільства, що ввібрав у себе колосальний реформаторський багаж. Саме тоді було здійснено й чимало спроб реформувати керівну ланку сільського господарства: як невдалих, так і доволі перспективних, як показала подальша практика.

Вивченню різних аспектів цієї проблеми в тій, чи іншій мірі торкалися такі дослідники, як В. Баран [1], Л. Беренштейн [2], М. Бушин [3], Л. Ковпак [8], С. Кульчицький [10], В. Литвин [11], І. Лубко [12], О. Нікілев [13], І. Романюк [14], В. Тимцуник [15], С. Шамара [22] та ряд інших вчених. Проте в цілому вказана проблема ще не отримала належного висвітлення у працях вітчизняних істориків, а тому і потребує вивчення цілого ряду важливих її аспектів. Серед них доволі цікавим є перебіг процесів реформування керівної ланки працівників сільського господарства на регіональному рівні, зокрема в зоні Лісостепу, для якої характерною є багатофункціональність аграрної економіки. Типовою в цьому плані є Черкаська область. Це наймолодша область в УРСР, яка була утворена лише 7 січня 1954 р. Впродовж досліджуваного періоду Черкащина досягала високих виробничих показників у сільському господарстві. Свідченням цьому є те, що 26 лютого 1958 р. Черкаську область за успіхи в сільському господарстві було нагороджено найвищою на той час державною відзнакою – орденом Леніна [4, с. 24].

Виходячи з цього, автор ставить перед собою мету дослідити деякі особливості добору та розстановки суб'єктів сільськогосподарської номенклатури Черкащини у 50-х роках ХХ ст. і визначити позитивні та негативні наслідки цього для сільського господарства області у вказаний період.

Вже в перші постсталінські роки нове радянське керівництво на чолі з М. Хрущовим розпочало цілу низку перетворень. Серед проблем, що існували на той час, воно виділило головну – подолання перманентної продовольчої кризи, яка десятиліттями важким тягарем тяжіла над всім радянським суспільством. Для реалізації цього завдання, поряд з іншим, необхідно було внести серйозні зміни і у механізм управління сільським господарством, оскільки негативні явища в цій сфері відігравали виразно негативний вплив на його функціонування.

Слід зазначити, що серед кабінетних творінь урядовців та високопоставлених господарників, які змушені були повернутися лицем до проблем села і намагались тепер провести комплекс позитивних реформ, було чимало актуальних і розумних рішень, які реально сприяли розвитку сільського господарства України, поліпшенню соціально-економічного становища селянства.

Реформування сільського господарства проходило в складних умовах, адже українське село в перший постсталінський період залишалось відсталим, фактично все ще напівзруйнованим. Селянство, яке складало 64% населення України, незважаючи на пропагандистську риторику та гучні гасла про турботу держави за долю радянських людей, дійшло до межі крайнього зубожіння і тривалий час фактично залишалось сам на сам зі своїми проблемами. Колгоспи становили найслабшу ланку економіки України, адже матеріально-фінансова підтримка їм від держави була не те, що мізерною, а навпаки, від'ємною. Більш того, через економічно необґрунтовані плани, що доводилися “згори”, більшість господарств мали перманентні борги, і лише одиниці одержували дозвіл на їх списання. Фактично радянська держава була єдиним розпорядником сільськогосподарського виробництва. При цьому вона не просто не рахувалась із селянином-колгоспником, а часто й взагалі ігнорувала його навіть найперші життєві інтереси.

Для подолання такого стану справ нове вище партійно-державне керівництво країни ініціювало ряд реформ на селі. Так, спочатку Г. Маленков, а дещо пізніше М. Хрущов у доповіді на вереснево-

му (1953 р.) пленумі ЦК КПРС засудив негативну практику надсилання безмежної кількості директив і бездумних розпоряджень, роздування управлінського апарату, а головне, бездушного визискувально-бюрократичного підходу до вирішення селянських проблем [17]. Він дав критичну оцінку стану сільського господарства та зробив доволі змістовний аналіз об'єктивних і суб'єктивних причин його занепаду.

Рішення вересневого пленуму викликали жвавий суспільний інтерес. Вже невдовзі вони відіграли велику роль для розвитку сільського господарства України та з часом допомогли подолати цілий ряд складних соціально-економічних проблем села.

Визначені шляхи підйому сільського господарства знайшли відображення і у рішеннях, у яких йшлося про зміни у доборі керівної ланки організаторів сільськогосподарського виробництва. Це ще раз продемонструвало значимість управлінської номенклатури у справі піднесення галузі.

Цікавим у цьому плані є вислів голови артїлі М. Супруна у розмові з колгоспниками села Змагайлівки Черкаського району на Київщині (нині Черкаська область), який відзначив, що кадрові аспекти постанови відкрили перед трудівниками сільського господарства нові можливості руху вперед. Голова артїлі ім. Сталіна Ємільчинського району Житомирської області О. Волощук також вказував на те, що потребу таких заходів у кадровій сфері ми відчуваємо на кожному кроці. Ці ж тези підтримав і С. Григорашук – голова передової на Буковині артїлі ім. Мічуріна Кіцманського району, який зазначив, що здійснення схвалених партією заходів щодо кадрової політики, викличе новий, всебічний розквіт колгоспного виробництва, допоможе підняти відстаючих до рівня передових, створить в країні достаток продуктів сільського господарства [6, с. 1].

На підтримку рішень вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС долучалися чисельні представники всіх ланок господарських керівників. Так, бригадир городньої бригади колгоспу ім. Маленкова Києво-Святошинського району Київської області М. Рибченко говорив: "Пленум вирішив навести в сільському господарстві належний порядок і намітив такі заходи, які дадуть можливість за 2-3 роки домогтися достатку продуктів" [18].

Така активність господарських керівників була обумовлена, зокрема й тим, що М. Хрущов та його оточення велику увагу при-

діляли реорганізації номенклатури всіх рівнів. Із досвіду роботи вони добре розуміли, що належне забезпечення сільського господарства керівними кадрами було одним із найважливіших завдань подальшого соціально-економічного розвитку українського села. Більш того, воно потребувало негайного вирішення, оскільки, розвитку економіки колгоспів та радгоспів відповідала дуже помітно невідповідність багатьох керівників господарств займаним посадам. Так, наприклад, як зазначалось у рішенні бюро райкому КПУ в колгоспі ім. Б. Хмельницького Шумського району Тернопільської області його голова І. Рудий “економіку не вивчав, рідко бував на фермах, бригадах, не реагував на зауваження правління колгоспу” [19, арк. 10-11]. Відповідно і рівень його господарювання був дуже низьким. Тому цілком очевидним є те, що одним з найважливіших факторів організаційно-господарського зміцнення колгоспів стало поліпшення якісного складу їх керівних кадрів і спеціалістів.

Слід відзначити, що у вказану добу Компартія України особливу увагу приділяла добору досвідчених кадрів на посади голів колгоспів. Саме від цієї керівної ланки, від досконалого знання ними своєї справи, від організаторських здібностей і умінь, значною мірою залежав успіх господарсько-економічного розвитку колгоспів.

Поліпшення якісного складу голів колгоспів відбувалось різними шляхами: шляхом їх перепідготовки на курсах при сільгоспінститутах, у спеціальних школах, а також шляхом відрядження на ці посади спеціалістів сільського господарства, із числа районних і обласних партійних та радянських працівників відповідного профілю. Завдяки цьому наприкінці 1958 р. вже близько 60% голів колгоспів України мали вищу і середню освіту, тоді як на початку 1950-х років переважна більшість їх ще мала незакінчену середню і початкову освіту. Спеціальна освіта і набутий досвід роботи допомогли в наступні роки багатьом керівникам колгоспів стати ефективними організаторами сільськогосподарського виробництва. За видатні успіхи в справі одержання високих і сталих врожаїв, значне збільшення виробництва продуктів тваринництва, широке впровадження досягнень науки і передового досвіду та вмиле керівництво колгоспами Президія Верховної Ради СРСР у лютому 1958 р. 62 головам колгоспів України присвоїла звання Героя Соціалістичної Праці [7, с. 417-418].

Варто також зазначити, що в Україні за період із 1953 по 1958 р. було проведено значну роботу із забезпечення колгоспів кадрами висококваліфікованих агрономів, зоотехніків, ветлікарів, інженерно-технічних працівників. Загалом наприкінці 1958 р. в колгоспах і радгоспах України працювало вже 58 тис. висококваліфікованих спеціалістів сільського господарства, або у 5-6 разів більше, ніж на початку 1950-х рр.. [7, с. 419].

В цьому контексті цікаво предметно прослідкувати цей процес на прикладі Черкащини, де були зроблені доволі цікаві спроби реформувати управлінську ланку колгоспного рівня. Лише в 1955 р. у колгоспи та МТС області з управлінських структур було направлено понад 100 інженерів і техніків та близько 5,5 тисяч механізаторів. Досвідченими кадрами була зміцнена й середня ланка (бригадири рілльничих і тракторних бригад, завідувачі фермами) керівників колгоспного виробництва [4, с. 26].

З метою підвищення кваліфікації керівників нижчого рівня у 1959 р. в колгоспі "Дніпро" села Леськи Черкаського району почала працювати дворічна школа механізаторів, яку очолив досвідчений агроном І.П. Клименко, який у майбутньому став успішним керівником цього передового господарства і очолював його на протязі 25 років. На кінець 1959 р. школи механізаторів почали працювати вже в усіх колгоспах Черкаської області [4, с. 26]. В результаті цього кадри сільськогосподарського виробництва Черкащини значно поповнилися кваліфікованими механізаторами, в подальшому багато хто, з їх числа, очолював різні виробничі підрозділи своїх господарств.

Зміцнивши свої позиції у найвищих ешелонах влади, окрилений успіхом рішень вересневого пленуму ЦК КПРС, М. Хрущов у боротьбі за владу не гаяв часу. Він негайно почав шукати нові ефективні шляхи подолання продовольчої кризи, а звідси й утвердження себе, як одноосібного лідера партії і держави. З усією притаманною йому енергією, він взявся за програму освоєння цілинних та перелогових земель. І не прогадав у цьому. Цілинна епопея змогла не лише декілька років поспіль тримати всіх громадян країни в позитивному ідеологічному піднесенні, але, що найголовніше, швидко і ефективно ліквідувати продовольчі труднощі, виликавши цим самим щирю суспільну консолідацію.

Як Україна в цілому, так і Черкаська область зокрема, брала активну участь у реалізації цілинної програми. Першим кроком на

цьому шляху стало забезпечення цілини кваліфікованими кадрами керівників сільського господарства. Право прийняти участь в освоєнні цілини отримали далеко не всі бажанчі, адже відбувся ретельний добір кандидатів. Слід підкреслити, що М. Хрущов дуже прискіпливо ставився до добору керівних кадрів цілинників обґрунтовано вважаючи, що на цілині повинні працювати досвідчені керівники, які до того ж крім високого професіоналізму мали б і добрі людські якості

На початок 1955 р. для роботи в цілинних радгоспах з України було направлено 60 директорів радгоспів, 60 головних агрономів, 55 головних інженерів, 50 інженерів і техніків-будівельників та 25 головних бухгалтерів, всього 250 чоловік [20].

Щодо Черкащини, то спеціалісти постановою обкому КПУ та Черкаського облвиконкому від 16.02.55 р. всім районам ставилось завдання до 25 лютого направити для роботи в Казахську РСР 1050 досвідчених організаторів сільського господарства, інженерно-технічних працівників і службовців [16, с. 47-48]. До того ж з Уманського сільськогосподарського інституту в 1955 р. було направлено на цілину 220 кращих випускників, а через рік планувалось відрядити ще 60 випускників [21, арк. 32].

Представники Черкащини не раз демонстрували зразки високого професіоналізму на цілині. Яскравим прикладом цього є свідчення П. Звягіна – директора цілинного радгоспу “Черкаський” Північно-Казахської області на адресу Черкаського обкому Компартії України та Черкаського облвиконкому: “Багато посланців з Черкаської області своєю працею і дисципліною показують приклад в роботі. Наприклад, трактористи В. Смілянець та С. Качур, які щоденно виконують норми на 140%; водій В. Бразалій – на 200%; бригада тролі черкашан (бригадир Науменко) при відмінній чіткості робіт – на 200%” [5, арк. 1].

Загалом же, як стверджує С. Кульчицький, впродовж 1954-1956 рр. на постійну роботу в Казахстан з України виїхало понад 80 тис. механізаторів і спеціалістів [10, с. 13]. Зрозуміло, що в більшості своїй це були молоді, проте досвідчені фахівці.

Однак, крім позитивних результатів, відрядження на освоєння цілинних земель значної кількості кращих спеціалістів мало й негативні наслідки. Адже масовий відтік молодих та досвідчених кадрів з України, і Черкаської області зокрема, привів до відчутного кадрового голоду на місцях. Для його ліквідації у подальші роки в

УРСР було здійснено цілий ряд кроків, спрямованих на краще забезпечення колгоспів та радгоспів кваліфікованими керівниками. Розповсюдженою стала практика, коли досвідчені зоотехніки, агрономи, інженери та інші спеціалісти переходили з районних та обласних структур на роботу безпосередньо в господарства. Очолюючи, як правило, відстаючі сільськогосподарські виробництва, вони не рідко добивалися значного піднесення результатів їх роботи.

Так, наприклад, ферму в артілі ім. М. Горького Смілянського району, на Черкащині, з власної ініціативи, очолила В. Поденко, яка після закінчення сільськогосподарської академії працювала в бухгалтерії колгоспу. За порівняно короткий час вона досягла значних успіхів на новій ділянці роботи [7, с. 476].

Позитивним наслідком таких кроків представників керівної ланки сільського виробництва було те, що їхній приклад ставав за взірць рядовим працівникам. Так, тракторист П. Джура з колгоспу ім. Т.Г. Шевченка Шрамківського району Черкаської області добровільно перейшов працювати на трактор, який до цього майже щодня мав простої, а свій добре налагоджений агрегат передав молодому менш досвідченому механізаторові. В результаті – обидва трактористи почали перевиконувати змінні завдання [7, с. 476].

Підсумовуючи, варто зазначити, що у другій половині 50-х рр. ХХ ст. сільське господарство України перетворилося на своєрідний "полігон" хрущовських новацій, де постійно опрацьовувалися нові підходи до організації та управління аграрним сектором економіки, в тому числі і принципи добору та розстановки керівних кадрів управлінців і спеціалістів. Подібна ситуація була характерною і для Черкащини.

Про це доволі яскраво свідчить аналіз джерельної бази, який наочно підтвердив, що господарська номенклатура Черкаської області у досліджуваній період суттєво змінила, в кращий бік, свій якісний і кількісний склад. Зокрема, значно зріс її освітній рівень.

Спеціальна освіта і набутий досвід роботи допомогли багатьом керівникам колгоспів та радгоспів Черкащини стати ефективними організаторами сільськогосподарського виробництва. Про це, зокрема, свідчать і значні досягнення аграрного комплексу Черкаської області, яка в 1960-ті рр. стала не лише однією з головних житниць, але і визнаним центром прогресивних технологій, без затрат ручної праці, – центром вирощування цукрової сировини. Складаючи 2% від загальної кількості населення України, Черкащина

давала понад 3% її сільськогосподарської продукції [4, с. 27]. Певний позитивний вплив на це мала і доволі прагматична кадрова політика хрущовського періоду, стрижнем якої було формування управлінської номенклатури сільського господарства, виходячи насамперед із ділових, а не політичних характеристик претендента на керівну посаду.

Джерела та література:

1. Баран В.К. Україна після Сталіна : Нарис історії 1953-1985 рр. / В.К. Баран. – Львів : Свобода, 1992. – 124 с.
2. Беренштейн Л.Ю. Аграрні проблеми у діяльності М.С. Хрущова / Л.Ю. Беренштейн. // Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – С. 79-87.
3. Бушин Н.И. Социально-культурное развитие села на современном этапе : (На материалах УССР) / Н.И. Бушин. – К. : Вища школа, 1987. – 248 с.
4. Бушин М.І. Черкаський край в особах. 1941-2001. Керівники обласних організацій, закладів та установ / М.І. Бушин, Є.П. Єрмілов. – Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 506 с.
5. Державний архів Черкаської області (Держархів Черкаської обл.), ф. Р – 2561, оп. 1, спр. 116, арк 1.
6. Думи українських хліборобів. // Радянська Україна, 1953. – № 220. – 17 вересня. – С. 1.
7. Історія селянства Української РСР. В 2-х т. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 477.
8. Ковпак Л.В. Найближча історія : Україна 1945-2000 рр. / Л.В. Ковпак. – К. : Наш час, 2007. – 248 с. : іл.
9. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898-1971. Видання 8-е, доповн. і виправл. – Т. 7 (1955-1959). – К. : Політвидав України, 1981. – 534 с.
10. Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956-1964) / С.В. Кульчицький. // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 120-129.
11. Литвин В.М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965) / В.М. Литвин. – К. : Лі-Терра, 2004. – 272 с.
12. Лубко І.М. Спроби організаційно-економічного подолання кризи колгоспного виробництва в середині 50-х – на початку 60-х рр. / І.М. Лубко. // Український селянин : зб. наук. пр. – Черкаси, 2002. – Вип. 5. – С. 116-119.
13. Нікілев О.Ф. Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. ХХ ст.) / О.Ф. Нікілев. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2004. – 208 с.

14. Романюк І.М. Трансформація колгоспів України у другій половині 50-60-х рр. ХХ ст. / І.М. Романюк. // Український селянин : збірник наукових праць. – Черкаси, 2003. – Вип. 7. – С. 161-162.

15. Тимцуник В.І. Реформування системи влади та державного управління в Україні (1953-1964 рр.) / В.І. Тимцуник. – К. : НАДУ, 2003. – 400 с.

16. Фиников В.Ф. Украинский народ – целинным землям Казахстана / В.Ф. Фиников. – К. : Политиздат Украины, 1975. – 152 с.

17. Хрущов Н.С. О мерах дальнейшего развития сельского хозяйства СССР / Н.С. Хрущов. // Доклад на Пленуме ЦК КПСС 3 сентября 1953. – М. : Политиздат, 1953. – С. 62-63.

18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 24, спр. 2807, 458 арк.

19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 80, спр. 1232, 393 арк.

20. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 80, спр. 1196, 36 арк.

21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 80, спр. 1249, 217 арк.

22. Шамара С.О. Проблеми розвитку сільського господарства Черкаської області в 1954-1965 рр. / С.О. Шамара // Український селянин : зб. наук. пр. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 244-247.

Дмитро Веденєєв

ПАМ'ЯТЬ ПРО ВЕЛИКУ ВІТЧИЗНЯНУ ВІЙНУ І ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ¹

У статті розглядаються механізми маніпулювання суспільною свідомістю із використанням інформації про минуле. Висвітлюються характерні прийоми й методи використання знань та уявлень про період Великої Вітчизняної війни з арсеналу “організаційної зброї”, які застосовуються щодо національної пам’яті українського народу і спрямовані на підриєв інформаційної безпеки України

Ключові слова: національна пам’ять, суспільна свідомість, суспільна психологія, інформаційна безпека, маніпулювання свідомістю.

В статье рассматриваются механизмы манипулирования общественным сознанием с использованием информации о прошлом. Освещаются характерные приемы и методы использования знаний и представлений о периоде Великой Отечественной войны из арсенала “организационного оружия”, которые применяются по отношению к национальной памяти украинского народа и направлены на подрыв информационной безопасности Украины

Ключевые слова: национальная память, общественное сознание, общественная психология, информационная безопасность, манипуляция сознанием.

The article reviews the mechanisms of manipulating of public opinion by using information about the past. It is highlights specific techniques and methods of knowledge and understanding of the Great Patriotic War, which apply to national memory

¹ В основу статті покладено доповідь автора на Веукраїнському круглому столі “Україна в горнилі воєнних випробувань”, який відбувся 12 травня 2011 р. в Національному університеті “Острозька академія”.

of the Ukrainian people and aimed at undermining Ukraine's information security.

Key words: *national memory, social perception, social psychology, information security, manipulation of perception.*

За умов глобалізації життя сучасного світу, нечуваного розвитку електронних та інших засобів масової інформації, технологій та методик впливу на масову свідомість (включаючи маніпуляцію масовою свідомістю, деструктивні інформаційно-психологічні впливи) помітно зростає вага загроз інформаційній складовій безпеки й стабільності Української держави.

Локальні війни та конфлікти післявоєнного періоду, і, особливо, спеціальні операції із дестабілізації обстановки у певних державах (включаючи пострадянські) показали продемонстрували постійне зростання ваги й ефективності невійськових методів корегування політичної реальності. Особливо це стосується підвищення ролі інформаційно-психологічних методів впливу на противника або інший суб'єкт політичного інтересу. Застосування технологій цілеспрямованого інформаційно-психологічного впливу у сучасних умовах здатне призвести до таких згубних для суверенної державності наслідків, які раніше досягалися прямою озброєною агресією або державним переворотом.

Водночас, історія ХХ століття переконливо довела, що дух та морально-психологічний стан народу є одним із важливіших чинників, які зумовлюють долю націй та держав, виступають самі по собі надзвичайно потужним “стратегічним ресурсом”, інколи зумовлюючи історичні перемоги при, здавалося б, вочевидь несприятливих факторах матеріального порядку, нерівності у співвідношенні сил з противником, слугують потужним чинником мобілізації колективної історичної творчості людей. Це яскраво підтвердила і Велика Вітчизняна війна. Як слушно зауважив відомий історичний романіст і фронтовик В. Пікуль, “влітку 1941 року ми вистояли ще й тому, що нам у спадщину дістався дух наших предків, загартованих у випробуваннях минулого” [9].

Високі чесноти наших предків не належать якомусь ідеологічному виміру. “В цій боротьбі, – йшлося у зверненні Священного Синоду Української Православної Церкви з нагоди 65-річчя Перемоги, – проявилися найкращі моральні якості людей: жертвовність, героїзм, патріотизм, мужність, а передовсім – любов до ближнього” [16].

У сучасне безпекознавство увійшло вже поняття “організаційної зброї”, складовою якої виступають і зброя ворожого інформаційно-психологічного впливу. Принагідно до тематики нашого наукового повідомлення, наважимося визначити лише деякі основні прийоми й методи використання знань та уявлень про минуле, які наявні в арсеналі “організаційної зброї” й застосовуються по відношенню до національної (історичної) пам’яті того або іншого народу (суспільства):

- штучна ерозія позитивної, суспільно значущої для життєдіяльності народу та держави пам’яті про минуле;

- вилучення або “перекодування” змістів та світоглядних основ, котрі спираються на колективну пам’ять про минуле;

- впровадження у масову свідомість чужородних тлумачень історії, які ведуть до дезінтеграції державницької організації та суспільного буття народу;

- пряма фальсифікація (фабрикація) історико-документального матеріалу, приховування “небажаної” історико-документальної спадщини, застосування спекулятивних (маніпулятивних) прийомів інтерпретації фактичного матеріалу;

- наполеглива дискредитація (демонізація) історичної спадщини та традицій, ключових фігур вітчизняної історії та інших вагомих елементів історичної пам’яті;

- створення відповідних структур, підготовка, виховання та заохочення “інтелектуального ударного загону” “війни з вітчизняною історією”, з одночасними теоретико-методологічним роззброєнням та морально-психологічним спантеличенням гуманітарного професійного прошарку;

- прагнення до де інтелектуалізації, дераціоналізації масової свідомості як головної передумови “перекодування” історичної пам’яті – важливої складової державно-політичної лояльності та національно-культурної (цивілізаційної) ідентичності.

З погляду забезпечення безпеки Української держави, загрози її інформаційній складовій та заходи із протидії ним дедалі все більше і більше усвідомлюються спеціалістами як одні із найбільш актуальних позицій у справі захисту державного суверенітету.

У зв’язку з ним варто підкреслити, що суперечності навколо суперечливих подій минулого виходять далеко за притаманне для плюралістичного суспільства розмаїття поглядів на проблеми духовно-інформаційної сфери. Те, що нерідко відбувається до-

вкола історичних подій у вирі політичного протистояння, цілком вкладається в одну з визначених ст. 7 Закону України "Про основи національної безпеки України" загроз національним інтересам і національній безпеці України – "намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема шляхом недостовірної, неповної або упередженої інформації". В той же час згаданий Закон відносить "зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільстві" до числа пріоритетів національних інтересів.

У статті 6 Закону України "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики" ("Засади внутрішньої політики у сфері національної безпеки і оборони") йдеться про забезпечення життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам, зокрема, і у інформаційній сфері. Стаття 10 "Засади внутрішньої політики в гуманітарній сфері" містить низку положень, які має пряме відношення до сфери застосування історичної інформації, адже йдеться про "відродження духовних цінностей Українського народу, захист та примноження його культурного надбання, збереження національної культурної спадщини..., відродження та збереження культурної самобутності регіонів..., створення умов для консолідації суспільства на основі національної системи духовних цінностей" [4].

У поданому у щорічному посланні Президента України на суспільне обговорення проєкті "Стратегії національної безпеки України – "Україна у світі, що змінюється" слухно зазначається, що сьогодні "більш нагальними залишаються внутрішні виклики національній безпеці". У внутрішньому безпековому середовищі, зазначається у проєкті, серед системних проблем, котрі загрожують національній безпеці, наявна "неадекватність реагування державних органів на конфліктні загострення у сфері політичних, економічних, соціальних, міжетнічних, міжконфесійних відносин, радикалізацію суспільних настроїв..., зокрема інспірованих іззовні".

Серед ключових завдань політики національної безпеки у внутрішній йдеться про необхідність "створення сприятливих умов для зміцнення єдності українського суспільства на основі європейських демократичних цінностей, усунення бар'єрів культурного, конфесійного, мовного, регіонального характеру на основі безумовного дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина" [11].

Не доводиться сумніватися, що досягненню цих завдань, життєво важливих для гарантованого існування України як цілісної держави, як раз і перешкоджає маніпулювання історичною свідомістю громадян України за умов фактичної відсутності загальнонаціональної ідеології розвитку.

Складається враження, що починаючи із другої половини 1980-х рр. свідомо, “технологічно” зруйнована сама раціональна, здрава межа допустимого впливу поглядів на історію на формування сьогодення і майбутнього України та її громадянства, що закладається саме зусиллям сьогодення. У неконструктивних (і як, правило, безплідних) дискусіях між суб’єктами суспільно-політичного життя демонструється готовність розбіжності у поглядах на історію поставити вище за необхідність громадянської консолідації та забезпечення територіальної цілісності України.

Минулому надається вочевидь гіпертрофоване значення, за яким комфортно маскується безвідповідальне небажання (неспроможність) до творення достойного майбутнього своїх же нащадків. По суті, суспільна свідомість доводиться до такого стану, що чимала частина громадянства готова пожертвувати спільним майбутнім в єдиній державі заради обстоювання конфронтаційних поглядів на минуле, бажання і надалі відчувати “фантомний біль” історії.

Доцільно звернути увагу на те, що потужним знаряддям унеможливлення порозуміння між різними суспільно-політичними силами стало “вживлення” в їх програмні та ідеологічні засади непримиренних поглядів (тлумачень) спільного минулого українського народу як сукупності процесів і подій, котрі відбувалися незалежно від нашої волі і які сучасники, із зрозумілих причин, не можуть піддати корегуванню. Нещодавня загострена ідейно-політична ситуація навколо рішення Верховної Ради про сферу застосування Прапорів Перемоги показала, наскільки швидко історичні аргументи використовуються для посилення розбрату у суспільстві, і наскільки обмеженою є здатність різних суспільно-політичних сил до пошуків елементарного порозуміння.

Як це не парадоксально, але пафосні заклики до подолання “меншовартості” українського народу дивним чином уживаються з підривом віри у його спроможність як дійового чинника Історії. Тут варто погодитися з думкою професора Н. Нарочницької: “Суспільство втомилося ставитися з презирством до своєї Вітчизни...”

Коли нації навіюють, що вона – невдаха світової історії, не здатна ні на що сама й навіть не може засвоїти чужі уроки..., то руки опускаються від відчуття безвихідності. У відповідь – народ, який витискають на узбіччя світової історії, зазнає демографічної катастрофи, або втрачає природне біблійне почуття – бажання продовження роду” [13].

Передовсім, звернімося до значення пам’яті про Велику Вітчизняну війну з точки зору забезпечення громадянської консолідації й формування сучасної української політичної, поліетнічної нації як фундаменту легітимності Української держави.

В Україні внаслідок занепаду дієспроможності державного організму як такого, деградації економіки та соціальної сфери, розмивання традиційного цивілізаційного типу та культурно-освітнього поля, підміни етнонаціоналізмом консолідуючого “громадянського націоналізму”, відсутності ефективної політики “Центр-регіони” та інших чинників, ускладнених потужними ворожими інформаційно-психологічними впливами, відбувається швидке руйнування наднаціональної (громадянської) свідомості, що підриває зсередини легітимність самої держави.

За наявності ж об’єктивно існуючих цивілізаційних відмінностей між історичними землями України, поліетнічності та поліконфесійності українське громадянство й соціум стрімко розшаровуються (а то й атомізуються) за майновою, ідеологічною, національною, регіональною, корпоративною ознаками внаслідок того, що “плавильний тигель” формування радянської громадянської спільноти був відключений, а механізму творення громадянства незалежної України не створено навіть на рівні розробки доступних суспільству доктринальних документів.

Фактично, чимало громадян або взагалі втрачають історичну пам’ять, або її сегмент у свідомості (психології) все більше і більше набуває ознак корпоративності чи протистояння (партійно-політичного, регіонального тощо), перетворюючи погляди на історію у своєрідний ментальний вододіл по лінії “свій-чужий”.

Натомість історична пам’ять про Перемогу на сьогодні є одним із небагатьох суспільно значущих чинників, здатних консолідувати суспільну свідомість та забезпечувати життєво важливий для народу духовний зв’язок між поколіннями. Промовистим є дослідження, проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 1 по 5 квітня 2011 року в усіх регіонах України (опитано 2009 респонден-

тів віком від 18 років). Показово, що понад дві третини громадян України (70%) вважають День Перемоги великим святом, ще 23,6% опитаних вважають цей день “звичайним святом”. Не вважають День Перемоги святом лише 4,7% опитаних. Понад 66% опитаних громадян вважають ту війну саме Великою Вітчизняною [17].

Окремо слід звернути увагу на те, що сучасна історична наука здебільшого негативно оцінює радянський період історії України, хоча занепад продуктивних сил й соціальної сфери в Україні після 1991 р. навряд чи залишає за сучасниками моральне право “суворо судити” своїх предків, які перемогли у війні і вже до 1948 р. спромоглися вийти на рівень виробництва національного продукту 1940 р. (обсяг ВВП сучасної України не перевищує 70% рівня 1990 р., її населення скоротилося з 52 млн. до менш, ніж 46 млн. мешканців, при демографічних розрахунках зростання чисельності населення у 2010 р. у 62 млн. осіб).

Масштабне й скоординоване “розвінчування” історії радянського періоду за доби “перебудови” 1987–1991 рр. (що могло відбутися лише з санкції та управлінської ролі самої КПРС) стало одним із провідних важелів делегітимізації радянського ладу й керівної ролі правлячої КПРС. Однак після розпаду СРСР інтенсивність “зведення рахунків” з радянським минулим (нерідко – огульне, некритичне) не припинялося. Варто підкреслити, що “антирадянський дискурс” передовсім призводив до підриву авторитету держави, її основних інститутів. Його репродукування вже за умов суверенного існування України поширив деструктивні інформаційні впливи тепер вже і на незалежну державність.

Відтак доцільно відмовитися від методологічно неспроможних спроб штучно розглядати певні періоди історії України (імперський, радянський) як винятково негативні, “втрачений історичний час”. Історичний час нерозривний хоча б тому, що не може бути переглянутий сучасниками, котрі можуть дорого заплатити за нерозуміння усієї повноти причини-наслідкових зв’язків у процесах і подіях минулого.

Україна (український народ) ніколи не виступали агресорами, поневолювачами інших народів, руйнівниками інших цивілізаційних світів. Навпаки, українці (у тому числі у складі російської, радянської армій) доклали великих зусиль і жертв до захисту європейської цивілізації – від протистояння навалам степових орд, турецько-татарської агресії і до титанічного внеску у розгром на-

цизму. Це надає вітчизняній військовій історії винятково патріотичного й позитивного світоглядного характеру, роль консолідуючого чинника і в середині суспільства – як підстави для законної гордості сучасників.

Не зайвим буде і науково аргументоване нагадування про це зарубіжним спільнотам про внесок України у розгром нацистських загарбників, та й не тільки про цю звитягу українського народу.

Великим цивілізаційним надбанням українського народу та державницької традиції України стало об'єднання (соборність) її етнічних земель у складі єдиної Української держави.

Геополітичні та міжнародно-правові акти радянської доби становлять основу територіальної цілісності та легітимності кордонів сучасної України, незалежно від того, які цілі свого часу переслідувало політичне керівництво СРСР. Попри квазі-самостійність у складі СРСР, УРСР виступала співзасновницею ООН, окремою договірною стороною на Паризькій мирній конференції 1947 р. (де, зокрема, закріплено відмову Румунії та Угорщини від територіальних претензій до УРСР).

Сучасне українське суспільство сприймає це як статус-кво, що набув надійного (на свій час) багатостороннього або двостороннього правового фіксації в рамках оформлення міжнародно-правових наслідків Другої світової війни. Водночас те, що спостерігається сьогодні у певних партійно-політичних колах суміжних держав (зростання ревізійністських настроїв щодо кордонів України, передовсім – західних) не дає підстав для безтурботного оптимізму стосовно принципової непорушності кордонів нашої держави у не такому вже далекому майбутньому.

Водночас, як зазначається у доповіді Національної розвідувальної ради США "Глобальні тенденції–2025" (листопад 2008 р.), "міжнародна система, що склалася після Другої світової війни, повністю зміниться" [5]. Саме процеси демонтажу системи міжнародно-правових актів (включаючи, по суті, і Хельсінкський заключний акт 1975 р.), на яких упродовж півстоліття трималася геополітична стабільність та воєнно-політична рівновага на Європейському континенті, створили глибинну потенційну передумову до визрівання спокус перегляду територіальної спадщини "старої" системи міжнародних відносин.

Президент Румунії Т. Бесеску заявляв, що "Молдова є неіснуючою державою", а він "ніколи не підпише договір, який би узаконив"

нював пакт Молотова-Ріббентропа”, і не “перетвориться в їхнього партнера”. У квітні-травні 2008 р. Т. Бесеску неодноразово дорікав Україні про “забуття повернення Кишиневу Південної Бессарабії та Північної Буковини”, і давав зрозуміти, що очікуваний ним територіальний розпад України є бажаним з погляду відтворення Великої Румунії [8]. Вельми симптоматичним й тривожним є те, що від цього лідера Румунії не утримали навіть вимоги до статусу країни – члена НАТО і ЄС, а такі висловлювання не знайшли осуду у європейського політикуму та євроструктур.

Однак нас більше цікавить історико-гуманітарний та інформаційно-психологічний аспект поставленої проблеми. Судячи з останніх подій, саме у цій площині триває накопичення передумов для можливого перегляду кордонів України, визначених у 1939–1947 рр. Серед них, зокрема, відома резолюція Парламентської асамблеї ОБСЄ від 1 липня 2009 р. “Возз’єднання розділеної Європи”, що ототожнює нацизм й сталінізм (такий релятивізм загрожує нівелюванню поняття про жертву агресії та агресора всупереч букві й духові Нюрнбергу, і є зневагою до майже 30 млн. загиблих громадян СРСР, включаючи 8–10 млн. українців), резолюція Сейму Республіки Польща від 23 вересня 2009 р. з засудженням пакту Молотова-Ріббентропа та подій 1940 р., що де-факто ставить під сумнів легітимність існуючих кордонів Литви, Білорусі, України та Молдови.

Не можна не помітити, що ситуація з висвітленням й оцінками радянсько-німецьких угод 1939 р. взагалі виглядає парадоксально. З одного боку, ряд іноземних авторів намагається не згадувати, що Мюнхенська угода 1938 р. пошматувала Чехословаччину, викликала прямо каналізовані на Україну територіальні апетити Польщі (операція “Лом” у Закарпатті), Угорщини (агресія проти Карпатської України 1939 р.), Румунії, а також зруйнувала систему безпеки в Європі, остаточно поховала Версальську систему та Лігу Націй, французькі союзи у Східній Європі, відповідні угоди між СРСР, Францією та Чехословаччиною, між Францією та Польщею, і, зрештою, відкрила шлях до агресії проти Польщі (відповідне рішення – План “Вайс” – був підписаний Гітлером 3 квітня 1939 р.).

Натомість поза увагою залишаються реальні плани III Рейху на Сході та потурання їм британської дипломатії, вся сукупність обставин, що викликали появу “акту Молотова-Ріббентропа” – не

менш і не більш цинічного, аніж попередні й сучасні йому кроки решти великих держав, спрямовані на розподіл територій та сфер впливу. Об'єктивні оцінки пакту дав "патріарх" американської дипломатії та геополітики Г. Кіссенджер: Гітлер передовсім прагнув до життєвого простору на Сході, куди планував піти після перемоги над Заходом, а відтак пакт 1939 р. можна розглядати як "сталінське досягнення", котре "бодай тимчасово поміняло місцями пріоритети Гітлера". Це було "вище досягнення, яке могло бути запозичене з трактату на тему мистецтва державного управління...", пише вільний від радянофільства й слов'янофільства автор [7].

Процеси, що відбуваються у політико-гуманітарній сфері наших посткомуністичних сусідів, також не можуть не викликати занепокоєння. Річ у тому, що саме у суспільній свідомості відбувається цілеспрямована делегітимізація історичних явищ міжнародно-правового характеру як передмова заперука делегітимізації існуючих кордонів України (котра неприховано розглядається як слабша, "історично меншовартісна" держава попри офіційну риторіку про "стратегічне партнерство" та "адвокатуру" на шляху в евроструктури).

Характерно, що віяння територіального ревізйонізму зароджувалися саме у сфері історичної пам'яті, воєнно-історичній площині. У певних східноєвропейських країнах комуністичного блоку після його розпаду у 1989–1991 рр. піднялася зверхня суспільно-психологічна хвиля ностальгії за імперським минулим. За визнанням угорського філософа Й. Бібо ще на початку 90-х рр., у цих суспільствах "виник такий психологічний настрій, якому притаманний стан істерії, і в якому відсутня здорова рівновага між реальним, можливим й бажаним". Спостерігалось "підвищене прагнення до документального обґрунтування свого буття й внутрішня невпевненість, національна пихатість й несподіване раболіпство, постійне декларування своїх досягнень і очевидне применшення справжньої цінності цих досягнень... Більшість цих народів живуть пам'яттю про колишню славу або мріями про майбутню державу. Ще меншу терплячість виявляють вони, коли хтось намагається розвіяти їхні мрії, які не оправдалися... Все, що коїлося "в інтересах нації" (навіть фальсифікації та вбивства), було святим і не піддавалося сумнівам" [1].

В суспільно-політичній структурі наших посткомуністичних сусідів оформився помітний та виразно агресивний сегмент право-

радикальних, націонал-радикальних, націоналістичних, шовіністичних неурядових організацій (НО). До числа найбільш активних і потенційно загрозливих для національної безпеки України НО аналітики відносять: “Вспульноту Польську”, що координує діяльність низки інших НО – “Товариства увічнювання пам’яті жертв ОУН”, “Товариства шанувальників Львова та його східних окраїн”, “Унії демократичної”, “Волинської спільноти Армії Крайової”, “Товариства кресов’яків”, “Фонд допомоги полякам на сході” тощо. Основною настановою пропагандистської і політичної діяльності є “відновлення історичної справедливості” шляхом повернення Польщі “східних кресів” – земель Західної і Правобережної України, а то і до Полтавщини включно. На базі “Товариства кресов’яків” створено партію “Польське стронніцтво кресове” з ідеями повернення “втрачених” територій.

У Румунії до числа таких НО можна віднести “Міжнародну асоціацію” “За Бесарабію і Буковину”, “Союз буковинських румунів”, “Лігу-16”, “Герцаївський край”, партій “Штефан Великий”, “Янку Флдор”, “Румунія”, “Відродження”, низку “культурологічних” організацій. Всім їм притаманні гасла відновлення “Великої Румунії” в кордонах 1940 р. [6].

Практично всі зі згаданих НО широко звертаються до маніпуляції історичним й псевдоісторичними аргументами, мають своїх істориків-ідеологів. Взяти хоча б покійного професора Е. Пруса, який наполягав: якщо Польща не прагнутиме до повернення Східної Галичини, то взагалі розгубить свої землі (своїм ідеологом Е. Пруса вважала “Волинська спільнота АК”).

Від “гуманітарного” проникнення зарубіжні політичні кола переходять до творення прямих етнополітичних передумов до територіального реваншизму. Так, Румунія, що ефективно будує сучасну, мобільну армію у 90 тис. чоловік, використовує можливості національних спецслужб для творення своїх позицій у місцевих органах влади, забезпечує суттєвий вплив підконтрольних ЗМІ у відповідних регіонах України, де частка громадян, які неофіційно мають румунські паспорти, оцінюється у 30–50 %. За певними оцінками кількість громадян України, які бажають скористатися “картою поляка” (завуальованим приготуванням до подвійного громадянства), може сягнути 1 млн. осіб [2; 3; 10; 12].

Отже, “відмежування” від “радянської історії” доби Другої світової війни та доби післявоєнного врегулювання може бути ви-

користане радикальними силами сусідніх з Україною держав для піддання сумніву конфігурації західних кордонів України, адже ці території потрапили до складу УРСР саме завдяки міжнародним домовленостям СРСР, а не УРСР, і завдяки військово-політичним крокам СРСР, а не УРСР. Зокрема, Ялтинська конференція 1945 р. ухвалила постанову “Про Польщу”, що закріпила визнання великими державами приєднання Сх. Галичини до СРСР та УРСР; однак стороною, що домовлялася, виступав СРСР, як і в угоді з Чехословаччиною від 29 червня 1945 р. щодо передачі Закарпаття УРСР та СРСР.

Досвід останніх років свідчить, що навіть щирі наміри України проводити політику міжнаціонального примирення, визнання негативних нашарувань у відносинах з сусідами в минулому (а подекуди й одностороннє каяття) зовсім не гарантує нашій державі адекватного ідейно-історичного “роззробрення” та відмови від подвійних стандартів, інформаційно-психологічної агресивності з протилежної сторони.

Доцільно визнати, що чимала частка провини у явному програші в ідейно-історичній площині (яка, вочевидь, перетворилася на поле авангардних бойовищ довкола соборності України) лежить і на українській стороні. Інколи вражає некогерентність (внутрішня кричуща суперечливість) суджень осіб, у чиєму патріотизмі не доводиться сумніватися. Взяти хоча б відомого філософа й публіциста М. Мариновича. Гостро критикуючи події “золотого вересня” та наслідки радянсько-німецького пакту 1939 р., він одночасно заявляє: “ніхто в Галичині не ставить питання про повернення Польщі відібраних (курсив наш – Авт.) у неї територій” [15].

Однак чи всі поділятимуть за кордоном (особливо за наявності визначеного інтересу) таку “діалектичність” у поглядах на складні, а головне – внутрішньо неподільні на окремі складові події не такого вже далекого минулого? Хіба не закономірно очікувати ззовні пропозиції привести виключно негативне бачення того ж радянського періоду історії у “відповідність” до територіального статус-кво зразка 1939–1945 років?

Не додають стабільності інформаційній сфері і доволі прозорі натяки на територіальні претензії до сусідніх держав з боку українських націонал-радикалів приховані. Не можна не згадати і про культивування й пропаганду націонал-радикалами дещо завуальованих, але шкідливих для міжнародної обстановки та зовніш-

ньої політики України територіальних претензій до інших держав (доцільно нагадати, що їх відсутність такого роду претензій є обов'язковою для держав, які є членами європейських інтеграційних структур або плекають намір стати їх членами).

Характерні у цьому відношенні вислови й заклики пролунали, зокрема, на "віче" у Львові у День Соборності 22 січня 2011 р. Так, президент Благодійного фонду "Україна-Русь" Р.Новоженець публічно заявив: "Україна повинна прагнути до того, щоб повернути собі всі етнічні землі... У нас сьогодні немає Соборності, але ми повинні до цього прямувати". За словами радикального громадського діяча, Україна "недоотримала" до 60% українських етнічних земель, до яких він включив і Кубань, суміжні території Білорусі, російського Чорнозем'я, південно-східні регіони сучасної території Польщі. Думки Р.Новоженця одразу ж підтримав лідер УНА-УНСО Ю.Шухевич, який зазначив, що існуюча Соборність не повна, "ще далеко не всі українські землі ми зібрали до купи, тоді буде Соборність, коли ми зберемо ті українські землі, котрі ще перебувають за межами України..." [14].

Отже, пам'ять про Другу світову, Велику Вітчизняну війну й Перемогу залишатиметься важливою складовою історичної свідомості й самоідентифікації українського народу. Виявлена багатьма мільйонами мешканців України самопожертва, бойова й трудова звитяга слугуватимуть одним із важелів віри українського народу у сенс свого державницького буття, спроможність як повноцінно-го суб'єкта, без перебільшення, всесвітньо-історичного процесу.

Помітна участь українського народу у розгромі найстрашнішої за послідовністю й безжалісністю, антигуманною спрямованістю, агресивної сили, виступатиме фактором поваги до України як до члена того світового співтовариства, що значною мірою сформувалося завдяки перемозі над наці-фашизмом. Міжнародно-правові наслідки перемоги становлять легітимну основу кордонів, територіальної цілісності й міжнародного статусу України як суверенної держави. Поліфонія в оцінках конкретних подій і процесів 1939–1945 рр. не можуть перекреслити цього науково доведеного й об'єктивно існуючого фундаментального факту.

Шанування переможців є консолідуючим чинником сучасного українського суспільства, засобом недопущення непорозумінь між поколіннями громадян України як однієї з засад стабільності й безпеки. Ми не маємо права ставити під сумнів роль попередніх

поколінь, які військовими та трудовими зусиллями довели саме справедливий та глибоко вітчизняний характер тієї війни.

Виконуючи свою суспільнозначущу місію з вивчення подій Другої світової війни, історикам варто не забувати про відповідальність за можливі наслідки непрофесіоналізму або ідеологічної заангажованості.

До того ж ми врешті решт маємо тверезо відкинути наївне сподівання на те, що певні зовнішні інформаційні впливи у царині історії викликані чийось бажанням "просвітити" український народ, "донести до нього історичну правду", "забезпечити його право на свободу доступу до інформації" тощо.

Дослідники можуть застосовувати різні методики, однак жива тканина минулого України залишиться нерозривною, її події – невід'ємними, детермінованими, і жодна упередженість авторів не скасує суттєвості минулого, з впливами і наслідками якого жити сучасникам.

Варто розуміти, що поняття фізичного часу й часу соціального не тотожні. В соціальному часі наслідки війни і нині становлять складову буття Української держави та народу – і в плані забезпечення сприятливих умов для її суверенного, територіально-цілісного існування, міжнародного статусу, і з погляду доцільності перетворення пам'яті про перемогу у війні на чинник формування громадянської ідентичності, і як ресурс у загрозливих для спільного майбутнього конфронтаційних явищах.

Ми повинні розуміти, що ревізія статусу України саме як учасника здобуття перемоги над агресорами, котрі зухвало протиставили себе традиційним уявленням про добро й зло, усім визначеним Творцем базовим підвалинам існування роду людського неминуче призведе до регресу її суспільства й втрат того, що досягнуто колосальними зусиллями народу (і що звично, легковажно сприймається нами як таке, що існувало й збережеться без наших зусиль).

Україна визначилася з наріжними підвалинами моделі розвитку як демократичної, правової, соціальної держави, з гарантіями прав людини на свободу думки, слова, наукової й творчої діяльності. Сподіваємось, що і формування цілісної наукової картини її минулого в роки Другої світової і Великої Вітчизняної війни відбуватиметься відповідно до цієї парадигми цивілізаційного вибору – вибору самостійно й плідно творити власне майбутнє. У цьому, власне, і полягає глибинний зміст державної самостійності будь-якої країни.

Джерела та література:

1. Бибо И. Ницета духа малых восточно-европейских государств // ЭКО. – 1992. – № 4.
2. Григорьев В. Военно-политические игры // “2000”. – 2009. – 15 мая.
3. Донато Д. В преддверии “Романиа маре” // Oligarh.net. – 2009 – 8 сентября.
4. Закон України “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики”. 1 липня 2010 року, N 2411-VI.
5. Зарубежное военное обозрение. – 2008. – № 12. – С. 104.
6. Иванников И. Скрытая угроза-3: неправительственные организации // Секретные материалы. – 2009. – № 7. – С. 2 – 3.
7. Киссинджер Г. Дипломатия – М.: Ладомир, 1997. – С. 298, 302.
8. Лозунько С. Двойные стандарты в ущерб национальной безопасности // “2000”. – 2009. – 15 мая.
9. Пикуль В. С. Избранные произведения: В 4-х т. Т.1. – М.: Современник, 1988. – С.11.
10. Польский сейм: в 1939 году СССР совершил акт агрессии против Польши // Газета.ру. – 2009. – 23 сентября
11. Проект Стратегії національної безпеки України – “Україна у світі, що змінюється” // http://www.president.gov.ua/docs/Poslannya_sborka.pdf
12. Скрипов В. Речь не идет о Посполитой? // Эксперт. – 2005. – № 45.
13. Нарочницкая Н.А. Россия и русские в современном мире. – М.: Алгоритм, 2009. – С. 6, 16, 161.
14. Николаев А. Экстремизм – увлечение вредное и опасное для здоровья // “2000”. – 2011. – 28 января. – С. А7.
15. Филонова С. Беседы под зимней луной // Зеркало недели. – 2009. – 22 августа.
16. <http://www.patriarchia.ru/db/text/1156094.html>
17. <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/29/37267/>



ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО



Мар'яна Маркевич

КОЗАЦЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ СПАДЩИНІ ДМИТРА БАГАЛІЯ

Статтю присвячено дослідженню козацького літописання в історіографічній спадщині Дмитра Багалія. Співставлено студії вченого над літописами Самовидця, Граб'янки, Величка з історіографічними ідеями попередників і сучасних йому дослідників. Визначено місце Д. Багалія у розробці проблем, пов'язаних з дослідженням козацьких літописів.

Ключові слова: Д. Багалій, історіографія, козацькі літописи.

Статья посвящена исследованию казацкого летописания в историографическом наследии Дмитрия Багалія. Студии ученого над летописями Самовидца, Грабянки, Величка сопоставлены с историографическими идеями его предшественников и современных ему исследователей. Определено место ученого в разработке проблем, связанных с исследованием казацких летописей.

Ключевые слова: Д. Багалій, историография, казацкие летописи.

The article is dedicated to the research of the kossack's chronicles in the historiographical heritage of Dmytro Bahaliy. The studies of the scientist are compared to the chronicles of Velychko, Grabyanka, Samovydet's with the historiographic ideas of Dmytro Bahaliy's predecessors and contemporaries. Besides the significance of the scientist in the development of problems connected to the study of the kossack's chronicles is determined.

Key words: Dmytro Bahaliy, historiography, kossack's chronicles.

Одним з актуальних напрямів розвитку сучасної історичної науки є всебічне дослідження творчого доробку українських учених в аспекті вивчення різних періодів вітчизняної історіогра-

фії. І тут одне з чільних місць належить учневі Володимира Антоновича, видатному історику та громадському діячеві Дмитру Багалію, адже його історіографічна модель охоплює майже весь період українського історіописання. Вагоме місце в студіях науковця посідає доба козацького літописання. Зазначимо, що такі дослідницькі акценти вченого були суголосі з тогочасними наукознавчими тенденціями. Так, наприкінці XIX – на початку XX ст. спостерігалось загальне пожвавлення та зростання наукового інтересу до проблем дослідження творчості козацьких літописців, про що свідчили студії М. Грушевського, Д. Дорошенка, О. Оглоблина, М. Петровського та інших істориків. Метою нашої статі є осмислити козацькі літописи через рецептивну призму Д. Багалія. Це дозволить не лише реконструювати малознану та важливу сторінку вітчизняної історіографії, але й глибше зрозуміти провідні тенденції поступу наукового знання кінця XIX – першої третини XX ст. Важливість вивчення цієї проблеми актуалізується також її практичною нерозробленістю в науковій літературі. Скажімо, у багалієзнавчих студіях В. Дорошенка, О. Оглоблина, В. Кравченка, Г. Старікова та інших дослідників окреслена проблема розглядається лише епізодично.

Розпочинаючи вивчення історичної думки козацької доби, дослідник передовсім зосереджується на з'ясуванні передумов, що сприяли появі козацького літописання. Цитуючи Ореста Левицького, Д. Багалій писав, що це була доба, коли всі сили українського народу були кинуті на рішучу боротьбу за його існування. Її апогеєм стала визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького. Такі часи, висновує вчений, певна річ, породжують у кожному суспільстві інтенсивну літературну діяльність. Тим більше, зазначав науковець, цього слід було очікувати в Україні, де релігійна боротьба після унії покликала до життя багату релігійно-полемічну літературу. Швидка зміна подій у політичному й релігійному житті України в часи Хмельниччини, своєю чергою, збагатила історичні твори українського письменства. Д. Багалій зазначав, що уривки з численних невеликих за обсягом історико-поетичних творів збереглися в літописах Величка і Граб'янки.

Першорядну роль з-поміж козацьких літописів учений відводить "Літопису Самовидця", який він датує вісімнадцятим століттям. Вірний своєму дослідницькому методу, Д. Багалій наводить коротку історію вивчення пам'ятки. Науковець зазначає, що

перше видання “Літопису Самовидця” здійснив О. Бодянський в “Чтениях Московського общества” під заголовком “Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях бывших в Малой России и его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года”. Дослідник аналізує передмову П. Куліша до цього видання, визнає слушними його зауваження щодо вступної частини пам’ятки, запозиченої з якогось іншого українського літопису. Висловлюючи подяку О. Бодянському за численні видання давніх українських пам’яток, Д. Багалій зауважує зроблені видавцем помилки. Згодом, вказує науковець, літопис був перевиданий Київською археографічною комісією й супроводжувався джерелознавчою розвідкою О. Левицького, яку Д. Багалій вважав орієнтиром для майбутніх досліджень про козацькі літописи. Зазначимо, що О. Левицький, зробивши спробу реконструювати справжній текст літопису, довів, що події до 1648 р. та після є пізнішими вставками [11, с. 13]. Його висновки були прийняті як сучасниками, зокрема В. Іконниковим [13, с. 1562], В. Антоновичем [1, с. 51], Д. Дорошенком [12, с. 24], С. Єфремовим [15, с. 207], і радянськими істориками 20-х років, наприклад М. Петровським [23, с. 22], так і пізнішими дослідниками [16, с. 115]. Д. Багалій вказував, що саме О. Левицький першим відкинув вступ до літопису, надрукований О. Бодянським. Згодом, зазначає дослідник, М. Максимович висловив помилкове твердження, що вступна частина була запозичена Самовидцем у Граб’янки. Учений погодився з висновками О. Левицького, що вступна і кінцева частини літопису були скомпільовані з “Краткого описания Малороссии”. Д. Багалій вважав, що текст пам’ятки скорочувався переписувачами, тому списки науковець поділяв на нові й скорочені. Відтак дослідник висновує, що текст “Літопису Самовидця”, виданий Тимчасовою комісією, є найближчим до оригіналу.

Реконструюючи структуру літопису, учений виокремлює дві частини. Перша охоплює шість сторінок тексту, має характер більш-менш систематичного оповідання про тогочасні події. На його думку, це “швидше історія, як літопис, і автор дуже дбало, пильно її обробив на підставі тих джерел, що були у нього в руках” [2, с. 128]. Дослідник зазначав, що події в цій частині викладені систематично, за розділами. Звернув увагу Д. Багалій і на помилки літописця, який розповідає “не про те, що сам бачив, а про те, що з своїх джерел вичитав” [2, с. 128]. Історик наголошував, що

першу частину пам’ятки склав не очевидець, а написана вона на підставі джерел та розповідей сучасників. Дослідник припускав, що свій твір Самовидець почав редагувати не раніше 1672 року. Друга частина, вказував науковець, за характером викладу відомостей більше нагадує літопис, де “поруч поважних подій ідуть дрібніші, записані, очевидячки, у той момент, коли вони відбувалися” [2, с. 129].

Досліджуючи авторство пам’ятки, Д. Багалій зазначав: “Не маємо жаднісінських окремих відомостей про автора літопису і їх треба здобувати, критично розглядаючи сам текст літопису” [2, с. 130]. Учений припускав, що Самовидець належав до освічених людей, тобто представників духовенства, міщан, православних шляхтичів або заможних козаків. Згодом, ретельно простудіювавши текст літопису, науковець відкидає гіпотезу про духовне, міщанське чи шляхетське походження автора. Насамкінець Д. Багалій доходить висновку, що літописець був представником козацької старшини. Очевидно, Самовидець обіймав посаду писаря при військовій канцелярії, що давало йому змогу користуватися офіційними документами. Учений зазначав, що в тогочасній історіографії висловлювалося припущення щодо авторства Романа Ракушки-Романовського.

Зазначимо, що пошуки творця “Літопису Самовидця” ведуться з часу його публікації О. Бодяньським. М. Максимович вважав, що твір належав перу козака [22, с. 398, 459, 462, 465], П. Куліш – ченця [21, с. 10]. Російський історик Г. Карпов вказував на авторство міщанина або представника духовенства [17, с. 233]. М. Костомаров висунув гіпотезу щодо авторства Федора Коробки [18, с. 381–382]. О. Левицький спочатку вважав його шляхтичем, але згодом писав про “цілком безплідну справу викрити цей таємний анонім” [11, с. 20]. Думки про шляхетське походження автора підтримували В. Антонович [1, с. 51] і Д. Дорошенко [12, с. 24]. 1925 року В. Романовський доводить, що автором літопису був генеральний підскарбій Роман Ракушка-Романовський, який згодом став Стародубським священиком [25, с. 60–73]. Цю гіпотезу підтримав і М. Грушевський [9, с. 96]. Знайшла вона схвалення й у сучасній історичній науці [3, с. 151–154; 16, с. 114].

Зазначимо, що Д. Багалій з’ясував і місце написання твору. Передовсім він звернувся до історіографії питання. Так, О. Бодяньський та М. Максимович вважали, що літописець був родом з Правобережжя, де й написав свій твір. В. Іконников та О. Левицький

також припускали, що автор був родом із Правобережжя, але свій літопис склав на Лівобережжі, у Стародубі. Д. Багалій солідаризувався з думками цих дослідників.

Студіюючи “Літопис Самовидця”, учений торкнувся й суперечки, що точилася між науковцями з наступного питання: свідком чи учасником описаних подій був літописець, що саме він почерпнув з усних переказів чи діаріушів інших козаків. Дослідник не погоджувався з О. Левицьким, який в оповіданнях про Конотопське диво 1652 р. та про облогу Смоленська 1654 р. бачив очевидця подій. Першим свідченням присутності Самовидця, вважав Д. Багалій, був похорон О. Золотаренка. Дискутував науковець зі своїм колегою з приводу особистої присутності літописця при облозі Риги, на Чигиринській раді, поході на Білу Церкву тощо. Скрупульозно дослідивши текст літопису, дослідник припустив, що, не беручи участі у походах і дипломатичних місіях, Самовидець міг користуватися щоденниками котрогось з його учасників. Український історик Петровський висунув гіпотезу, що єдиним джерелом, яким користувався автор, були його особисті спогади [24, с. 74]. І в тогочасній, і в сучасній історичній науці переважає думка, згідно з якою пам’ятка створювалася протягом тривалого часу на основі щоденників, документальних джерел, народних переказів і власних спостережень автора.

Оцінював учений і погляди літописця на описувані ним політичні й соціальні події. Негативні нотки в його розповідях про козацьку сваволю науковець пояснював традиційністю поглядів Самовидця на козацьку верхівку. Зазначимо, що аналогічно проаналізував світогляд автора літопису і М. Грушевський. Д. Багалій вважав Самовидця монархістом, який не уявляв, що Україна може бути незалежною від Польщі, від Москви й взагалі від будь-якої іншої держави. Про монархічні цінності автора пишуть і сучасні науковці [14, с. 549]. Учений зазначав, що літописець не висловлює своїх поглядів на внутрішні справи України, але не через свою неосвіченість (адже він давав оцінку закордонним подіям, що вимагало більшого хисту), чи, як вважав О. Левицький, через те, що автор не цікавився ними. Д. Багалій висновує, що Самовидець зумисне ухиляється від висловлення своєї думки. Дослідник пояснював це двома причинами: по-перше, автор хотів бути передусім літописцем, а не істориком, по-друге, над ним тяжіла жорстка цензура того часу.

Отже, Д.Багалій вказував, що в історичній науці встановлено одноголосний позитивний погляд щодо “Літопису Самовидця” як на першорядне джерело серед усіх козацьких літописів. Д. Багалій приєднався до П. Куліша, О. Левицького, російського ученого Г. Карпова, які вважали пам’ятку найбільш об’єктивним джерелом з історії Хмельниччини. Але із цим твердженням не погоджувався М. Грушевський, бо, на його думку, тогочасні дослідження довели другорядність твору як історичного джерела [26, с. 179]. У сучасній історичній науці домінує уявлення, згідно з яким літопис є однією з найвидатніших історіографічних пам’яток і одним з надійовіших історичних джерел XVII ст. [11, с. 4; 19, с. 96]. Наприклад, цієї думки дотримується А. Бовгиря, який зазначає, що пам’ятка є цінною з огляду на авторську рецепцію історичних подій, а також в окремих випадках як історичне джерело [3, с. 148].

Зазначимо, що студії Д. Багалія над “Літописом Самовидця” ґрунтуються здебільшого на дослідженнях О. Левицького. Та все ж варто наголосити на деяких оригінальних висновках ученого, які стосуються авторства твору. Цікавими також є його припущення, що Самовидець керувався цензурними міркуваннями, приховуючи своє ім’я.

Не оминув увагою Д. Багалій твір гадяцького судді, а пізніше полковника Григорія Граб’янки “Дійствія презильной і от начала поляків крвавой небывалой брани...”. Учений досліджував час створення пам’ятки, історію видань, структуру, джерельну базу, торкався питання атрибуції, вивчав життєвий шлях автора, його світогляд, ставлення до історичних діячів та подій. Передусім науковець зупинився на проблемі датування твору. Д. Багалій вважав, що пам’ятка була створена у XVIII ст. З цього приводу він дискутував з М. Максимовичем, який датував “Дійствія” XVII ст.

Приймаючи усталену в тогочасній історичній літературі думку щодо авторства Граб’янки (М. Максимович [22, с. 217], В. Іконников [13, с. 1572–1576], В. Антонович [1, с. 55], С. Єфремов [15, с. 208], Д. Дорошенко [12, с. 29] тощо), Д. Багалій вказував, що “Дійствія” вперше видав Ф. Туманський за анонімним списком. Дослідник наголошував, що цей твір використовували як джерело для своїх праць О. Рігельман, І. Срезневський, М. Маркевич без означення імені автора. Ця пам’ятка була найпопулярнішим історичним твором того часу. Науковець зазначає, що на початку XX ст. було відомо про існування майже двадцяти списків

пам'ятки. Зауважимо, що на сьогодні їх виявлено понад п'ятдесят, більшість з яких анонімі. Д. Багалій наголошував, що лише з часу видання літопису Київською тимчасовою комісією в 1854 р. почало фігурувати ім'я Граб'янки. Дослідник вказував, що гіпотеза про авторство гадяцького полковника спочатку була піддана О. Лазаревським сумнівам, який вважав її “наслідком самісінького міркування Полетики, або переказу, що він міг почути” [3, с. 76–77]. Згодом О. Лазаревський змінює свою думку, визнаючи Граб'янку автором літопису. Зазначимо, що сумніви щодо належності твору перу гадяцького полковника висловили сучасники Д. Багалія М. Грушевський та С. Наріжний [3, с. 77]. Як бачимо, велика кількість списків пам'ятки, серед яких лише деякі означені іменем імовірного творця Григорія Граб'янки, суттєво вплинула на її атрибуцію. У сучасній історичній науці, як зазначає А. Бовгиря, ця проблема залишилась практично поза увагою дослідників. Авторство гадяцького полковника або беззастережно приймається як аксіома, або ж робляться спроби обґрунтувати його на основі інших тверджень [3, с. 79].

Розглядав Д. Багалій і архітектоніку пам'ятки. Він зазначав, що літопис починається “объявлением к читателю”, де пояснюються мотиви написання твору. Учений вважав цікавим той факт, що автор називає свою працю історією. Загалом, науковець бачив у Граб'янці більшою мірою літописця, аніж історика. З цього приводу він дискутував з невідомим автором рецензії, надрукованої в “Журнале Министерства Народного Просвещения”: “Малоросійська історія не має літописів у тому розумінні, як має їх історія російська”, – цитував думки автора Д. Багалій. Він застерігав: якщо погодитися з рецензентом, то тоді і “Повість минулих літ” потрібно називати історією, а не літописом.

Звертаючись до змісту пам'ятки, дослідник писав, що Граб'янчин літопис охоплює історію України від найдавніших часів до 1709 р. Головним сюжетом пам'ятки, зазначав науковець, є Хмельниччина, утім, багато місця відведено більш раннім подіям. Досліджуючи етногенетичні пошуки автора, Д. Багалій називав “простісінькою вигадкою” його скито-алано-хозарську концепцію. Науковець зазначав, що до 1664 р. літопис поділяється на окремі оповідання, з 1664–1698 рр. поряд з ними йдуть щорічні літописні звістки, період 1698–1709 рр. репрезентовано доволі коротко, автор здебільшого обмежується літописною формою викла-

ду. Учений, як і його вчитель В. Антонович [1, с. 56] та більшість його колег, зокрема, М. Грушевський [4, с. 88], а також сучасні історики [14, с. 549], вказував на літературність образів "Дійствій".

Д. Багалій аналізував і світогляд автора пам'ятки крізь призму його оцінки історичних діячів України та Росії. Дослідник вказував на неприязнь літописця до польських панів-поміщиків та "жидів-посесорів". Характеризуючи ставлення автора до північного сусіда, науковець наголошував, що "в нього взагалі нема ворожнечі до Москви, а він тільки отверто оповідає про те, що визнавав за шкідливе для України" [2, с. 154]. Учений зазначає: що сповідуючи автономістські погляди, літописець все ж з великою пошаною ставиться до російських імператорів та польського короля Владислава.

Інша важлива проблема, якої торкався дослідник, стосується джерельної бази пам'ятки. Д. Багалій надзвичайно значущо вважав вказівку автора, де підкреслювалося, що твір написаний на основі джерел, зазначених у передмові. На перше місце Граб'янка ставив "діаріуш наших воинов в обозе писаний". Цей твір нагадував досліднику "діаріуш С. Зорки", яким користувався Величко для зображення подій Визвольної війни Б. Хмельницького. Д. Багалій робить припущення, що автор "Дійствій" також ним користувався, оскільки посилається не на декілька діаріушів, а лише на один. Ним і був, на думку вченого, діаріуш Зорки. Під іншим своїм джерелом – "літописцями з духовних і мирян" – автор, вказує дослідник, розумів "степення" книги, Четы Мінеї, Синописис І. Гізеля, оповідання польських і німецьких літописців-істориків – М. Стрийковського, В. Коховського, С. Пуфендорфа, С. Твардовського. До джерельної бази історик додає й офіційні документи та спогади очевидців. На підставі свідчень останніх, вважав науковець, автор склав оповідання про будівництво Кодака, польське посольство до Білої Церкви, останню раду Б. Хмельницького, його смерть та похорон. Д. Багалій припускає, що на основі свідчень очевидців Граб'янка, за зразками античної історіографії, склав і літературно обробив промови, які є у його творі (скажімо, розмова Хмельницького з кримським ханом), тому їх не можна вважати достовірним історичним матеріалом. Дослідник наголошував, що не варто звинувачувати автора пам'ятки у фальсифікації, оскільки він "бажав був дати правдиву історію або літописа свого народу, сам був правдолюбець і залежав у здійсненні свого бажання тільки од своїх джерел" [2, с. 149].

Розглядаючи погляди, що висловлювалися в тогочасній науці, Д. Багалій вказував на помилки М. Максимовича, зокрема його твердження, що початок літопису Граб'янки був джерелом для вступної частини літопису Самовидця. Науковець не погоджувався також із Г. Карповим, який вважав, що літописець перекручує звістки, запозичені в Самовидця. Тут Д. Багалій захищав літописця: “Граб'янка не псував тих джерел, з яких користувався, він тільки зводить їх до купи, зшиває і вибирає, коли вони протилежні, те, що йому за певне здається, не покладаючись навіть тут на свій суб'єктивний смак” [2, с. 158].

Як бачимо, літопису Гряб'янки дослідник приділив значно менше уваги, ніж іншим козацьким літописам. Та все ж, вірний своєму дослідницькому методу, він намагався різноаспектно проаналізувати цю історичну пам'ятку, заторкнувши найважливіші питання, які стосуються її атрибуції, джерельної бази та структури.

Не менш цінність, на думку Д. Багалія, має й інша історіографічна пам'ятка тієї доби – “Сказание о войне козацкой с поляками...” Самійла Величка. Як “надто цікаву” характеризує вчений передмову Величка до “чтельника”, яка пояснює його історико-світоглядні завдання. Величко, вказує дослідник, хотів змалювати правдиву історію козаччини у своєму творі, дізнатися, що саме призвело до занепаду Правобережжя. У передмові науковець зауважує велику скорботу автора над Україною, яка перетворилася із землі обітованої в мертву пустелю. На думку історика, Величко сумує, згадуючи важке становище церкви, та порівнює Правобережну Україну із гріховним Вавилоном. Тут, вказує Д. Багалій, проступає релігійна ідеологія Величка, яка, втім, не є для нього домінантною, оскільки у творі переважають політично-національні мотиви.

Структурно дослідник поділяв пам'ятку на дві частини. Першу, яка охоплює події до 1690 р., літописець, імовірно, склав на підставі джерел, додавши дещо зі своїх дитячих спогадів. Другу, яка написана сучасником або й очевидцем подій, науковець спочатку датував 1690–1700 рр., але згодом припустив, що літопис завершується не 1700 р., а значно пізніше, можливо, 1720 р. На підтвердження своїх думок Д. Багалій висуває такі аргументи: 1) в титулі стоїть дата 1720 р.; 2) у другому томі зберігся реєстр подій до 1723 р.; 3) у 3-му томі автор згадує про події 1700–1720 рр.; 4) у тексті є обіцянка автора розповісти про нещастя, яке з ним сталося 1709 року.

Досліджуючи джерельну базу твору, Д. Багалій передовсім студіює друковану й рукописну літературу, на яку покликався автор, пишучи свій твір. Учений вказував, що в огляді джерел Величко називає "Громадянську війну" С. Твардовського та російський переклад книги С. Пуфендорфа "Введение в историю европейскую". Крім того, він знайомий з хроніками А. Гваньїні і М. Кромера, користувався "Синописом" і книгами І. Галятовського "Скарбниця" та "Костел західний", згадує праці Д. Туптала, перераховує твори Л. Барановича. Дослідник, як і М. Грушевський [5, с. 206], наголошував на пріоритетності для літописця творів польських хроністів.

Як указував Д. Багалій, перший том літопису Величко писав виключно на підставі джерел, серед них – діаріуш Зорки. На думку вченого, свідчення літописця про легендарного писаря мають неабияку вагу. Дослідник зазначав: якщо визнати розповідь про прибуття Б. Хмельницького на Запоріжжя, коли гетьман серед писарів згадує Зорку, за недостовірну, тоді й самого Величка потрібно, за його словами, "визнати дурисвітом". Учений наголошує: "Хіба-ж можна на нього це подумати, коли він сам повинивсь, що хтів тільки одного – дошукатися правди у своїх джерелах" [2, с. 166]. Д. Багалій вважав, що Величкові не було жодної потреби вигадувати Зорку. Учений нагадував, яку велику вагу надавав цінностям християнської моралі автор. Дослідник висновує, що Величко скоротив Зорчин діаріуш, бо не мав ані можливості, ані часу переписати його повністю, навіть розуміючи важливість цього джерела. Науковець припустив, що автор зумисне не визнавав, що саме запозичив з діаріуша, бо вважав себе літописцем, а не істориком. Він зазначав, що Величко чи не любив, чи не хотів, чи не вмів складати своє оповідання на підставі джерел, а переписував до літопису ті документи, які знаходив. Крім того, додає Д. Багалій, тодішні історики не мали звички ретельно вказувати на свої джерела. Через це, вважав учений, Величко й не подає імен інших козацьких літописців, з чиїх реєстрів він брав відомості.

До речі, дискусії, що велися довкола легендарного Зорки, не припиняються й донині. Ще 1873 р. існування щоденника Зорки відкинув російський історик Г. Карпов [17, с. 241–258]. Скептично поставилися до нього В. Іконников [13, с. 1584–1597], М. Грушевський [6, с. 752–754; 7, с. 1476–1477], М. Петровський [23, с. 161–204]. Д. Багалій навпаки, підтримав гіпотезу М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича та інших дослідників, які обстоювали реальність твору [20, с. 13].

Зовсім іншою була справа з літературними орієнтирами літописця. На думку вченого, посилення автора на відомі твори мало б викликати ще більшу пошану до його праці. Д. Багалій писав, що Величко – історик, але історик свого часу, через це й не відповідає тим вимогам, які ставляться перед сучасними науковцями. Через перенасиченість твору актами, грамотами, листами читачеві часом важко стежити за авторською оповіддю. На працю Величка, вказував дослідник, мали вплив, з одного боку, освіта, адже він навчався в Київській духовній академії, де панували схоластика і красномовство; з іншого – тогочасне польське письменство.

Величка часто звинувачували у фальшуванні документів. Наполегливо захищаючи літописця від закидів у фальсифікації, Д. Багалій вступає в полеміку з Г. Карповим, який називав твір Величка мемуарами, які потребують суворої критики щодо хронології, певності фактів та їх причинного зв'язку одне з одним. Російський учений вважав, що Величко не тільки прикрашав оповідь, а й розповідав про неіснуючі події. На доказ цього звинувачення, вказував Д.Багалій, Г.Карпов посилається лише на один приклад Великової помилки – звістку літописця, що Хмельницький убив Чаплинського. На захист Величка Д. Багалій пише: “Нехай так – нехай тут була Величкова помилка про забивство Чаплинського, нехай навіть Величко справді од себе додав кінець, дарма що цього Г. Карпов не доводить, та й не можна цього довести, бо ми не знаємо джерела, з якого користувався тут Величко”. Висловивши нічим не підтверджену гіпотезу, зазначає дослідник, що Самійло Зорка – це літописець Самовидець, російський учений доходить ще одного необгрунтованого висновку. А саме: оскільки в Літописі Самовидця немає офіційних документів, а вони з'являються у Величка, – то вони вигадані. Інший український дослідник, О. Лазаревський, вважав, що Величко вигадував документи із патріотичних міркувань [10, с. 418]. Український історик М. Петровський також вважав фальсифікатом всі документи з першого тому Величка, називаючи їх витвором самого літописця, які потрібні були йому, щоб оживити літопис і приховати за ними власні погляди [23, с. 189–204]. Такі висновки названих учених нівелюють значення Літопису Величка як історичного джерела. Проте інші дослідники, серед яких були Д. Багалій і його колега П. Клепацький, захищали козацького літописця від нападів критики [23, с. 168; 26, с. 16].

Зазначимо, що в середовищі сучасних учених також виникало питання – як міг такий прискіпливий дослідник, який у передмові до своєї праці вказував, що намагався дати правдиву історію, свідомо фальсифікувати історичні документи? Відповідь на нього спробував дати В. Шевчук. Зіставивши оригінальні документи з тими, що їх вмістив у своїй праці козацький літописець, В. Шевчук дійшов висновку, що С. Величко знав про наявність цих документів. Літописець береться реконструювати документи, складаючи їх від себе, але зберігаючи зміст. “Тому не можна вважати ці листи фальсифікатами у повному розумінні цього слова, а слід назвати їх своєрідними літературними обробками, можна додати ще – риторичними обробками фактів, які С. Величко мав і вважав за правдиві”, – пише В. Шевчук [27, с. 16–17].

Незважаючи на всі звинувачення на адресу козацького літописця, Д. Багалій вказував, що оповідання Величка мають найбільшу джерельну вартість серед інших козацьких літописців. Такої ж думки дотримувалися і його учитель В. Антонович [1, с. 52], а також молодші сучасники – М. Грушевський [8, с. 233] та Д. Дорошенко [12, с. 24–28]. Вказують на цей факт і дослідники нашого часу, зокрема В. Шевчук [27, с. 5–22] та П. Сас [14, с. 551–564].

Як бачимо, серед усіх козацьких літописців дослідник найбільше уваги приділив саме Самійлу Величку. Досліджуючи літопис, учений відійшов від традиційної описовості у викладенні матеріалу. У студіях над пам’яткою зауважуємо жваві дискусії науковця з іншими дослідниками. Зазначимо, що окремі застереження Д. Багалія щодо рівня достовірності джерела не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Підсумовуючи наш огляд відзначимо, що розглянуті студії Д. Багалія є важливою віхою у вивченні вітчизняної історичної думки кінця XVII – XVIII століть. Вони цілком гармонійно вписалися у тогочасну дослідницьку традицію. Підкреслимо, що формування суспільних поглядів та наукових інтересів Д. Багалія відбувалося під впливом його вчителів В. Антоновича та В. Іконникова. Як суворий документаліст, він вважав першорядним завданням критичне вивчення джерел та наукової літератури. Така методологія простежується в техніці викладу матеріалу та архітектоніці історичних праць Д. Багалія. Кожне своє дослідження він починає з характеристики та систематизації літератури, критичної перевірки джерел. Останні вчений розглядав з погляду достовірності та по-

вноти наявної в них історичної інформації. Неабиякою заслугою ученого є те, що він зібрав та систематизував науковий доробок попередників: він часто цитує О. Лазаревського, В. Антоновича, О. Левицького, В. Іконнікова та інших істориків другої половини XIX – першої третини XX ст. Заслужують на увагу оригінальні висновки Д.Багалія, які стосуються авторства літопису Самовидця, а також його зауваги навколо полеміки щодо джерельної бази літопису Величка. У підсумку це дозволяє стверджувати, що висновки вченого не втратили актуальності й до сьогодні. Хоча методика його досліджень не завжди досконала, а в деяких випадках і дещо застаріла, однак вона загалом відповідала тогочасному рівню розвитку історичної науки. Звісно, не всі погляди дослідника, особливо ті, що були спотворені радянською ідеологією, зберегли свою наукову вартість – це природно, зважаючи на час, що віддаляє нас від нього. Та все ж варто визнати, що за обсягом і докладністю його дослідження перевершували наявні в той час праці з української історіографії.

Джерела та література:

1. Антонович В. Лекції з джерелознавства / Володимир Антонович // Лекції з джерелознавства. Ред. Микола Ковальський. – Острог; Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, Національний університет “Острозька академія”, 2003. – 382 с.
2. Багалій Д.І. Нарис української історіографії. Джерелознавство. Літописи. / Дмитро Багалій // Вибрані праці: У 6 т. Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України; Упорядкув., вступ. ст., комент. В.В. Кравченко; Редкол.: В.В. Кравченко (голов. ред.) та ін. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 29–201.
3. Бовгіря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст./ Андрій Бовгіря. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 304 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.7. – 628 с.
5. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.8. – 856 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.9. – Ч.1. – 896 с.
7. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1997. – Т.9. – Ч.2. – 870 с.
8. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1998. – Т.10. – 393 с.
9. Грушевський М. Самовидець Руїни та його пізніші відображен-

ня (Переклав Я. І. Дзира) / Михайло Грушевський // УІ. – 1991/1992. – № 3–4 / 1–4. – С. 85–115.

10. Дзира.І.Я. Українські літописи в науковій спадщині Олександра Лазаревського / Іван Дзира // Проблеми історії України XIX – XX ст. – Випуск XVI. – К.: Ін-т історії України НАН України. – 2009. – С 416–429.

11. Дзира Я.І. Вступ / Ярослав Дзира // Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка. – 1971. – С. 9–42.

12. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії / Дмитро Дорошенко. – К.: Українознавство, 1996. – 257 с.

13. Иконников В. Опыт русской историографии / Владимир Иконников. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – III, – 1057 – 1955, IX, 113, XXXIII – XLIX, XI с.

14. Історія української культури у п'яти томах – К.: Наукова думка, 2001. – Т.3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – 1246 с.

15. Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Єфремов. – К., 1995. – 688 с.

16. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Ярослав Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.

17. Карпов Г. Начало исторической деятельности Б. Хмельницкого / Геннадий Карпов. – М., 1873. – 260 с.

18. Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Кн. VI. / Николай Костомаров. – СПб., 1905. – 816 с.

19. Коцур В.П. Історіографія історії України: Курс лекцій / Віктор Коцур, Анатолій Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.

20. Кравченко В. Передмова / Володимир Кравченко // Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 5–28.

21. Письма П.А. Кулиша к А.Ф. Кистяковському // Киевская старина. – 1902. – №4. – С. 6 – 24.

22. Максимович М. Собрание сочинений / Михаил Максимович. – Т. 1. – Отдел исторический. – К., 1876. – 848 с.

23. Петровський М. Псевдо-діяріуш Самійла Зорки / Микола Петровський // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XVII. – С. 161–204.

24. Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть (Досліді над Літописом Самовидця) / Микола Петровський. – Харків, 1930. – 454 с.

25. Романовський В. Хто був "Самовидець"? / Віктор Романовський // Україна. – 1925. - №5. – С. 60–73.

26. Тельвак В. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії / Віталій Тельвак, Вікторія Тельвак. – К.; Дрогобич, 2005. – 334 с.

27. Шевчук В. Самійло Величко та його літопис / Шевчук Валерій // Величко С.В. Літопис. Т.1. – К.: Дніпро, 1991. – С. 5–22.

Інна Савчук

ХМЕЛЬНИЧЧИНА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ “УКРАЇНА”

У статті проаналізовано проблематику досліджень з історії національно-визвольної революції середини XVII ст. і козацької держави часів Богдана Хмельницького, представлених на сторінках журналу “Україна”. Висвітлено основні проблемні питання вивчення цієї епохи авторами часопису. З’ясовано актуальність порушених в “Україні” публікацій у сучасній історичній науці.

Ключові слова: національно-визвольна революція, козацька Україна, гетьман, українсько-московський договір.

В статтє проанализировано проблематику исследованний по истории национально-освободительной революции середины XVII в. и казацкого государства времен Богдана Хмельницкого, представленных на страницах журнала “Украина”. Освещены основные проблемные вопросы изучения этой эпохи авторами журнала. Выяснена актуальность изложенных в “Украине” публикаций в свете достигенной современной исторической науки.

Ключевые слова: национально-освободительная революция, казацкая Украина, гетьман, украинско-московский договор.

The problems of investigation of the historic national-liberation revolution of the XVII th. century and Cossack state under the ruling of Bohdan Khmelnytskyi are analyzed on the pages of the magazine “Ukraine”. Basic problematic questions of this epoch were enlightened by the author of this magazine. Actuality of the publication which came out in Ukraine in the contemporary historical science is solved.

Keywords: the national-liberation revolution, Cossack Ukraine, hetman, ukrainian-moskow treaty.

В перші десятиліття XX ст. на українських землях спостерігається значне поживавлення громадсько-політичного та науково-

культурного життя. Воно було викликане як лібералізацією національного законодавства елітами пануючих імперій, так і загальним усвідомленням у середовищі української інтелігенції значущості розбудови наукової складової культурного життя нації під впливом поширення на східнослов'янських землях провідних західноєвропейських філософських ідей. Наслідком цих процесів стало заснування освітніх та наукових товариств, поява численних українознавчих часописів [11, с. 3]. Вагоме місце серед українознавчих періодичних видань того часу посідав журнал "Україна". Створений як орган УНТ, у 1924 р. він став провідною науковою трибуною історичної секції ВУАН, відіграючи важливе значення у формуванні української історіографічної традиції. Чільне місце на сторінках цього видання відводилося проблемам козацької історії. На шпальтах часопису дослідники всебічно висвітлювали стрижневі дискусійні питання тієї епохи. Особлива увага авторів "України" була прикута до питань національно-визвольної революції українського народу під проводом Богдана Хмельницького, утворення козацької держави, а також проблем внутрішньої та зовнішньої політики гетьманської влади. Актуальність заявленої теми дослідження зумовлена необхідністю узагальнити стан дискусій над згадуваною проблематикою крізь призму публікацій на сторінках видання. З огляду на сказане, мета роботи полягає у висвітленні ключових питань періоду Хмельниччини, порушених авторами журналу.

Проблема національно-визвольної революції, і як наслідок утворення у середині XVII ст. держави Військо Запорозьке, була й надалі залишається однією із найбільш дискусійних у вітчизняній гуманістиці. Історія Гетьманської України середини XVII ст. протягом тривалого часу є однією з провідних тем наукових досліджень, яка потребує об'єктивного критичного підходу. Зазначимо, що період Хмельниччини, будучи важливим явищем вітчизняної минувшини, ознаменував собою відродження державницьких традицій на землях України, що пояснює інтерес українських інтелектуалів, втім і авторів журналу, до вказаної проблематики в часи боротьби за створення української держави протягом перших десятиліть XX ст.

Важливим аспектом дослідження національно-визвольної боротьби проти Речі Посполитої було з'ясування рушійних сил революції. У цьому ключі цікавою є стаття українського історика Ореста Левицького, надрукована на шпальтах "України". Його праця була

присвячена проблемі участі православної шляхти у революційних подіях середини XVII ст. поряд із козацькими формуваннями, міщанами та селянськими масами [10, с. 21]. На прикладі православного шляхтича Прокопа Верещаки, київський академік окреслив позиції тих представників шляхетського стану, що були на боці польської корони та визначив основні причини їх пропольської орієнтації [10, с. 31]. Зазначимо, що розвідка О.Левицького була вагомим вкладом у дослідження малознаної проблеми участі православної шляхти у національно-визвольній революції середини XVII ст.

Своєрідним продовженням згаданої теми на сторінках видання була студія Михайла Грушевського. Зазначимо, що козакознавча проблематика традиційно перебувала у центрі наукових зацікавлень дослідника. У першій третині XX ст. інтерес вченого до названої проблеми значно зріс, що було пов'язано зі створенням козацьких томів його великої "Історії". Цікавою та оригінальною за тематикою є стаття М.Грушевського, в якій проаналізовано причини та наслідки розселення українців за московською границею напередодні Хмельниччини. Оцінюючи значення цього колонізаційного руху, вчений звернув увагу на його позитивний характер для української історії – утворення значних кадрів військової людності, що брала участь у повстанні Б.Хмельницького [5, с. 20]. Втім, український історик називав і негативну сторону цього процесу, яка полягала в тому, що після невдач революції середини XVII ст. розчарована частина українського населення замість того, щоб продовжити боротьбу, воліла залишити українські території під владою Польщі і йшла на Схід вже второваними шляхами. За словами автора, процес розселення українців у першій третині XVII ст. на східних кордонах Речі Посполитої ще не здобув відповідної оцінки як факт української історії, залишаючись у центрі уваги краєзнавства Слобідської України [5, с. 26].

Поряд із М.Грушевським козакознавчою проблематикою за ініціативи вчителя активно займалися представники його Львівської школи. Їх наукові здобутки стали об'єктом критичної уваги редколегії "України". Серія статей західноукраїнського вченого Івана Крип'якевича, присвячена різним аспектам державотворчої політики гетьмана, стала предметом критичного аналізу Миколи Петровського. Рецензуючи одну зі студій дослідника, критик стверджував, що вона є цінним джерелом для всіх, хто цікавиться українським державним устроєм в цілому і добою Б.Хмельницького зокрема.

І.Крип'якевич, за словами оглядача, докладно проаналізував повноваження козацької ради та генеральної старшини. Львівський історик, як доводив М.Петровський, зазначав, що у козацькій Україні законодавча влада пройшла три стадії розвитку. Спочатку повноваження законодавчого органу належали загальній козацькій раді, потім раді старшин, а в кінцевому результаті вони перейшли до гетьмана Б.Хмельницького як владного монарха [12, с. 167]. Що стосується генеральної старшини, за влучним спостереженням рецензента, автор докладно розкрив основні функції і повноваження старшинської адміністрації. Попри схвальні відгуки на адресу праці, М.Петровський висунув декілька зауважень щодо повноважень козацької ради, які львівський вчений, на його думку, висвітлив недостатньо [12, с. 168]. У підсумку критик ствердно зазначив, що незважаючи на деякі неточності, студія І.Крип'якевича є цінним вкладом у дослідження державного устрою української держави за часів гетьманування Б.Хмельницького.

Відзначимо, що подібного розв'язку вказана вище проблема отримала також у сучасній історичній науці, що свідчить про актуальність порушених авторами "України" питань. Вітчизняні дослідники козацької доби зазначають, що законодавча влада в Українській гетьманській державі з початком її утворення належала генеральній раді, а виконавча зосереджувалася у руках гетьмана [22, с. 62 – 63]. Як доводить, наприклад, Василь Чуприна, неухильно проводячи курс на зміцнення своєї влади, Б.Хмельницький став рідше скликати військові та старшинські ради, одноосібно вирішуючи найважливіші питання Війська Запорозького [22, с. 64].

Ще одна стаття львівського історика, що стала об'єктом критичного огляду на сторінках "України", була зосереджена на проблемі форми та змісту гетьманських універсалів. Досліджуючи це питання І.Крип'якевич, як доводив оглядач, подав перелік універсалів Б.Хмельницького, зокрема й тих, що були неопубліковані [13, с. 137]. Як стверджував рецензент, друга частина праці вченого присвячена огляду судової системи в гетьманській державі, оскільки це питання недостатньо розроблене в українській історіографії й потребує детального студіювання [13, с. 138]. Загалом, зауважив М.Петровський, студія І.Крип'якевича була оригінальним і цінним внеском у дослідження періоду Хмельниччини.

Наступна проблема, яку порушив І.Крип'якевич, стосувалася питання визначення територіальних кордонів держави Б.Хмель-

ницького. Даючи критичну оцінку праці, М.Петровський стверджував, що ця тема потребує цілісного наукового обґрунтування в історичній науці [14, с. 180 – 181]. Учений, за словами критика, детально проаналізував Зборівський та Білоцерківський договори, що визначали кордони козацької держави. Крім того, як зазначав оглядач, автор торкнувся питання інфраструктури українських доріг та комунікацій між містами в середині XVII ст. Детально розглянувши статтю львівського вченого, критик підсумував, що вона є важливим етапом у розвитку наукових студій у цій царині.

Одним із важливих аспектів аналізу державної політики Б.Хмельницького є дослідження українського військового архіву XVII ст. Висвітленню цієї проблеми була присвячена стаття І.Крип'якевича, що стала об'єктом критичної уваги на сторінках “України”. Погляди львівського вченого спиралися на розлогий джерельний матеріал, здобутий з архівів і наукових бібліотек Варшави та Москви під час роботи Археографічної комісії НТШ. Рецензією на цю працю відгукнувся дослідник соціально-економічної історії XVII – XVIII ст. Микола Ткаченко. Мета розвідки вченого, як стверджував оглядач, полягала у необхідності простежити історію козацького військового архіву, що існував у XVI – першій половині XVII ст., а в часи гетьманування Б.Хмельницького набув державного характеру [17, с. 161]. Далі, продовжив М.Ткаченко, львівський дослідник коротко аналізує історію державного архіву козацької України у XVII – XVIII ст., що знаходився у Чигирині та Батурині – в залежності від гетьманської столиці. На переконання рецензента, зібрані І.Крип'якевичем відомості мають важливе значення для дослідників козацької доби і служать орієнтиром у подальшій пошуковій роботі.

І.Крип'якевич також намагався розв'язати іншу цікаву проблему, пов'язану з формуванням політичного світогляду Б.Хмельницького у молоді роки. У фокусі уваги його праці, за словами М.Ткаченка, був шкільний період навчання гетьмана у Львові. Як зазначив рецензент, автор подав основні відомості про вчителя Б.Хмельницького – Андрія Гонцеля Мокрського і його родину. Важливим аспектом студії вченого, як стверджував оглядач, була характеристика шкільної атмосфери, в якій навчався гетьман і яка мала вплив на формування його як особистості [18, с. 162]. Львівський дослідник, за словами критика, на основі документальних свідчень довів, що хоча Б.Хмельницький шкільну освіту здобував

у єзуїтській колегії, він був ревним прихильником православ'я, що в майбутньому визначило його політичні погляди.

Принагідно зауважимо, що ця проблема знайшла своє доволі подібне трактування в середовищі сучасних істориків. Знані дослідники Валерій Смолій і Валерій Степанков відзначають, що у тогочасних джерелах згадується учитель Б.Хмельницького – А.Гонцель Мокрський, який викладав у Львівській єзуїтській колегії. Автори стверджують, що єзуїти не змогли повернути майбутнього гетьмана до католицизму, а навпаки, припускають, що саме у стінах колегії у нього сформувалося почуття неприязні до них. Свідченням цього є те, що Б.Хмельницький, очоливши козацьку державу, домігся від польського уряду заборони діяльності єзуїтів на території Гетьманської України [16, с. 58].

Помітне місце на сторінках українознавчого видання відводилося питанням, пов'язаним із дослідженням соціально-економічної політики Б.Хмельницького. У цьому контексті наукова дискусія розгорнулася навколо статті І.Крип'якевича, присвяченої аналізу економічного розвитку Гетьманщини. Цінність його праці, за словами М.Ткаченка, полягала в тому, що він подав короткий огляд державних та приватних маєтностей, дослідив проблему формування нової податкової системи у козацькій державі та основні види податкових зборів [19, с. 161 – 162]. Питання грошових надходжень у державну казну та основні видатки, що були пов'язані з дипломатичними місіями, продовжив оглядач, також стали об'єктом скрупульозного дослідження історика.

Відзначимо, що студіювання проблем соціально-економічної історії Гетьманської України і надалі залишається однією з провідних тем у вітчизняній історіографії. Дослідниця козацької доби Лариса Гвоздик-Пріцак пов'язує економічний розвиток держави Військо Запорозьке із фінансовою політикою гетьмана, від якої залежало стабільне функціонування усіх галузей внутрішньополітичного життя [4, с. 99]. Авторка коротко зупиняється на проблемі податкової системи та митних зборів, що впливали на фінансово-господарське становище козацької України.

До соціальної історії держави Б.Хмельницького в історіографічному ключі звертався співробітник ВУАН, небіж М.Грушевського Сергій Шамрай. Зауважимо, що соціально-економічна історія України XVII – XIX ст. була предметом головних наукових зацікавлень ученого. Аналізуючи спогади боярина Савки Грушевсько-

го, дослідник подав цікаві відомості про часи Хмельниччини. У фокусі його уваги були проблеми користування земельними маєтностями, становище козацтва та його відносини з монастирями на прикладі с. Омбиш, що на Чернігівщині [24, с. 12 – 14]. Зазначимо, що студія С.Шамрая являла собою вагомий вклад у розробку наукових досліджень у цій галузі, оскільки, як стверджував сам автор, вона розкривала недостатньо вивчену проблему соціальних відносин у козацькій Україні за часів гетьманування Б.Хмельницького.

Середина XVII ст., за словами сучасного дослідника історії Хмельниччини Тараса Чухліба, стала для козацької військової корпорації тим справжнім Рубіконом, перейшовши який вона силою зброї здобула собі не лише внутрішньополітичне визнання та станові привілеї, але й започаткувала якісно новий етап свого міжнародного утвердження [23, с. 32]. Ця проблема завжди була актуальною та викликала науковий інтерес як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Зазначимо, що автори “України” також зробили помітний вклад у дослідження питання зовнішньополітичної історії козацької держави, публікуючи на шпальтах видання історіографічні студії, рецензійні огляди та критичні матеріали. У цьому контексті важливе місце на сторінках часопису відводилося дослідженню дипломатичних відносин козацької держави з Московією.

Вказана проблема традиційно перебувала у центрі наукових зацікавлень головного редактора “України” М.Грушевського. Учений стверджував, що в 1880 р. у московському архіві юстиції при описі відділу “Сибірського приказу” було знайдено багато цінного матеріалу до історії України, втому числі й акти дипломатичних місій, якими обмінювалися в 1648 – 1649 рр. козацька та московська сторони [6, с. 29]. На шпальтах часопису дослідник піддав скрупульозному аналізу оригінальні акти місії Силуяна Мужилівського (висланого Хмельницьким у Москву в 1649 р.) та Григорія Унковського (посла до гетьмана з Москви), а також навів текст записки Мужилівського, що містила в собі цікаву інтерпретацію повстання Хмельницького [6, с. 31]. Опрацьовуючи зміст записки, М.Грушевський звернув увагу читача на те, що в ній підносилися релігійні мотиви війни гетьмана, зокрема вказувалося на те, що шляхетська Польща поставила перед собою завдання викоринити православну віру [6, с. 33]. Головний редактор “України”, докладно простудіювавши зміст вказаного документа дійшов висновку, що випереджаючи на чверть століття оповідання Самовидця, він

може слугувати історичним джерелом до періоду Хмельниччини [6, с. 35].

Необхідно зазначити, що проблема українсько-московських взаємин 1648-1649 рр. залишається актуальною і в сучасній історичній науці. Наприклад, питання дипломатичної місії С.Мужилівського до Москви у своїх дослідженнях порушив також Любомир Винар. Метою козацької делегації 1649 р., за його словами, було прагнення заручитися підтримкою московських військ у боротьбі проти Речі Посполитої [2, с. 317]. Втім, як відомо, царський уряд відхилив пропозицію Б.Хмельницького, пославшись на підписання мирної угоди із Польщею.

Важливим аспектом при вивченні дипломатичних відносин козацької держави з Московією, на переконання М.Грушевського, є проблема об’єктивного дослідження концептуальної суті українсько-московського договору середини XVII ст. Аналізуючи це питання на сторінках “України”, вчений спробував з’ясувати історіографічний аспект суперечливих оцінок угоди 1654 р. у середовищі українських і російських дослідників першої третини XX ст. Автор зробив короткий огляд праць, присвячених вказаній проблемі, мотивуючи це тим, що багато питань козацько-московського договору залишаються не з’ясованими і потребують подальшої верифікації. Серед таких праць М.Грушевський назвав у першу чергу дослідження українського вченого М.Слабченка, російських – В.Мякотіна, І.Розенфельда, М.Покровського та інших [7, с. 91–92].

При цьому головну увагу редактор “України” присвятив студії І.Розенфельда “Присоединение Малороссии к России (1654 – 1793)”. Свій вибір він обґрунтував тим, що праця містить ряд важливих дискусійних питань, пов’язаних з угодою 1654 р. За словами М.Грушевського, російський історик висунув гіпотезу, згідно з якою держава Хмельницького після українсько-московського договору не змінила свій політичний статус, залишаючись і надалі самостійною [7, с. 97]. Зазначимо, що український дослідник різко критично поставився до такого припущення, вважаючи угоду 1654 р. вихідним моментом подальшого обмеження самостійності козацької України.

Ще одна теза російського вченого, яка викликала критичні відгуки його українських колег, пов’язана з трактуванням юридичної суті українсько-московського договору. За словами автора розвідки, І.Розенфельд вважав цю угоду актом неповної інкорпорації,

згідно з якою козацька держава була приєднана до складу Московії, зберігаючи широкі політичні права [7, с. 100 – 102]. Докладно вивчивши гіпотезу свого колеги, М.Грушевський на багатьох прикладах продемонстрував, що дослідник не проаналізував чітко усі умови договору і тому його припущення про інкорпорацію не можна вважати слушним, оскільки воно не підтверджене достовірними науковими фактами.

Проблема аналізу українсько-московського договору, визначення його державно-правового характеру та історичного значення протягом тривалого часу викликала інтерес серед дослідників козацької доби та породжувала гострі наукові дискусії. У сучасній українській історіографії немає єдиного підходу до трактування юридичної суті договору 1654 р., а, навпаки, існує ряд підходів щодо його наукового визначення. Серед них – персональна унія, васалітет, тимчасовий військовий союз, возз'єднання, інкорпорація, протекторат та інші [22, с. 96]. У наш час вивченням цієї проблеми займаються такі дослідники козацької минувшини, як Т.Чухліб [23], В.Смолій, В.Степанков [16], Я.Федорук [21], В.Брехуненко [1] та ін.

Уважне студіювання дипломатичної історії Української держави часів Б.Хмельницького, за словами одного з авторів “України” співробітника ВУАН М.Ткаченка, дозволяє дати об'єктивну оцінку проблемам формування зовнішньополітичних орієнтирів гетьманської влади у період війни проти Речі Посполитої. З огляду на це, редакції “України” важливою видалася стаття ще одного представника Львівської історичної школи Мирона Кордуби, присвячена дипломатичним відносинам гетьмана з семигородськими князями Ракоці. Оpubлікувавши на сторінках “України” критичний огляд праці львівського вченого, рецензент зазначив, що в ній розкрито питання переговорів українського посольства з Юрієм II Ракоці про підтримку у боротьбі з Польщею у 1648-1649 рр. [20, с. 162] Стаття дослідника, на переконання М.Ткаченка, яскраво відтворює подвійну дипломатичну гру, яку вели семигородські князі з гетьманською владою та польською короною.

Помітне місце на шпальтах часопису посідали публікації, присвячені дослідженню українсько-турецьких зв'язків у часи гетьманування Б.Хмельницького. Звертаючись до вказаної проблеми, дописувачі “України” ставили перед собою завдання дати зважену оцінку цим відносинам у контексті цілісного аналізу дипломатичної історії Хмельниччини. З огляду на сказане, цікавою та

оригінальною за проблематикою є розвідка І.Крип’якевича, в якій наведено відомості про Остафія Астаматія (Остаматенка), який у 1670-х рр. очолював козацьке посольство в Туреччині та вів переговори з султаном щодо налагодження зовнішньополітичних контактів. Львівський історик підкреслив, що у 1650-х рр. він за дорученням гетьмана був призначений “екзактором” – військовим збирачем прикордонного мита [9, с. 7]. Це, доводив учений, свідчило про активну участь О.Остаматенка не тільки у зовнішньополітичній, але й у фінансовій політиці козацької України.

Відзначимо, що вказана проблема знайшла доволі подібне трактування також у сучасній історіографічній науці. Вже згадувана дослідниця Л.Гвоздик-Пріцак, аналізуючи економічну політику гетьманської адміністрації, подає короткі біографічні відомості про Остафія Астаматія (Остаматенка). Авторка також називає його одним із наближених людей Б.Хмельницького, який брав активну участь у фінансовій політиці держави [4, с. 99].

Дипломатична історія козацької України середини XVII ст. неодноразово була предметом активного студіювання західноєвропейських учених, про що свідчить опублікована в “Україні” рецензія М.Грушевського на працю Яна Рипки. Стаття чеського тюрколога, як стверджував головний редактор, присвячена аналізу листа турецького султана до гетьмана, датованого 1650 р. Вивчаючи аргументи свого колеги, рецензент вказував на очевидні недоліки його праці, викликані надмірною довірою до перестарілих поглядів Миколи Костомарова, котрий вважав аналізований документ найдавнішим свідченням дипломатичних стосунків Б.Хмельницького з Портою [8, с. 4]. Розглядаючи вказану проблему, М.Грушевський аргументовано доводив, що перше посольство від гетьмана до турецького султана було відправлене ще в 1649 р.

Національно-визвольна революція середини XVII ст. як складний історичний феномен європейського масштабу очікувано викликала резонанс і в західноєвропейській історіографії. Зарубіжні дослідники XVII – XIX ст., втім і французькі, активно цікавилися історією козацтва, акцентуючи свою увагу на періоді Хмельниччини. Зауважимо, що це було пов’язано із популярністю романтичного дискурсу у французькій історіографії, що ініціював пошук яскравої та неповторної особистості в історії, оспівування її героїчного життєпису. Це, за словами Федора Савченка, пояснює необхідність простежити розвиток козакознавчих студій у французькій історич-

ній науці [15, с. 38]. Відзначимо, що український історик певний час працював у Парижі, де заснував франко-українське товариство, редагував тижневик “Франція та Україна”, що безумовно вплинуло на мотивацію автора при зверненні до вказаної проблеми. Дослідник зауважив, що інтерес французів до української революції середини XVII ст. і козацької історії загалом спричинив появу у Франції низки оригінальних історичних нарисів. Особливої уваги, вказує Ф.Савченко, заслуговують студії сучасників Б.Хмельницького та І.Мазепи – П’єра Шевальє “Історія війни козаків проти Польщі...”, П’єра Лінажа “Дійсні причини повстання козаків проти Польщі”, Гаспара де-Танда “Історичні зв’язки з Польщею” та інші [15, с. 39].

Героєм розвідки Ф. Савченка став Проспер Меріме, оскільки, як стверджував дослідник, його студії мали важливе значення для формування французької історичної науки XIX ст. у царині козакознавчої проблематики. Серед найбільш цікавих праць французького автора Ф.Савченко називає “Козаки України і їхні останні гетьмани” [15, с. 53], “Богдан Хмельницький”, “Літературні та історичні портрети” [15, с. 54]. Варто зазначити, що аналізуючи працю французького колеги, присвячену Б.Хмельницькому, автор розвідки звернув увагу на її схожість зі студією М.Костомарова. На його переконання, це свідчить про використання П.Меріме значної кількості матеріалів із званої монографії українського вченого. Підводячи підсумки, Ф.Савченко на прикладі французької історіографії переконливо довів, що проблематика козацької історії, зокрема періоду Хмельниччини, завжди була актуальною та викликала інтерес у західноєвропейських наукових колах.

Відзначимо, що проблема студіювання козакознавчих студій Меріме знайшла своє доволі подібне трактування і в інтерпретаціях сучасних дослідників. Аналізуючи одну із праць французького вченого, присвячену гетьману Б.Хмельницькому, Юлія Волинець також дійшла висновку, що вона написана під впливом монографії М.Костомарова. П.Меріме, за словами дослідниці, і сам визнавав, що студія українського історика стала для нього базовим джерелом, з якого було запозичено свідчення про цю неординарну постать XVII ст. [3, с. 85].

Як свідчить проведене дослідження, автори “України” порушили низку важливих питань з історії національно-визвольної революції середини XVII ст. та Української козацької держави. Публікації дослідників на шпальтах часопису у вигляді статейних,

першоджерельних та критичних матеріалів стали невід'ємною складовою української історичної науки першої третини ХХ ст., оскільки вони ініціювали полеміку довкола важливих питань епохи. Зазначимо, що найбільше уваги дописувачі журналу приділяли проблемам становлення козацької України, а також внутрішньо-та зовнішньополітичній діяльності гетьманської адміністрації у період революційних подій. Це свідчить про загострений інтерес тодішньої історичної науки і до цих питань, і до козакознавчої проблематики в цілому. Варто відзначити, що редколегія часопису також не залишала поза увагою праці російських і західних українознавців, що зацікавлено, але не завжди коректно інтерпретували події історії Хмельниччини. Зрештою, порушена в журналі проблематика була доволі репрезентативною, охоплюючи широкий спектр наукових студій та розвиваючи дискусії навколо важливих питань козацької історії ХVII ст. Це вкотре доводить необхідність подальшого звернення до матеріалів "України" з метою осмислення ключових проблем української історії.

Джерела та література:

1. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 р. / Віктор Брехуненко. – К., 2005. – 367 с.
2. Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці / Любомир Винар. – К.; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. – 677 с.
3. Волинець Ю. Образ гетьмана Богдана Хмельницького в "оповідях" Проспера Меріме / Юлія Волинець // Вісник Черкаського університету. – 2010. – Вип. 178. – С. 84 – 88.
4. Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке / Лариса Гвоздик-Пріцак. – К. : Обереги, 1999. – 216 с.
5. Грушевський М. Український рух на схід. – Розселення за московською границею до 1648 р. / Михайло Грушевський // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 20 – 53.
6. Грушевський М. Історія Хмельниччини описана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р. / Михайло Грушевський // Україна. – 1914. – Кн. 2. – С. 29 – 39.
7. Грушевський М. Сполучення України з Московщиною в новійшій літературі / Михайло Грушевський // Україна. – 1917. – Кн. 3 – 4. – С. 91 – 108.
8. Грушевський М. [Рец.:] З приводу листування Б. Хмельницького з Отоманською Портою / Михайло Грушевський // Україна. – 1930. – Кн. 42. – С. 3 – 7.
9. Крип'якевич І. Остафій Астаматій (Остаматенко), український

посол в Туреччині 1670-их рр. / Іван Крип'якевич // Україна. – 1928. – Кн. 6. – С. 6 – 11.

10. Левицький О. Український шляхтич Прокоп Верещака і його пригоди під час Хмельниччини / Орест Левицький // Україна. – 1917. – Кн. 1 – 2. – С. 20 – 37.

11. Науковий часопис українознавства “Україна” (1907 – 1932). Показчик змісту: [упоряд. Майборода Р., Врублевський В.]. – Київ. – 1993. – 140 с.

12. Петровський М. [Рец.:] Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького / Микола Петровський // Україна. – 1926. – Кн. 5. – С. 166 – 169.

13. Петровський М. [Рец.:] Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького / Микола Петровський // Україна. – 1929. – Кн. 38. – С. 137 – 138.

14. Петровський М. [Рец.:] Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького / Микола Петровський // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 180 – 181.

15. Савченко Ф. Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме / Федір Савченко // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 38 – 59.

16. Смолій В. Богдан Хмельницький / В.Смолій, В.Степанков. – К. : Альтернативи, 2003. – 400 с.

17. Ткаченко М. [Рец.:] Крип'якевич І. До історії українського державного архіву в XVII ст. / М.Ткаченко // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 160 – 162.

18. Ткаченко М. [Рец.:] Крип'якевич І. Учителю Богдана Хмельницького / М.Ткаченко // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 160 – 162.

19. Ткаченко М. [Рец.:] Крип'якевич І. Український державний скарб за Богдана Хмельницького / М.Ткаченко // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 160 – 162.

20. Ткаченко М. [Рец.:] Кордуба М. Між Замостям та Зборовом / М.Ткаченко // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 160 – 162.

21. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654 – 1657 рр. / Ярослав Федорук. – Львів, 1996. – Ч.1. – 262 с.

22. Чуприна В. Хмельниччина (1648 – 1657 рр.): Визвольна війна українського народу під проводом Б.Хмельницького / В.Чуприна, З.Чуприна. – Львів: Світ, 2003. – 176 с.

23. Чухліб Т. Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату / Тарас Чухліб. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2003. – 156 с.

24. Шамрай С. Згадки омбишського боярина про Хмельниччину / Сергій Шамрай // Україна. – 1928. – Кн. 6. – С. 12-20.

Віталій Яремчук

ФОРМИ “КООПЕРАЦІЇ” МІЖ ВЛАДОЮ ТА НАУКОЮ В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті показані основні форми “кооперації” між владою та історичною наукою в радянській Україні періоду 1930-х – 1980-х рр. Зроблено висновок, що головні акценти у баченні українськими істориками минулого визначалися кремлівськими ідеологами, а не найвищими партійними функціонерами чи провідними істориками республіки.

Ключові слова: радянська Україна, українська радянська історіографія, українські історики, кремлівські ідеологи.

В статье показаны основные формы “кооперации” между властью и исторической наукой в советской Украине периода 1930-х – 1980-х гг. Сделан вывод, что главные акценты видения украинскими историками прошлого определялись кремлевскими идеологами, а не высшими партийными функционерами или ведущими историками республики.

Ключевые слова: советская Украина, украинская советская историография, украинские историки, кремлевские идеологи.

The main ways of interaction between the authorities and the historical science in the Soviet Ukraine in 1930s-1980s have been presented in the article. It has been concluded that the determining emphases in the Ukrainian historians' views of the past were defined by the Kremlin ideologists and not by the highest party functionaries or leading official historians of the republic.

Key words: Soviet Ukraine, Ukrainian soviet historiography, Ukrainian historians, Kremlin ideologists.

Здається, ніхто не сумнівається з приводу тісної “кооперації” між владою на історичною наукою в СРСР і того, що радянські історики – це завжди історики в політичному контексті (хоча, суворо кажучи, вплив політики та ширше – соціального замовлення

– можна відшукати в роботі більшості істориків). Мета, яку ставлю у цій статті – артикулювати конкретні форми взаємодії між політикою та історією в тому сегменті радянської історіографії, який мені більше відомий – а саме в українському радянському. Перш ніж розпочати виклад, доречним буде коротко пояснити, який сенс вкладаю в поняття “українська радянська історіографія” та що мається на увазі під “формами “кооперації” між владою та наукою”. Перша категорія означає процес розвитку історичної науки в радянській Україні в період 1930-х – 1980-х рр., для якого була характерною наявність власне тісної взаємодії між партійними функціонерами та професійними істориками. Під другою категорією розумію певний модус або спосіб існування історичної науки в умовах її залежності від політики.

В історії української радянської історіографії можна виокремити кілька способів взаємодії між владою та наукою. Значна частина текстів читаються як віддзеркалення актуальних рішень вищих партійних функціонерів, тобто тут історія виступає інструментом політики і не більше. Можна навести безліч прикладів, коли радянська історіографія чинила, як зауважив колись добре обізнаний з реаліями праці вченого-історика в умовах сталінського режиму Олександр Оглоблін, відповідно до українського прислів'я: “Скачи враже як пан каже” [1, с. 170], а історики перетворювалися в умовах тотального політичного нагляду, за висловлюванням того ж таки О. Оглобліна, на “історіографічних роботів” [2, с. 23]. Такий підхід зі зрозумілих причин простежується передусім в текстах представників “історико-партійної науки”, які в Україні займалися переважно історією комуністичної партії республіки (“бойового загону КППС”), та істориків, що вивчали історію сучасності (в радянській термінології – новітнього часу). Якщо намагатися пов'язати інструменталістське бачення радянської історіографії з ширшим дослідницьким дискурсом, то воно корелюється з поглядами представників “школи тоталітаризму”, яка презентує дещо “старомодний”, але все ще впливовий напрямок досліджень історії Радянського Союзу.

Можна розглядати українське радянське історіописання і як таке, яке не тільки потерпало від політичного втручання, але й саме впливало на вироблення ідеологічного супроводу політичних ухвал в царині політики пам'яті. Існує достатньо фактологічних підтверджень активної участі радянських істориків, включаючи й

істориків радянської України, в прийнятті ідеологічних аргументів для державних рішень. Одним із найбільш відомих з таких є, напевне, робота цілої групи українських вчених та їхніх московських колег над укладанням "Тез про возз'єднання України з Росією", "схвалених" ЦК КПРС і опублікованих на початку 1954 р.¹ Не є секретом і участь українських гуманітаріїв, у тому числі й істориків, у підготовці книги П. Шелеста "Україна наша Радянська" (К., 1970), яка вважалася на зламі 1960-х – 1970-х рр. відображенням офіційної позиції щодо тлумачення українського минулого [див.: 4, с. 90 – 92]. Такий кут зору на "кооперацію" між владою та наукою в українській радянській історіографії когерентний з ідеями представників т. зв. ревізійної школи, що виступає з критикою "догматизму" істориків, які розглядають радянську суспільно-політичну систему в категоріях незмінного тоталітаризму і диктату Кремля щодо суспільства Радянського Союзу. Крім того, суголосною думці про важливу роль національного істеблішменту у виробленні політики пам'яті в республіках Радянського Союзу є популярна у студіях прихильників "постколоніальної" теорії теза про вагоме значення для взаємин "метрополій" та підкорених народів залучення до колоніальної адміністрації місцевої еліти "колоній".

Близьким до зазначеного вище є такий модус, як формування істориками проблемного поля для використання його політиками, тобто коли саме люди влади наповнювали історичний матеріал, який "постачався" для них істориками, вигідними для них трактуваннями. У випадку історичної науки УРСР слід згадати яскравий приклад саме такої поведінки вчених, як залучення співробітників Інституту археології АН УРСР у 1970-і – на початку 1980-х рр. до проекту обґрунтування т. зв. 1500-річного ювілею столиці радянської України. Тоді українські археологи віднайшли на Старокиївській горі докази існування там поселення останньої чверті V ст., а українські партійні ідеологи наповнили це відкриття ідеологізованим змістом, що мав доводити високу цивілізованість братерських східнослов'янських народів вже в сиву давнину і викрити "нікчемність домислів буржуазних, маоїстських та інших фальсифікаторів історії, які намагаються принизити роль і рівень культури східних слов'ян, їх значення в розвитку світової цивілізації" [5, арк. 8].

Можна говорити також про радянську, й українську радянську зокрема, історіографію в тих її сегментах, які не були пов'язані

¹ Про підготовку цього документу див.: [3, с. 256 – 257].

безпосередньо з кон'юнктурою сучасного їм політичного процесу, як про автономну, хоча й політизовану науку, яка зазнавала тиску політики та партійних функціонерів, проте порівняно успішно боронила свою "територію", зберігаючи значною мірою академічний характер. На мою думку, вельми успішною в цьому сенсі була діяльність кола дослідників ранньомодерної історії України з наголосом на джерелознавстві, що гуртувалися навколо професора Миколи Ковальського у Дніпропетровському університеті, яку в сучасній історіографії окреслюють як школу М. Ковальського й історія активності якої в часи найбільш несприятливі для такого роду українознавчих гуманітарних досліджень ще чекає на серйозні спеціальні студії. При тому слід відзначити, що в українській історичній науці 1930-х – 1980-х рр. прикладів історії, відносно вільної від політики, вдається відшукати значно менше, ніж в російській радянській історичній науці. Причин для такої ситуації було декілька, проте визначальним тут був вищий рівень ідеологічного контролю над творчістю українських вчених, яких тестували не лише на предмет узгодження їхніх текстів з загальним курсом Кремля, але насамперед стежили за відсутністю в них проявів відступів від актуальної національної політики.

Проте, за можливості різних моделей взаємин між владою та вченими, одна річ у мене не викликає сумнівів: найважливіші (чи, іншими словами, рамкові) офіційні твердження про українську історію (як, звичайно, й про те, що називалося "історією СРСР" чи про історію будь якої іншої етнічної чи іншої спільності Радянського Союзу), які здобували відображення в офіційній політиці пам'яті та в працях істориків, встановлювалися людьми влади, а не інтелектуалами. Головним доказом для такої тези бачу факт відсутності у "наукових" історичних текстах синтетичного характеру доби 1930-х – середини 1980-х рр. (узагальненнях, підручниках, енциклопедіях) хоча б однієї інтерпретації, яка би суперечила рамковим історичним уявленням того часу, коли були в обігу такі праці. А такі праці завжди писалися провідними науковцями (що надавало їм "презумпцію авторитетності" [6, с. 13]) і завжди виходили великими тиражами (тобто були розрахованими на масового читача), отож були свого роду маркерами "високочолої" колективної думки "загону" українських радянських істориків, "останнім словом" української радянської історіографії. Зазначене, а також добре відомий факт постійного безпосереднього контролю відпо-

відальних ідеологічних функціонерів над написанням історичних синтезів вченими-істориками в радянській Україні зайвий раз підтверджує висловлювану вже в літературі думку про те, що призначення узагальнень в радянській гуманітаристиці полягало у тому, щоб закріплювати “правильну” ідеологічну лінію, утверджувати офіційне бачення історичних подій, витворювати один загальний і тотальний образ історії [6; 7, с. 359 – 360].

Таким чином, українським радянським історикам, які, як і в будь-якій іншій союзній республіці, були відповідальними за написання нормативних текстів з історії їхньої республіки, у цьому процесі фактично відводилася роль “чорноробів ерудиції” (якщо скористатися званою метафорою Марка Блока), котрі підбирали ретроспективну аргументацію для постулатів, що виголошувалися найвищим партійними функціонерами. Поза тим, вони могли дозволити собі фрондувати, але в колі таких проблем та тем, розробка яких не загрожувала радянським рамковим історичним уявленням, і така фронда завжди відбувалася з відома Кремля. Приміром, у роки німецько-радянської війни задля загравання з національними почуттями українців заохочувалася героїзація Данила Галицького чи Петра Сагайдачного, але ніхто не ставив під сумнів провідну вже на той час ідею офіційної політики пам’яті про вікові історичні зв’язки між українським та російським народами, а також керівну роль росіян в історії українського та інших неросійських етносів СРСР¹. У добу початків брежнєвсько-сусловського режиму, який не відразу наважився на реалізацію нівеляційного курсу в національній політиці, та водночас керівництва республікою козакофіла та провідника поміркованого курсу в національній сфері Петра Шелеста існувала можливість вивчати ідеологічно нейтральне козацтво, наголошувати, не порушуючи існуючого ка-

¹ З приводу позірної непослідовності політики пам’яті найвищого політичного керівництва Радянського Союзу років німецько-радянської війни, одночасної пропаганди історії російського та неросійських народів СРСР відомий дослідник сталінізму Дейвід Бранденбергер висловився вельми іронічно: “Чи можна сказати, що пропаганда була у той період дійсно різноманітною? Адже на одну випущену тим чи іншим видавництвом біографію видатного діяча неросійської національності припадало декілька десятків книг, присвячених Олександрові Невському, Суворову чи Кутузову. Кожному новому українському роману доводилось витримувати конкуренцію відразу з трьома Толстими – не тільки з Олексієм Миколайовичем, але також зі Львом Миколайовичем та навіть з Олексієм Костянтиновичем [...]”. Див.: [8].

нону, в основі своїй російськоцентричного, на певній політичній та культурній самотності українського народу [див.: 9].

Про причини неможливості для істориків тоталітарної доби в СРСР вийти за межі політично зумовлених приписів можна висновувати з добре відомої на сьогодні інформації з ділянки соціальної історії історичної науки в СРСР та його національних утвореннях, зокрема з історії умов, в яких їм доводилося займатися дослідженнями. Починаючи з 1930-х рр. відступи від “партійної лінії” були просто неможливими через загрозу фізичних репресій, у післясталінські часи – більш витончених методів силового впливу (стримування кар’єрного росту, використання засобів психологічного тиску, звільнення з наукових установ, позбавлення можливостей працювати за фахом і встановлення абсолютних заборон на професію для найбільш непокірних тощо). Від “стихійної” творчості вчених утримувала також багаторівнева цензура текстів. Відтак радянські історики першого плану (чийми руками, власне, й писався радянський історичний наратив), наприклад такі сеньйори радянської історіографії, як Борис Греков [10, с. 181], керувались у своїй творчості насамперед принципом: “Чого хоче Сталін (Хрущов, Брежнев etc.)?” (по іншому вони не стали б радянською науковою елітою).

Важливою константою взаємин між владою та істориками в УРСР було те, що рамкові ідеї політики пам’яті в Україні починаючи з 1930-х рр. також творилися завжди Кремлем (певна річ, що тут ідеться не тільки про радянську політичну верхівку, але й представників радянського інтелектуального істеблішменту, насамперед про провідних московських та ленінградських істориків, які також взаємодіяли з кремлівськими ідеологами) і ніколи українською республіканською партійною та науковою елітою. На такий висновок наштовхує відсутність якихось самостійних рішень республіканського політичного керівництва чи запроваджених в офіційний обіг ініціатив інтелектуалів республіки в царині ставлення до минулого, які б знаходилися поза контекстом політики пам’яті союзного керівництва. Поза тим, звичайно, що Москва інколи могла з тактичних міркувань дозволити найвищим посадовцям та провідним вченим і діячам культури УРСР нібито самостійну гру на полі національної історичної спадщини (зокрема, багато прикладів своєрідного “національного активізму” радянських українців наводять С. Єсельчик та автор цієї статті у згадуваних вище працях). Однак, по-перше, це робилося тільки тоді, коли така поведінка не супер-

ечила стратегічним проектам Кремля, зокрема, й проекту побудови спільної радянської ідентичності та його історіографічної підпори – великого нарративу спільної історії народів СРСР. По-друге, “московські бояри” завжди контролювали процес залучення українців до вироблення офіційного бачення їхнього минулого¹, вдаючись, в разі необхідності, до демонстративно жорстких методів дисциплінування. Так сталося під час ідеологічної кампанії післявоєнних років, коли з подачі Кремля відбувалося показове шмагання науковців Інституту історії України АН УРСР, які були авторами опублікованих під час війни цілком лояльних та адекватних ідеологічній ситуації тих років узагальнень з українського минулого. Аналогічною була кампанія “пацифікації” 1972 – 1973 рр., коли, серед інших, на цапа відбувала за “помилки” та “перекручення” в “ідеологічній роботі” попереднього періоду було призначено керівника республіки, який дозволив собі невинні репліки про її (республіки) історичну специфіку, що в умовах посилення репресивних методів національної політики в радянській Україні початку 1970-х рр. тягнули ледь не на ідеологічний кримінал.

Зважаючи на зазначене вище, не можу погодитися з висновками насправді новаторських досліджень про радянську політику пам’яті та історіописання Сергія Єкельчика та Наталії Юсової. Йдеться про провідну, слід гадати, ідею С. Єкельчика у його книзі “Імперія пам’яті” – тезу про важливу роль українських діячів у формуванні сталінської історичної уяви в республіці в умовах недостатньої артикуляції і координованості політики у цьому питанні кремлівських ідеологів [3, с. 22 – 23, 34]. Навіть більше, він стверджує, що “республіканські бюрократи й інтелектуали, які інтерпретували туманні, зате потужні сигнали з Кремля, постають як провідні гравці у формуванні сталінської історичної уяви” [3, с. 22]. (в анотації книги, вміщеній на її обкладинці, сказано про головних гравців). Сумніваюсь у слушності й тези Н. Юсової, яка передає уявлення шановної колеги щодо способу утвердження в радянській науці конструкту “давньоруської народності”: мовляв, вплив політико-ідеологічних чинників на усталення концепції “був опосередкованим”, вона сформувалася “внаслідок внутріш-

¹ У цьому зв’язку промовистим є, наприклад, відверте висловлювання провідного вченого Інституту історії України Академії наук УРСР у кінці 1930-х – на початку 1950-х рр. Костя Гуслистого на одній з нарад у ЦК КП(б)У, яке свідчить про “нормальність” для тодішніх українських істориків такого стану речей: “Поки не порадишся з московськими істориками, не знаєш, де стати” [11, с. 57].

ньої логіки попереднього наукового розвитку” [12, с. 22, 325]. (В дещо більш ранній своїй праці Н. Юсова займала поміркованішу позицію, надавши однакового значення в усталенні концепції як науковій, так і політичній складовій [13, с. 121]).

Не на користь поглядів шановних істориків свідчить й сам фактичний матеріал, яким вони диспонують. Якщо б місцеві бюрократи та інтелектуали були провідними гравцями у формуванні меморативної політики в республіці, як твердить канадський історик, то чому в Україні утвердився безперечно російськоцентричний¹ (хоча у ньому віддавалася данина й національній специфіці) історичний наратив, а не насичене національною міфологією бачення української історії (яке було властивим, наприклад, навіть для марксистської української історіографії доби 1920-х рр., коли більшовизм ще не опанував ситуацію, зокрема не підпорядкував собі процеси духовного життя, в Україні²), і саме тоді, коли в сталінській політиці пам’яті було остаточно визначено пріоритетність російського шовінізму та месіанізму над інтернаціоналізмом та класовим підходом – у післявоєнний період³ (раніше ж курс вождя стосовно ставлення до історії відзначався ідеологічною непевністю та туманністю, а в період вкрай важкої для Кремля ситуації 1941 – 1943 рр. й какофонією ідеологічних гасел)? Чому навіть у період труднощів початкових етапів війни так і не було реалізовано проект запровадження в шкільне викладання в Україні курсу національної історії, який, за припущенням С. Єкельчика, існував і навіть був підтриманий вищими українськими партійними функціонерами⁴?

¹ С. Єкельчик, приміром, слушно зазначає, що “українську національну пам’ять [після прийняття “Тез про 300-річчя возз’єднання України з Росією (1654 – 1954)”] можна було плекати лише в імперських межах російського кермування” (Див.: [3, с. 258]). Однак тут же пише, що “Тези”, мовляв, “повертали українському народові роль історичного дівця” (Там само), з чим не можна погодитися. Швидше, “Тези” 1954 р. узаконювали за українською історією підпорядковану роль в інтегральному зв’язку з російською, відводячи для українців місце сліпого кошеняти, який усім своїм здобуткам завдячував “великому російському народові”. Докладну аргументацію такого трактування “Тез” 1954 р. див.: [4, с. 36 – 49].

² А С. Єкельчик наголошує на тому, що більшість українських інтелектуалів сталінської доби належали до покоління 1920-х рр. (Див.: [3, с. 23]).

³ С. Єкельчик пише про небачене у радянському офіційному дискурсі звеличування росіян як важливу ідеологічну зміну післявоєнного часу на с. 153 – 155 своєї монографії.

⁴ Сам Автор припускає, що “може, Москва потопила його одним телефонним дзвінком” (Див.: [3, с. 80]).

Якщо “головну роль у підготуванні” визначального для подальшої радянської політики пам’яті політичного тексту – “Тез про 300-річчя возз’єднання України з Росією (1654 – 1954)” “відіграли українські історики”, то чому до роботи над “Тезами” залучалися реномовані московські історики (Лев Черепнін, Анна Панкратова, Михайл Тихоміров та ін.), а автором фінальної їх версії був провідний співробітник сталінського Агітпропу, хоча й українець з походження, Андрій Лихолат [3, с. 256 – 257]? Одним словом, погоджуючись з критикою С. Єкельчиком традиційного погляду на політику сталінізму в Україні як на переможну тоталітарну диктатуру, яка залякала українську громадськість і нав’язала їй свої тоталітарні задуми, підтримуючи слухність його тези про слабку координованість ідеологічного курсу сталінізму в УРСР, вважаю перебільшенням іншу крайність – твердження про вагомий вплив республіканських бюрократів та інтелектуалів на розвиток і зміни офіційної політики пам’яті в радянській Україні.

Не можу погодитись, виходячи також зі змісту її монографії, в правильності й висновку Н. Юсової про насамперед наукове походження концепції “давньоруської народності”. Сама авторка зазначає про те, що ні в 1930 р. (коли було опубліковано працю Миколи Рубінштейна, в якій вперше в радянській історіографії було окреслено контури концепції), ні в 1945 р. (коли була оприлюднена монографія Владіміра Мавродіна з її викладом) ця інтелектуальна конструкція, яка пояснювала витоки східнослов’янських народів, не набула академічної легітимації [12, с. 178, 316] (а будь-яка концепція стає такою після її визнання спеціалістами) через відсутність виразного політичного замовлення. Воно з’явилося на початку 1950-х років і тоді ж лише концепція перетворилася в обов’язкове знання. По-друге, за своїм ідеологічним навантаженням названа радянська побудова є релевантною загальному спрямуванню сталінського проекту з переписування історії Росії та СРСР, а якщо історикам невідомі прямі вказівки Сталіна чи його поплічників з приводу багатьох практик, які здійснювалися в СРСР (в даному разі дослідники не мають відомостей про безпосереднє втручання функціонерів у процес вироблення концепції “давньоруської народності”), то це не є вагомим доказом на користь їхньої непричетності до таких дій. Наприклад, серйозні дослідники не ставлять під сумнів безпосереднє розв’язування Сталіним голодомору 1932 – 1933 років в Україні, хоча науков-

цям невідомі (ймовірно поки що) прямі накази більшовицького тирана чи кого-небудь із його оточення про відповідні акції. Отож, попри неординарність, сміливість та, відповідно, інтелектуальну привабливість ідеї про рівноправну з політиками роль гуманітаріїв у формуванні ідейного каркасу радянського, в т. ч. українського радянського, історичного нарративу, насправді вони були все таки задіяними у стратегіях людей влади, хоча подекуди така субординація виглядала як незалежна від політики наукова позиція.

Таким чином, “кооперація” поміж кремлівським режимом, його українською адміністрацією та українськими істориками набувала різних форм. Проте в іграх політиків та істориків з минулим зажди, навіть у відносно сприятливі для плекання українського патріотизму періоди радянської історії 1930-х – 1980-х рр., провідні історичні ідеї та межі дозволених вольностей для українських істориків формулювались саме московськими ідеологами, а не їхніми київськими колегами чи представниками українського радянського історіографічного бомонду.

Джерела та література:

1. Оглоблин О. Академічна свобода й історична наука в СРСР / О. Оглоблин // Український історик. – 1997. – № 1 – № 4. – С. 165 – 175.
2. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію / О. Оглоблин. – Нью-Йорк: ООЧСУ, 1963. – 87 с.
3. Єкельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик. – К.: Критика, 2008. – 303 с.
4. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / В. Яремчук. – Острог : НаУОА, 2009. – 526 с.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 25, спр. 1679, 104 арк.
6. Грабович Г. Літературне історіописання та його контексти / Г. Грабович // Критика. – 2001. – Ч. 12. – С. 11 – 15.
7. Калакура Я. Українська історіографія / Я. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 497 с.
8. Бранденбергер Д. Л. Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931 – 1956) [Електронний ресурс] / Д. Л. Бранденбергер. – СПб.: Академический проект, Издательство ДНК, 2009. – 416 с. – Режим доступу до кн.: <http://www.litmir.net/br/?b=129294&p=46>
9. Яремчук В. П. Історична наука в УРСР у “добу Шелеста” / В. П. Яремчук // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 149 – 162.

10. Формозов А. А. Русские археологи в период тоталитаризма. Историографические очерки / А. А. Формозов. – М.: Знак, 2004. – 320 с.

11. У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат.: У двох част. / Упоряд. Грищенко Т. Т., Мазур В. М., Пиріг Р. Я., Рубльов О. С. – К.: Ін-т історії України НАНУ; Центр. держ. архів громадських об’єднань України, 1996. – Ч. II. (1944–1956 рр.). – 247 с.

12. Юсова Н. “Давньоруська народність”: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): Монографія / Н. Юсова. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: СтилоС, 2006. – 620 с.

13. Юсова Н. М. Ідейна і термінологічна генеалогія поняття “давньоруська народність” / Н. М. Юсова // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 101 – 125.

Тетяна Гуменюк

КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ ЛЬВІВЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-Х РР. ХХ СТ.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Розглянуто стан наукового дослідження культурно-мистецького процесу, історії розвитку основних видів українського мистецтва Львівщини в другій половині 1940-х – першій половині 1980-х рр. ХХ століття.

Ключові слова: мистецтвознавство Львівщини, дослідження, тоталітарне суспільство, метод соціалістичного реалізму.

Рассмотрено состояние научного исследования культурно-художественного процесса, истории развития основных видов украинского искусства Львовщины во второй половине 1940-х – первой половине 1980-х гг. ХХ века.

Ключевые слова: искусствоведение Львовщины, исследования, тоталитарное общество, метод социалистического реализма.

The condition of scientific research of cultural and art process, the history of basic types development of Ukrainian art of Ukraine's cultural and art life of Lvov in the second half of the 1940-s – 1980-s of the XX th century are considered in the article.

Keywords: Ukraine's study of art study Lvov, research, totalitarian society, method of socialistic realism.

Мистецтвознавство поруч з культурологією, іншими науками, що репрезентують поступ гуманітарності, становить потужну ланку розвитку духовної української художньої культури, загального руху національної ідеї [30, с. 153]. Суспільно-політичні процеси в Україні, що відбувалися в кінці 1980-х – 1990-х рр., кардинально вплинули на культурно-мистецький процес України загалом, зро-

били його динамічнішим, наповнили новими образно-змістовними якостями. Складні процеси в країні охопили усі сфери життя, художня культура поступово унезалежнилася від вироблених старою системою ідеологічних догм. Мистецтво перестає бути знаряддям панівної ідеології, відбувається переоцінка синтетичних вартостей.

Лише сьогодні з'явилися шанси об'єктивної оцінки усього комплексу змін, які відбувалися в мистецькому середовищі за радянських часів. Як відомо, мистецьке середовище України було тривалий час ізольоване від навколишнього світу, що спричинило практичний брак підстав для виникнення в нас у другій половині ХХ ст. постмодерністського мислення. Справедливо зазначив професор Львівської національної академії мистецтв О. Голубець, що спосіб модерністського сприйняття і відтворення світу був насильно перерваний і заборонений. Саме тому мистецькі форми модернізму – авангарду надовго залишалися для нас актуальними, інтригуючими та зазнали такої парадоксальної і швидкої реактивації на початку 1990-х років [4, с. 86].

Метою статті є аналіз праць сучасних українських дослідників мистецтвознавства, провідних діячів мистецтва, присвячених історії мистецького життя Львівщини в другій половині 1940-х – першій половині 1980-х рр. ХХ століття.

Важливу роль для розкриття питань, присвячених історії розвитку основних видів українського мистецтва – образотворчого і декоративно-ужиткового, музичного і театрального, кіно і телебачення, розвитку мистецтвознавства і художньої критики, художньої освіти, відіграють мистецькі видання. На сучасному етапі досить продуктивно діє щодо публікацій дослідницьких видань Наукове товариство імені Шевченка у Львові, засноване ще наприкінці ХІХ століття. Свідченням активності львівських вчених є також "Вісник Львівської національної академії мистецтв". Матеріали "Вісника" розкривають кількісну і якісну генезу Львівського державного інституту прикладного та декоративного мистецтва заснованого у 1946 році. Систематизований огляд двадцяти випусків "Вісника", які є знаковим явищем в мистецтвознавчій, культурологічній і науковій думці, здійснив В. Бадяк [2]. Готуючи матеріал до 50-річчя першого випуску митців у Львівському інституті, В. Бадяк виявив ряд документальних матеріалів, що розкривають драматичні процеси в час його становлення, як складові ваххана-

лії сталінщини в західноукраїнських областях УРСР. Традиційно її жертвами представлялися студенти К. Звіринський, В. Патик, Є. Лисик, котрих виключали за “формалізм” [2, с. 14]. Водночас тоді, у 1949-1950 рр., відзначає історик, каральні органи заарештували сімох студентів за “антирадянські”, націоналістичні прояви; відомо, що кількох запроторили в сибірські концтабори, а також і те, що жоден із них не повернувся у рідну “альмаматір” [2, с. 14]. Для українства, наголосив В. Бадяк, було і залишається гострим питання історичної пам’яті, пошанування тих, творчею працею яких примножено цінності української культури [2, с. 15]. На сторінках публікацій “Вісника” розкривається і релігійна тематика. Колекції українських ікон є унікальними у світовій сакральній спадщині, тому значна частина дослідників звертається до неї.

Засновником наукового збірника “Мистецтвознавство України” та альманаху “Мистецькі обрії” є Академія мистецтв України. Провідні діячі української художньої культури, насамперед члени Академії, розглядають питання історії різних галузей національної художньої культури.

Потрібно віддати належне діяльності Інституту проблем сучасного мистецтва Національної академії мистецтв України (директор Інституту академік В.Сидоренко). Інститут здійснює фундаментальні наукові дослідження в галузі всіх видів сучасного мистецтва, з теорії та історії культури. На увагу заслуговує монографічне дослідження старшого наукового співробітника відділу науково-творчих досліджень О. Роготченка [25]. Аналізуючи особливості розвитку образотворчого мистецтва Галицької України повоєнного періоду (1945-1960 рр.), автор відзначив, що з метою швидкого запровадження постулатів соцреалізму радянська влада скерувала в Галичину десятки митців-ідеологів, які здебільшого пройшли перевірку на фронті, випускників Київського, Харківського та Одеського художніх інститутів, мистецьких закладів Москви і Ленінграда. Саме приїжджим митцям-ідеологам було довірено займатися створенням вищого мистецького навчального закладу радянського типу – Львівського державного інституту прикладного і декоративного мистецтва (1946 р.) [25, с. 516]. До довоєнних традицій мистецької освіти, підкреслив О. Роготченко, радянська влада ставилася так, немов би їх не було взагалі [25, с. 517]. Партійний контроль місцевих митців, знищення десятків цінних тиражів унікальних видань Національного музею у Львові,

дають можливість зрозуміти методи та основні напрями впровадження у мистецьких сферах ідеологічних засад мистецтва соціалістичного реалізму. Зрозуміло, що така “культурна” політика нової влади в кінці 1940-х – початку 1950-х рр. не могла викликати розуміння чи толерантного ставлення у місцевих представників мистецької інтелігенції. Факт неприйняття викликав відповідну реакцію: наскрізь неповторне у своєму колориті багатонаціональне мистецьке середовище галицьких міст було практично зруйноване. Та все ж у скритих, глибинних пластах воно зуміло зберегти свою специфіку і, як виявилось через десятки наступних років, – здатність до самовідродження [25, с. 519].

В останній час актуалізуються біографічні дослідження, присвячені видатним постатям мистецтвознавства західних областей УРСР, зокрема Я. Кравченка, З. Лильо-Откович, Л. Медвідя, О. Жеплинської, Г. Стельмашук, Х. Береговської, С. Шумеги, О. Ріпка, О. Федорука, Д. Пшеничного, Л. Шпирало-Запоточної [14; 16; 17; 7; 28; 3; 36; 24; 30; 21; 35].

Дослідженню мистецького життя Львова ХХ ст. однією із перших поклала початок монографія О. Ріпки, що вийшла друком 1996 року [22]. Автор на основі матеріалів, що стосуються виставкової діяльності Львівської картинної галереї та інших львівських музеїв намагалася відтворити ретроспективу мистецького життя Львова як центру художньої культури західних областей УРСР. Мистецтвознавець О. Ріпка розкрила роль творчості Р. і М. Сельських, Л. Медвідя, О. Мінька, П. Марковича, К. Звіринського, З. Флінти, В. Патики, В. Бажая у мистецькому житті Львова 1950 – 1980-х років. Аналізуючи діяльність Інституту декоративного і прикладного мистецтва, автор відмітила, що Львівський інститут все ж достатньо довго сприяв розвитку декоративно-ужиткового мистецтва, опліднюючи пошуки розумінням синтезу середовища, створеним викладанням пластичних мистецтв [22, с. 227]. О. Ріпка висловила твердження, що відсутність у Львові карколомної у своєму герметизмі, “академічної” живописної науки – тобто учбових закладів, що готували, так би мовити, “чистих” живописців, а натомість існування училища й вузу декоративно-ужиткового мистецтва з діючим майже 20 років (1947-1964) факультетом монументального мистецтва – стала тією основною причиною, яка дала зберегтися універсалізму художника [23, с. 126]. Автор відзначила, що у 1960-ті рр., часи “відлиги”, коли почалася загаль-

на переоцінка забороненої світової мистецької спадщини ХХ ст. – імпресіонізму, постімпресіонізму, з'явилася інформація про пізніші течії та напрямки: фобізм, кубізм, експресіонізм, сюрреалізм, абстракціонізм. Переоцінка була правда, відзначає мистецтвознавець, тільки “теоретична”: тавро “формалізму”, з формальних пошуків зняте не було [23, с. 128].

Дослідженням мистецького середовища Львова займається відомий мистецтвознавець О. Голубець. Великої уваги заслуговує його монографічне дослідження “Між свободою і тоталітаризмом: Мистецьке середовище Львова другої половини ХХ століття” [6]. О. Голубець виявив основні напрями і наслідки ідеологічної агресії, демографічних і культурологічних катаклізмів, виділив важливий фактор принципової позиції нонконформістів, значення “прориву шістдесятників” в період “відлиги” 1960-х рр. і процесів утвердження пріоритету творчої індивідуальності у 1970-х – середині 1980-х роках. Потенціал творчої енергії всередині 1950-х рр., зазначив дослідник, наростав і виразно поєднувався з політичним протестом. Хоч реальної свободи під час “відлиги” митці так і не одержали, але навіть її ілюзії виявилось цілком достатньо, щоб можна було говорити про прогресивні процеси повернення до втраченого, про появу низки виняткових явищ і непересічних особистостей, які відіграли важливу роль в українському мистецтві ХХ століття [6, с. 74]. Докорінний перелом у розвитку радянської культури і мистецтва у середині 1950-х рр. на “найвищому рівні” позначила відома постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів “Об устраниении излишеств в проектировании и строительстве”. Формально цей документ стосувався архітектури і будівництва, проте фактично дав волю багатьом процесам, які давно назрівали. Проте як швидко виявилось, зазначені зміни не стосувалися сфер творчості, непов'язаних з будівництвом і промисловим виробництвом, тобто з конкретними утилітарними потребами суспільства. Метод соціалістичного реалізму й надалі залишався єдиним, офіційно визнаним у творчих сферах [6, с. 75]. О. Голубець детально охарактеризував процеси, які відбувалися у творчих сферах в західних областях УРСР. Всередині 1950-х рр. мистецьке середовище Львова було сильно зруйнованим, і на відміну від східних регіонів, продовжувало перебувати в режимі особливого, посиленого нагляду [6, с. 78]. Аналізуючи мистецьке середовище Львова періоду 1970-х – середини 1980-х рр., мистецтвознавець підкреслив,

що відбулось розпочате в 60-х рр. перенесення центру основних подій у сфери "декоративно-прикладного" мистецтва. Події мистецького світу підпорядковувалися єдиному вектору дії – збереження в умовах тоталітарного суспільства засад вільної творчості [6, с. 102].

Радянський етап розвитку мистецтвознавчої школи у Львові, який пов'язаний зі створенням Львівського державного інституту прикладного і декоративного мистецтва (1946-1994), висвітлив львівський мистецтвознавець Р. Шмагало [34]. В період становлення інституту впродовж 1946-1958 рр., наголосив автор, були закладені передумови для розвитку мистецтвознавства на основі кафедри історії прикладного та декоративного мистецтва. Початковий період діяльності кафедри позбавлений фактів виходу в світ якихось фундаментальних мистецтвознавчих праць [34, с. 195]. У 1960 – 70-их рр. до когорти викладачів історії мистецтва активно долучилися провідні львівські мистецтвознавці з музейного середовища, зокрема Б. Возницький, П. Цебенко, Ю. Лашук, П. Жолтовський, В. Овсійчук, В. Любченко. Львівський дослідник Р. Шмагало подав систематизований перелік мистецтвознавчої монографічної літератури митців західних областей УРСР, починаючи з кінця 1950-их років. Р. Шмагало зробив висновок, що у радянський період львівське та й загалом українське мистецтвознавство зосередилося на історичній проблематиці, дослідженнях народного мистецтва, що мали домінуючий етнографічний характер. Далися в знаки і глибоко закорінені в етнографічну науку традиції українського мистецтвознавства з домінуючою ідеєю відродження народного мистецтва. Ця наукова проблема експлуатувалася у радянський час навіть тоді, коли традиційні форми вже втратили соціальну актуальність у своїй первинній функції [34, с. 199]. Вчений констатував, що у світлі історії виявляються головні особливості львівської школи мистецтвознавства. Це найтісніший зв'язок з мистецькоосвітньою практикою поруч з міцними і найдавнішими в Україні основами мистецтвознавчої школи університетського типу. Взаємодія з етнографією, археологією, музейництвом, які розвивалися у Львові синхронно та у постійній взаємодії з мистецтвознавством [34, с. 198-199].

Історію, періоди розвитку факультету декоративно-прикладного мистецтва Львівської національної академії мистецтв висвітлив професор А. Каліш [9]. Дослідженням художнього процесу Львова у 1960-1990 рр. займається молода дослідниця М. Мусій [19]. Му-

зичне життя Волині другої половини ХХ ст., репертуар окремих музичних колективів проаналізувала Н. Кучерук [15]. Становлення професійної музичної культури Закарпаття у другій половині ХХ ст. досліджує Л. Микуланинець [18]. Автор намагалася розкрити значення етнокультурологічних чинників, які були пов'язані з функціонуванням народних музичних традицій різних етносів, які проживали і проживають на території області, та активним впливом професійних музичних традицій як західноєвропейських, так і східноєвропейських.

Новий напрямок в історії вітчизняного театрознавства прокладають дослідження Ю. Станішевського з теорії та історії режисури та балетмейстерського мистецтва [26; 27]. Основні напрями розвитку українського драматичного театру 1940 – 1960-х рр. ХХ ст. простежили В. Заболотна та Г. Фількевич [8; 31]. Революційні зміни, які відбулися у сценографії другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. добре виклав заслужений діяч мистецтв України В. Фіалко [32; 33]. Художню ситуацію у сценографії другої половини ХХ ст. вивчає О. Ковальчук [13]. Зокрема, автор зазначила, що у мистецтві жорстко домінувала ідейно-естетична система соціалістичного реалізму, найменший відхід від неї кваліфікували як формалізм і гостро засуджували. Театр соцреалістичної доби намагався бути схожим на справжнє життя, і найкраще цю схожість унаочнювала сценографія [13, с. 699]. Вихована на парадигмах мистецтва соцреалізму молодь другої половини 1950-х – початку 1960-х рр. відкривала для себе мистецтво 1920-х рр. творчість Мейєрхольда та Курбаса, можливості існування іншого мистецтва [13, с. 711]. Залишаючи поза межами дослідження питання зарубіжних впливів на українську сценографію, автор зазначила, що 1960-ті – 1970-ті рр. ХХ ст. були періодом значного творчого піднесення мистецтва оформлення вистав у всьому європейському театрі [13, с. 717]. О. Ковальчук охарактеризувала львівську мистецьку атмосферу першої половини 1960-х рр., діяльність Львівського театру ім. М. Заньковецької, творчість режисера С. Данченка та сценографа М. Кипріяна.

Розвиток театрального мистецтва західних областей УРСР в період перебування при владі М. Хрушова охарактеризувала волинська дослідниця М. Ветрова [1]. Розглядаючи політику радянського уряду в галузі театрального мистецтва, репертуар драматичних театрів, дослідниця відзначила, що за зовнішньою оболонкою відновлення і розширення мережі театральних установ

приховувалася справжня мета радянської культурної політики. Головне завдання партійного керівництва республіки полягало у "завоюванні" західного регіону України. В умовах радянської дійсності театри, поряд із літературою та образотворчим мистецтвом, мали стати засобом впливу на громадську свідомість, активним пропагандистом соціалістичної ідеології, допомогти у вихованні людини нового радянського зразка [1, с. 244]. Аналізуючи архівні матеріали цього періоду, М. Ветрова зазначила, що питання щодо покращення державної політики в галузі театрального мистецтва було досить суперечливим [1, с. 244].

Аналізована проблема знайшла своє відображення у працях київського професора мистецтвознавства Т. Кари-Васильєвої [10; 11; 12]. Весь матеріал розвитку мистецтва дослідниця поділила на чотири визначальні періоди. Описуючи третій період (друга половина 50-х – 80-ті рр.), мистецтвознавець відмітила, що становленню альтернативної культури в 60-х рр. сприяла тимчасова лібералізація режиму. Коли були повернуті імена Леся Курбаса, Миколи Куліша, зняті звинувачення в "буржуазному націоналізмі" зі М.Скрипника, М.Хвильового, О.Шумського, В.Сосюри, О.Довженка, постає український поетичний кінематограф. Саме у цей час з'явилося ціле покоління молодих митців-"шестидесятників" (у літературі – Л.Костенко, І.Драч, Д.Павличко, В.Стус, В.Симоненко; у критиці – Є.Сверстюк, Ю.Бадзьо та ін.) [12, с. 159].

Таким чином, сучасні дослідники мистецтвознавства охоплюють основні напрями і шляхи історичного розвитку мистецького життя Львівщини другої половини 1940-х – першої половини 1980-х рр. XX ст., яке тривалий час було ізольоване від навколишнього світу. Вітчизняні науковці описали наслідки впровадження соціалістичного реалізму в мистецтві. Водночас перспективними для дослідження залишаються питання вивчення творчої спадщини видатних діячів мистецького життя вищеназваного періоду.

Джерела та література:

1. Ветрова М.Л. Українське театральне мистецтво в добу хрущовської "відлиги": суспільно – політичний аспект (Західна Україна) / М.Л. Ветрова // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. Волинський державний університет імені Лесі Українки. – 2008. – Вип.14. – С.243-247.

2. Бадяк В. Двадцятиліття "Вісника Львівської національної акаде-

мії мистецтв” / В. Бадяк // Вісник Львівської національної академії мистецтв. – 2009. – Вип.20. – С.5-34.

3. Береговська Х. Михайло Фіголь – крилоський маестро / Х. Береговська // Образотворче мистецтво. – 2007. – №4 (64). – С.124-133.

4. Голубець О. Львів: регіональні проблеми мистецького середовища / О. Голубець. // Сучасне мистецтво. – К., 2005. – Вип.2. – С. 86-91.

5. Голубець О. Львівська кераміка / О. Голубець. – К.: Наукова думка. – 1991. – 120 с.

6. Голубець О. Між свободою і тоталітаризмом: Мистецьке середовище Львова другої половини ХХ століття / О. Голубець. – Львів: Академічний експрес, 2001. – 176 с.

7. Жеплинська О. Він належить до патріотів музейної справи (До 85-ліття мистецтвознавця Миколи Батога) / О. Жеплинська // Образотворче мистецтво. – 2008. – №2(66). – С.50-52.

8. Заболотна В. Театральна Україна в полудень віку: український драматичний театр 40-60-х років ХХ століття / В. Заболотна // Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття. – К.: Інтертехнологія, 2006. – С.533-586.

9. Каліш А. Факультет декоративно-прикладного мистецтва: історія і сучасний стан / А. Каліш // Вісник Львівської національної академії мистецтв. – Львів, 2008. – Вип.19. – С.3-14.

10. Кара-Васильєва Т. Декоративне мистецтво України ХХ століття. У пошуках “великого стилю” / Т. Кара-Васильєва, З. Чегусова. – К.: Либідь, 2005. – 278 с.

11. Кара-Васильєва Т. Історія мистецтва ХХ століття: концепція, нові підходи й оцінки / Т. Кара-Васильєва // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії. – К., 2007. – Вип.7. – С. 53-64.

12. Кара-Васильєва Т. Нові підходи до історії українського мистецтва ХХ сторіччя // МІСТ (мистецтво, історія, сучасність, теорія: Зб. наук. праць з мистецтвознавства і культурології. – К.: Інтертехнологія, 2006. – С.145-165.

13. Ковальчук О. Художники українського театру 1950 – 1980-х років: образні пошуки у часовому контексті / О. Ковальчук // Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття. – К.: Інтертехнологія, 2006. – С.695-784.

14. Кравченко Я. Ярослава Музика у творчій долі Михайла Бойчука: нововиявлені малюнки львівського періоду / Я. Кравченко // Вісник Львівської національної академії мистецтв. – 2010. – Вип.21. – С.361-367.

15. Кучерук Н. Активізація домрово-оркестрового виконавства на теренах Волині у другій половині ХХ ст. / Н. Кучерук // Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство. – 2008. – Вип.12-13. – С.244-248.

16. Лильо-Откович З. Спогади про Павла Жолтовського / З. Лильо-Откович // Бюлетень Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України. – Львів, 2008. – №1(10). – С.230-238.

17. Медвідь А. Зеновій Флінта і західноукраїнська образотворча школа 60-80 років ХХ ст. / А. Медвідь // Образотворче мистецтво. – 2006. – №2. – С.73-75.

18. Микуланинець Л.М. Етнокультурологічне становлення професійної музичної культури Закарпаття в другій половині ХХ століття / Л.М. Микуланинець // Мистецтвознавчі записки: Зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип.15. – С.184-187.

19. Мусій М.М. Соцреалізм і художник: проблема вибору. Львівський досвід 1960 – 1980-х рр. / М.М. Мусій // Наукові записки НаУКМА. – 2009. – Т. 88: Теорія та історія культури. – С.71-74.

20. Мусій М.М. Тотожності та відмінності творчої свободи – не-свободи в польському та українському мистецтві 1960-х – 1980-х рр. / М.М. Мусій // Наукові записки НаУКМА. – 2007. – Т. 62: Теорія та історія культури. – С. 56-61.

21. Пшеничний Д. Творчість Олега Мінька за матеріалами персональних виставок 2008-2009 років / Д. Пшеничний // Художня культура. Актуальні проблеми: Науковий вісник. – К., 2010. – Вип.7. – С. 114-127.

22. Ріпко О. У пошуках страченого минулого: Ретроспектива мистецької культури Львова ХХ ст. / О. Ріпко. – Львів: Каменяр, 1996. – 286 с.

23. Ріпко О. Петро Маркович у ретроспективі школи / О. Ріпко // Жовтень. – 1989. – №7 (537). – С. 126-131.

24. Ріпко О. Ярослава Музика. Життя без початку і кінця // <http://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=344>

25. Роготченко О.О. Соціалістичний реалізм і тоталітаризм / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України / О. О. Роготченко. – К.: Фенікс, 2007. – 608 с.

26. Станішевський Ю. Режисерські традиції Леся Курбаса в мистецьких пошуках його учнів у 40 – 60-ті рр. ХХ ст.: Режисура В.М. Склярєнка в українському оперному театрі / Ю. Станішевський // Сучасне мистецтво: Наук. зб. – К., 2006. – Вип.3. – С. 112-137.

27. Станішевський Ю. Український театр у перші повоєнні десятиліття / Ю. Станішевський // Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. – К.: Інтертехнологія, 2006. – С.501-532.

28. Стельмашук Г. Зеновія Шульга – художник, педагог, менеджер / Г. Стельмашук // Образотворче мистецтво. – 2007. – №2(62). – С.24-27.

29. Федорук О. Назрілі проблеми сучасного мистецтвознавства / О. Федорук // Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки: Мистецькі обрії. – К., 2009. – Вип.2(11). – С.151-154.

30. Федорук О. Таїнство львівської Гути / О. Федорук // Перетин знаку: Вибрані мистецтвознавчі статті: У 3 кн. – К.: ФЕНІКС, 2007. – Кн. 2: Українська культурологія. Історія та теорія мистецтва. Постаті. Народна творчість. Рецензії. – С.59-88.

31. Фількевич Г. Музика як компонент образного синтезу вистав українського драматичного театру другої половини ХХ століття / Г. Фількевич // Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття. – К.: Інтертехнологія, 2006. – С.587-606.

32. Фіалко В. Український театр 1970-х – 1980-х років: режисерсько – сценографічні пошуки / В. Фіалко // Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття. – К.: Інтертехнологія, 2006. – С.607-684.

33. Фіалко В. Український драматичний театр другої половини 40-х – кінця 50-х років ХХ століття: режисерсько – сценографічні пошуки / В. Фіалко // Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого. – К., 2011. – С.54-71.

34. Шмагало Р. Шлях львівської школи мистецтва у ХХІ ст. / Р. Шмагало // Бюлетень Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України. – Львів, 2007. – №1(9). – С.190-199.

35. Шпирало-Запоточна Л. Феноменологія творчості Олега Мінька в контексті українського мистецтва другої половини ХХ – початку ХХІ століття / Л. Шпирало-Запоточна // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії: Зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 9. – С. 79-83.

36. Шумега С. Михайло Фіголь – педагог і громадський діяч / С. Шумега // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Мистецтвознавство. – 2008. – Вип.12-13. – С.51-53.

Галина Клинова

ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВО У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ОЛЕКСАНДРА ДОМБРОВСЬКОГО

У статті проаналізовано грушевськознавчі дослідження О. Домбровського. Вони складають важливу частину наукових студій О. Домбровського, в яких дослідник детально проаналізував і доповнив висновки М. Грушевського про ключові проблеми давньої історії України.

Ключові слова: *О. Домбровський, Історія України-Руси, грушевськознавство, давня історія України, Українське історичне товариство.*

В статті проаналізовані грушевсьководческие исследования А. Домбровского. Они составляют важную часть научных исследований А. Домбровского, в которых историк детально проанализировал и дополнил выводы М. Грушевского о ключевых проблемах древней истории Украины.

Ключевые слова: *А. Домбровский, История Украины-Руси, грушевсьководение, древняя история Украины, Украинское историческое общество.*

The article is devoted to the review of Hrushevs'kyi studying by O. Dombrowskyj. They are an important part of scientific studies O. Dombrowski, in which the researcher analyzed in detail and supplemented M. Hrushevsky views on key problems of the ancient history of Ukraine.

Key words: *O. Dombrowski, History of Ukraine-Rus, Hrushevs'kyi studying, ancient history of Ukraine, American Historical Association.*

Виникнення міждисциплінарної науки – грушевськознавства – пов'язане з діяльністю Українського історичного товариства (УІТ), члени якого започаткували неупереджене систематичне вивчення постаті Михайла Грушевського. Найбільша заслуга в цьому нинішнього президента УІТ Любомира Винара, бо саме він заклав теоретичні засади грушевськознавства як галузі наукового знання

[3], ініціював заснування нового розділу в журналі “Український історик” – “Грушевськіяна”, яке згодом переросло й у однойменну видавничу серію. Не стояли осторонь цієї справи й інші члени товариства, зокрема М. Антонович, Л. Биковський, І. Витанович, О. Оглоблин, О. Домбровський та ін.

У сучасній українській історіографії вже проаналізовано внесок УІТ у розвиток грушевськознавства у працях А. Атаманенко [1; 2], І. Гирича [7], Я. Калакури [22], Ю. Макара [26], Л. Сакади [28] та ін. Однак поза увагою науковців залишається внесок у вивчення творчості М. Грушевського окремих членів товариства, в тому числі й Олександра Домбровського.

Життєвому і творчому шляху О. Домбровського присвячено декілька статей, переважно ювілейного характеру, серед них праці Л. Винара [4; 6] і О. Купчинського [25], А. Атаманенко [3; 4] й Г. Клинової [3; 23; 24]. Вони звернули увагу, в першу чергу, на складові творчого доробку вченого, вивчення ним давньої історії, на значення історіографічних та рецензійних праць вченого. Проте, грушевськознавчі студії О. Домбровського ще дослідженні недостатньо. В межах пропонованої статті спробуємо проаналізувати погляди дослідника на постать М. Грушевського.

У творчій спадщині О. Домбровського вчення про давню Україну М. Грушевського займає чільне місце. Означеній проблемі вчений присвятив близько двох десятків наукових праць [10-21; 29] і низку наукових доповідей, що прозвучали під час ювілейних конференцій в українських наукових інституціях США (“Інтерпретація М. Грушевським раннього історичного процесу на землях України” (09.06.1984 р.), “М. Грушевський як основоположник української національної історіографії” (23.11.1984 р.), “Етногенез й рання історія України в навітленні М. Грушевського” (18.12.1984 р.), “Традиції школи М. Грушевського у львівському НТШ” (24.10.1994 р.), “Чотири заокруглені дати з життя великого історика України” (26.10.1994 р.) та ін.

Вивчення наукової спадщини видатного історика розпочалося у 1966 р., коли УІТ проголосило цей рік “роком М.С. Грушевського”. У тому ж році члени товариства організували і провели перші заходи (ювілейні вечори 7 травня і 12 листопада та пленарну конференцію 18 грудня) з нагоди 100-річчя з дня народження М. Грушевського. Відтоді одним із напрямів наукової діяльності УІТ стало послідовне і ґрунтовне вивчення його членами різних

аспектів життя, діяльності, наукового і творчого доробку видатного історика України.

Провідним напрямом наукової діяльності О. Домбровського є давня історія і тому об’єктом його уваги були погляди М. Грушевського на проблеми саме цього періоду. У своїх студіях із вищевказаної проблематики вчений дотримувався історичної схеми М. Грушевського – тобто розділяв думку про безперервність і нерозривність українського історичного процесу від давньої доби до нового періоду історії України, який охоплював державні й недержавні етапи. Відстоюючи її, О. Домбровський присвятив цілу низку досліджень питанням походження Київської Русі, спростовуючи концепції “спільної колиски трьох братів – слов’янських народів”, де домінуючим був “старший брат” – російський народ.

Історіософія О. Домбровського базується на важливих постулатах: український народ мав власну історію, є автохтоном на своїй землі, початки якого – в хліборобському населенні Подніпров’я і прилеглих до нього територій, від часу трипільської культури. Прихід і перебування на українських землях кочівників призводять до господарського і культурного синкретизму з праслов’янським автохтонним населенням України, на який був відчутним також вплив античної культури. Основою студій О. Домбровського, так як у М. Грушевського, є народ і територія (для пізніших часів – держава). Вони сприймаються дослідником як повноцінний об’єкт дослідження у контексті загальносвітових історичних процесів.

Велику увагу О. Домбровський приділив розв’язанню проблеми територіальної прабатьківщини слов’ян. Вчений розглянув погляди на це питання М. Грушевського, котрий локалізував її у Середньому Подніпров’ї. Водночас він доповнив думки видатного історика і з цього приводу зауважив, що прабатьківщину слов’ян слід локалізувати приблизно на території Східної Європи – “від карпатського підгір’я до Алуанської (Валдайської) височини, краї верхнього й середнього Дніпра... та краї між Віслою й Німаном” [12, с. 210].

Важливе місце у науковій творчості О. Домбровського посідало дослідження Скіфії та однойменного твору Геродота. Саме кочівникам скіфам та їх державному утворенню Скіфії, присвячено значну кількість праць. Вчений намагався з’ясувати походження назви “Скіфія”, реконструювати її прадавнє історико-географічне розташування на території України, виявити відповідність між назвами за Геродотом і реальними даними. Цікавився О. Домб-

ровський походженням, державним устроєм, матеріальною і духовною культурою скіфів. Саме тому він вивчав погляди М. Грушевського на означені питання [13]. Особливо О. Домбровський відзначив думку видатного історика про державний устрій скіфів – “сформовану деспотичну монархію” [13, с. 62].

Водночас О. Домбровський порушив питання про те, “скільки уваги присвятив” М. Грушевський Геродотовій “Скіфії” як історичному джерелу. Відмітивши все похвальне, тут же зауважив, що “використання твору не повне, а в методологічному плані – несистематизоване” [13, с. 68]. Позитивно оцінив О. Домбровський те, що в першому томі “Історії України-Руси” М. Грушевський звернув увагу на так звані “не скіфські” племена (неври, андрофаги, меланхолайни і будини), які згадував Геродот у своїй праці. Розкриваючи питання, пов’язані з територією проживання цих племен, М. Грушевський зазначив, що неври проживали на північ від верхів’я Дністра, андрофаги – в Середньому Подніпрів’ї, меланхолайни – на вододілі Дніпра й Дону [8, с. 118-119].

Найважливішу роль в історичному процесі давнього періоду О. Домбровський відводить племенам антив, котрі створили державний союз із централізованою владою. Вчений запропонував власну методологію дослідження даного питання. На його думку, проблему антив потрібно розглядати в контексті пра- і ранньоісторичного процесу на території України, “бо інакше затрачаємо історичну перспективу (пізнання) ...головних історичних факторів – часу, простору та діючої у них людини, як індивідуального, так і колективного масштабу, а разом з тим і можливість розглянути і належно оцінити даний ранньоісторичний феномен...” [20, с. 264-265]. Тут маємо чергове підкреслення автохтонізму українського народу і його генетичних зв’язків із ранніми епохами. Вивчаючи антський період, О. Домбровський звернув увагу на три важливі аспекти: їх етнічну приналежність, територіальні й хронологічні межі існування, організацію й політику міжплемінно-державного союзу.

Досліджуючи історію антив, вчений розглянув та порівняв різні версії тлумачень та інтерпретацій цього явища в українській, російській і радянській історіографії. Але найбільше цікавили його погляди на цю проблему М. Грушевського. На думку вченого, “якраз М. Грушевський належав до тих істориків-дослідників з Божої ласки, котрі з надзвичайним умінням могли вглибитися у ранньоісторичний зміст антської доби та дати нам, як на той час

близьке до історичної правди наświetлення проблеми в контексті тодішніх протослов'янських племінних відносин на території України в дальших фазах великого переселення народів на євразійських просторах" [19, с. 218].

На думку О. Домбровського, М. Грушевський вважав антів предками українського народу і розглядав їх швидше з позицій етнографії, ніж з політично-державного аспекту. У даному випадку, зауважив дослідник, "він говорив як історик-соціолог, а не політолог. М. Грушевський відкинув думку про те, що міжплемінно-політичний союз антів – це прототип державної організації, тому що ці племена займали надто велику площу (від Дністра до Кавказу) і у них не існувало централізованої влади" [16, с. 8]. О. Домбровський зараховує племінно-політичну організацію антів до перших спроб державної організації, що є ранньоісторичним прототипом середньовічної держави – Київської Русі-України [20, с. 205].

Як і більшість вчених у діаспорі, О. Домбровський високо оцінив створення М. Грушевським т. зв. схеми (концепції східноєвропейського історичного процесу) української історії, яка, на його думку, є науково-переконлива настільки, що деякі російські вчені, а поміж ними і О. Шахматов, не могли не признати її слушність [11, с. 2]. Вона викликала докорінні вагомні зміни в трактуванні історії східних слов'ян. О. Домбровський підкреслив, що "у ній М. Грушевський розкрив суттєву різницю між історичним, культурним і державотворчим феноменом Київської Русі й Володимиро-Суздальської держави з урахуванням періодизації та термінології. Він продемонстрував відмінність і незалежність історичних процесів Півдня і Півночі в умовах раннього середньовіччя" [20, с. 201].

Схеми М. Грушевського О. Домбровський дотримувався у своїх студіях. Вона, на думку видатного історика О. Оглоблина, була оперта на кількох столітніх традиціях української історіографії, включала науково обгрунтовану періодизацію історії України і відповідну історичну термінологію, які віддзеркалювали головні етапи історичного розвитку українського народу [27, с. 5]. О. Домбровський схему М. Грушевського доповнював та розвивав. Відповідно, він запропонував власний варіант схеми давньої історії України, яка в певних аспектах різниться від схеми М. Грушевського. Останній вважав, що український історичний процес починається з антів і з цього часу є безперервним, хоча й охоплював державні й недержавні періоди [9, с. 304]. У своїй схемі нерозривність українського історичного про-

цесу О. Домбровський виводив від енеоліту, а саме від трипільської культури, населення якої займалось хліборобством і вело осілий спосіб життя. Він бачив у трипільцях предків нашого народу. Однак постійні набіги кочовиків зі сходу змінювали назви корінних жителів, тому спочатку в історії вони виступають під назвою кіммерійців, скіфів, а пізніше – сарматів [15, с. 58]. Найважливішу роль в історичному процесі вчений відводить антам, які, на його думку, створили державний союз із централізованою владою. Слідом за М. Грушевським, О. Домбровський підкреслював, що історично-легітимним продовженням Київської Русі є Галицько-Волинська держава, а Володимиро-Суздальське князівство було лише провінцією Київської Русі та запозичило в неї форми політичної організації і культуру. Через це і решту чинників у період феодальної роздробленості воно стало незалежною державою. Історик підтримував тезу М. Грушевського про віднесення початку російської історії до XII століття [15, с. 57].

Даючи оцінку творчості М. Грушевського, О. Домбровський зауважив, що основною перевагою видатного історика було те, що він впровадив у “Історію України-Руси” нову схему, заглиблювався у окремі нерозроблені питання, використовував архівні матеріали, а також подав багатий фактичний матеріал з власною інтерпретацією [18, с. 183-184]. У трактуванні подій давньої історії України М. Грушевський виступає в першу чергу як історик-соціолог, звертаючи увагу на матеріальну культуру, а фольклор пояснює як матеріал, котрий “служить до соціологічного, етнографічного і етнологічного визначення тої чи іншої етнічної групи та встановлення форм соціального й економічного життя” [18, с. 185]. Висвітлюючи питання, пов’язані з історією сарматів, аланів, кельтів, готів, гунів та інших народів, що перебували на території України, М. Грушевський постає як історик-аналітик.

Отже, у науковому доробку О. Домбровського вагоме місце займають грушевськознавчі студії, в яких детально проаналізовано і доповнено погляди М. Грушевського на ключові проблеми давньої історії України, зокрема походження слов’ян, державний устрій, матеріальну і духовну культуру скіфів, роль антських племен в історичному розвитку українських земель тощо. О. Домбровський високо оцінив створення М. Грушевським схеми українського історичного процесу, якою було спростовано хибні концепції щодо походження першої держави східних слов’ян – Київської Русі. Вченому належить багатостороння і всебічна оцінка поглядів і методології видатного історика.

Джерела та література:

1. Атаманенко А. Розвиток грушевськознавства в діаспорі / А. Атаманенко // Український історик (УІ). – 2006-2007. – Ч. 4 / 1-2. – С. 154-182.
2. Атаманенко А. Українське історичне товариство: Ідеї, постаті, діяльність / А. Атаманенко. – Острог: НаУОА, 2010. – 672 с.
3. Атаманенко А. Д-р Олександр Домбровський: (До 90-річчя від дня народження) / А. Атаманенко, Г. Клинова // УІ. – 2004-2005. – Ч. 3-4 / 1. – С. 240-252.
4. Винар Л. До 90-ліття від дня народження Олександра Домбровського / Л. Винар, А. Атаманенко // Вісті УВАН / Під ред. О. Домбровського. – Нью-Йорк, 2004. – Ч. 3. – С. 155-161.
5. Винар Л. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського / Л. Винар // УІ. – 1984. – Ч. 1-4. – С. 7-20.
6. Винар Л. Життєвий і творчий шлях О. Домбровського / О. Домбровський // О. Домбровський. Студії з ранньої історії України. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. 5-10.
7. Гирич І. Внесок "Українського історика" в грушевськознавство / І. Гирич // УІ. – 1994. – Ч. 1-4. – С. 102-109.
8. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 648 с.
9. Грушевський М. Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. Грушевський // Статті по словяноведенью. – СПб., 1904. – С. 293-304.
10. Домбровський О. Антиноманська теорія з перспективи ранньої історії України в М. Грушевського / О. Домбровський // УІ. – 1966. – Ч. 1-2. – С. 52-68.
11. Домбровський О. Вічно актуальна схема історії України / О. Домбровський // Свобода. – 8 лютого. – 1985. – Ч. 26. – 8 с.
12. Домбровський О. Географічний фактор в ранньоісторичній схемі історії України-Руси М. Грушевського / О. Домбровський // Студії з ранньої історії України: Зб. наук. праць. – Львів; Нью-Йорк : [б.в.], 1998. – С. 209-216.
13. Домбровський О. Геродотова Скитія в "Історії України-Руси" М. Грушевського / О. Домбровський // УІ. – 1968. – Ч. 1-4. – С. 60-68.
14. Домбровський О. До питання оцінки Історії України-Руси М. Грушевського / О. Домбровський // УІ. – 1998. – Ч. 1-4. – С. 220-230.
15. Домбровський О. До питання схеми ранньої історії України / О. Домбровський // Українська історична наука на порозі ХХІ ст. – Чернівці : Рута, 2001. – Т. 1. – С. 55-61.
16. Домбровський О. Етногенетичні процеси на теренах України проісторичної доби: до проблеми термінології й періодизації / О. Домбровський // Український історичний журнал, 2001. – №3. – С. 8-11.

17. Домбровський О. Значення історичної схеми М. Грушевського в українській історіографії / О. Домбровський // Збірник праць на пошану Романа Олійника-Романного. – К., 2000. – С. 244–249.

18. Домбровський О. Методологічні основи дослідів над ранньою історією України-Руси М. Грушевського / О. Домбровський // Студії з ранньої історії України: Зб. наук. праць. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. 183-191.

19. Домбровський О. Проблема антів у Грушевського / О. Домбровський / УІ. – 1991-1992. – Ч. 3-4 / 1-2. – С. 218-229.

20. Домбровський О. Проблема антів на сучасному етапі ранньоісторичних дослідів / О. Домбровський // Студії з ранньої історії України. – Львів; Нью-Йорк : [б.в.], 1998. – С. 263-289.

21. Домбровський О. Протоісторичні підстави історичної схеми Михайла Грушевського / О. Домбровський // УІ. – 2006-2007. – Ч. – 4 / 1-2. – С. 200-205.

22. Калакура Я. “Український історик” в обороні національних традицій української історіографії / Я. Калакура // УІ. – 2005. – Ч. 2-4. – С. 90-108.

23. Клинова Г. Історіографічні праці Олександра Домбровського / Г. Клинова // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Вип. 5. – Острог; Торонто; Нью-Йорк, 2005. – С. 311-328.

24. Клинова Г. Участь Олександра Домбровського в наукових дискусіях 70-80 рр. ХХ ст. / Г. Клинова // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Вип. 10. – Острог, 2008. – С. 336-351.

25. Купчинський О. З історіософії ранньої історії України О. Домбровського / О. Купчинський // О. Домбровський. Студії з ранньої історії України. – Львів; Нью-Йорк : [б.в.], 1998. – С. 11-27.

26. Макар Ю. “Український історик” та Українське історичне товариство як фактор розвитку взаємодії українських вчених з України і діаспори / Ю. Макар // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог; Торонто; Нью-Йорк, 2005. – Вип. 5. – С. 87-108.

27. Оглоблин О. Проблема схеми історії України ХІХ – ХХ століття / О. Оглоблин // УІ. – 1971. – Ч. 1-2. – С. 5-16.

28. Сакада Л. Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М.С. Грушевського / Л. Сакада // Український історичний журнал. – 1996. – № 6. – С. 38-50.

29. Dombrowsky O. Bereicherung der Forschungen uber die Fruhgeschichte der Ukraine durch Mychajlo Serhijovyc Hrusevs'kyj / O. Dombrowsky // Наукові Записки (УВУ). – Мюнхен, 1959. – Ч. III. – С. 49-56.

Олександр Мазепа

“ЗАПИСКИ УГГТ” ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА

У статті поставлено завдання проаналізувати одне з наукових видань Українського Генеалогічного і Геральдичного Товариства – “Записки УГГТ”, яке виходило в 1969–1971 рр. і було присвячене актуальним проблемам тогочасної української геральдики, генеалогії, сфрагістики та вексилології.

Ключові слова: спеціальні історичні дисципліни, геральдика, сфрагістика, вексилологія, “Записки УГГТ”, “Бібліографічний показник української емблематики”.

В данной статье поставлена задача проанализировать одно из научных изданий Украинского Генеалогического и Геральдического Общества – “Записки УГГТ”, которое выходило в 1969–1971 гг. и было посвящено актуальным проблемам украинской геральдики, генеалогии, сфрагистики и вексилологии.

Ключевые слова: специальные исторические дисциплины, геральдика, сфрагистика, вексилология, “Записки УГГТ”, “Библиографический указатель украинской эмблематики”.

In this article, asked to review one of scientific publications of the Ukrainian Genealogical and Heraldry Society – “Notes of UHNT”, published in 1969–1971 and was devoted to actual problems of contemporary Ukrainian heraldry, genealogy, vexillology and sigillography.

Key words: special historical sciences, heraldry, sphragistics, vexillology, “Notes of UHNT”, “Bibliographic index of Ukrainian emblematic”.

Розвиток української історичної науки за кордоном в другій пол. ХХ ст невід’ємно пов’язаний із діяльністю наукових установ та товариств. З огляду на це, великого значення набуває дослідження праці тих наукових установ, які зробили помітний внесок у розвиток спеціальних історичних дисциплін, зокрема геральдики та

генеалогії. Зацікавлення та особлива увага саме до цих наук була закономірним явищем. Адже на Заході в умовах “свободи духової праці” опинилося поважне число українських знакознавців і родознавців, тоді як дослідження з української геральдики та генеалогії в УРСР з 30-х рр. ХХ ст. були або підпорядковані комуністичній ідеології або взагалі заборонені. Особливо це стосувалось генеалогії, бо вона вважалась класовою дисципліною, що слугувала інтересам аристократії та інших заможних верств населення, і тому її розвиток був позбавлений перспектив в УРСР.

Силами та стараннями Л. Винара, Р. Климкевича та О. Оглоблина при підтримці інших в липні 1963 року було організовано Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство (далі – УГГТ). Творці мету діяльності нового науково-громадського осередку вбачали в тому, щоб силами “науковців, любителів і прихильників можна було б плекати занедбані українським суспільством допоміжні історичні науки як генеалогія, геральдика” [7, с. 8].

Протягом 1963–1972 рр. основними виданнями Товариства були “Бюлетень для членів УГГТ” (далі – “Бюлетень”) та “Додатки до Бюлетеня” (далі – “Додатки”). “Бюлетень” виконував інформаційну функцію, адже в ньому можна було знайти відомості про найважливіші заплановані події, різного роду організаційні справи. В “Додатках”, які видавалися з 1964 р. було опрацьовано термінологію таких спеціальних історичних дисциплін, як геральдика, генеалогія, вексилологія, сфрагістика та нумізматики. Оскільки вони видавалися малими тиражами і на правах рукопису циклоstileвим (мімеографічним) способом, через це вони практично відсутні в українських бібліотеках та архівах. Саме до таких маловивчених і практично недоступних українським дослідникам періодичних видань належать також “Записки УГГТ”.

Варто зазначити, що дотепер відсутнє комплексне та ґрунтовне дослідження, присвячене науково-дослідницькій діяльності УГГТ, що свідчить про необхідність опрацювання цієї теми в сучасній українській історіографії. Про діяльність Товариства згадано лише в аналітично-мемуарній статті одного з його організаторів – Л. Винара “Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство: генеза і діяльність” [6, с. 141-145]. Відомості про співпрацю УІТ з УГГТ є в монографіях А. Атаманенко “Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність” [1, с. 261-263] та Л. Сакади “Український історик”: генеза, тематика, постаті” [14, с. 144-149].

Стаття присвячена друкованому органу – серійному виданню "Записки УГГТ", яке виходило на правах рукопису циклоstileвим способом з весни 1969 по перше півріччя 1971 р. На нашу думку, публікації та розвідки, які представлені в "Записках УГГТ" заслуговують на пильну увагу сучасних дослідників геральдики та генеалогії. Актуальність їх вивчення визначається потребою встановити розвиток спеціальних історичних досліджень в діаспорі, що є важливою складовою частиною української соборної історіографії.

Ідея появи нового серійного видання, в якому б періодично публікувались науково-популярні матеріали з геральдико-генеалогічної тематики з'явилась після того, як УГГТ через фінансові труднощі не змогло видати в 1968 році запланованого "Наукового збірника". Перші згадки про нове видання знаходимо в "Бюлетені" на початку 1969 р.: "Записки УГГТ" міститимуть науково-популярні праці наших членів, як теж бібліографії праць наших членів, які особливо задіяні в царині родознавства, гербознавства і споріднених наук, родоводи наших членів, бібліографії українського печатознавства, прапорознавства" [5, арк. 2].

Протягом 1969 р. "Записки УГГТ" видавались одночасно з "Бюлетенем" та "Додатками" до нього, тобто 4 рази на рік. Однак з 1970 р. відбулось скорочення видання "Бюлетеня" та "Додатків", і збільшилась періодичність виходу "Записок УГГТ", про що було вказано у повідомленні від Редакції: "В біжучому році Записки УГГТ появлятимуться частіше, а саме двомісячно. Ця зміна спричинена потребою прискішеного закінчення праці над Бібліографічним Показником Української Емблематики, започаткування праці над такими ж показниками української генеалогії й нумізматики та вміщення в "Записках" деяких інтересних науково-популярних статей наших членів" [4, арк. 4].

Власне з того часу увага Редакції зосередилась над новим проектом, який мав з'явитись на сторінках "Записок УГГТ" під назвою "Бібліографічний показник української емблематики" (далі – "Показник"). Необхідність створення даного проекту Р. Климкевич підкреслював напередодні: "Потреба і брак українського геральдично-сфрагістично-вексилологічного бібліографічного показника відчувалась віддавна, як теж помітна відсутність українського генеалогічного бібліографічного показника. З цієї причини та щоби врешті започаткувати його опрацювання, присвячуємо цій справі від часу до часу поодинокі числа "Записок УГГТ".

Братимемо під увагу всі українські відносні публікації – наукові, науково-популярні й популярні з царини української емблематики, а з чужомовних – в цілості чи частинно дотичних цієї ж царини – лише ті, що мають наукову, історичну чи джерельну вартість” [2, арк. 1].

Так як багато членів УГГТ одночасно були й членами Українського історичного товариства (далі – УІТ), між об’єднаннями вчених існувала співпраця. Відомо, що вся інформація та відомості з української емблематики в подальшому мали бути використані УІТ при виданні “Бібліографії Української Історії”. Очевидно, що підготовка “Показника” ускладнювалась тим, що члени Товариства проживали в різних країнах світу. Проте вони активно відгукнулись, як вказував Р. Климкевич, “індексуючи відносні статті, що порозкидані в давніших українських періодичних виданнях, збірниках, календарях тощо, надсилаючи оригінали документів, їх фотокопії” [2, арк. 1].

З кінця 1969 і до середини 1971 рр. у восьми виданнях “Записок УГГТ” було опубліковано “Бібліографічний показник української емблематики”, в якому було систематизовано бібліографію праць, досліджень, публікацій з української геральдики, генеалогії, сфрагістики та вексилології. Опублікована бібліографія охоплює 534 позиції. Зокрема список українських праць був представлений 248 назвами, крім того, було індексовано близько 90 досліджень, присвячених проблемам вищевказаних дисциплін, польською та 56 – російською мовами. Цьому в значній мірі посприяли матеріали, надіслані до Архіву УГГТ. Серед відображених праць переважають статті та публікації з наукових видань, збірників, часописів. В бібліографії відображені поодинокі публікації та видання іноземною мовою, що стосувались української геральдики, вексилології та сфрагістики.

В передмові до першого випуску “Бібліографічного показника” Р. Климкевич зазначив, що увага в ньому зосередилася передусім на “давніших українських гербо, печате- й прапорознавчих працях, отже на таких, що появилися в ХІХ-ому й на початку ХХ-го століть, як теж на таких працях, яких автори або вже не живуть, або, якщо ще живуть, залишилися нечутними на протязі двох останніх десятиріч” [2, арк. 1].

Другий випуск “Показника” був продовженням першого випуску, однак тут увага була зосереджена на працях та публікаціях

польською мовою, присвячених проблемам української геральдики та сфрагістики. В передмові до другої частини було зокрема зазначено про стан опрацювання бібліографії української сфрагістики: "Праця над бібліографією української геральдики і генеалогії була розпочата 1947-го року співпрацівниками журналу "Рід та Знамено", однак коротке існування цього вартісного видання не дозволило їй належно розвинутися. Куди краще представляється справа з бібліографією української сфрагістики завдяки працям І. Крип'якевича та В. Гавриленка, в яких, однак, не узглядені, як слід, труди зарубіжних українських печатознавців. Актуальним залишалось питання впорядкування всієї сукупності бібліографічного матеріалу" [3, арк. 1].

Слід зазначити, що в "Бібліографічному показнику" увага приділялась також групуванню всього матеріалу. Кожен випуск складався з розділів, а ті, в свою чергу, з окремих підрозділів (подаємо список за оригіналом):

- українські праці:
- 2) збірники і періодичні видання, чужоземні праці:
 - а) еспанською мовою;
 - б) німецькою мовою;
 - в) польською мовою;
 - г) литовською мовою;
 - г) французькою мовою;
 - д) чеською мовою;
 - е) нідерландською мовою;
 - є) англійською мовою;
 - ж) російською мовою;
 - з) румунською мовою;
 - и) угорською мовою;
 - і) словацькою мовою;
 - й) латинською мовою.

Однак в п'ятій та шостій частинах "Показника" було запропоновано інший підхід до розподілу українських праць, які в свою чергу тепер поділялись на:

- а) праці українських знакознавців російською мовою;
- б) праці українських знакознавців німецькою мовою;
- в) праці українських знакознавців англійською мовою;

г) праці українських знакознавців польською мовою [4, арк. 1-4];

Сьомий випуск “Бібліографічного показника української емблематики” (березень-квітень 1971, ч. 2 (12)) був присвячений науково-дослідницькій діяльності члена УГГТ – Миколи Битинського, доробок якого пов’язаний із розвитком допоміжних історичних наук, зокрема геральдиці, фалеристиці, вексилології, емблематиці, уніформології. Тут подано список його наукових праць та досліджень, різноманітних публікацій з часів Ді-Пі періоду, звернено увагу на емблематично-мистецькі праці вченого. М. Битинський був автором двох нагород Української Народної Республіки – Хреста Симона Петлюри та Воєнного хреста. Крім того, він створив Герб Вільного козацтва (1934), який використовувався на офіційних документах, печатці та виданнях Громади кубанців у Празі. До кінця 1930-х рр. він підготував цілу низку геральдичних таблиць, кілька з них були видрукувані як поштівки: “Державні Відзнаки України” (герби – великий, середній і малий, прапори, корогви, значки, печатки – велика, середня і мала; Прага, 1939), “Соборний Герб України” (Відень, 1940), “Герби українських земель” (Відень, 1940). Як графік залишив по собі малярські роботи: “Альбом Гербів Українських Земель” з 32-ма кольоровими гербами (1939), “Альбом гербів українських гетьманів”, герби “Вільного козацтва” (1937), таблиці з гербами українських земель (1958) [10, арк. 1-2].

Більшість цих геральдичних робіт М. Битинського, на думку Р. Климкевича, можна вважати вдалими. Поміж тим, графік “виконав важливе завдання своїми теоретичними працями й принагідними статтями, як теж – як мистець – своїми артистичними творами, впорядкувавши такі основні справи, як щитові форми, примінення приналежних українській геральдиці барв, стилізація гербових фігур, щитове оточення тощо. Особливо важні є прапорознавчі праці Миколи Битинського, а передусім ті, що присвячені справам історично й геральдично правильного барвопорядку українського національного прапора” [10, арк. 4].

Крім роботи над бібліографією, якій було присвячено більшість випусків, в “Записках УГГТ” можна знайти кілька генеалогічних розвідок. Це “Рід Шрамченків” [15, арк. 1-2] та “Про герб Кушинських “Куша” та предків цього роду” [11, арк. 1-3]. Слід зазначити, що авторами цих публікацій були члени УГГТ. У своїх

дослідженнях вони робили посилання на укладені В. Модзалевським та Б. Лукомським “Малоросійський родословник” та “Малоросійський гербовник”. Однак, на нашу думку, особливістю цих родоводів є те, що в них мало безпосередньо генеалогічної інформації, з’ясовано дати народження, смерті, шлюбу не всіх представників роду. В текстах більше переважає інформація службового, майнового та біографічного характеру, частково висвітлено суспільно-політичну значущість родів Шрамченків та Кущинських.

Серед досліджень, які стосуються геральдичної тематики, варто відзначити “Малозвісні міські герби Підляшшя” [9, арк. 1-4]. Ця розвідка була продовженням публікації Р. Климкевича про “Герби і печаті міст Підляшшя” в журналі “Український історик”. Джерельною базою дослідження стали надіслані членами до Архіву УГГТ матеріали. Р. Климкевич вказав, якими гербами протягом своєї історії користувались міста Підляшшя та зупинився на їх детальному огляді “беручи під увагу кінечності й можливості їхнього впорядкування та виправлення, згідно з загальними геральдичними правилами та вимогами особливостей української геральдики” [9, арк. 3]. Після ґрунтовного роз’яснення значення всіх зображених на гербі символів вчений дає низку рекомендацій щодо правильного їх оформлення та використання. Автором також здійснено реконструкції міських гербів за печатками: Високе, Гайнівка, Заблудів, Мукободи, Радин.

В іншій розвідці, присвяченій територіальним емблемам Прикаспійщини, Р. Климкевичем висвітлено герботворення даного регіону. Зокрема розглянуто та подано опис міських гербів Астраханської губернії: Інотаївське, Царів, Червоний Яр, Чорний Яр. Розгляд міської геральдики саме цього регіону пояснювався тим, що тут були сильні українські традиції. Без критичних зауважень, зазначаючи, що “...вісі чотири герби гарні своїм змістом і оформленням. Цікаво, що під оглядом стилю мають вони дуже мало спільного з міськими гербами сумежних з Астраханською Самарської й Саратовської губерній, зате вони незвичайно споріднені з гербами козацьких міст Кубанщини, Підкавказзя, Терщини й Донщини” [8, арк. 3].

Отже, саме такі, хоч і нечисленні, історичні розвідки на сторінках “Записок УГГТ” дозволяють дізнатись про проблеми у збереженні української міської геральдики: так члени УГГТ, знайомлячись з історією міста, з’ясовували те, які зміни перетерпів

його герб і який вплив на нього справила інша за походженням геральдика.

Підсумовуючи, слід зазначити, що Р. Климкевич, який був головним редактором “Записок УГГТ”, намагався уніфікувати весь зібраний матеріал для створення першого покажчика, який став би у нагоді дослідникам вищезазначених дисциплін, краєзнавцям, дослідникам регіоналістики. Однак через об’єктивні перешкоди, пов’язані з умовами існування науки в діаспорі, не вдалося реалізувати це в повній мірі. Хоча на той час видання “Бібліографічного покажника української емблематики”, в якому було систематизовано значну кількість наукових праць, досліджень з української геральдики, генеалогії, сфрагістики та вексилології було вагомим здобутком членів УГГТ. Це було перше в українській історіографії видання такого типу. Крім того, історична цінність видання полягає в тому, що в ньому є згадки про праці з української геральдики та сфрагістики, які не збереглися до наших днів, що дозволяє скеровувати зусилля на їх пошук та відтворення повнішої геральдичної бібліографії.

Джерела та література:

1. Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність (1965 – 1991) / А. Атаманенко. – Острог : НаУОА, 2010. – 671 с.
2. Бібліографічний покажчик української емблематики. 1 частина (Маямі) // Записки УГГТ. – 1969. – Осінь. – Ч. 3. – 4 арк.
3. Бібліографічний покажчик української емблематики. 2 частина // Записки УГГТ. – 1970. – Січень-лютий. – Ч. 1 (5). – 4 арк.
4. Бібліографічний покажчик української емблематики. 5 частина // Записки УГГТ. – 1970. – Липень-серпень. – Ч. 4 (8). – 4 арк.
5. В справі зменшення видання Бюлетеню // Бюлетень для членів УГГТ. – 1969. – Весна. – Маямі. – Ч. 1 (33). – 2 арк.
6. Винар Л. Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство: генеза і діяльність / Л. Винар // Український історик (далі – УІ). – 2003. – Ч. 1-5 (156-160). – С. 141-145.
7. Климкевич Р. Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство / Р. Климкевич // УІ. – Ч. 1. – 1963. – С. 8-11.
8. Климкевич Р. Територіяльні емблеми Прикаспійщини / Р. Климкевич // Записки УГГТ. – 1969. – Літо. – Ч. 2. – 4 арк.
9. Климкевич Р. Малозвісні міські герби Підляшшя / Р. Климкевич // Записки УГГТ. – 1969. – Зима. – Ч. 4. – 4 арк.
10. Климкевич Р. Праці Миколи Битинського / Р. Климкевич // Записки УГГТ. – 1971. – Березень-квітень. – Ч. 2 (12). – 4 арк.

11. Кущинський А. Про герб Кущинських “Куша” та про предків цього роду / А. Кущинський // Записки УГГТ. – 1970. – Листопад-грудень. – Ч. 6 (10). – 4 арк.
12. Климкевич Р. Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство / Р. Климкевич // УІ. – Ч. 1. – 1963. – С. 8-14.
13. Лобко Н. Генеалогічні дослідження: минуле і сучасне / Н. Лобко // Українознавство-2002. Календар-щорічник. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2001. – С. 99-103.
14. Сакада Л. Український історик: генеза, тематика, постаті / Л. Сакада. – Нью-Йорк; К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. – 380 с.
15. Шрамченко С. Рід Шрамченків / С. Шрамченко // Записки УГГТ. – 1971. – Липень-серпень. – Ч. 4 (14). – 4 арк.

Юрій Шушкевич

РЕАКЦІЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПРЕСИ НА ДІЯЛЬНІСТЬ НРУ НА РІВНЕНЩИНІ В 1989-1991 РОКАХ

У статті висвітлено реакцію комуністичних функціонерів та підконтрольних їм газет на діяльність НРУ у 1989-1991 рр на Рівненщині.

Ключові слова: НРУ, Рівненський обком партії, “Зміна”, “Червоний прапор”, преса.

В статтє освещено реакцію коммунистических функционеров и подконтрольных им газет на деятельность НРУ в 1989-1991 гг. на Ровенщине.

Ключевые слова: НРУ, Ровенский обком партии, “Зміна”, “Червоний прапор”, преса.

The article highlights the reaction of communist functionaries and controlled their newspapers on ANR activity in 1989-1991 years in the Rivne region.

Keywords: NRU, Rivne oblast party committee, “Change”, “Red Flag”, media.

Народний Рух України став одним із каталізаторів процесу здобуття незалежності України. Його члени, попри спротив тоталітарної системи, зуміли активізувати суспільство та своїм тиском розпочати рух до його демократизації. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вивчення та систематизації знань про діяльність суспільно-політичних сил, котрі стояли біля витоків незалежності. У цьому контексті особливої ваги набуває висвітлення дій як активних борців за незалежність, так і сил, що були їх опонентами.

Перші публікації українських істориків про виникнення та діяльність Народного Руху з’явилися вже одразу після проголошення незалежності України. Це ґрунтовні дослідження О.Гараня

“Убити Дракона. З історії Руху та нових партій” [19] та В. Ковтуна “Історія Народного Руху України” [26]. Статтю, присвячену виникненню Народного Руху на Рівненщині, опублікував І. Демянюк [23]. Проте дана проблема лишається мало дослідженою.

Мета статті – дослідження реакції комуністичних функціонерів та підконтрольних їм газет на зародження та діяльність Народного Руху України в 1989-1991 роках.

У середині 80-х років ХХ століття зроста активність радянського суспільства. Це було викликано рядом чинників: оголошеного генсеком ЦК КПРС М.Горбачовим курсу на перебудову та гласність, катастрофою на Чорнобильській АЕС, котру, всупереч оголошеній політиці гласності, намагалося приховати керівництво СРСР, і поступовим погіршенням справ в економіці, що збільшувало незадоволення серед населення.

Перетин негативних чинників зумовлював поступову зневіру громадян та членів компартії в тому, що остання здатна в даних умовах провести глибоке реформування та вивести державу з кризи. Цей процес не оминув і Рівненщину. На засіданні обкому КПУ було зазначено: “Слід відмітити і той насторожуючий факт, як здача партійних квитків і добровільна відмова від членства в КПРС. Якщо до 1988 року це носило більш одиничний характер, то з початку 1988 року 22 комуністи і 11 кандидатів в члени здали свої документи. Найбільше таких випадків в м. Ровно, Здолбунівському, Корецькому, Костопільському і інших районах” [1, арк 103].

У зазначений період відбувалося падіння рівня пропагандистської роботи. Зокрема, у звіті про діяльність парткому колгоспу “Україна” Млинівського району зазначалося: лише 12,5 відсотків анкетованих слухачів звертаються у своїй діяльності до класиків марксизму-ленінізму; 27 відсотків вважали, що навчання нічого нового їм не дало; серед пропагандистів не було жодного економіста [2, арк. 42-43].

У кінці 1988 року розпочалася активізація громадського життя. Тенденції, котрі вже виразно проглядалися у Москві та Києві, дійшли до периферії. 25 грудня у міському товаристві “Знання” члени ініціативної групи “Совість” (Рівненське відділення Меморіалу) провели диспут на тему “Сталінізм – уроки минулого і сучасність”. На ньому було засуджено сталінізм, як ідеологію та практику і прийнято звернення до ЦК КПРС (копія – до журналу “Огонек”), у якому пропонувалося провести громадський суд над сталінізмом [12, арк. 1-2].

На рубежі 1989 року організаційно оформилися рівненське відділення Української хельсинської спілки (УХС) та товариство шанувальників української мови ім. Т. Шевченка. Ці громадські організації не були підконтрольними компартії. Це викликало занепокоєння її представників і знайшло відображення на сторінках обласного друкованого органу компартії “Червоний прапор”: “Ми не можемо не рахуватися з тим, що в зв’язку з відзначенням 50-річчя возз’єднання західноукраїнських земель у єдиній радянській державі активізувалася діяльність ідеологічних зарубіжних українських буржуазно-націоналістичних, сіоністських і клерикально підривних центрів, які спекулюють на питаннях національних відносин, намагаються розпалити ворожнечу між народами нашої країни, реабілітувати зрадницьку, розбійницьку діяльність українських буржуазних націоналістів проти радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни і в післявоєнний час” [41, с.3].

Під таке розлоге формулювання можна було долучити будь-яку громадську організацію із числа альтернативних компартії. Розуміючи, що в перспективі їх наростаюча активність може стати кінцем монополії на владу, партійні функціонери намагалися всіма способами дискредитувати ідею того, що хтось, окрім КПРС, може провести перебудову, навішуючи ярлики на своїх опонентів.

Чималого резонансу отримала справа появи громадських лідерів з жовто-блакитними прапорами під час акції поблизу Берестечка в кінці червня 1989. З цього приводу в газеті рівненського комсомолу “Зміна” разом із звітом про святкування річниці Берестецької битви зазначалося: “Учасникам мітингу була не зовсім зрозумілою поява груп зі Львова і Ровно з жовто-блакитними прапорами, бо багато хто, насамперед з місцевих старожилів, не забув, що ці знамена заплямовані кров’ю жертв бандерівського терору на західноукраїнських землях у 40-і роки”. Водночас тут була відсутня інформація про чисельність демонстрантів та арешти їх лідерів. Разом з описом акції журналісти розмежовували чисельний народний мітинг та людей з жовто-блакитними прапорами.

Чисельні демонстрації за участю ідеологічно опозиційних організацій занепокоїли партійних функціонерів. Секретар ЦК КПУ Ю.Єльченко, характеризуючи НРУ, наголосив на тому, що слово “народний” в назві є претензійним: “Загальна кількість тих, хто підтримує ідею організаційного оформлення НРУ, поки що незначна, хоча його лідери намагаються всіляко нав’язати свою думку про

масовий характер руху, почали випускати за межами республіки, до речі, друковане видання, яке намагається прищепити думку, що НРУ – єдина сила в суспільстві, здатна вивести його з кризового стану, – зауважив він у виступі. – Разом з тим черговий варіант проекту програмного документа НРУ під назвою "Принципи і зміст діяльності НРУ", який, по суті, ніде не обговорювався, явно заперечує таке твердження. Насторожує і те, що до НРУ примкнули явно антисоціалістичні, націоналістичні угруповання типу УХС, української народно-демократичної ліги, українського культурологічного клубу та їм подібні. Не знімаючи з порядку денного актуальність продовження діалогу з ініціаторами створення НРУ, партійні організації, засоби масової інформації повинні рішуче викривати негативні прояви в русі, давати їм політичну оцінку" [33, с.2].

У той же час серед комуністів були і такі, котрі більш конструктивно ставилися до появи Руху. Наприклад, кандидат у депутати Верховної ради СРСР А. Брофін стверджував: "Як комуністу мені дорогі ідеї партії, але разом з тим поважаю право кожної людини вибирати політичну або громадську організацію за власним уподобанням. Через те не боюся виступити на захист Народного Руху України за перебудову і сказати про недостатню гласність стосовно нього. Вважаю, що народ має право на самостійну оцінку НРУ за першоджерелами – резолюціями установчого з'їзду НРУ, промовами його лідерів" [46, с.2].

Основною метою правлячої партії після появи Руху стала дискредитація та нейтралізація новоствореної організації та її можливих союзників. На керівників та активістів НРУ журналісти активно клеїли ярлики "українських буржуазних націоналістів", "ворогів СРСР", котрі, мовляв, прикривалися гаслами про перебудову. Особливо активно почали з'являтися публікації про злочини ОУН [18, с.4; 27, с.3; 44, с.4]. Побачила світ серія матеріалів про зв'язки УХС, чимало представників якої були найактивнішими рухівцями, із націоналістичними організаціями США та Канади [29, с.2-4].

Через місяць після установчих зборів НРУ на Рівненщині у газеті "Зміна" була надрукована стаття, у котрій прозвучав такий вивід: "Все яскраво свідчить про те, що лідерам Руху в Рівному бракує інтелектуального потенціалу для висунення на порядок денний конструктивних пропозицій. А ще політичної далекоглядності, почуття реалізму і авторитету серед людей. Та найголовніше – наш місцевий Рух зразу ж нескромно назвав себе "народним", хоча це

звання, як відомо, треба заслужити. А поки-що люди нічого путнього не одержали від нього, крім кількох листівок на парканах та старих лозунгів на несанкціонованих мітингах під жовто-блакитними стягами” [28, с.2-3].

Таким чином, робилося все можливе, щоб дискредитувати новоутворену громадську організацію, створити одіозні образи її представників, аби в майбутньому нейтралізувати можливих опонентів.

Спостерігаючи, як швидко чисельно і організаційно зростає НРУ, керівники компартії намагалися оновити свою тактику в умовах наростання громадського незадоволення нездатністю влади вирішувати економічні та соціальні проблеми. Планувалося доручити відділам обкому партії розробити конкретні заходи і призначити людей, котрі на акціях НРУ та інших неформальних організацій мали б аргументовано спростовувати антипартійні та антирадянські твердження, давати принципову оцінку будь-яким спробам і проявам націоналізму. Ставилося завдання підготувати групи з числа партійного, ідеологічного, господарського активу по розвінчуванню платформ, політичних та ідейних поглядів опозиційно налаштованих до КППС і радянської влади осіб, які входять в неформальні об'єднання і будуть висувати свої кандидатури на виборах до місцевих та республіканських органів влади [6, арк.161-163].

Компартійні друковані органи Рівненщини долучалися до критики програмної позиції НРУ щодо зміни державної символіки з радянських символів на тризуб та синьо-жовтий прапор. Цьому був присвячений цикл статей, передрукованих “Червоним прапором” та “Зміною” з республіканських видань. Їх лейтмотивом було збереження комуністичної символіки [37, с.3]. Активно взялися журналісти компартійних видань за дискредитацію лідерів НРУ обласного масштабу, таких як Олекса Новак, Борис Степанишин, Василь Червоний. Так, Б.Степанишину присвятили статтю, в якій подавали його як людину “з подвійною душею”, котра “не мала морального права” вчити людей доброму і вічному [25, с.2-3]. В.Червонія звинувачували в тому, що він виступав за ідею відокремлення УРСР від СРСР за прикладом прибалтійських країн [38, с.3; 43, с.4-5]. Дисидентів з числа лідерів НРУ журналісти намагалися прив'язати в громадській думці до ОУН. Зокрема, було акцентовано увагу на твердженні В. Чорновола, що остання не була “бандитською організацією” [36, с.4]. Особистісні випадки часто

поєднувалися із звинуваченнями у тунеядстві. Так, на зібранні активу обласної партійної організації М. Майданович звинуватив лідерів НРУ у тому, що вони ніде не працювали [8, арк.33]. Водночас особи, котрі виступали проти монополії компартії на владу та були в опозиції до неї, дуже швидко втрачали роботу.

Ситуація загострилася після мітингу 15 жовтня 1989 року, коли рухівців було розігнано за допомогою міліції, а його ініціаторів заарештували [45, с.4]. Пізніше в "Зміні" було згадано про те, що на зустрічі з народним депутатом СРСР В.Мартиросяном члени НРУ виставили претензії стосовно застосування міліцією гумових кийків при розгоні демонстрації біля суду, в якому виносили вирок активістам НРУ. При цьому в статті було вжито термін "дебоширили". Будь-який організований у цей період захист прав подавався, як побутове хуліганство, або реінкарнація "оунівщини та бандерівщини" [24, с.3].

Однією із спроб публічно розібратися з НРУ було скликання 27 січня 1990 року зборів активу обласної партійної організації. На випадки на адресу присутніх керівників Руху В. Мартиросян зауважив, що в області проживає 700 інвалідів, а розмови ведуться тільки про Рух, ніби це єдина проблема в краї. На його думку, оскільки прозвучала критика на адресу керівників НРУ, то варто було б почути і їх позицію [8, арк.84]. Єдиним представником Руху, якому надали слово, був доцент інституту інженерів водного господарства В. Пилипчук. Він зазначив: багато з того, що приписується НРУ, є вирваним з контексту і немає відношення до реальності. Водночас, за різними даними, від 76 до 89 відсотків продуктів, котрі вироблені в області, вивозяться за її межі. І це при тому, що в магазинах порожньо. Ось на чому, на його думку, слід було зосередитися керівництву області [8, арк.34]. Забажав озвучити звернення правління НРУ В. Червоній, але йому не надали слова для виступу [9, арк. 80].

10 лютого 1990 року в газеті "Зміна" була надрукована підбірка листів під назвою "Коли потече кров ріками", у якій на НРУ чіпляли ярлик радикальної та провокаторської організації [13, с.2]. Описуючи мітинг 27 лютого 1990 року, журналісти часопису доволі односторонньо ставили акценти: в той час, коли керівники КПУ нібито йшли на компроміс, лідери НРУ висували вимоги їх відставки [39, с.1-2].

Після програних виборів до Верховної Ради УРСР 6 квітня 1990 року перший секретар обкому П.Прищепа виокремив причи-

ни невдачі кандидатів від компартії: “І все ж чи не головний урок в ході передвиборчої кампанії показали нам політичні опоненти, активісти Руху і других об’єднань. Він полягає у тому, що в умовах багатопартійності будь-яка політична партія програє, якщо в боротьбу за її інтереси не включаться всі члени цієї партії. В той час, коли Рух, УХС, інші неформали буквально боролися за висунення, реєстрацію і обрання своїх депутатів, зуміли дійти буквально до кожного житла, багато комуністів, в тому числі і штатні працівники, просто спостерігали, чим все скінчиться” [5, арк. 7].

Починаючи з літа 1990 року, “Зміна” поступово починає ви-важеніше описувати події, до яких причетний НРУ. Вибори до Верховної Ради показали значну динаміку підтримки рухівців, а тому редакція поступово змінювала акценти з прокомуністичних до більш поміркованих. Зокрема, її журналіст, описуючи події в Львівській обласній раді, розмежовував комуністів, рухівців та екстремістів, для яких і НРУ був консервативним, хоча другі і треті були представниками демплатформи [34, с.2]. Варто відмітити репортаж з Козацьких могил, де було вміщено фото члена УРП Л.Лук’яненка і зауважено про те, що над Рівненською міськрадою разом із червоно-синім прапором з’явився і жовто-блакитний [32, с.2]. Вартим уваги є і опис у “Зміні” конфлікту, що розгорівся у вересні 1990 року. Тоді обласні збори НРУ прийняли резолюцію про створення української національної армії та провели установчі збори Комітету солдатських матерів. В. Червоній закликав не боятися того, що ця армія перетвориться у штурмові загони, а член УРП В.Шкуратюк підкреслив, що основна мета її створення – захистити республіку від ворога. У цьому зв’язку кореспондентка задавала риторичне питання: якого саме ворога? [35, с.1]

Ефект від діяльності НРУ посилювався негативними показниками суспільно-економічного стану в області. Такі тенденції змушували владних функціонерів слідкувати за своїми опонентами. Показовим фактом є те, що у звіті Управління внутрішніх справ за 10 місяців 1990 р. фіксувалося зростання злочинності на 26 відсотків, в тому числі в 1,5 рази по лінії кримінального розшуку, що свідчило про погіршення соціально-економічного стану в області [3, арк.14]. В звіті вказувалося: “Дуже негативно позначився на результатах боротьби з правопорушниками і злочинністю значний перехід сил та засобів і уваги міліції на забезпечення правопорядку при проведенні масових заходів, особливо, несанкціонованих

зборищ, провоцированих "Рухом" і іншими націоналістичними елементами. По скромним розрахункам, на це затрачено в цьому році до третини фактичного часу роботи сил охорони суспільного порядку" [3, арк. 24-26].

Серед комуністів точилися дискусії щодо того, яким чином реагувати на діяльність неформалів. Так, другий секретар обкому В.Луценко не вважав, що тактика терпимості до політичних опонентів була виправданою [7, арк.8]. Секретар обкому А.Попик констатував, що недостатнім був вплив секретарів обкомів на політичне становище, особливо в західних областях [7, арк. 11]. На пленумі ЦК КПУ П.Прищепа дав таку характеристику ситуації, що склалася: "Головною причиною кризової ситуації в суспільстві і в партії є відсутність видимих, матеріально відчутних результатів перебудови. Найбільші претензії і незадоволення викликають нестача продуктів першої необхідності, в тому числі і тих, котрих до перебудови було в достатній кількості, ріст злочинності, інфляція, невпевненість у завтрашньому дні. Така обстановка створює сприятливі умови для активізації різного роду суспільно-політичних формувань. Один із результатів їх діяльності – небувалий процес політичного розмежування серед населення області, поляризація політичних сил. В республіці про себе заявили вже 15 політичних партій, половина з них має свої організаційні структури і в нашій області. Паралельно активно ведеться агітаційно-пропагандистська робота народними депутатами УССР В. Червонієм і М. Пороським по відозві депутатів-комуністів, проти підписання нового союзного договору, за зрив призову молоді в Радянську армію" [6, арк. 6-7]. Перший секретар зазначив, що значна частина партосередків практично згорнула свою діяльність під гаслом самостійності; за 9 місяців 1990 року компартію в області покинуло 2139 осіб або близько 3 відсотків її складу, зокрема в Рівному – 927 осіб [6, арк. 9]. Ще одна відзначена ним особливість комуністичних осередків – їх пасивність: "Дуже прикро, коли в колективі нараховується 300, 500, 1000 комуністів, а гору беруть 5-10 представників інших партій. Хіба це не парадокс" [6, арк. 12].

Вище зазначені факти вказували на те, що працівники підприємств та колгоспники в переважній більшості не були ідейними членами компартії, а вступали до неї через певні прагматичні міркування. Криза, котра виникла в її лавах, вимагала зміни методів роботи з населенням, проте консервативна та переважно старшого

віку частина партфункціонерів не встигала змінюватися відповідно до вимог часу. Хоча спроби переосмислення окремих ідеологічних аспектів були. Наприклад, 2 жовтня 1990 року в “Червоному прапорі” була вміщена стаття, в якій Сталіна та його соратників визнавали винуватцями геноциду [22, с.2]. Це означало, що частина компартійної верхівки все таки бажала диференціювати злочини партії та її здобутки, однак такі дії призводили до ще більшого посилення позицій демократів. Адже останні мали підстави говорити про те, що це тільки частина визнаних злочинів компартії. В той же час студентське голодування на граніті висвітлювалося в “Червоному прапорі” як протистояння деструктивно налаштованого студентства, підтриманого націоналістичними силами, і конструктивно налаштованої прокомуністичної більшості в парламенті [21, с.2]. Така трактовка не дивувала, адже йшлося про сучасну політичну боротьбу, а не про давно померлих злочинців 1930-х років.

У кінці грудня 1990 року НРУ і Меморіал провели перепоховання тіл загиблих під час Другої світової війни, знайдених поблизу Здолбунова. Кореспондент “Червоного прапора”, визнаючи факт злочинів під час сталінських репресій, скептично оцінив сам захід, оскільки, на його думку, невідомо достеменно, чи були поховані там саме жертви НКВС [20, с.3]. В той же час кореспондентка “Зміни” Г.Ватилюк звернула увагу на те, що тіла мали кульову рану та переламані ребра (про що не було вказано в “Червоному Прапорі”). Вона зауважила, що в загальному керівництво партії та КДБ визнають злочини, здійснені НКВС, однак до розбору конкретних справ справа не доходить, оскільки тоді довелося б комусь із тих, хто отримував персональні пенсії, нести відповідальність за скоєне.

Таким чином, в кінці 1990 року “Зміна” час від часу друкувала матеріали, в яких відчувалася підтримка позицій НРУ, тоді як “Червоний прапор” оминав гострі кути на користь компартії [16, с.2].

Попри інформаційну підтримку від найбільш тиражованих газет та телебачення, вплив комуністів падав. На пленумі обкому 26 січня 1991 року керівники останнього шукали причини стрімкого зростання довіри до Народного Руху та втрат у своїх лавах. Зокрема, В. Луценко охарактеризував цю проблему так: “Якщо говорити про нашу партійну організацію, то кризове явище її теж не обійшло. В минулому 1990 році вона зменшилася на 6 тис. осіб, за цей час добровільно здали партійні білети 4528 людей, найбільше вийшло

із партії із Рівненської та Дубенської міських, Сарненської, Корецької, Острозької і Червоноармійських парторганізацій. В Рівному це явище торкнулося більше половини первинних парторганізацій, а "очолили" цей список такі в минулому дієздатні організації, як завод імені 60-річчя Жовтня, об'єднання "Азот", РЗВА, заводу тракторних агрегатів, льонокомбінату, радіозаводу" [10, арк.7].

Однією з головних причин такого стану, на думку В.Луценка, була безвідповідальність функціонерів: "Противники не сплять, різниця у формах роботи між ними і нами ось у чому: рухівці відпрацювали ідеї або пропозиції і самі втілюють їх. У нас же так: виробили рішення і перекладаємо один на одного, а потім у повсякденному житті воно десь втрачається" [11, арк. 70].

Втрата впливу на трудові колективи загрожувала в майбутньому втратою владних повноважень. П. Конончук (другий секретар обкому) обурювався тим, що у Млинівському районі, взятому під опіку М.Поровським, який виступав там по кілька разів на день, "виливався бруд на партію", ставилися вимоги про знесення пам'ятників Леніну, поширювалися листівки антикомуністичного спрямування. Його цікавило, чому не було відсічі з боку партії [10, арк. 88].

Таким чином, деморалізовані нападами демократів та безпорадністю центральних органів, рядові члени партії дедалі більше розчаровувалися у компетенції своїх керманічів.

У 1991 році республіканське керівництво спробувало використати патріотичну риторику для підвищення власної популярності. Так, у червні на Козацьких могилах виступили Л.Кравчук і П.Прищепа, а закінчилося святкування урочистим співом "Ще не вмерла України". В "Червоному прапорі" не вказувалося нічого про присутність на події рухівців, але сама зміна ключових ідеологічних аспектів перших осіб області та держави вказувала на успішну діяльність представників Руху та демплатформи в цілому [40, с.2]. Влітку зріс обсяг публікацій на "антиоунівську тематику", а НРУ вкотре спробували затаврувати, як бандерівську організацію, від якої, нібито, "недалеко і до фашизму". На підтвердження наводився факт, що рухівці взяли участь у вшануванні Є. Коновальця [30, с.1]. Цілком вірогідно, що такі публікації готували громадську думку до державного перевороту, консервації існуючого режиму та зачистки політичних опонентів. Проте події ГКЧП несподівано пішли по іншому сценарію, а його верховоди були оперативно арештовані. 24 серпня 1991 року у "Зміні" було

надруковано матеріал, де позитивно оцінювалися ті мешканці міста, які жили в звичному режимі і не включилися в політичне протистояння. Натомість засуджувалися рухівці, котрі протягом кількох днів під наглядом міліції проводили мітинг. Журналіст газети стверджував, що закликами зупиняти ворогів О. Новак і члени його організації намагаються завербувати громадян задля своїх політичних інтересів [15, с.2].

Свідченням зміни редакційної політики та пристосування колективу газети до нових умов став матеріал, опублікований у “Червоному прапорі”: “Ніде правди діти були у газеті й інші публікації. І було немало їх, вказувалося тут. – Розвінчували Рух, “таврували екстремістів”, націоналістів, рухівців і “так званих демократів”. Були і такі статті. Але насправді це було не наше. За вказівками “згори” передруковували з “Правди України” і “Правды”. А скільки гнівних листів приходило з різних районів області, у яких “трудоі колективи” просто вимагали “не перейменовувати Ровно”. Усі вони зродилися теж за вказівкою згори, тому були подібні, як близнята” [14, с.1].

Через місяць газета закликала свою аудиторію підтримати на референдумі незалежність, а також надрукувала програми основних кандидатів у президенти, до числа яких увійшов і В. Чорновіл [31, с.1-2; 42, с.1]. А 21 грудня 1991 року “Червоний прапор” було офіційно перейменовано у “Вільне слово” [17, с.1]. “Зміна” після проголошення незалежності перестала виходити. Отже, обидві газети, що виступали опонентами НРУ, припинили свою діяльність.

Як бачимо, у 1989-1991 рр., попри всі намагання керівництва комуністичної партії дискредитувати НРУ та інші організації демплатформи, набув прискорення процес її розкладання та розпаду. Цьому сприяла нестабільна соціально-економічна ситуація в області й республіці, що ускладнювалася загальною недовірою та втомою від пануючої ідеології. Політика неповної гласності ще більше відвертала громадян від влади та ЗМІ, що публікували часто неповну або перекручену інформацію про Рух з метою створити образ радикальної, сепаратистської організації, не надаючи його представникам можливості висловити свої позиції на сторінках “Зміни” та “Червоного прапору”. Однак, завдяки краще організованій роботі з виборцями та стійкості членів Руху, їм вдалося не тільки змінити риторику панівної партії, додавши до неї національних рис, але й своїми діями прискорити процес розпаду останньої.

Джерела та література:

1. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. 400, оп.138, спр.12
2. Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 138, спр. 14.
3. Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 138, спр. 23.
4. Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 138, спр. 25.
5. Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 140, спр. 11.
6. Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 140, спр. 15.
7. Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 140, спр. 17.
8. Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 140, спр. 30.
9. Держархів Рівненської обл., ф.400, оп. 140, спр. 32.
10. Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 141, спр. 1.
11. Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 141, спр. 2.
12. Держархів Рівненської обл., ф.2883, оп. 1, од. зб 2.
13. "Коли потече кров ріками" // Зміна. – 1990. – 10 лютого. – С.2.
14. Басараба В. Повертається правда / В.Басараба // Червоний Прапор. – 1991. – 4 жовтня. – С.1.
15. Вальчук П.Ловись рибко, велика і маленька ... і дурненька / П. Вальчук // Зміна. – 1991. – 24 серпня. – С.2.
16. Ватилюк Г. Очиститися, визнати і покаятися. / Г.Ватилюк // Зміна. – 1990. – 29 грудня. – С.2.
17. Вільне слово. – 1991. – 26 грудня. – С.1.
18. Галан Я. Хто такий Бандера? / Я.Галан // Червоний прапор. – 1989. – 28 жовтня. – С.4.
19. Гарань О. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України / О.Гарань. – К., 1993. – 394с.
20. Герус В. Передали куті меду / В.Герус // Червоний прапор. – 1990. – 30 грудня. – С.3.
21. Гляньмо правді в очі // Червоний прапор. – 1990. – 26 жовтня. – С.2.
22. Голодомор і овації // Червоний прапор. – 1990. – 2 жовтня. – С.2.
23. Демянюк І. Створення народного Руху на Рівненщині: як це було / І. Демянюк // Нова Волинь: Обласний тижневик. – 2004. – 22 липня.
24. Дендюк Л. "Ви говорите не так" /Л.Дендюк // Червоний прапор. – 1989. – 11 листопада. – С.3.
25. Зимній Ф. Хто є хто / Ф.Зимній // Зміна. – 1989 року. – 19 серпня. – С.2-3.
26. Ковтун В. Історія Народного Руху України / В.Ковтун. – К.: Факт, 1999. – 408с.
27. Комар В. То була страшна біда / В. Комар // Зміна. – 1989 року. – 10 серпня. – С.3.
28. Куди рухається Рух // Зміна. – 1989. – 19 серпня. – С.2-3.

29. Лисюк А. Дволикий Янус або дещо про Українську хельсінську спілку / А.Лисюк // Зміна. – 1989. – 20 липня. – С. 2-4.
30. Люди будьмо пильні: сьогодні необандерівщина, завтра – фашизм // Червоний прапор. – 1991. – 28 червня. – С.1.
31. Михайлюк П. Україна понад усе / П. Михайлюк // Червоний Прапор. – 1991. – 27 листопада. – С.1-2.
32. Мізерний А. Без коріння і крона не цвістиме / А.Мізерний // Зміна. – 1990. – 19 червня. – С.2.
33. На основі самокритичного аналізу зробити необхідні уроки // Червоний прапор. – 1989. – 11 серпня. – С.2.
34. Осипов С. Синьо-жовті проти червоних / С.Осипов // Зміна. – 1990. – 24 липня. – С.2
35. Польова П. Чим не вгодив матерям генерал/ П.Польова // Зміна. – 1990. – 4 вересня. – С.1.
36. Про Рух, плюралізм і політичну культуру // Зміна. – 1989. – 24 серпня. – С.4.
37. Проценко В. Національна символіка / В.Проценко // Зміна. – 1989. – 8 серпня. – С.3.
38. Равський М. “Вибрики молодих”, “Політична мудрість” чи натиск екстремізму / М.Равський // Червоний прапор. – 1990. – 27 жовтня. – С.3.
39. Розум чи емоції // Зміна. – 1990. – 27 лютого. – 1990. – С.1-2.
40. Символ непохитності народу// Червоний прапор. – 1991. – 19 червня. – С.2.
41. Слободанюк О. Що значить бути патріотом / О.Слободанюк // Червоний прапор. – 1989. – 3 березня. – С.3.
42. Червоний прапор. – 1991. – 30 листопада. – С.1.
43. Чи потрібен Україні “Досвід Прибалтики” // Зміна. – 1989. – 2 вересня. – С.4-5.
44. Шепітько Є. Смерть приходила вночі / Є. Шепітько // Зміна. – 1989. – 31 серпня. – С.4.
45. Ще раз про мітинги // Червоний прапор. – 1989. – 3 листопада. – С.4.
46. Яковчук П. “Я тривожуся за село”. – Відповідає кандидат у депутати СРСР А.О.Брофін / П.Яковчук // Червоний прапор. – 1989. – 4 жовтня. – С.2.

Ольга Владига

АРХЕОГРАФІЧНА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена проблемі осмислення діяльності М.Грушевського як археографа в українській історичній науці останнього двадцятиліття. Виявлено дискусійні моменти, котрі викликало обговорення археографічної спадщини видатного вченого. Вказано на перспективні питання подальшого вивчення археографічних студій дослідника.

Ключові слова: М.Грушевський, археографія, Київська археографічна комісія, Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка, Археографічна комісія Всеукраїнської Академії наук.

Статья посвящена проблеме осмысления деятельности М.Грушевского как археографа в украинской исторической науке последнего двадцатилетия. Выявлены дискуссионные моменты, которые вызвало обсуждение археографического наследия выдающегося ученого. Указаны перспективные вопросы дальнейшего изучения археографических студий исследователя.

Ключевые слова: М.Грушевский, Киевская археографическая комиссия, Археографическая комиссия Научного общества имени Шевченко, Археографическая комиссия Всеукраинской Академии наук.

The article is devoted to the problem of meaningfulness in Hrushevsky' occupation as an archeographer in Ukrainian historical science of the the last two decades. It is exposed debatable moments that provoked discussion on the archeographic heritage of outstanding scientist. It is pointed out the long-term questions in further investigation into archeographic workshops of the explorer.

Key words: Mykhailo Hrushevsky, archeography, the Kyiv Archeographic Commission, the Archeographic Commission of the Scientific Society named after Taras Shevchenko, the Archeographic Commission of the all- Ukrainian Academy of Sciences.

Грушевськознавчі студії протягом останнього двадцятиліття стрімко перетворилися на один із найбільш реномованих напрямків сучасної української історіографії. Перші поодинокі науково-популярні публікації зламу 80-90-х рр., що мали виразний популяризаторський, просвітницький, почасти компілятивний характер, доволі швидко виконали важливу суспільно-політичну функцію – зняття анафами з імені М.Грушевського, ознайомлення широкого кола читачів з його життям та діяльністю [16]. Вже в середині 90-х рр. розпочалася спеціалізація грушевськознавчого пошуку, пов'язана із відкриттям і вивченням архівів, проведенням численних наукових форумів, розробки поодиноких проблем на дисертаційному та монографічному рівнях. До сьогодні ця робота принесла свої вражаючі плоди – маємо докладно опрацьований життєпис видатного українця, всебічно вивчені й провідні напрямки його наукової, громадсько-просвітницької та державотворчої праці. Втім і надалі існують сфери діяльності М.Грушевського, котрі потребують свого детальнішого аналізу. У цій публікації хочемо привернути увагу до проблеми дослідження археографічної праці автора “Історії України-Руси”. Актуальність цієї теми зумовлена багатьма чинниками: загальним визнанням внеску М.Грушевського в розбудову теорії та практики археографічних студій, увагою вченого до організації археографічної праці в рамках діяльності очолюваних ним установ, солідністю його власного археографічно-джерелознавчого доробку. Першим кроком до реалізації цієї проблеми вважаємо узагальнення досвіду її вивчення в українській науці доби незалежності.

Доволі докладно сучасні дослідники опрацювали процес становлення Грушевського-археографа та джерелознавця. Так, про факти співробітництва початкуючого вченого з Київською археографічною комісією йдеться в низці досліджень, присвячених першому київському періоду життя та діяльності М.Грушевського. Наприклад, львівські дослідники Л.Зашкільняк та М.Крикун, вивчаючи процес підготовки молодим дослідником магістерської дисертації, докладно висвітлили також його археографічну працю з віднайдення та видання документів, котрі висвітлювали історію Барського староства. Ними було встановлено, що у процесі підготовки дослідження молодий історик опрацював архівосховища Києва (Київський центральний архів), Варшави (Варшавський Головний архів), Москви (Московський архів Міністерства юстиції, архів Міністерства закордонних справ), Вільна, а також низку при-

ватних документальних колекцій. У підсумку цієї клопіткої, за визнанням самого історика, праці було зібрано унікальний компендіум документального матеріалу, що уможливив повною мірою реалізувати поставлені дослідницькі завдання [10, с. 582-590; 6, с. 238-250]. Цей джерельний матеріал, об'єднаний у два томи, згодом було видано у відомій серії "Архива Юго-Западной России".

Цінність зібраних молодим дослідником джерел відзначили такі авторитети тогочасного українознавства, як В.Антонович, В.Іконніков та тогочасний голова Київської археографічної комісії М.Владимирський-Буданов. Про високу вартість проведеної М.Грушевським археографічної роботи пишуть і сучасні вчені: "Слід підкреслити, що значна кількість використаних Грушевським документів, котрі не увійшли в двотомник, згодом безслідно зникла внаслідок втрат, яких зазнали спадкоємці Київського центрального архіву і Варшавського головного архіву [...]. Тож його дисертацію разом з документальним збірником можна вважати, значною мірою, першоджерелами. Вражає й ґрунтовність вивчення джерел і повнота відображення їхнього змісту в дослідженні. Так працював Грушевський, щоб належно ілюструвати виклад тих чи інших питань" [7, с. 265].

Найбільш докладно на сьогодні висвітлено археографічну діяльність М.Грушевського протягом львівського двадцятиліття його життя. Дослідники слушно вказують, що очолюване видатним дослідником НТШ та його Археографічна комісія розгорнули небачену перед тим роботу з виявлення та публікації багатьох незнаних корпусів джерел. Результатом цієї роботи стало суттєве зростання документальної бази з вивчення українського минулого, що уможливило вихід вітчизняної історіографії на новий якісний рівень.

Проблему археографічної складової організації та діяльності Львівської історичної школи М.Грушевського розглянув у своїй монографії Василь Педич. Наводячи численні приклади з листування видатного вченого зі своїми львівськими учнями, дослідник показав, що значну частину свого часу він присвятив підготовці молодих дослідників до пошуку, опрацювання та видання історичних джерел. Наслідком цієї педагогічної праці стали фахово вишколені наукові кадри, що взялися за реалізацію амбітних археографічних планів голови НТШ. Саме учні М.Грушевського, слушно твердить В.Педич, поряд зі своїм учителем, реалізували більшу частину планів Археографічної комісії [13, с. 98-166].

Спробу цілісного погляду на археографічну діяльність М.Грушевського львівської доби у низці статей здійснив Ігор Гирич. Спираючись на розлоге листування М.Грушевського з його кореспондентами, котре зберігається у родинному фонді Грушевських, сучасний дослідник поставив за завдання з'ясувати специфіку організації головою НТШ археографічної праці, а саме: проведення архівних експедицій, розробку практики копіювання, тематики археографічних пошуків. Вказуючи на актуальність звернення до археографічної спадщини М.Грушевського, І.Гирич відзначив: “Про місце археографії в житті та науковій діяльності М.С.Грушевського можна говорити дуже багато, і ця тема вимагає спеціального дослідження” [3, с. 266; 4, с. 72].

Зосереджуючись на специфіці археографічної діяльності М.Грушевського, дослідник слушно вказав, що видатному вченому допоміг значний практичний археографічний досвід, набутий при підготовці магістерської дисертації, адже йому доводилося багато працювати в архівах Києва, Варшави, Москви, виявляти документи і копіювати їх, зав'язувати стосунки з місцевими науковими колами, в тім і з архівістами. Завдяки цьому М.Грушевський передав своїм львівським учням як точні координати тематичних пошуків, так і налагоджені зв'язки з людьми, які свого часу допомагали йому.

Сучасний дослідник з'ясував, що саме М.Грушевський вже в перший рік перебування у Львові ініціював широкі археографічні пошуки, визначивши тематичні й хронологічні межі першочергових археографічних видань, а також географію архівосховищ. За спостереженнями І.Гирича, хронологічно автора “Історії України-Руси” цікавила передусім польсько-литовська доба, серед джерел перше місце він надавав актам люстрацій й інвентарям Руського воєводства та Литовській метриці. Найбільше М.Грушевського цікавили архівні пошуки у Варшавському головному архіві та Архіві коронного скарбу, московські архіви Міністерства закордонних справ і юстиції та Рум'янцевський музей, львівські Бернардинський архів і наукова бібліотека Оссолінеум, а також архіви Києва, Харкова і Петербурга. До цих міст видатний учений у першу чергу і спрямував своїх співробітників.

І.Гирич пропонує періодизацію діяльності Археографічної комісії НТШ. На його думку, від свого утворення в 1896 р. і до 1905 р. в комісії працював лише її голова, котрий спромігся підготувати за цей час чотири томи “Жерел”. На весні 1905 р. в

роботі комісії розпочався новий етап, адже активними її членами стали учні М.Грушевського – С.Томашівський, М.Кордуба, І.Крип'якевич, І.Кревецький, Д.Коренець та ін. [4, с. 73]. Голова НТШ уклав докладний план роботи для кожного нового члена комісії, що з одного боку враховував їх власні наукові зацікавлення, з іншого – відповідав потребі заповнення джерельних лакун з найбільш важливих проблем українського минулого.

І.Гирич підняв також незнану дотепер проблему фінансового забезпечення діяльності Археографічної комісії. Він уперше дослідив проблему матеріального становища майбутніх археографів – учнів М.Грушевського і довів, що ставлячи складні археографічні завдання, вчитель сприяв їх фаховому зростанню і водночас давав можливість заробити кошти на життя. На численних прикладах, взятих із листів учнів М.Грушевського до вчителя, сучасний дослідник показав намагання голови НТШ фінансово підтримати початкуючих учених. Завдячуючи цій підтримці, слушно вказує І.Гирич, більшість представників Львівської історичної школи відбулися як учені. Разом із тим, вказується у статті, "М.Грушевський знав можливості кожного зі своїх учнів і, вимагаючи сумлінного виконання завдань, все ж вибачав незроблене" [4, с. 77].

Ще одна важлива проблема, що її торкається І.Гирич, стосується питання про відповідність археографічних зацікавлень учнів науковій праці самого М.Грушевського. Ця проблема набула особливої актуальності у зв'язку з поширенням в останні роки в науці тез про "експлуатацію" видатним істориком своїх учнів. Уважно вивчивши архівні пошуки членів Археографічної комісії, І.Гирич дійшов переконливого висновку про те, що "є всі підстави засвідчувати високий науковий і морально-етичний авторитет учителя, який, роблячи своєю "Історією" й громадську справу, надихав на жертвовну працю своїх учнів. Вони обирали саме ті теми, які необхідні були в той час для розвитку української історіографії. [...] М.Грушевський завжди зважав на особисті нахили істориків, і дуже часто вони збігалися з тематикою їхніх археографічних досліджень" [4, с. 81]. Цікавим є й спостереження І.Гирича про організацію М.Грушевським "вахтового методу" в діяльності археографічних експедицій, коли на зміну одному досліднику продовжувати його роботу їхав колега. "Отже, – висновує сучасний дослідник, – М.Грушевському вдавалося поєднувати, здавалося, непокєднуване – особисті наукові інтереси своїх учнів-археографів та інтерес загальноархеографічної справи в цілому" [4, с. 84].

Інша спроба цілісного погляду на археографічну діяльність М.Грушевського львівської доби належить перу Мирона Капралю. Подібно до інших грушевськознавців, він також наголосив на спадкоємності археографічних традицій київської школи В.Антоновича та розгорнутої під керівництвом голови НТШ роботи Археографічної комісії Товариства. Аналізуючи щойно віднайдений проект М.Грушевського з організації археографічної праці в НТШ, дослідник з'ясував, що видатний історик запропонував першочергово звернути увагу на видання масових джерел (інвентарі, люстрації, реєстри, ревізії), актові матеріали, пам'ятки українського письменства (історичні та літературні), правничі джерела. Саме довкола реалізації цього проекту й була у січні 1896 р. утворена Археографічна комісія НТШ у складі М.Грушевського, І.Франка та С.Томашівського [8, с. 169]. Археографічна комісія започаткувала дві серії видань: “Жерела до історії України-Руси” (редактор М.Грушевський) та “Пам'ятки українсько-руської мови та літератури” (редактор – І.Франко).

Аналізуючи видавничу діяльність Археографічної комісії, М.Капраль звернув увагу на розробку її головою методологічних засад видання комплексу джерел до історії України. Їх суть зводилася до максими: “Друкувати буква в букву, нічого не змінюючи, навіть блудів – без занотовання” [8, с. 170]. Також сучасний дослідник відзначив організаційний талант М.Грушевського, котрий виховав цілу плеяду учнів, котрі взялися за амбітні археографічні плани свого вчителя. М.Капраль з'ясував, що за час головування М.Грушевського Археографічна комісія НТШ розглянула 57 планів видань документів, літературних пам'яток. При цьому кожний проект проходив через ґрунтовне обговорення на засіданнях комісії, яких при М.Грушевському відбулося 71 (в середньому – чотири засідання на рік). Загалом під керівництвом свого першого голови Археографічна комісія до 1914 р. видала 9 томів “Жерел” та 7 томів “Пам'яток”. “Зважаючи на фінансову скруту НТШ, – слушно вказує М.Капраль, – це був справді видатний науковий результат” [8, с. 171].

Наприкінці своєї розвідки М.Капраль зосередився на власній археографічній праці М.Грушевського у львівський період. Тут вказується на видання вченим невеликих документальних публікацій, що мали дидактичні цілі, друк невеликих джерел у “Записках НТШ”, врешті – власну пошукову роботу вченого в польських

та російських архівах. Загалом, підсумовує сучасний дослідник, за львівський період М.Грушевський опублікував 22 підбірки документів. При цьому більшість публікацій охоплюють XIV-XVIII ст. Тематично переважають документи, що характеризують політичну та соціально-економічну історію українських земель. Це грамоти і листи польських королів, литовських князів, описи замків, староств, підбірки актів та матеріалів до історії козаччини, Коліщчини тощо. Вчений публікує також кілька релігійних віршів та матеріалів до історії духівництва. Кожній публікації передувала, як і в виданнях Археографічної комісії, розвідка, де з'ясовувалися всі джерелознавчі аспекти документального матеріалу.

Підсумовуючи свої роздуми над спадщиною Грушевського-археографа львівської доби, М.Капраль також вказав на її значення для сучасної української історіографії. Він пише: "Грунтове вивчення археографічної спадщини М.Грушевського має прислужитися археографам при реалізації сучасних видавничих проєктів. Досвід видатного історика України з організації археографічної діяльності та методики видань повинен використовуватися істориками вже сьогодні" [8, с. 173].

Наступний етап діяльності Грушевського-археографа пов'язаний з організацією ним Українського наукового товариства в Києві. Відзначимо, що це одна з найбільш дискусійних сторінок науково-організаційної діяльності видатного вченого, адже сучасні дослідники тривалий час сперечаються, чи існувала в структурі товариства Археографічна комісія. Про діяльність Археографічної комісії, створеної в структурі УНТ М.Грушевським пише, наприклад, І.Бутич [1, с. 53]. Натомість, лише про наявність "археографічних планів", котрі виношувало керівництво Товариства, відзначають у своєму огляді минулого української археографії упорядники збірки "Едиційна археографія в Україні у XIX-XX ст. Плани, проєкти, програми видань" [14, с. 9]. Не згадується існування Археографічної комісії як самостійної структури УНТ і в роботах дослідників, котрі спеціально досліджували організацію та діяльність київського товариства [5, с. 219-239; 12, с. 38-76].

Наступний період активізації археографічної праці М.Грушевського пов'язаний із його поверненням на Наддніпрянщину в 1924 р. Очоливши історичні установи ВУАН, учений водночас перебрав на себе керівництво Археографічною комісією Академії наук. Цій сторінці науково-організаційної праці академіка при-

свячено низку ґрунтовних праць. Спеціальний аналіз діяльності М.Грушевського в Археографічній комісії ВУАН здійснив Сергій Водотика. Дослідивши стан археографічних студій на Наддніпрянщині в першій половині 20-х років, він зауважив: “Після повернення М.Грушевського з еміграції 1924 р. і обрання його на засіданні Історично-філологічного відділу ВУАН головою АК в діяльності цієї установи розпочався принципово новий етап” [2, с. 296]. Головні зусилля, вказує сучасний дослідник, М.Грушевський зосередив на формуванні професійного складу комісії. Залучення ним до активної праці в Археографічній комісії майже п’ятдесяти дослідників при наявності лише трьох штатних співробітників і організація за таких умов плідної роботи, вказує С.Водотика, красномовно свідчать про видатний талант організатора і високий авторитет М.С.Грушевського у середовищі учених-українознавців. “Співпраця в комісії представників старшого, середнього і молодшого поколінь дослідників, – наголошує дослідник, – давала можливість вдало поєднувати досвід і завзятість, забезпечувати не тільки збереження, а й подальше творче збагачення кращих традицій української археографії” [2, с. 297].

Переходячи до аналізу конкретних напрямків роботи Археографічної комісії ВУАН, С.Водотика у першу чергу наголошує на її чіткій організації. Дослідник з’ясував, що засідання комісії проводилися регулярно, щомісяця; на них обговорювалися доповіді наукового та організаційного характеру, розглядалися плани роботи, ухвалювались до друку видання тощо. Найбільше значення, вказує вчений, мали систематичні огляди наявних в архівах України, Росії, Польщі, Литви джерел та аналіз проведених археографічних студій. Це давало змогу не лише певним чином координувати та спрямовувати архівні пошуки дослідників, а й підвищувати їхню дослідницьку культуру та спрямовувати їхні зусилля в річище видавничих планів Археографічної комісії. “Таким чином, – підсумовує С.Водотика, – АК ВУАН під проводом М.С.Грушевського зуміла налагодити систематичну підготовку до друку археографічних збірок. Ця робота була логічним продовженням започаткованих М.І.Костомаровим і В.Б.Антоновичем, Київською АК традицій української археографії та видання незавершених серійних видань. Саме цьому напрямку діяльності комісії здебільшого приділялась увага в перші роки керівництва М.С.Грушевського її роботою” [2, с. 304].

Доволі багато про організацію М.Грушевським археографічної роботи в останнє радянське десятиліття йдеться також у дисертаційній праці Сергія Кіржаєва, присвяченій аналізу внеску в розвиток української археографії Археографічної комісії ВУАН. Поряд із загальними фактами про розбудову видатним ученим археографічної праці в Академії наук, організацію пошукової праці в архівах і публікаторську діяльність, сучасний дослідник звернув увагу на важливий факт внеску Археографічної комісії під керівництвом М.Грушевського в розв'язання проблем теорії та методики археографічної науки. Адже розроблені її редакційним комітетом 1926 р. методичні принципи видання джерел були першими в українській археографії узагальнюючими настановами, які передбачали конкретні норми відтворення україномовних пам'яток середньовіччя. С.Кіржаєв переконаний, що провідним керівником і організатором праці був саме М.Грушевський. "У період його головування в комісії, – твердить він, – започатковано і реалізовано друком більшість наукових видань головної академічної археографічної інституції. Публікації, насамперед, "Пам'яток українського письменства", "Українського архіву", а також ті, що мали вийти під цією маркою, виконані на високому науковому рівні і були одними із зразкових для української археографії того часу" [9, с. 218].

Цікаву проблему кадрового забезпечення запланованих археографічних проектів підняв Ярослав Федорук. Він дослідив спроби залучення М.Грушевським до роботи в Археографічній комісії ВУАН своїх львівських учнів. На прикладі знаного галицького дослідника козаччини Василя Герасимчука сучасний дослідник показав, що видатний історик намагався об'єднати українські наукові сили з обох боків Збруча для реалізації багатьох амбітних археографічних проектів [17].

Спробу синтетичного підсумування всієї археографічної спадщини М.Грушевського здійснив Іван Бутич. Нав'язуючи до біографії видатного вченого, дослідник послідовно показав ключові періоди археографічної праці автора "Історії України-Руси" – від перших архівних пошуків, пов'язаних з написанням ранніх студентських праць, до організації планомірної діяльності археографічних комісій у структурі НТШ, УНТ і ВУАН. Поряд із аналізом науково-організаційної роботи М.Грушевського довкола налагодження систематичної археографічної роботи по обидва боки Збруча, І.Бутич звернув увагу читача на вагомість особистого внеску видатного вченого у

збагачення документальної україніки. Сучасний дослідник слушно вказав не лише на загальновідомі томи документів, упорядковані М.Грушевським, але й звернув увагу на численні джерельні причинки, друковані у багатьох тогочасних історичних виданнях. “Уже цей побіжний перегляд археографічної діяльності М.Грушевського свідчить, – підсумував І.Бутич, – що він [М.Грушевський] зробив великий внесок у розвиток археографії, якій належить пильно вивчати і продовжувати його на вищому щаблі” [1, с. 57].

Подібні до висловлених вище тез І.Бутича оцінки щодо значущості науково-організаційної праці М.Грушевського в галузі української археографії, висловили й упорядники збірки “Едиційна археографія в Україні у ХІХ-ХХ ст. Плани, проекти, програми видань”. На широкому тлі становлення та розвитку археографічної справи на українських землях, вони здійснили спробу узагальнення археографічної діяльності М.Грушевського в межах діяльності провідних археографічних інституцій. Плідності археографічної праці автора “Історії України-Руси”, на їхнє переконання, сприяло те, що саме його часи були найбільш продуктивними щодо едиційної праці. Цей чинник, разом із потужним науково-організаційним талантом М.Грушевського, уможливили видатні здобутки на полі української археографії протягом невеликого періоду кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. На сторінках сучасного видання наголошується: “Особливе значення для української археографії мала поява на науковій ниві видатного українського історика М.С.Грушевського, з ім’ям якого пов’язані едиційний доробок АК НТШ та АК ВУАН, археографічні плани УНТ у Києві. Йому належать найбільш науково обґрунтовані концепції археографічних видань, перш за все щодо давньої історії України. [...] Грушевський чітко і наполегливо визначав завдання та розчищав шлях, щоб значно полегшити працю теперішніх та майбутніх істориків у царині археографії” [14, с. 9].

Помітне місце археографічній праці М.Грушевського відведено в загальних нарисах його життя авторства сучасних дослідників. У працях І.Верби та Ю.Шаповала [18], Р.Пирого [15], В.Тельвака [11] та інших грушевськознавців наголошується, що археографічна праця М.Грушевського склала окрему – одну з найбільш яскравих – сторінок в історії української археографії. Завдячуючи науково-організаційному таланту видатного вченого, його надзвичайно активній пошуковій праці, українська наука збагатилася

солідним документальним корпусом, опрацювання якого уможливило створення синтезу українського минулого.

Підсумовуючи наші спостереження над сучасними студіями археографічної спадщини М.Грушевського, відзначимо значну зацікавленість грушевськознавців цією сторінкою науково-організаційної праці видатного українознавця. Історіографічним аналізом у наш час охоплено як поодинокі періоди діяльності М.Грушевського-археографа, так і цілісність його археографічного доробку. Втім, з огляду на загальний високий рівень сучасних грушевськознавчих студій, окреслені в названих працях аспекти археографічної діяльності автора "Історії України-Руси" вимагають подальшого докладнішого вивчення та доопрацювання з урахуванням постійно зростаючої джерельної бази. Наприклад, в жодній із сучасних студій, присвячених аналізу археографічної роботи М.Грушевського львівської доби, не згадано про факти його співпраці з Львівським гроном польського Історичного товариства у Львові. Докладнішого осмислення також вимагають археографічні здобутки керованого М.Грушевським Українського наукового товариства у Києві. Цікавим науковим завданням видається й вивчення археографічних планів автора "Історії України-Руси" у розрізі його величезного епістолярію. Все це у підсумку актуалізує подальше звернення дослідників до археографічної спадщини видатного історика з урахуванням наявної історіографічної традиції та оновленої джерельної бази.

Джерела та література:

1. Бутич І. Михайло Грушевський – археограф / Іван Бутич // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 50-57.

2. Водотика С. Михайло Грушевський і діяльність Археографічної комісії ВУАН / Сергій Водотика // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – С. 295-310.

3. Гирич І. Деякі питання організації М.С.Грушевським археографічної роботи у Львівський період життя (1894-1914) / Ігор Гирич // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – С. 266-294.

4. Гирич І.Б. Організація М.С.Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894-1914 рр.) / Гирич І.Б. // УІЖ. – 1997. – № 1. – С. 72-86.

5. Зайцева З.І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія / Зайцева З.І. – К.: КНЕУ, 2006. – 368 с.

6. Зашкільняк Л. М.С. Грушевський у Київському університеті (1886-1894 рр.) / Леонід Зашкільняк // Грушевський М.С. Щоденник (1888-1894 рр.). – К., 1997. – С. 222-255.

7. Зашкільняк Л. М.С. Грушевський і Київська археографічна комісія / Леонід Зашкільняк, Микола Крикун // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – С. 254-265.

8. Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894-1914) / Мирон Капраль // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк; Львів, 1995. – С.166-173.

9. Кіржаєв С.М. Археографічна комісія ВУАН (1918-1934): внесок у розвиток археографії в Україні / Кіржаєв С.М.: дис... канд. іст. наук. – К., 1994. – 250 арк.

10. Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського / Микола Крикун // Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV-XVIII ст.). – Львів, 1996. – С. 577-623.

11. Новацький Р. Михайло Грушевський на тлі доби. Перша частина / Роман Новацький, Віталій Тельвак. – Дрогобич; Opole: Politechnika Opolska, 2008. – 378 с.

12. Онопрієнко В. Українське наукове товариство : 1907-1921 роки / Валентин Онопрієнко, Олександр Реєнт, Тетяна Щербань / НАН України; Інститут історії України. – К., 1998. – 243 с.

13. Педич В.П. Львівська історична школа Михайла Грушевського (1894-1914 рр.) / В.П.Педич. – Івано-Франківськ, 1997. – 208 с.

14. Передмова // Едиційна археографія в Україні у XIX-XX ст. Плани, проекти, програми видань. – К., 1993. – Вип.1. – С. 6-32.

15. Пиріг Р.Я. Михайло Грушевський / Р.Я. Пиріг. – К.: ТОВ “Атлант ЮЕмСі”, 2007. – 63 с.

16. Тельвак В.В. Історико-теоретичні дослідження в грушевськознавстві (90-ті рр. 20 ст.) / В.В.Тельвак // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка. – Дрогобич, 2000. – Вип.5 – С. 163-174.

17. Федорук Я. Зв'язки Василя Герасимчука з Археографічною комісією ВУАН / Ярослав Федорук // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – С. 321-322.

18. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Юрій Шаповал, Ігор Верба. – К.: Альтернативи, 2005. – 352 с.

Микола Стопчак

ДІЯЛЬНІСТЬ ДИПЛОМАТИЧНИХ ПРЕДСТАВНИЦТВ ДИРЕКТОРІЇ УНР В КРАЇНАХ АНТАНТИ В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті досліджено історіографічний доробок вітчизняних істориків щодо діяльності дипломатичних представництв Директорії УНР в країнах Антанти, визначені характерні риси історіографічного процесу, з'ясовані проблеми, що потребують подальшого наукового вивчення та інтерпретації.

Ключові слова: дипломатичні представництва, Українська Народна Республіка, Директорія, політика держав Антанти, зовнішня політика, історіографія.

В статье проанализирована современная украинская историография по проблеме деятельности дипломатических представительств Директории УНР в странах Антанты, определены характерные черты историографического процесса, выделен круг проблем, которые нуждаются в дальнейшем научном изучении и интерпретации.

Ключевые слова: дипломатические представительства, Украинская Народная Республика, Директория, политика стран Антанты, внешняя политика, историография.

Historiographic work of domestic historians on the subject of the activities of the UPR Directory diplomatic missions in the Entente countries is researched in the article; defined are characteristic features of the historiographic process; identified are the issues that need further scientific research and interpretation.

Key Words: diplomatic missions, the Ukrainian People's Republic, the Directory, policies of the Entente countries, foreign policy, historiography.

Прагнучи зміцнити свої суверенні права, політичну і економічну незалежність, молода українська держава, її дипломатичні інституції шукають підтримки міждержавних союзів та організацій, які б забезпечили реалізацію її стратегічних національних інтересів та сприяли б зміцненню авторитету на міжнародній арені. В зв'язку з цим, особливої уваги набуває узагальнення досвіду міжнародної діяльності національних урядів в роки Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., в першу чергу, Директорії УНР, яка очолювала боротьбу за державну незалежність УНР протягом найдовшого її відрізка.

Прийшовши до влади, лідери Директорії опинились перед проблемою пошуку союзників, які б могли надати УНР військову і політичну допомогу для боротьби проти більшовицької агресії. Надзвичайно важливого значення набувало міжнародне визнання молодої української держави. Останнє значною мірою залежало від позиції провідних країн Згоди. Тому дипломатичні представництва Директорії УНР різко активізували зовнішньополітичні контакти з Антантою.

Інтенсивна зовнішньополітична діяльність Директорії УНР зумовила значний інтерес до вивчення її різноманітних аспектів як зарубіжних, так і вітчизняних істориків. Створено багато узагальнюючих і монографічних праць, статей, захищено низку кандидатських і докторських дисертацій. Усе це зумовлює необхідність історіографічного осмислення наукового доробку з цієї проблеми, тим паче, що й до сьогодні серед сучасних вітчизняних і зарубіжних фахівців ще остаточно не подолані розходження в оцінці підсумків зовнішньополітичної діяльності Директорії УНР.

Слід зазначити, що попри значний обсяг наукових публікацій з історії зовнішньополітичної діяльності Директорії, кількість праць, в яких ця діяльність виступає як об'єкт історіографічного дослідження, є незначною. Однією з перших серед вітчизняних фахівців здійснила спробу підвести певні підсумки досліджень із окресленої проблематики Л. Радченко в окремому розділі монографії “Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 років” [26, с. 94–116], а також у своїй кандидатській дисертації [25]. Але до аналізу були залучені зарубіжні та вітчизняні публікації, що вийшли з друку переважно у 90-х рр. ХХ ст. Провівши значну роботу із систематизації літератури з досліджуваної проблеми, Л. Радченко в ході історіографіч-

ного аналізу все ж не повною мірою розкрила основні тенденції у висвітленні вітчизняними фахівцями діяльності дипломатичних представництв Директорії передусім на концептуальному рівні.

Вагомий внесок у дослідження історіографії Української революції зробив В. Солдатенко. Найбільш глибокими працями 90-х рр. ХХ ст. з проблеми історіографії доби Директорії УНР є дві його монографії: “Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.)” та “Українська революція: історичний нарис” [3; 4]. До узагальнення стану історіографічного осмислення проблем Української революції сучасними вітчизняними істориками В. Солдатенко неодноразово вдається і в перше десятиліття ХХІ ст. У вступі до другого тому шеститомної праці “Політична історія України. ХХ століття”, ґрунтовній статті “Новітні видання і дослідження з історії Української революції (1917–1920) (2004 р.)”, низці історіографічних оглядів, опублікованих у наукових виданнях протягом 2006–2009 рр. [29, 31–34, 37], дослідник здійснив фронтальний аналіз новітніх тенденцій вивчення різноманітних проблем історії Української революції, її різних етапів, в т.ч. і Директорії УНР. Для нас важливим є висновок дослідника про недостатню увагу сучасних істориків до вивчення багатогранної діяльності Директорії УНР.

Окремі історіографічні сюжети з досліджуваної проблеми містяться також у статтях, монографіях, дисертаційних працях Р. Васковського [1], Н. Городньої [4–6], О. Кучика [14], О. Павлюка [20–21], С. Литвина [15–17], Д. Яневського [46], Д. Веденєєва [2], В. Капелюшного [10–11], В. Соловйової [38; 40–41], В. Попенка [24] та ін. Але вони, як правило, носять фрагментарний характер і не дають загальної уяви про ступінь її осмислення вітчизняними фахівцями.

Таким чином, у вітчизняній історичній науці ще не проведено комплексного й узагальнюючого вивчення наукового доробку вітчизняних істориків із проблеми, що стосується діяльності дипломатичних представництв Директорії УНР у країнах Антанти. Недостає вивчення теми в сучасній вітчизняній історіографії і зумовило її вибір як об’єкту науково аналізу.

Варто зауважити, що окрім узагальнюючих праць з історії Української революції 1917–1921 рр. у яких висвітлювались питання формування засад зовнішньополітичної стратегії Директорії, з’ясовувались результати її втілення у життя, вітчизняні історики

створили праці, в яких аналізують діяльність окремих дипломатичних інституцій Директорії УНР у провідних державах Антанти, головні напрями їх роботи, організацію та структуру, кадровий склад, основні здобутки. Так, діяльність дипломатичної місії УНР у Франції, в т.ч. й під час роботи Паризької мирної конференції, з метою здобути підтримку державотворчих зусиль українського народу представлена у працях Б. Гончара і Н. Городньої [3], Н. Городньої [5–6], Г. Попенка [24], В. Сергійчука [27–28], Г. Цвенгроша [43] та ін. авторів. Дослідники зазначають, що українська місія в Парижі була найчисельнішою з усіх українських репрезентацій, що перебували в країнах Антанти, вона нараховувала 110 чоловік (80 чоловік – делегація УНР та 30 – ЗУНР) [24, с. 11]. У працях наводяться конкретні приклади, які свідчать, що делегація використовувала різноманітні форми роботи, спрямовані на визнання національних прагнень українців Францією – країною-господарем Паризької мирної конференції: заяви, ноти, протести, двосторонні зустрічі, звернення тощо. Після ліквідації у вересні 1920 р. згідно з рішенням РНМ УНР української делегації на Мирову конференцію, у Франції продовжила цю діяльність надзвичайна дипломатична місія України, яку очолив у 1921 р. український дипломат О. Шульгин. “Однак вони, – зазначає Я. Попенко, – не принесли для УНР необхідне – визнання Францією суверенності України” [24, с. 11]. Причини невдачі історики вбачають у дії як суб’єктивних, так і об’єктивних чинників. Звертається увага на значні недоліки в роботі української дипломатії у Франції: недостатня кваліфікація частини її представників, інертність, часта відірваність дипломатичних представництв від Міністерства закордонних справ. Не сприяли продуктивній роботі української делегації в Парижі й міжпартійні суперечки, а то й відверта ворожнеча між її членами. В. Соловійова наводить оцінку діяльності української делегації в Парижі її керівником М. Тишкевичем. Останній зазначає, що українські делегати в Парижі “не могли розібратися чого саме бажає Україна” [39, с. 123]. І все ж більшість українських дослідників схиляється до думки про те, що об’єктивно Україні важко було сподіватись на визнання з боку Франції, оскільки підтримка незалежності УНР суперечила планам французької політики щодо Росії та Польщі [3, с. 50].

Не змінилась суттєво ситуація у взаємовідносинах із Францією й у 1920 р. Незважаючи на всі зусилля української дипломатії в Па-

рижі, яку очолив авторитетний у європейських політичних колах граф М. Тишкевич, їй, за словами В. Сергійчука, так і не вдалось "пробити стіну байдужості до України з боку урядових чинників Франції" [27, с. 248–249]. В. Сергійчук також зауважує, що хоч у червні 1920 р. в умовах загрози комуністичних заворушень серед пролетаріату Франції начальник кабінету французького Прем'єр-міністра і заявив про готовність уряду визнати самостійність УНР "де-факто", реальних кроків з боку урядових кіл Франції не було здійснено. Вони вичікували результатів польсько-українського наступу проти більшовиків, а також збройної боротьби Врангеля на Півдні. Провал цих операцій, остаточна втрата урядом УНР своєї території, пише автор, призвели до того, що Франція "остаточно відсунула вбік і українське питання" [27, с. 250–252].

Характер зовнішньополітичних взаємин УНР та Великої Британії висвітлюють у вищезгаданих працях Н. Городня, В. Яблонський, В. Сергійчук, а також О. Кучик [13], Я. Попенко [23–24], М. Сорока [42], І. Покровська і Ю. Хорошилова [22]. Дослідники наголошують на тому, що встановлення дипломатичних відносин між УНР і Великою Британією було одним із першочергових завдань української дипломатії на міжнародній арені. Така необхідність, на думку Я. Попенка, визначалась чотирма основними факторами. По-перше, "Англія належала до лідерів військово-політичного блоку Антанти, отже, безпосередньо впливала на прийняття рішень Паризької мирної конференції". По-друге, загроза посилення більшовицького впливу на англійські колоніальні території змушувала британських політиків займати по відношенню до новостворених держав або політику нейтралітету, або підтримки, вбачаючи в них "противагу більшовицькій Росії". По-третє, Англія, в разі дипломатичного визнання УНР, могла вкласти значні кошти у відбудову зруйнованої української економіки. По-четверте, розвиток торговельних відносин із Великою Британією відкривав перспективу доступу українських товарів не лише на європейський, а й на світовий ринок [24, с. 12]. Тому українська дипломатична місія на чолі з М. Стаховським, що прибула до Лондона у травні 1919 р., в першому ж номері свого тижневого бюлетеня заявила, "що всі зусилля вона спрямовуватиме на те, щоб здобути визнання Української Народної Республіки британським урядом, отримати матеріальну і моральну підтримку від нього та встановити торговельні відносини між двома країнами" [24, с. 75]. Аналіз праць вітчизня-

них істориків засвідчив, що основну увагу українські дипломати зосереджували на політичних контактах дипломатичної місії УНР із метою добитися визнання Великою Британією української державності. Серед вітчизняних фахівців переважає думка, що серед усіх місій УНР, які працювали у країнах Антанти, українська місія в Лондоні користувалась “найбільшою прихильністю і увагою”. “Її (місії – М. С.), – зазначає О. Кучик, – не лише вдалося налагодити стосунки з апаратом МЗС Великобританії, а й, незважаючи на засилля російської пропаганди, здійснювати власну інформаційну діяльність” [14, с. 14]. Однак, вітчизняні дослідники звертають увагу на неоднозначність і “хитання” української політики Англії, що значно ускладнювало роботу української місії в Лондоні [22, с. 75–76]. Проте й у цих складних умовах українська місія продовжувала пошук політичних контактів із силами, які могли сприяти визнанню англійським урядом незалежності УНР. Важливими кроками, на думку І. Покровської та Ю. Хорошилової, були: розвиток стосунків із британською пресою, здобуття підтримки вільної боротьби українського народу з боку британського робітничого руху, залучення місцевого населення – як англійців, так і представників української діаспори, до видання бюлетеня місії [22, с. 76]. На переконання багатьох дослідників, сприятливо позначилось на роботі місії і призначення на початку 1920 р. її керівником відомого політичного і громадського діяча А. Марголіна. Дипломату вдалося зустрітися з відомими політичними діячами Великої Британії, в т.ч. й з лордом Хардінгом – заступником Державного секретаря закордонних справ лорда Керзона. Відзначаючи значну роль А. Марголіна в підвищенні інтересу британців до українських справ, В. Сергійчук цитує думку відомого українського дипломата Миколи Василька, який писав, що “Марголіну принаймні вдалося зайняти таке становище в Міністерстві Закордонних Справ в Лондоні, що його там автентичне і правдиво інформують, себто його там беруть серйозно” [27, с. 275]. Водночас В. Сергійчук вважає, що українській дипломатії для здобуття прихильності до розв’язання української проблеми, варто було поряд із діяльністю у Лондоні активніше працювати з англійськими дипломатами в східноєвропейських столицях, “котрі розташовані ближче до тієї руйнації, яку витворили більшовики” [27, с. 276].

Певну увагу дослідники приділяють інформаційно-пропагандистській роботі української місії в Лондоні. Її важливість

визначалась не лише тим, що за виразом В. Сергійчука, в Англії до 1919 р. мало цікавилися українськими справами, "мало знали нашу історію, хід національно-визвольного руху і економічні ресурси" [27, с. 273]. Необхідність такої роботи також була пов'язана з активною діяльністю в Лондоні російської пропаганди, яка відчутно заважала розвитку британсько-українських стосунків. Більш висока ефективність пропагандистської роботи росіян була пов'язана, на думку І. Покровської та Ю. Хорошилової, з трьома факторами: тривалим досвідом росіян у цій галузі; переважаючою кількістю їх у Британії; традиційними економічними зв'язками. Російська пропаганда, зазначають дослідниці, підсилювала як симпатії британського керівництва, і передусім Черчілля, до ідеї "єдиної і неподільної" Росії, так і його негативне ставлення до незалежної України [22, с. 76]. У праці аналізуються основні напрями інформаційно-пропагандистської діяльності української місії в Лондоні, серед яких одне з чільних місць посідала дискредитація дипломатичними заходами білого руху в Росії на чолі з Денікіним, характеризуються труднощі, які знижували ефективність цієї діяльності. Особливо дошкуляла значна нестача коштів, через що довелося ліквідувати інформаційне бюро, платити невисокі зарплати працівникам місії [22, с. 76].

Найбільш слабо сучасними істориками досліджений економічний напрям діяльності української дипломатичної місії в Лондоні, на що справедливо звертає увагу Я. Попенко [24, с. 7]. Сам дослідник наводить конкретні факти, що свідчать про активну діяльність українських дипломатів з метою налагодження торговельних відносин із Великою Британією. Один із них – підготовка в червні 1920 р. членом української дипломатичної місії М. Меленевським меморандуму про перспективи економічних відносин між УНР і Великою Британією. Документ, зазначає автор, був схвально сприйнятий у політичних і промислових колах Англії. Нагадує Я. Попенко і про зрушення, завдяки українським дипломатам, у справі продажу Україні в кредит необхідного їй майна та медикаментів, однак при цьому зауважує, що через затримку з відповіддю з боку Директорії, М. Меленевський "не зміг запропонувати англійській стороні жодного реального проекту" [23, с. 98].

На жаль, інші вітчизняні історики не виявили інтересу до економічної складової діяльності української дипломатичної місії в Лондоні.

У цілому, більшість сучасних дослідників вважає, що українській дипломатичній місії вдалося досягти того, що англійські політики почали реалістичніше ставитись до факту існування незалежної української держави, можливості політичних та економічних контактів з нею. Однак до реальної допомоги українському народові в його боротьбі за державність справа все ж не дійшла. Пояснюючи причини цього, В. Яблонський, В. Сергійчук, інші автори звертають увагу на пов'язаність Великої Британії союзом із Францією, бажання англійців налагодити торговельно-економічні відносини з Радянською Росією, їх слабку орієнтованість у політичній ситуації, яка склалась на півдні колишньої Росії. Політики Великої Британії, не усвідомили, зазначає В. Сергійчук, що така “потужна історична сила, як українська” могла суттєво допомогти їм у боротьбі з більшовизмом у Росії, не вірили в державотворчий потенціал українського народу [27, с. 274; 45, с. 52].

У складній ситуації опинилась українська дипломатична місія в США, що прибула до Вашингтона в серпні 1919 р. з метою заручитись підтримкою цієї країни у боротьбі українського народу за незалежність, зав'язати торговельні відносини. Вже згадувані дослідження Н. Городньої, М. Держалюка, Я. Попенка, О. Кучика, В. Сергійчука, В. Шамраєвої, В. Яблонського, а також праці таких авторів, як Є. Камінський і А. Дашкевич [8, 9], С. Кульчицький, М. Настюк, Б. Тищик [12], О. Павлюк [8–9] та ін. доводять, що спроби реалізувати ці завдання не мали особливого успіху. Дослідники наводять конкретні факти, що свідчать про несприйняття урядовими колами США незалежної УНР. Зокрема, американський уряд після кількомісячного зволікання дозволив в'їзд до США лише голові місії Ю. Бачинському та секретареві В. Козакевичу, та й то лише як приватним особам [19, с. 66]. Секретар США Р. Лансінг взагалі ухилився від зустрічі з дипломатичним представником УНР, натомість, йому було надіслане роз'яснення з Державного департаменту, в якому наголошувалось, що “...Злучені Держави ані не признали незалежність України, ані ніякого уряду, який тепер там є при владі, і послідовно не є приготовані прийняти ніяких представників цього уряду” [27, с. 578]. Отже, підсумовує український дослідник О. Кучик, “Держдепартамент одразу дав зрозуміти, що у стосунках між ними мова про визнання не йтиме” [14, с. 14]. Матеріали, наведені дослідниками, свідчать, що, незважаючи на неприхильне ставлення американського

уряду, українська дипломатична місія робила спроби знайти підтримку українській визвольній боротьбі серед різних верств американського суспільства. Так, у вересні 1919 р. вона виступила зі зверненням до української громади в Америці, в якому закликала також "шукати визнання" для України, і "при всяких нагодах заступатися перед американським народом і урядом за інтереси України" [27, с. 579]. Встановлювались контакти з лівою пресою, в якій з'являлись прихильні українській справі публікації, здійснювались акції, спрямовані на реабілітацію уряду С. Петлюри, у зв'язку з наявністю в США досить шкідливої для української державності протипогромної агітації, яка велась американською єврейською громадою, налагоджувались з нею тісніші зносини. Проте, попри всі намагання українських дипломатів, змін на краще в ставленні США до УНР не відбувалось. Сполучені Штати, за виразом В. Яблонського, продовжували займати "насторожено ворожу позицію" [45, с. 52]. Причини цього вітчизняні фахівці вбачають у надзвичайно низькому рівні обізнаності як провідних кіл США, так і американської громадськості в цілому, щодо української історії, суті національного питання в Росії, реального стану речей в Україні в роки визвольних змагань. "До початку ХХ ст., – наголошує В. Шамраєва, – поняття "українське питання" і "Україна" були для офіційного Вашингтона "terra incognita" [44, с. 9]. Цю думку поділяє й М. Держалюк [7, с. 196].

Водночас у дослідженнях вітчизняних фахівців називаються й прорахунки, яких припустилось керівництво УНР у налагодженні нормальних відносин зі США. Досить детально про це йдеться в статті О. Павлюка "Три місії до Вашингтона", монографії В. Сергійчука "Неусвідомлення України". Дослідники наголошують на географічній відірваності місії УНР від уряду та унерівських дипломатичних представництв у Європі, через що члени місії часто одержували повідомлення й розпорядження від уряду із запізненням на 4–8 місяців. Це заважало вчасно спростовувати неприхильні для України повідомлення, що з'являлися в американській пресі [19, с. 67]. Звертається також увага на розкол у самій американській громаді, що під впливом поразок УНР розкололась на два табори: більшовицький та антибільшовицький. Наголошується й на роз'єднаності українських емігрантських організацій, що діяли в США [27, с. 581]. Заважали ефективній діяльності місії й не виважені підходи Директорії при формуванні її персонального

складу. До місії входили представники лише правлячих в УНР соціалістичних партій, хоч українська громада в США мала різні політичні уподобання. До того ж, не всі члени місії були підготовлені до такого роду роботи, серед її членів часто виникали суперечності. У розвідках істориків йдеться, зокрема, про конфлікт між головою Місії Ю. Бачинським та посланцем Міністерства фінансів УНР М. Імханецьким, які “не поділили першість”. У результаті, останній звернувся з листом до Держсекретаря США, в якому повідомив, що саме його призначено “в.о. голови спеціальної дипломатичної місії Української Демократичної Республіки до США”, а Ю. Бачинського відсторонено. “Конфлікт між двома чиновниками, – пише О. Павлюк, – збентежив навіть американських українців, які не могли розібратися, яка ж місія правочинна і яка кого представляє” [19, с. 67]. Свідченням такої розгубленості був, на думку В. Сергійчука, лист керівників Українського Народного Комітету в США В. Болочького та І. Добржанського до Голови української делегації в Парижі М. Тишкевича про стан українсько-американських відносин, датований 10 червня 1920 р. “Взагалі Український Уряд, – наголошується в листі, – не показав щасливої руки в доборі своєї місії в Злучених Державах. Доки її не було, ми ліпше стояли і внутрішню, і на зверх тут в Америці, ніж тепер стоїмо” [27, с. 588–589].

Цей та інші документи, попри їх певну упередженість і суб’єктивізм, усе ж дають досить правдиву картину тієї обстановки, в якій у США здійснювались спроби вітчизняної дипломатії знайти підтримку українській державності. Тому об’єктивним є висновок В. Сергійчука про те, що українська дипломатична місія в США не змогла стати об’єднуючим чинником серед американських українців, що, безумовно, відбилось на справі захисту інтересів УНР у цій державі [27, с. 582].

Не розходяться дослідники й у висновках про відсутність суттєвих успіхів у дипломатичній місії УНР у США з метою визнання УНР. Головна причина невдачі, підкреслює О. Павлюк, полягала в неготовності США піти на визнання незалежності України й надати допомогу урядам УНР і ЗУНР. Не лише європейські, а й американські політики “не змогли і не встигли підвестися до розуміння ролі незалежної України в європейській геополітиці, а українці не зуміли ту роль чітко окреслити і донести до Заходу” [19, с. 74].

Таким чином, діяльність дипломатичних представництв Директорії в країнах Антанти, спрямована на міжнародне визнання

УНР світовою та європейською спільнотою, безумовно, викликала значний інтерес вітчизняних істориків. Ними були здійснені успішні спроби подолати однобічні ідейно-концептуальні підходи до досліджуваної теми, відкинути твердження, що не відповідали історичним реаліям. Це дозволило значно глибше просунутись у розумінні тогочасної політичної обстановки, в якій відбувалась боротьба Директорії за міжнародне визнання УНР, інтересів основних політичних гравців світової та європейської політики при розгляді цього життєво важливого для долі української державності питання, з'ясуванні досягнень і прорахунків самої Директорії та її зовнішньополітичних репрезентацій. Однак, аналіз історіографічного доробку з проблеми свідчить про необхідність продовжити вивчення багатьох аспектів даної теми, оскільки серед дослідників існує чимало розбіжностей у їх висвітленні й оцінці. Це стосується цілей і планів країн Згоди щодо українських земель, наслідків роботи Паризької мирної конференції для справи українського державотворення. Слушною також є пропозиція М. Держалюка продовжити вивчення питання про скоординовану й погоджену антиукраїнську політику, яку проводили країни Антанти, Росія, інші сусідні держави в добу Директорії [7, с. 219]. Вважаємо важливим на підставі комплексного підходу узагальнити діяльність закордонних репрезентацій Директорії з налагодження торговельно-економічних відносин як з країнами Антанти, так і нейтральними державами, з'ясувати всі обставини й причини, що завадили розвитку цих відносин, а, отже, можливості їх переростання в політичну площину. На нашу думку, потребує більш прискіпливої уваги діяльність консульських установ Директорії за кордоном, вона, назагал, висвітлюється лише епізодично. Не втратило актуальності й питання щодо причин багатовекторності зовнішньополітичного курсу Директорії, негативного впливу постійних змін цього курсу на ефективність роботи дипломатичних інституцій УНР за кордоном. Адже хитання Директорії у визначенні концептуальних засад своєї зовнішньої політики, одночасне укладання міждержавних угод із країнами, що нерідко мали протилежні зовнішньополітичні орієнтації, давало привід європейським політикам звинувачувати УНР у нещирості, подвійній грі, підступності.

Поповненню наших знань про зовнішньополітичну діяльність Директорії та її дипломатичних інституцій новими фактами, оцін-

ками, висновками, безумовно, сприятиме продовження досліджень вітчизняних фахівців у галузі біографістики. Відчутні зрушення в цьому напрямі вже є, проте постаті багатьох видатних дипломатів, які гідно обстоювали і захищали українську державність на міжнародній арені, ще чекають на своїх дослідників.

Джерела та література:

1. Васковський Р.Ю. Діяльність Директорії УНР (листопад 1918–квітень 1919 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. / Р.Ю. Васковський. – Дніпропетровськ, 1999. – 20 с.

2. Веденєєв Д.В. Становлення зовнішньополітичної служби України (1917–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Д.В. Веденєєв. – К., 1994. – 17 с.

3. Гончар Б.М. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918–квітень 1919 рр.) / Б.М. Гончар, Н.Д. Городня // УІЖ. – 2000. – № 3. – С. 44–52.

4. Городня Н. 1919 рік: УНР в пошуках міжнародної підтримки / Н. Городня // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серп. 1999 р.: доп. та повідомл. – Одеса.; К.; Львів., 1999. – Ч.2 : XX століття. – С. 290–296.

5. Городня Н. Їм потрібні були сильні союзники : укр. питання на Паризькій мирній конф. 1919 р. / Н. Городня // Політика і час. – К., 1995. – № 11. – С. 75–80.

6. Городня Н.Д. Позиція Західних держав (США, Англії, Франції) щодо державності України (листопад 1918–квітень 1919) / Н.Д. Городня // Питання нової та новітньої історії: міжвід. зб. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1994. – Вип. 40. – С. 120–130.

7. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. / М.С. Держалюк. – К.: Оріяни, 1998. – 240 с.

8. Камінський Є.Є. Політика США в українському питанні (1917–1990 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук / Є.Є. Камінський. – К., 1993. – 36 с.

9. Камінський Є.Є. Політика США щодо України: Витоки. Концептуал. основи. Практ. еволюція / Є.Є. Камінський, А.В. Дашкевич; наук. ред. О. Потехін. – К.: Політ. думка, 1998. – 548 с.

10. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіогр. нарис укр. державності доби націонал.-визвол. змагань (1917–1921 рр.) / В. Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – 608 с.

11. Капелюшний В.П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): історіографія: автореф. дис. ... д-ра іст. наук / В.П. Капелюшний. – К., 2004. – 46 с.

12. Кульчицький С.В. Історія держави і права України / С.В. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик. – Львів: Світ, 1996. – 296 с.

13. Кучик О. Українське питання в політиці Великобританії (1914–1918) / О. Кучик // Вісн. Львів. ун-ту. – Львів, 1999. – Вип.1. – С. 53–61. – (Міжнародні відносини).

14. Кучик О.С. Україна в зовнішній політиці Антанти (1917–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / О.С. Кучик. – Львів, 2001. – 19 с.

15. Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 роках: історіогр. та джерела: монографія / С. Литвин. – К.: Аквілон–Прес, 2000. – 464 с.

16. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 640 с.

17. Литвин С.Х. Симон Петлюра у національно-визвольній боротьбі українського народу (1917–1926): історіографічні та джерелознавчі аспекти: автореф. дис. ... д-ра іст. наук / С.Х. Литвин. – К., 2000. – 35 с.

18. Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923) / О. Павлюк. – К.: Academia, 1996. – 187 с.

19. Павлюк О. Три місії до Вашингтона / О. Павлюк // Політика і час. – К., 1997. – № 1. – С. 65–74.

20. Павлюк О.В. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920) / О.В. Павлюк // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 314–580.

21. Павлюк О.В. Східна Галичина в європейській політиці 1918–1919 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / О.В. Павлюк. – К., 1993. – 21 с.

22. Покровська І. Місія, приречена на невдачу: укр.-британ. відносини за часів правління гетьмана Скоропадського та Директорії / І. Покровська, Ю. Хорошилова // Політика і час. – К., 1995. – № 5. – С. 73–78.

23. Попенко Я. Дипломатичні відносини УНР з країнами Антанти в добу Директорії (1918–1921 рр.): історіографіч. огляд / Я. Попенко // Вісн. Київ. нац. лінгвіст. ун-ту. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 93–104.

24. Попенко Я.В. Дипломатичні взаємини Української Народної Республіки з країнами Антанти за доби Директорії (листопад 1918–1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Я.В. Попенко. – Запоріжжя, 2006. – 20 с.

25. Радченко Л.О. Національно-демократична революція в Україні 1917–1920 років у новітній вітчизняній літературі: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Л.О. Радченко. – Х., 1996. – 26 с.

26. Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1929 рр. / Л.О. Радченко. – Х.: Око, 1996. – 120 с.

27. Сергійчук В. Неусвідомлення України: ставлення світу до укр. державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення / В. Сергійчук. – Львів: Свічадо, 2002. – 704 с.

28. Сергійчук В.С. "Ви надто маленька держава, щоб існувати самотійно": (Франція–Україна: 1917–1921 рр.) // Наук. вісн. Дипломат. акад.

України. – К., 2003. – Вип. 9: Зовнішня політика та дипломатія: історичні традиції, сучасні реалії, перспективи. – С. 333–350.

29. Солдатенко В. Новітні видання і дослідження з історії Української революції (1917–1920 рр.) / В. Солдатенко // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: в 2 т. – К., 2004. – Т. 1. – С. 237–305.

30. Солдатенко В. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні / В. Солдатенко // УІЖ – 2008. – № 1. – С. 75–88.

31. Солдатенко В.Ф. Актуальні теоретико-методологічні проблеми історіографічного освоєння досвіду Української революції 1917–1920 рр. / В.Ф. Солдатенко // Курасівські читання – 2005. – К., 2006. – Вип. 30, кн. 2. – С. 453–465.

32. Солдатенко В.Ф. Новейшие тенденции и актуальные проблемы историографического освоения опыта украинского национального движения в 1917–1920 гг. / В.Ф. Солдатенко // Гілея: – К., 2009. – Вип. 20. – С. 4–30.

33. Солдатенко В.Ф. Нові підходи в осмисленні історичного досвіду та уроків революційної доби 1917–1920 рр. в Україні / В.Ф. Солдатенко // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2008. – Вип. 34: Соціальні й національні чинники революцій і реформ в Україні: пробл. взаємовпливів: (до 90-річчя УНР). – С. 93–103.

34. Солдатенко В.Ф. Украинская революция 1917–1920 гг. : к выяснению контуров и параметров исторического феномена / В.Ф. Солдатенко // Гілея – К., 2009. – Вип. 18. – С. 4–20.

35. Солдатенко В.Ф. Українська революція: іст. нарис / В.Ф. Солдатенко – К.: Либідь, 1999. – 976 с.

36. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепц. та історіогр. (1918–1920 рр.) / В.Ф. Солдатенко. – К.: Книга Пам'яті України: Проєкту, 1999. – 508 с.

37. Солдатенко В.Ф. Політична історія України. ХХ століття: у 6 т. Т.2: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В.Ф. Солдатенко (кер.), В.Ф. Верстюк. – К.: Генеза, 2003. – 488 с.

38. Соловйова В. Українська дипломатія у країнах Центральної Європи 1917–1920 рр. / В. Соловйова. – Донецьк: Юго-Восток ЛТД, 2004. – 172 с.

39. Соловйова В.В. Граф Михайло Тишкевич – український дипломат і політичний діяч / В.В. Соловйова // Вісн. Київ. нац. лінгвіст. ун-ту. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 115–124. – (Історія, економіка, філософія).

40. Соловйова В.В. Основні напрямки діяльності дипломатичних представництв Директорії Української Народної Республіки / В.В. Соловйова // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: наук. зб. – К., 2003. – С. 197–203.

41. Соловйова В.В. Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917–1921 рр.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук / В.В. Соловйова. – Д., 2006. – 35 с.

42. Сорока М. Україна – Велика Британія: проблематика взаємозв'язків першої полов. ХХ ст. / М. Сорока // Всесвіт. – 2000. – № 9/10. – С. 174–182.

43. Цвенгрош Г. Визнання Францією Української Народної Республіки і роль Жана Пелісьє / Г. Цвенгрош // Українська державність: історія і сучасність: матеріали наук. конф. (січ. 1993) / Ін-т систем. дослідж. освіти України. – К., 1993. – С. 207–209.

44. Шамраєва В.М. Міжнародні відносини УНР доби Директорії: автореф. дис. ... канд. іст. наук / В.М. Шамраєва. – К., 2003. – 20 с.

45. Яблонський В. Зовнішньополітична орієнтація Директорії УНР / В. Яблонський // Вісн. Київ. нац. лінгвіст. ун-ту. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 42–55. – (Історія, економіка, філософія).

46. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки / Д. Яневський. – К.: Дух і літера, 2003. – 767 с.

Василь Футала

КОНСЕРВАТИВНИЙ РУХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ ХХ СТ. У ПРАЦЯХ ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ

У статті проаналізовано праці зарубіжних авторів, присвячені ідеології і практиці модерного українського консерватизму. Визначено етапи та особливості розвитку проблеми в різних соціокультурних умовах. Автор підбив підсумок пошукової роботи зарубіжних учених, окреслив коло недостатньо вивчених питань і перспективні напрями подальших наукових досліджень.

Ключові слова: історіографія, історіографічне джерело, консервативний рух, Західна Україна, Польща.

В статье проанализированы труды зарубежных авторов, посвященные идеологии и практике современного украинского консерватизма. Определены этапы и особенности развития проблемы в разных социокультурных условиях. Автор подвел итог поисковой работы зарубежных ученых, очертил круг недостаточно изученных вопросов и перспективные направления дальнейших научных исследований.

Ключевые слова: историография, историографический источник, консервативное движение, Западная Украина, Польша.

The papers of foreign researchers devoted to ideologies and to practice of modern Ukrainian conservatism are analysed in the article. The stages and features of development of problem are certain in different sociocultural terms. An author lined balance of the searching work of foreign scientists, outlined a circle the studied questions not enough and perspective directions of further scientific researches.

Key words: historiography, historiographical sources, conservative movement, Western Ukraine, Poland.

Глибоке осмислення досвіду суспільно-політичного життя західних українців міжвоєнної доби ХХ ст., зокрема консервативного руху, є актуальною науковою проблемою, яка понад вісім десятиліть привертає увагу дослідників, у т. ч. й іноземних. Створена за рубежом значна кількість різножанрової літератури потребує її аналітичного огляду, тим більше, що такої роботи історики майже не проводили. У нашому розпорядженні є лише невеликі історіографічні дискурси польських суспільствознавців Є.Коко [9], Р.Тожецького [19], В.Менджецького [10] та ін., в яких означена тема лише порушується. Тому метою статті є проаналізувати історіографічні джерела, що розкривають особливості західноукраїнського світського та клерикального консерватизму, виявити основні напрями та тенденції висвітлення проблеми у зарубіжній історіографії, визначити малодосліджені і не вивчені питання.

У розвитку зарубіжної історичної думки можна виділити три основні періоди: 1920–1930-ті, 1940–1980-ті і 90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст. Основними мотивами для виділення рубіжних етапів процесу дослідження теми стали соціальні умови, теоретичний рівень та практичні заходи щодо організації діяльності історика.

Передовсім необхідно дати загальну характеристику консерватизму як одного із феноменів суспільно-політичного життя західних українців міжвоєнного двадцятиліття. Його відродження і перетворення в організований політичний рух відбувалося під впливом революційних подій і боротьби за національну державність у 1917–1920 рр. Консервативні тенденції генерували різні соціальні групи – церковні кола, представники українських культурно-освітніх та господарських товариств, інтелектуальна еліта, тобто ті середовища, які виступали на захист християнських, народно-історичних традицій, дотримувалися поміркованих поглядів на суспільно-політичні процеси, виявляли стурбованість затяжною українсько-польською конфронтацією тощо. Консервативне крило західноукраїнського політикуму міжвоєнної доби ХХ ст. найповніше було представлене послідовниками ідей В.Липинського та клерикалами. До цієї течії належали Волинське українське об'єднання (ВУО) та інші угодовські партії й організації, а також нечисленна гетьманська група, що сформувалася в другій половині 1920-х рр. і видавала у Львові місячник "Хліборобський шлях", та окремі фракції в Українському національно-демократичному об'єднанні (УНДО) й Фронті національної єдності.

Аналіз історіографічних джерел засвідчує, що українські консервативні кола підтримували тісні контакти з польськими поміркованими політиками – Я.Бобжинським, О.Бохенським, С.Лосем та ін. Граф С.Я.Лось обіймав високі посади у Міністерстві закордонних справ. З кінця 1920-х рр. він відійшов від державних справ і зосередився на письменницько-публіцистичній роботі, велика частка якої припала на осмислення польсько-українських взаємин. 1931 р. вийшла його брошура “За конструктивну політику на Червоній Русі”, яка невдовзі була перекладена українською мовою і видана у Львові [1]. У праці автор закликав польський уряд піти на поступки українському населенню Галичини, дати йому змогу розвиватися, спираючись на досягнення європейської культури та християнські цінності. Разом із тим, він апелював до українців визнати Польську державу і розвивати національне життя для майбутньої незалежної України, оскільки в даний час, на його погляд, не було сприятливих умов для реалізації національної ідеї. Ці думки були далі розвинуті в іншій брошурі: 1) Польща не винна у тому, що у 1918–1920 рр. не постала незалежна Україна; 2) всяка зміна нинішнього статус-кво Польщі буде для українців “лиховісною”; 3) у разі поразки Польщі “до більшовицького котла влетить та єдина гілка українського народу, яка може вважати, що збудує майбутнє своєму народові на засадах європейської і християнської цивілізації”; 4) українці в будь-якому випадку зобов’язані підтримувати зовнішню політику Польщі; 5) якщо українці не можуть мати своєї держави, то чи не краще, щоб у Польщі їх було якнайбільше та ін. [2, с. 32–49].

Інший відомий публіцист, редактор “Польсько-українського бюлетеня” О.Бохенський намагався представити збірний підхід польських неоконсерваторів до вирішення українського питання у Другій Речі Посполитій. Необхідною передумовою мирного польсько-українського співжиття він уважав відмову від стереотипу про штучність і політичну незрілість українського національного руху та визнання його вагомою політичною силою, здатною спрямувати потенціал українського суспільства у річище польсько-української співпраці [6, с. 30].

Аналітики з Інституту досліджень національних питань та Відділу національностей Міністерства внутрішніх справ дали загальні оцінки партій, що належали до консервативного табору [4, с. 116–117; 5, с. 898–901; 7, с. 52–53; 20, с. 43–44]. Українська ка-

толицька народна партія зарахована ними до правіці українського політичного спектру, а ВУО – до центру. У їхній класифікації партійно-політичної структури Західної України осібно стоять галицькі москвофіли, яких представляла Руська народна організація. Характеризуючи програмні засади політичних середовищ, автори наголошували на їхній меті, ставленні до Польщі та шляхах розв’язання українського національного питання.

Після Другої світової війни на науковому рівні розробляли церковну тематику. Насамперед треба відзначити доробок польських дослідників періоду існування народної Польщі. Т.Сліва [15], А.Земба [23], Р.Тожецький [18], Е.Прус [13] показали організаційну структуру Греко-католицької церкви (ГКЦ), торкнулися питання її суспільних функцій та звернули значно більшу увагу на діяльність митрополита А.Шептицького. Однак не всі праці можна вважати об’єктивними. Саме цим вирізняється з-поміж інших дослідження Е.Пруса, яке викликало великий резонанс у наукових колах Польщі [14]. Автор належав до тих небагатьох провладних дослідників, які отримали доступ до радянських архівів, зокрема Львова. Проте документальні матеріали було використано надто тенденційно. Крім того, проігноровано праці представників української діаспори, які вже були введені до наукового обігу польськими істориками. Зате у книзі багато посилань на роботи радянських учених – С.Даниленка, В.Добричева, В.Беляєва та ін. І це при тому, що вони, на його думку, були “обтяжені традицією православної ортодоксальності (антипапізм, антиєзуїтизм) та чітко визначеною пропагандистською мотивацією – зі сфери атеїзму” [13, с. 8]. Е.Прус не приховував свого негативного ставлення до А.Шептицького, воно впливає з основної тези автора: для митрополита “польська держава була чужою” [13, с. 135]. У монографії фрагментарно, а інколи й викривлено показано вплив ГКЦ на суспільне життя українців краю. Наприклад, далеким від істини є авторське твердження, що митрополит використовував терор УВО для власних цілей. У різних місцях книги міститься інформація про Г.Хомишина, але ці відомості розпорошені і подані принагідно. Тут нема цілісної характеристики цієї постаті у контексті співпраці з митрополитом, не розкрито його суспільно-політичних поглядів. Замість зваженого аналізу діяльності станиславівського єпископа, Прус нависив йому ярлик – “незалежний отаман” [13, с. 106].

Натомість загалом позитивний образ А.Шептицького створив Р.Тожецький. На відміну від Е.Пруса, автор не бачив у діях митрополита користоловства. Історик наголосив, що під час поїздок у країни Західної Європи і Америки у 1921–1923 рр. Шептицький виконував не тільки пастирську місію, але й шукав підтримки для української справи. У політичних питаннях, зазначив дослідник, митрополит Андрей зберігав у суспільстві понадпартійне становище. Хоча він і зблизився з УНДО, проте поступово підготував відродження християнсько-демократичного руху в різних його організаційних формах, намагався загальмувати, принаймні вплинути на розвиток радикального націоналізму [18, с. 58]. Р.Тожецький дав високу оцінку А.Шептицькому. Він писав, що митрополит “був аристократом не тільки з роду і маєтності, але також із духу і чину” [18, с. 62].

Предметом дослідження М.Папежинської-Турек стала політика урядів Другої Речі Посполитої щодо Православної церкви. У спеціальній монографії авторка переконливо довела, що у ревіндекаційній акції на Волині і Холмщині виразно простежувалася ідея колонізації [11, с. 260–273]. Політиці навернення місцевого населення до католицизму чинили активний опір українські духовні та світські діячі, зокрема депутати польського парламенту. Іншим напрямом політики Варшави щодо Православної церкви була неунійна акція, яка мала більший успіх на Волині і менший на Холмщині. Дослідниця звернула увагу на те, що назагал результати були неспівмірно малими у порівнянні із зусиллями її організаторів та резонансом, який вона викликала у суспільстві. Так, у кульмінаційний її період (1934 р.) було створено 45 парафій із 59-ти представниками духовенства і близько 18-ти тис. прихожан [11, с. 415]. Щоправда, ця статистика не подає відомостей про число українців, навернених в унію. Значне місце у монографії відведено показу змагань українців за надання Православній церкві національного характеру. Український релігійний рух, як правильно зауважила дослідниця, виріс на ґрунті історичної практики та у зв’язку із розвитком суспільної свідомості й потреби пошуку національної самоідентичності. Проте М.Папежинська-Турек не завжди була послідовною у своїх міркуваннях. Віддавши належне потужному українському національному рухові, історик водночас зазначила, що, з точки зору тогочасної польської влади, він містив у собі небезпечні “сепаратистські тенденції”. Тому, на її думку, з метою

інтеграції східних земель найменш небезпечним було збереження російського характеру церкви, адаптованої до нових політичних реалій. Адже російськість в умовах незалежної Польської держави і політичних змін у Росії (для якої православ'я в Польщі втратило колишнє значення) не становила жодної загрози. Утримуючи свій колишній характер, церква не мала шансу стати політичною силою з широкими впливами [11, с. 304]. Як бачимо, об'єктивність авторки у висвітленні українського питання закінчилася там, де справа дійшла до польських національно-державних інтересів.

Історія українського клерикального консерватизму не залишила байдужими і сучасних польських дослідників. Після 1989 р. науковці мали змогу відійти від ідеологічних норм попередньої епохи і об'єктивно розглянути питання церкви. У багатотомному збірнику "Польща – Україна. 1000 років сусідства", підготовленого до друку вченими Південно-східного наукового інституту в Перемішлі, проаналізовано широкий спектр актуальних проблем церковно-релігійного життя. У дослідженнях міститься біографічний матеріал із закордонних архівів, що дало змогу глибше дослідити суспільні функції церкви, її організаційну структуру. До праць, що заслуговують на увагу, належать статті Д.Іванечка, С.Стемпеня та А.Земби [8; 16; 17; 22]. Окремі сторінки діяльності А.Шептицького намагався розкрити Е.Прус. Незважаючи на залучення нових документальних матеріалів, його праця [12] становить розширену версію попередньої книги "Владика Святоюрський", в якій негативно висвітлено суспільну місію Греко-католицької церкви.

Предметом підвищеної дослідницької уваги стало Волинське українське об'єднання. Монографія З.Запоровського розкриває широке коло питань, пов'язаних з історією цієї регіональної партії: передумови виникнення, організаційна структура, ідеологія, культурно-освітня і парламентська діяльність, ставлення до церкви тощо. Автор вважає, що ВУО було "найбільшою формацією національних меншин, яка реалізувала позитивну програму, корисну як для держави, так і для власного суспільства" [21, с. 157]. Консерватизм і почуття власної окремішності "успішно гальмували експансію інших партій та інших релігій на Волинь" [21, с. 156]. Апогей організаційного розвитку Об'єднання припав на 1935–1937 рр. Саме тоді воно стало найсильнішим угрупованням на Волині [21, с. 82]. Причинами популярності ВУО, на думку вченого, були підтримка його польською владою, заборона прокомуніс-

тичних організацій та висування програми “органічної праці” [21, с. 85]. Однак автор не згадав іншого чинника – заходів волинського воєводи Г.Юзевського щодо зміцнення “сокальського кордону”.

З.Запоровський уперше поставив питання про кінцеву мету ВУО і дав на нього відповідь: “Велика, незалежна, соборна Україна” [21, с. 108]. Такий надто ризикований висновок зроблено на підставі публікації в “Українській ниві” за 13 жовтня 1930 р. Автора і назви статті не вказано, що й зумовило потребу верифікувати подану інформацію. Насправді у цьому номері газети немає жодної згадки про майбутню незалежну Україну. Відомо також, що у програмних документах ВУО відсутнє положення про соборність українських земель. До того ж, уся статутна діяльність Об’єднання не вішувала кардинального розв’язання українського питання в Польщі. Сумнівними є й інші тези автора. Так, він висунув гіпотезу, що П.Певний був усунутий від керівництва партії у 1936 р. через радикалізацію його політичної позиції [21, с. 87]. Проте в історичній літературі усталився погляд, що причиною недовіри голові ВУО було його надмірне угодовство щодо влади. Абсолютно бездоказовим є твердження, що “ВУО змінило стереотип пана-поляка на пана-українця з Галичини” [21, с. 105].

У суспільно-політичному житті галицьких українців давні традиції мало москвофільство, яке в своїй основі було консервативним. Його ідеалом була федеративна Росія – гарант усіх прав і свобод її складових, у тому числі й Галичини. Було запропоновано власний шлях розповсюдження та пропаганди москвофільства: його підґрунтям мало стати вивчення російської мови та впровадження її як на побутовому рівні, так і в офіційному діловодстві. Ці аспекти ідеології і практики русофільства частково порушили згадані польські автори – Р.Тожецький і М.Папежинська-Турек. Детальніше, а водночас із апологетичних позицій, ця проблема висвітлюється в російській славістиці. Свідченням цього є науковий доробок Н.Пашаєвої, яка розглянула “русское движение” (“російський рух”) у Галичині під кутом зору творення єдиного “російського простору”. Для авторки митрополит А.Шептицький та його наступник Й.Сліпий і надалі залишаються “пособниками гітлерівців” [3, с. 176].

Як бачимо, український модерний консерватизм вивчався переважно представниками польської історичної науки. За невеликим винятком, роботи істориків довоєнної і повоєнної Польщі відзна-

чилися багатством фактологічного матеріалу, значним рівнем аналітики та об'єктивності. Ці традиції не втратили свого значення і на сучасному етапі розвитку польської україністики. Можна вважати, що в основному задовільно висвітлено соціальні функції ГКЦ, добродійну діяльність митрополита А.Шептицького, національно-культурний рух у Православній церкві в Польщі протягом 1921–1939 рр., історію створення та функціонування ВУО. На жаль, поодинокі праці російських дослідників не позбавлені рудиментів старого мислення. Враховуючи досягнення української історичної думки, зарубіжним дослідникам, передовсім польським, у майбутньому варто зосередити увагу на такі аспекти проблеми, як створення та діяльність клерикальних партій, ідейні розбіжності в середовищі ГКЦ, функціонування повітових і гмінних відділів ВУО, діяльність москвофільських організацій на Холмщині і Лемківщині, роль представників українських еліт у налагодженні українсько-польського діалогу.

Джерела та література:

1. Лось С. За конструктивну політику на Червоній Русі / Станіслав Лось. – Львів: Накладом Української Народної Обнови, 1932. – 84 с.
2. Лось С. Міжнародне положення Польщі та Галицькі українці / Станіслав Лось. – Львів: Діло, 1932. – 72 с.
3. Пашаева Н.М. Очерки истории русского движения в Галичине XIX–XX вв. / Н. М. Пашаева. – Москва, 2001. – 201 с.
4. Belcikowska A. Partje polityczne i związki zawodowe w Polsce wobec wyborów do Sejmu i Senatu w 1935 r. / Alicja Belcikowska. – Warszawa: Awangarda, 1935. – 174 s.
5. Belcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce / Alicja Belcikowska. – Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. – 1086 s.
6. Bocheński A. Problem polsko-ukraiński w ziemi czerwieńskiej / Aleksander Bocheński, Stanisław Łoś, Włodzimierz Bączkowski. – Warszawa: Polityka, 1938. – 243 s.
7. Feliński M. Ukraińscy w Polsce Odrodzonej / Marian Feliński. – Warszawa: Druk. P.K.O., 1931. – 140 s.
8. Iwaneczko D. Biskup Jozafat Kocyłowski (1876–1947). Życie i działalność / Dariusz Iwaneczko // Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – Przemyśl: Połudn.-Wsch. Inst. Naukowy, 1996. – Т. 3. – S. 247–261.
9. Koko E. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 w historiografii wydawanej w Polsce po 1945 r. / Eugeniusz Koko // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1994. – Z. 2. – S. 105–113.

10. Mędrzecki W. Druga Rzeczpospolita w historiografii polskiej po 1989 roku / Włodzimerz Mędrzecki // *Historycy Polscy i Ukraińscy wobec problemów XX wieku.* – Kraków, 2000. – S. 11–20.

11. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia. 1918–1939 / Mirosława Papierzyńska-Turek. – Warszawa: PWN, 1989. – 484 s.

12. Prus E. Patriarcha Galicyjski / Edward Prus. – Wrocław: Norton, 1999. – 288 s.

13. Prus E. Władysław świętojurski. Rzec o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (1865–1944) / Edward Prus. – Warszawa: Inst. Wydaw. Związków Zawodowych, 1985. – 336 s.

14. Serczyk W.A. Na marginesie książki Edwarda Prusa o metropolite Andrzeju Szeptyckim / Władysław A. Serczyk, Ryszard Torzecki // *Dzieje Najnowsze.* – 1986. – № 1. – S. 103–119.

15. Śliwa T. Kościół Greckokatolicki w Polsce w latach 1918–1939 / Tadeusz Śliwa // *Kościół w II Rzeczypospolitej.* – Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1980. – S. 149–164.

16. Stępeń S. Organizacja i struktura terytorialna greckokatolickiej diecezji przemyskiej w latach 1918–1939 / Stanisław Stępeń // *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa.* – Przemyśl: Połudn.-Wsch. Inst. Naukowy, 1996. – T. 3. – S. 191–219.

17. Stępeń S. Życie religijne społeczności ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej / Stanisław Stępeń // *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa.* – Przemyśl: Połudn.-Wsch. Inst. Naukowy, 1990. – T. 1. – S. 207–227.

18. Torzecki R. Metropolita Andrzej Szeptycki / Ryszard Torzecki // *Znak.* – Kraków, 1988. – Nr. 400 (9). – Wrzesień. – S. 55–63.

19. Torzecki R. Na temat historiografii stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918–1956 / Ryszard Torzecki // *Dzieje Najnowsze.* – 1998. – № 3. – S. 103–111.

20. Urbański Z. Mniejszości Narodowe w Polsce / Zygmunt Urbański. – Warszawa: Mniejszości Narodowe, 1932. – 380 s.

21. Zaporowski Z. Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie / Zbigniew Zaporowski. – Lublin: UMCS, 2000. – 162 s.

22. Zięba A. Dzieje legendy pośmiertnej metropolity Andrzeja Szeptyckiego wśród Polaków / Andrzej Zięba // *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa.* – Przemyśl: Połudn.-Wsch. Inst. Naukowy, 1998. – T. 4. – S. 278–310.

23. Zięba A. Metropolita Andrzej Szeptycki: Uwagi na marginesie książki Edwarda Prusa Władysław świętojurski. Rzec o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (1865–1944), Warszawa, 1985 / Andrzej Zięba // *Kwartalnik Historyczny.* – 1986. – № 4. – S. 885–900.

Лілія Трофимович

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ПОЛЬЩІ ТА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В 1938 – 1939 РР.

У статті розкривається процес вивчення вітчизняними істориками ролі та місця українського питання в зовнішній політиці Польщі та СРСР у 1938 – 1939 рр. Пропонується авторська систематизація досліджень, що містять аналіз зазначеної проблеми. Вказуються аспекти останньої, що потребують подальшого і глибокого вивчення.

Ключові слова: українське питання, зовнішня політика, українська історіографія, спеціальні дослідження.

В статье раскрывается процесс изучения отечественными историками роли и места украинского вопроса во внешней политике Польши и СССР в 1938 – 1939 гг. Предлагается авторская систематизация исследований, которые включают анализ указанной проблемы. Указываются аспекты последней, требующие дальнейшего и глубокого изучения.

Ключевые слова: украинский вопрос, внешняя политика, украинская историография, специальные исследования.

The article is about the process of defining the role and place of Ukrainian problem in Polish and Soviet Union foreign policy between 1938-1939 researched by Ukrainian. The author proposes the systematization of the research works which contain the analysis of this problem. The article shows also the main aspects of the Ukrainian problem that requires further deeper researches.

Key words: Ukrainian problem, foreign policy, Ukrainian historiography, special research.

Після краху комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи, розпаду СРСР і проголошення державної незалежності України склалися якісно нові умови для неупередженого

об'єктивного вивчення ролі і місця українського питання в зовнішній політиці Польщі та СРСР у 1938 – 1939 рр., уточнення, а той кардинального перегляду оцінки тодішніх подій, що супроводжувалося розкриттям величезного масиву документального матеріалу і можливістю висвітлювати його без ідеологічних штампів.

У статті здійснена спроба проаналізувати вивчення зазначеної проблеми в сучасній українській історіографії.

З українських дослідників окресленої теми вагомий внесок у її розробку здійснив львівський учений М. Гетьманчук. У його монографії, яка хронологічно охоплює 1921 – серпень 1939 рр., на широкій і різноманітній джерельній базі цілеспрямовано простежується боротьба СРСР і Польщі за володіння розчленованими українськими землями, з'ясовується українське питання в їхній зовнішній політиці, підкреслюється, що воно перманентно впливало на взаємовідносини Москви та Варшави й останні його часто використовували у стосунках між собою. Тут, зокрема, зроблений слушний висновок про те, що напередодні Другої світової війни Польща і Радянський Союз виступили єдиним фронтом у зв'язку з проголошенням автономії Карпатської України й актуалізації українського питання на міжнародній арені [8, с.351].

Глибоким аналізом, оригінальністю відзначаються праці львівського дослідника М. Швагуляка [52–57]. На солідній джерельній основі тут ґрунтовно розглянуто українське питання в міжнародних політичних кризах передодня і початку війни, тогочасне становище західноукраїнської спільноти й українсько-польські стосунки. “Невдача національно-визвольних змагань, поділ українських земель між чотирма державами, підтриманий урядами західних держав і закріплений у рішеннях Паризької мирної конференції, витворювали у повоєнний час нову ситуацію в українському питанні, – зазначив він. – Проблема України стала одним з ключових факторів у міжнаціональних відносинах нових політичних утворень, що виникли на багатонаціональних територіях неоміперської структури в формі Союзу Радянських Соціалістичних Республік та Польщі, Румунії і Чехословаччини” [57, с.297].

На думку М. Швагуляка, війна, якої сподівалися і очікували, призвела до корінного зламу в становищі західних українців. Проте, всупереч сподіванням, усі важливі зміни відбувалися без їх вирішальної участі та не на їх користь. Причиною цього були: слабкість українського національного руху як політичного чинни-

ка, несприятливе для національних меншин внутрішньополітичне становище в Польщі і, нарешті, геополітична ситуація в Центрально-Східній Європі, головним змістом якої стало порозуміння між двома найпотужнішими тоталітарними режимами в Європі – нацистською Німеччиною і більшовицьким СРСР [56, с.56].

Безперечний інтерес для дослідника представляє праця Ю. Сливки [50], в якій стверджується, що загалом події 1938–1939 рр. засвідчили ключове значення України в зовнішньополітичних планах багатьох європейських держав. “Вони ще раз підтвердили незаперечність висновку, – зазначив цей львівський історик, – що без розв’язання українського національного питання та створення незалежної соборної України важко сподіватися на стабільні міжнародні взаємини країн Центральної, Західної і Східної Європи, досягти тривкого миру в цьому регіоні” [50, с.42–43].

Важливі аспекти українського питання в європейській політиці напередодні війни, національної політики польських урядів стосовно українців, тогочасні українсько-польські стосунки висвітлювали у своїх працях С. Віднянський [6], Б. Гудь [14], І. Дробот [17; 18], М. Кучерепа [34], С. Макарчук [42], П. Полянський [44], Н. Свідерська [48; 49] та інші.

Обширною є література з історії Карпатської України міжвоєнного періоду. Тому вкажемо лише на деякі праці. О. Богів [2], М. Вегеш [3–5], С. Віднянський [4], І. Гапоненко [9], І. Гранчак [9, В. Задорожний [2], Ю. Сливка [50] та інші дослідники, в тому числі автори комплексного наукового дослідження “Вони боронили Карпатську Україну” [7] з об’єктивних позицій розглядають різні аспекти міжнародного становища Карпатської України. Їхні праці свідчать про те, що остання стала своєрідним лакмусовим папірцем, який переконливо висвітлює вельми важливу роль нерозв’язаної української проблеми в політиці європейських країн передвоєнного часу. На думку П. Полянського, історична драма карпато-української держави та її наслідки для всього загальноукраїнського руху полягали в тому, що інтервенція гітлерівців на Схід об’єктивно була на руку цьому краю. Переорієнтація Берліна на завдання першого удару по Заході позбавляла її шансів на життя, оскільки на початковому етапі передбачалися спільні дії (проти Польщі) Німеччини та СРСР. Така переорієнтація сталася приблизно на межі 1938–1939 рр. і відтоді для нацистської керівництва мова могла іти про завоювання уже всієї України, незважаючи на те, який статус тоді мали її землі [44, с.116].

В останні десятиріччя в Україні з'явилась низка цікавих праць, що вирізняються новими методологічними підходами до окремих аспектів теми: четвертого поділу Польщі, “визвольного походу” Червоної армії на західні землі і методів їх приєднання, реакції на ці дії населення Західної України й УРСР, що належать до найбільш суперечливих і драматичних сторінок історії України початкового періоду війни. Практично першою узагальнюючою працею тут стала монографія львівських науковців М. Литвина, О. Луцького і К. Науменка [37]. Заслуговує на увагу й інша книга М. Литвина і К. Науменка [38], в якій на підставі невідомих досі документів і мемуарів очевидців висвітлено, зокрема, “визвольний похід” Червоної армії на західні землі України, реакцію на нього місцевого населення і радянізацію краю. Луцькі дослідники В. Баран і В. Токарський на великому фактичному матеріалі, в тому числі на розсекречених документах центральних державних архівів України та Росії, описують, зокрема, поділ Польщі між Німеччиною та СРСР [1].

Глибоке історико-правове висвітлення процесу возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР з позицій його відповідності нормам міжнародного права, а також державно-територіального статусу західноукраїнських земель здійснив львівський науковець В. Макаруч [40; 41]. Чи не першим застосував комплексний підхід до вивчення радянсько-польського конфлікту 1939 р. київський історик А. Руккас, який зробив наголос на тому, що “визвольний похід” Червоної армії суперечив тогочасним нормам міжнародного права і тому його можна розцінювати як акт неспровокованої агресії по відношенню до сусідньої держави [46; 47]. У цьому ж річищі безперечний інтерес для дослідження становлять праці М. Боровика [43], В. Гриневича [10–12], Я. Грицака [13], В. Даниленка [15], В. Ковалюка [29], М. Ковалюка [27; 28], В. Ковалюка [25; 26], К. Кондратюка [30], О. Лисенка [35; 36], І. Патриляка [43], О. Рубльова [45], Ю. Черченка [45], Ю. Шаповала [51] та інших, які характеризують вересневі події 1939 р. в Західній Україні у контексті аналізу усього комплексу зовнішньополітичної проблеми цього регіону та інших українських територій. Вони сходяться на тому, що агресію проти Польщі, розпочату зі сходу 17 вересня 1939 р., старанно готувала Москва з урахуванням домовленостей з Берліном та швидкості просування гітлерівських військ на захід. Німеччина та СРСР дотримувались асинхронності дій, аби сили Вермахту і Червоної армії пройшли свою відстань, своєчасно

зупинилися на встановленому таємним протоколом рубежі й щоб при цьому світ не запідозрив Й. Сталіна й А. Гітлера у змові [15, с.114]. Київський історик М. Коваль висловив важливу думку про те, що для України війна розпочалася у вересні 1939 р. Засудивши сталінську зовнішню політику і переконливо обґрунтувавши примусовий характер приєднання західних земель до УРСР, він, разом з тим, відніс цю подію до “найбільших національних масштабів, яка хоч і давно визрівала, та не могла бути здійсненою за відсутності історичних умов” [28, с.37].

Заслужують на увагу праці відомого українського історика С. Кульчицького [31–33], в яких він висунув концепцію, що відмежовує ідею соборності від зовнішньої політики СРСР як за змістом вересневих подій 1939 р., так і в хронологічному вимірі. “Пакт Ріббентропа-Молотова, – зазначив цей київський вчений, – передував приєднанню західноукраїнських земель до СРСР, але не став його безпосередньою причиною. Передбачуваний злочинною змовою двох диктаторів вступ Червоної армії у Польщу був замаскований під “визвольний похід” не відразу, а тільки після того, як Друга світова війна стала фактом”. І далі: “Приєднання Західної України ... не варто називати “возз’єднанням”. Навіть національно свідомі українці у вересні 1939 р. розглядали “визвольний похід” як четвертий поділ Польщі. Можна сказати навіть більше: анексія цих територій не стала їх реальним приєднанням до Радянського Союзу. Після вторгнення Вермахту радянський уряд був змушений оголосити договори 1939 р. стосовно Польщі такими, що втратили силу” [33, с.137].

Під таким кутом зору, як вірно зауважив С. Кульчицький, “визвольний похід” Червоної армії був безсумнівним актом агресії. “Однак переважна більшість українців і білорусів, на землю яких прийшла війна, вітала червоноармійців, покликаних захистити їхнє життя та майно, – зазначив він. – Ця цілком природна реакція населення служила моральним виправданням діям сталінського уряду. Приєднання до Радянського Союзу території, на якій українці і білоруси становили більшість населення, створювало можливість оголосити возз’єднанням братніх народів” [33, с.124].

С. Дерев’яноко і Т. Гуменюк звернули увагу на те, що пакт Ріббентропа – Молотова започаткував не лише возз’єднавчий, а й розз’єднавчий процес – значну частину українських етнічних земель інкорпоровано до неукраїнських державних організацій:

Надсяння, Лемківщину, Холмщину й Підляшшя – до Генеральної губернії, а Берестейщину й частину українського Полісся – до Білоруської РСР [16, с.509].

Відомо, що частина українських громадсько-політичних діячів Західної України перейшла до німецької окупаційної зони, однак більшість залишилася в радянській. З цього приводу львівський науковець О. Луцький зауважив, що переважна більшість українського населення вважала вересневі події геополітичною неминучістю, сподіваючись, що радянський режим, дещо еволюціонуючи, зважаючи на воєнний стан і якісно інші суспільно-політичні умови краю, буде рахуватися з традиціями та правами жителів останнього. А тому громадсько-політичні діячі, “не бачачи іншої альтернативи, вирішили засвідчити свою готовність співпрацювати з радянською адміністрацією за умови збереження в Галичині давніх організаційних структур господарського і культурного життя українців, недопущення репресій проти духовенства” [39, с.93].

Розробка та реалізація української політики займали важливе місце в діяльності польського еміграційного уряду і підпілля, а тому привертали та продовжують привертати увагу вітчизняних дослідників. Вагомий внесок у вивчення цієї проблеми здійснили Л. Зашкільняк [19–21], І. Льюшин [22–24], І. Шишкін [58; 59] та інші. Зокрема, Л. Зашкільняк зазначив, що від початку війни керівники польського еміграційного уряду і підпілля на окупованій території “не розглядали і, треба сказати правду, не могли розглядати українське питання в річищі незалежної української державності. Вони зосереджували свою увагу на поверненні територіального status quo ante bellum, вбачаючи лише дві зацікавлені сторони – Німеччину і СРСР. Для України в цих розрахунках місця не залишалось. Намагання українського визвольного руху за будь-яких умов створити незалежну державу інтерпретувались як “підступи” гітлерівської агентури” [19, с.126].

Як бачимо, вітчизняна історіографія в незалежній Україні піднялася на якісно новий рівень дослідження означеної теми, спираючись при цьому на потужні комплекси нових архівних документів та інших джерел. Її досягнення показують, що багатьма авторами закладений тривкий фундамент, який дозволяє підійти впритул до предметного вивчення ролі і місця українського питання в зовнішній політиці СРСР і Польщі в 1938–1939 рр. Водночас залишаються проблеми, що вимагають подальшого і глибокого

вивчення. У ряді випадків автори наведених праць при розгляді зовнішньої політики СРСР і Польщі не торкаються українського питання. До цього часу слабо досліджені позиція Москви і Варшави стосовно Карпатської України, українське питання у зовнішній політиці Радянського Союзу восени 1939 р. Подекуди дослідники розсували хронологічні рамки теми, а не поглиблювали її в межах 1938–1939 рр. Сучасний період вимагає нового концептуального осмислення досліджуваної проблеми, залучення в науковий обіг документів і матеріалів, невідомих досі. Усе це свідчить про те, що дана тема зберігає наукову актуальність.

Джерела та література:

1. Баран В. Україна: Західні землі. 1939–1941 рр. / В. Баран, В. Токкарський. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2009. – 448 с.
2. Богів О. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938–березень 1939) / О. Богів, В. Задорожний. – Ужгород: Патент, 1999. – 91 с.
3. Вегеш М. Велич і трагедія Карпатської України / М. Вегеш, В. Задорожний. – Ужгород: Патент, 1993. – 82 с.
4. Вегеш М. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939) / М. Вегеш, С. Віднянський – К.; Ужгород, 1998. – 256 с.
5. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна / М. Вегеш. – Львів: ЗУКЦ, 2004. – 414 с.
6. Віднянський С. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці / С. Віднянський // Український історичний журнал. – 2003. – № 2. – С.39–55.
7. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії визвольної боротьби закарпатських українців. – Ужгород: Карпати, 2002. – 709 с.
8. Гетьманчук М. Між Москвою та Варшавою: Українське питання в радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918 – 1939рр.) / М. Гетьманчук. – Львів: НУ "Львівська політехніка", 2008. – 432 с.
9. Гранчак І. Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні та в період Мюнхена / І. Гранчак, І. Гапоненко // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1995. – Т.2 (1918–1945). – С. 264–273.
10. Гриневич В. Україна на початковому етапі Другої світової війни / В. Гриневич // Політична історія України ХХ століття: у 6 т. – К.: Генеза, 2003. – Т.4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. Керівник тому В. Кучер. – С. 63–128.
11. Гриневич В. Зміни радянської зовнішньої політики, "визвольні походи" Червоної армії 1939–1940 рр. в оцінках населення УРСР /

В. Гриневич // *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей.* – К., 2005. – Вип. 9. – Ч.1. – С. 312–332.

12. Гриневич В. Катинський розстріл та його передвістя: чи вже настав час “переглянути” ці сторінки історії? / В. Гриневич // *Дзеркало тижня.* – 2010. – 17 квітня. – № 15.

13. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.

14. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів в XIX – першої половини XX століття / Б. Гудь. – Львів, 2006. – 448 с.

15. Даниленко В. Ліквідація польської держави та встановлення радянського режиму в Західній Україні / В. Даниленко // *УІЖ.* – 2006. – №3. – С. 111–125.

16. Дерев’яно С. Оформлення державно-політичного статусу Західної України в 1939 році в історіографії / С. Дерев’яно, Т. Гуменюк // *Галичина.* – 2008 – Ч. 14 – С. 503–511.

17. Дробот І. Українське питання в зовнішньополітичних планах європейських країн у міжвоєнний період (1920–1939 рр.) / І. Дробот. – К.: Національний педагогічний університет ім. Драгоманова, 1999. – 80 с.

18. Дробот І. Українське питання в контексті передвоєнної міжнародної політики / І. Дробот // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* – К., 2000. – Вип.4. – С. 144–155.

19. Зашкільняк Л. Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939–1945 роках / Л. Зашкільняк // *Україна – Польща: важкі питання.* – Варшава, 1999. – Т.4. – С. 122–138.

20. Зашкільняк Л. Ідеологічні та програмні засади ставлення українських політичних сил до Польщі і поляків в роки Другої світової війни / Л. Зашкільняк // *Україна – Польща: важкі питання.* – Варшава, 2006. – Т. 10. – С. 37–77.

21. Зашкільняк Л. Невідома війна: Українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939–1944 роках / Л. Зашкільняк // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Львів, 2008. – Вип.16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. – С. 486 – 491.

22. Льюшин І. Волинська трагедія. 1943–1944рр. / І. Льюшин. – К.: Ін-т історії України НАН України, Київський славистичний університет, 2003. – 312 с.

23. Льюшин І. Ставлення польського еміграційного уряду і польських політичних партій всередині країни до українського питання в роки Другої світової війни / І. Льюшин // *Україна – Польща: важкі питання.* – Варшава, 2006. – Т. 10. – С. 110–140.

24. Льюшин І. Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945рр.) / І. Льюшин. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – 399 с.

25. Ковалюк В. Західна Україна на початку Другої світової війни / В.Ковалюк // Український історичний журнал. – 1991. – №9. – С.30–41.

26. Ковалюк В. Нові архівні документи про Народні Збори Західної України (жовтень 1939) / В. Ковалюк // Архіви України. – 1991. – № 5–6. – С. 88–91.

27. Коваль М. Довкола радянсько-польської війни / М. Коваль. – К.: Ін-т історії АН УРСР, 1991. – 76 с.

28. Коваль М. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.

29. Коваль В. Шлях до війни: Партнерство двох диктаторів (1939–1941) / В. Коваль // Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. – К.: Генеза, 2003. – Т.4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. – Керівник тому В. Кучер. – С. 15–62.

30. Кондратюк К. Політичні, соціально-економічні та духовні аспекти радянізації західних областей України у 1939–1941 роках / К. Кондратюк // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 вересня 1999 р. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету ім. І.Франка, 2001. – С. 21–30.

31. Кульчицький С. Лінія Керзона в історичній долі українського народу / С. Кульчицький // Наука і суспільство. – 1991. – № 11. – С. 6–13.

32. Кульчицький С. Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності / С. Кульчицький // Київська старовина. – 1999. – №6. – С. 80–96.

33. Кульчицький С. Коли і як відбулося возз'єднання Західної України з УРСР / С. Кульчицький // УІЖ. – 2009. – № 5. – С. 121–139.

34. Кучерепа М. Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919–1939) / М. Кучерепа // Україна – Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках". Варшава, 22–24 травня 1997. – Варшава, 1998. – Т. 1-2. – С. 11–28.

35. Лисенко О. До питання про початок Другої світової війни та німецької агресії проти СРСР / О. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей НАН України. Ін-т Історії України. – К., 2003. – Вип.7. – С. 29–35.

36. Лисенко О. Деякі методологічні проблеми дослідження історії Другої світової війни / О. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей НАН України. Ін-т Історії України. – К., 2009. – Вип.12. – С. 7–18.

37. Литвин М. 1939. Західні землі України / М. Литвин, О. Луцький, К. Науменко. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 152 с.

38. Литвин М. Сталін і Західна Україна. 1939–1941 рр. / М. Литвин, К. Науменко – К.: ПП Наталя Брехуненко, 2010. – 80 с.

39. Луцький О. Львів під радянською окупацією 1939–1941 рр. / О. Луцький // Український визвольний рух. – 2006. – №7. – С. 89–119.

40. Макарчук В. Ставлення польського емігрантського уряду до проблеми східного кордону Польщі у 1939 – 1945 рр. / В. Макарчук // Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2005. – Вип.13. – С. 189–230.

41. Макарчук В. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939–1945 рр.): Історико-правове дослідження / В. Макарчук. – К.: Атіка, 2007. – 368 с.

42. Макарчук С. Міжнародні антагонізми в суспільстві Західної України в переддень вересня 1939 року / С. Макарчук // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 вересня 1999 р. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – С. 6–20.

43. Патриляк І. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. Патриляк, М. Боровик. – Ніжин: Лисенко М., 2010. – 590 с.

44. Полянський П. Українське питання напередодні Другої світової війни: дипломатичний аспект / П. Полянський // Пам'ять століть. – 2009. – № 5–6. – С. 105–125.

45. Рубльов О. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.) / О. Рубльов, Ю. Черченко. – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.

46. Руккас А. Збройний опір польських військ проти Червоної армії у вересні 1939 р. на Волині / А. Руккас. – К.: Міжнар. фін. агенція, 1997. – 31 с.

47. Руккас А. Антипольські збройні виступи на Волині (вересень 1939 р.) / А. Руккас // Волинь і Холмщина. 1938–1947: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2003. – Вип.10. – С. 119–138.

48. Свідерська Н. Українське питання в європейській політиці навесні 1939 року / Н. Свідерська // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – № 7. – С. 445–458.

49. Свідерська Н. Радянський Союз у політичній інтризі навколо Карпатської України / Н. Свідерська // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: історія. – Тернопіль, 2001. – Вип.12. – С.121–126.

50. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти / Ю. Сливка // Україна: культурна

спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАНУ, 2005. – Вип. 13. – С. 36–67.

51. Шаповал Ю. Доля як історія / Ю. Шаповал. – К.: Генеза, 2006. – 448 с.

52. Швагуляк М. "Українська карта". Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни / М. Швагуляк // Дзвін. – 1990. – №7. – С. 83–95.

53. Швагуляк М. Західноукраїнська суспільність напередодні та під час німецько-польської війни 1939 року / М. Швагуляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип.1. – С. 143–173.

54. Швагуляк М. З історії українсько-польських відносин напередодні та під час польсько-німецької війни 1939 р. / М. Швагуляк // Україна – Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – К.: Либідь, 1993. – С.232–241.

55. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни / З історії Контактного комітету 1937–1939 років / М. Швагуляк // Записки наук. т-ва ім. Шевченка. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1994. – Т. 228. – С.207–248.

56. Швагуляк М. Позиція та участь українців у німецько-польській війні 1939 р. / М. Швагуляк // Україна – Польща: важкі питання: матеріали IV Міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни: Варшава, 8–10 жовтня 1998 року. – Варшава, 1999. – Т.4. – С.35–58.

57. Швагуляк М. Українське питання в міжнародних політичних кризах передодня Другої світової війни (1938–1939) / М. Швагуляк // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 296–320.

58. Шишкін І. Українське питання в політиці польського підпілля в роки Другої світової війни / І. Шишкін // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Спецвипуск. – С.292–304.

59. Шишкін І. Політика польських урядів щодо українців напередодні Другої світової війни / І. Шишкін // Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки. – Острог, 2008. – Вип.10. – С.437–445.

Валентина Петрович

ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСТУПУ ДО ДОКУМЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

У статті розглянуто особливості організації правового доступу до інформаційних ресурсів Національного архівного фонду України. Доведено, що архівне законодавство України спрямоване на дотримання демократичного принципу публічності архівів і на задоволення інформаційних потреб держави, суспільства та окремого громадянина і відповідає світовим тенденціям розширення доступу до архівної інформації.

Ключові слова: Національний архівний фонд України, архівна інформація, інформаційна система, нормативно-правовий акт, архівне законодавство України, доступ до архівної інформації, використання інформаційних ресурсів НАФ, користувач.

В статье рассматриваются особенности организации правового доступа к информационным ресурсам Национального архивного фонда Украины. Доказано, что архивное законодательство Украины нацелено на соблюдение демократического принципа публичности архивов и на удовлетворение информационных потребностей государства, общества, отдельных граждан и соответствует мировым тенденциям расширения доступа к архивной информации.

Ключевые слова: Национальный архивный фонд Украины, архивная информация, информационная система, нормативно-правовой акт, архивное законодательство, доступ к архивной информации, использование информационных ресурсов НАФ, пользователь.

The article examines peculiarities of the organization of the legal access to the information resources of the National Archives of Ukraine. The article proves that archival legislation of Ukraine is directed at observance of the democratic principle of the publicity of the archives and at satisfaction of the needs of the state, society and of every citizen; it also corresponds to the global tendencies of the enlargement of the access to the archival information.

Key words: National archival fund of Ukraine, archival information, information system, normative legal act, archival legislation of Ukraine, access to the archival information, usage of the information resources of the National archival fund, user.

На сучасному етапі розвитку архівної справи питання організація правового доступу до інформаційних ресурсів Національного архівного фонду України (далі – НАФ) набули надзвичайної актуальності. Необхідність їх дослідження зумовлена посиленням значення інформації, у тому числі архівної, в інформаційному суспільстві. Вимогою сучасності є аналіз та узагальнення досвіду в застосуванні традиційних форм використання документної інформації в архівах, у виробленні спільних проєктів регіонального, державного рівнів з використання інформаційних ресурсів НАФ. У сучасному українському архівознавстві бракує праць, які спеціально присвячені саме теоретичним і прикладним проблемам використання інформаційних ресурсів НАФ. Недостатньо висвітлені у фаховій літературі й практичні аспекти діяльності державних архівів щодо організації користування архівними документами та використання архівної інформації. Отже, актуальність даного дослідження зумовлена теоретичною та практичною вагомістю проблеми з питань організації правового доступу до інформаційних ресурсів Національного архівного фонду України та їх використання.

Досвід вирішення проблеми правового доступу до архівів аналізували Г. Боряк, К. Новохатський [4], Л. Юдіна [19]. Одним із перших в українській історіографії до аналізу проблеми актуалізації архівних інформаційних ресурсів у середині 1990-х рр. звернувся Г. Боряк, обґрунтувавши необхідність створення Археографічного реєстру національної архівної спадщини України з метою організації інтелектуального доступу до архівних інформаційних ресурсів України [2]. Важливе значення для вивчення досліджуваної проблеми мають й інші публікації Г. Боряка, в яких розглянуто основні форми репрезентації архівних ресурсів у мережі Інтернет. К. Новохатським розроблялися також питання щодо організації доступу до документів Національного архівного фонду (інтелектуальний та фізичний доступ) та забезпечення використання архівної інформації [9].

Л. Юдіна у своїх дослідженнях частково розглядала особливості правового доступу до документів НАФ, що зберігаються в архівах, музеях, бібліотеках [19]. Необхідність створення та змістовного

оформлення веб-сторінки офіційного сайту Державного комітету архівів України, як кроку на шляху інтеграції України в міжнародний інформаційний простір з метою розкриття складу та змісту документів НАФ обґрунтувала А. Кисельова [5; 6]. Важливе значення для реконструкції фактів і подій, пов'язаних з організацією використання архівної інформації мають публікації в архівній періодиці та виданнях, що продовжуються (“Архіви України”, “Студії з архівної справи та документознавства”, “Архівознавство. Археографія. Джерелознавство” та ін.).

Однак, не зважаючи на наявність низки публікацій, в даній роботі існує об'єктивна потреба висвітлення нормативно-правового забезпечення організації доступу до документів Національного архівного фонду України.

Мета дослідження полягає в комплексному вивченні правових засад використання інформаційних ресурсів НАФ. Відповідно до мети сформульовано завдання дослідження: з'ясувати правові аспекти доступу до архівної інформації.

Протягом всієї історії людства інформація розглядалася як важливий військовий, політичний, економічний, соціальний чинник, який значною мірою обумовлював подальший розвиток держави, суспільства та особи в конкретно-історичних умовах. Здатність збирати, обробляти, охороняти, накопичувати, трансформувати, передавати інформацію стала одним із головних факторів, який сформував людину як соціальну істоту, дав змогу передавати досвід і знання наступним поколінням, тим самим ставши основою суспільного прогресу. В основі виникнення інформації лежить процес створення, відображення, тобто передавання інформації від одного об'єкта до іншого з фіксацією та відображенням цих процесів у свідомості індивідуума. Інакше кажучи, взагалі весь сенс існування інформації в суспільстві полягає у комунікації – процесі передачі інформації [11, с.40-41].

У ст. 1 Закону України “Про інформацію” подається чітке визначення поняття “інформація” – це документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються в суспільстві й державі та навколишньому природному середовищі” [12]. Загалом же інформація – це конкретні відомості будь-яких загальних знань [17, с.153].

Існує багато підстав і критеріїв для класифікації різних типів інформації. Але ці класифікації важливі насамперед для розуміння

місця і ролі інформації та інформаційних відносин у суспільному та державному житті. Водночас існує офіційна державна класифікація інформації, яка закріплюється в нормативно-правових актах, і саме вона є основою для запровадження правового регулювання інформаційних відносин [8, с.59].

Нині залишається актуальною проблемою правове визначення галузей і видів інформаційних ресурсів з урахуванням існуючої практики і накопичення суспільного досвіду. Визначення галузей дає певне уявлення про відносно самостійні сфери життя й діяльності суспільства та держави, а визначення видів інформаційних ресурсів підпорядковане формуванню системи державного управління національними інформаційними ресурсами. Інформаційні ресурси – це сукупність документів в інформаційних системах, зокрема й в архівах [15, с.1].

Законом України “Про інформацію” встановлено, що основними галузями інформації є: політична, економічна, духовна, науково-технічна, соціальна, екологічна, міжнародна [12, с.17].

Основні види інформації складають: статистична інформація, адміністративна інформація, масова інформація, інформація про діяльність державних органів та органів місцевого й регіонального самоврядування, правова інформація, інформація про особу, інформація довідково-енциклопедичного характеру, соціальна інформація. Вона відображається в документах, які є результатом діяльності установ, підприємств та організацій [12, с.18].

Окремий вид становить архівна інформація, яка певною мірою акумулює в собі всі вище згадані види після того як інформація, яка міститься в документах, потрапляє в архівну установу. Тому можна чітко визначити поняття “архівна інформація” – сукупність первинної та вторинної документної інформації архіву.

Поділ документів на первинні та вторинні пов’язаний із діяльністю певної інформаційної системи, яка виконує функції посередника між джерелом інформації та споживачами інформації. Потреба в такій системі виникає тоді, коли документ не може потрапити безпосередньо до того реципієнта, якому він призначений, внаслідок так званих інформаційних бар’єрів. Тоді певна інформаційна система бере на себе обов’язок зібрати документи, упорядкувати їх і переробити так, щоб усунути той чи інший бар’єр. Такими системами виступають архівні установи, які створюють в результаті аналітико-синтетичної переробки інформації, що міститься в до-

кументах, які поступають до них, нові документи. Ті документи, що потрапляють в інформаційну систему “на вході” і очікують свого опрацювання, називаються “первинними”, а ті, що створюються системою в результаті оброблення первинних документів і передаються споживачам інформації “на виході” із системи, – “вторинними” [18, с.164].

Такий поділ документів є дуже важливим для діяльності інформаційних систем – архівних установ, тому що вони повинні збирати “первинні документи” та надавати споживачам “вторинні документи”. Останні, в свою чергу, повинні полегшувати доступ до первинних та їх використання, а іноді замінювати первинні документи.

Доступ до архівної інформації регулюється законодавчими актами України, які визначають суб’єкта користування архівною інформацією та умови, за яких даний суб’єкт отримує право на користування нею. Правовий аспект базується передусім на положеннях основного закону – Конституції України, що забезпечує право кожного вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати ретроспективну документну інформацію [7, с.141].

Запорука конституційного права громадян на вільний доступ до інформації це мобільність та відкритість різнопланових інформаційних потоків, зокрема й архівної інформації, не тільки для обмеженого контингенту (науковців та управлінців), а й для всіх громадян та соціальних інституцій України.

Серед базових законів, які регулюють право вільного доступу та використання архівної інформації виділяють “Основи законодавства України про культуру” [10, ст. 294], Закон України “Про інформацію” [12, ст. 30], Закон України “Про Національний архівний фонд і архівні установи”. Останній визначив рівні права громадян на доступ до архівної інформації та довідкового апарату. Тут декларовано спрощення порядку фізичного доступу до документної інформації, а також закріплено нову норму надання користувачам можливості, крім довідкового апарату, використовувати облікові документи [13, ст. 86; 14, ст. 81]. Опосередковане відношення до регулювання доступу до архівної інформації мають закони України “Про Національну програму інформатизації” [15] та “Про Концепцію Національної програми інформатизації” [16, ст. 182], що визначають правові засади створення єдиної державної інформаційної системи та доступу до неї.

Усі названі вище нормативно-правові акти дають підстави констатувати, що архівне законодавство України спрямоване на дотримання демократичного принципу публічності архівів та задоволення інформаційних потреб не тільки державних структур, а й усього суспільства та окремого громадянина.

Курс на демократизацію архівної справи явні значні зміни у сприйнятті самого поняття архівна інформація та її соціального значення в суспільстві. Це пов'язано з процесом формування так званого інформаційного суспільства, для якого характерне стрімке зростання інформації про всі сторони його життєдіяльності. Головними аспектами, які визначають соціальне й політичне обличчя та рівень такого суспільства є інформованість населення з метою забезпечення їх інтелектуальних, духовних, соціальних потреб. Це одне з головних завдань архівних установ, які виступають тут не тільки як зібрання історичної спадщини, а й інформаційний ресурс (система) взагалі [8, с.43].

Розвиток і включення архівної інформаційної системи в життя суспільства це не тільки вимога часу, коли всі інформаційні потоки в державі мають стати сегментом єдиного інформаційного простору, а й нагальна потреба в збереженні самого інформаційного потенціалу архівної системи. Збереженню та високоефективному використанню архівної інформації сприяє процес перенесення її на сучасні матеріальні носії на засадах системи комп'ютеризації. Цей процес пришвидшить і полегшить доступ громадськості до архівної інформації.

Говорячи про оптимальні перспективи розвитку інформаційних технологій України, слід наголосити на тому, що одним з пріоритетних напрямів державної політики в сфері інформатизації, задоволення конституційних прав громадян на інформацію, побудови відкритого демократичного суспільства став розвиток національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет, забезпечення широкого доступу до цієї мережі громадян та юридичних осіб усіх форм власності в Україні та належне представлення в ній національних інформаційних ресурсів. Широкі можливості використання цього єдиного інформаційного простору дозволили перейти до широкомасштабного переведення накопиченої людством інформації в електронну форму; прискорили обмін інформацією та процес перенесення змісту документів з паперових версій на електронні, а також сприяли її конвертації з технологічно застарілих баз даних до новітніх [19, с.73-75].

Проблема вільного доступу до архівів є пріоритетною на сучасному етапі організації та функціонування архівної справи. На особливу увагу заслуговує понятійний апарат цієї проблеми. Фахівці Українського науково-дослідного інституту архівної справи і документознавства під керівництвом К. Новохатського підготували перший український термінологічний словник з питань архівної справи, в якому було оновлено переважну більшість понять, пов'язаних із використанням архівної інформації. Зокрема, термін “використання архівних документів” було замінено терміном “користування архівними документами”, термін “дослідник” – терміном “користувач архівними документами” та “споживач архівної інформації”, розширено зміст поняття “доступ до архівних документів” [1].

У період розбудови державної незалежності сформувалася тенденція до відкритості архівної інформації: свобода доступу до архівних документів значно розширилась, інтереси особистості та окремого користувача стали більш пріоритетними. Все це регулюється законодавчими актами України, які забезпечують правовий доступ та можливість отримання первинної і вторинної інформації про склад і зміст Національного архівного фонду України.

Основним законодавчим актом, що регламентує питання розвитку архівної справи в Україні та використання архівної інформації є Закон України “Про Національний архівний фонд та архівні установи”. Також унормовують право вільного доступу та використання архівної інформації “Основи законодавства України про культуру”, Закон України “Про інформацію”, Закони України “Про Національну програму інформатизації” та “Про Концепцію Національної програми інформатизації”. Значення цих нормативно-правових актів полягає в тому, що вони дозволяють простежити формування державної політики з питань організації та використання інформаційних ресурсів НАФ, визначення курсу на розширення доступу до архівної інформації, захисту прав і свобод громадян.

Джерела та література:

1. Архівістика: Термінологічний словник / ГАУ при КМ України УД НДІАСД; (Автори-упоряд. : К. Є. Новохатський та ін.) – К. : ДЦДЗ НАФ, 1998. – 103 с.

2. Боряк Г. В. Національна архівна спадщина України та Державний реєстр “Археографічна україніка” : Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи [монографія] / Г. В. Боряк – К. : ДЦДЗ НАФ, 1995. – 348 с.

3. Боряк Г. В. Десять років інформатизації архівної справи в Україні: проблеми, здобутки, перспективи / Г. В. Боряк // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2002. – Вип. 5 : Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства. – С. 9-18.

4. Боряк Г., Модерне архівне законодавство України / Г. Боряк, К. Новохатський // Архіви України. – 2004. – № 4. – С. 4-11.

5. Кисельова А. Відкриті інформаційні ресурси архівного порталу України: структура, наповнення, моніторинг / А. Кисельова // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 11. – 278 с.

6. Кисельова А. А. Оформлення веб-сторінки офіційного сайту Державного комітету архівів України / А. А. Кисельова // Архіви України. – 2003. – №1-3. – С. 93-99.

7. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.

8. Кормич Б. А. Інформаційна безпека: організаційно-правові основи: [Навчальний посібник] / Б. А. Кормич. – К. : Кондор, 2004. – 384 с.

9. Новохатський К. Організація доступу до документів Національного архівного фонду України та використання архівної інформації / К. Новохатський // Архіви України. – 2008. – № 3-4. – С. 75-83.

10. Основи законодавства України про культуру // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 21. – Ст. 294.

11. Пристайко В. Поняття "архівна інформація" в контексті концепції забезпечення національних інтересів України в архівній справі / В. Пристайко // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. Праць. Вип. 8. – К.: ДЦДЗ НАФ, 2006. – 316 с.

12. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48.

13. Про Національний архівний фонд і архівні установи: Закон України від 24 груд. № 3814-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 15.

14. Про внесення змін до Закону України "Про Національний архівний фонд і архівні установи": Закон України від 13 груд. 2001 р. № 2888-ІІІ // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 11.

15. Про Національну програму інформатизації: Закон України № 74/98-ВР від 04.02.1998 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 10.

16. Про Концепцію Національної програми інформатизації // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 27-28.

17. Філософський словник // За ред. В. І. Шинкарука. – 2. вид. і доп. – К.: Голова редакція УРЕ, 1986. – 800 с.

18. Швецова-Водка Г.М. Документознавство: Навч. посібн. – К.: Знання, 2007. – 398 с.

19. Юдіна Л. М. Особливості правового доступу до документів НАФ, що зберігаються в архівах, музеях, бібліотеках // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т.12. – С. 73-75.

Ярослав Потапенко

ПЕРСПЕКТИВИ ОСМИСЛЕННЯ СОМАТИЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В СУЧАСНІЙ ІСТОРИЧНІЙ АНТРОПОЛОГІЇ

Досліджується вивчення соматичної проблематики в історичній антропології як дисципліні, відкритій для широких міждисциплінарних зв'язків. Особлива увага приділяється взаємодії історичної антропології з соціальною антропологією та медичною антропологією в контексті дослідження соціокультурних вимірів людської тілесності.

Ключові слова: тілесність, сексуальність, історична антропологія, соціальна антропологія, тілесні практики.

Исследуется изучение соматической проблематики в исторической антропологии как дисциплине, открытой для широких междисциплинарных связей. Особенное внимание уделяется взаимодействию исторической антропологии с социальной антропологией и медицинской антропологией в контексте исследования социокультурных измерений человеческой телесности.

Ключевые слова: телесность, сексуальность, историческая антропология, социальная антропология, телесные практики.

The study of somatic problems are explored in historical anthropology as the discipline, opened for wide interdisciplinary communications. The special attention are spared to cooperation of historical anthropology with social anthropology and medical anthropology in the context of research of the social and cultural measuring of human corporality.

Key words: corporality, sex appeal, historical anthropology, social anthropology, corporal practices.

В умовах становлення нової постнекласичної парадигми в сучасній історіографії особливої ваги набувають нові соціогуманітарні дисципліни, що з'являються на стиках кількох дисциплін.

Прикладом подібної продуктивної інтеграції є історична антропологія – дисципліна, яка концентрує увагу на багатоманітності людської особистості, на її внутрішньому, духовному та ментальному світі. Подібний підхід значно більше відповідає інтелектуальним викликам сучасності завдяки принципово новій спрямованості думки, магістральній тематиці та дослідницьким методам (“Двадцять перше століття буде століттям наук про людину – або його не буде зовсім”, стверджував А. Мальро [4]).

Принципова міждисциплінарність історичної антропології зумовлена вже тією обставиною, що розвивалася вона під значним впливом структуралізму в інтерпретації К. Леві-Строса, соціальної антропології М. Мосса й Б. Маліновського та історико-соціологічних підходів Е. Дюркгейма. В 1990-х рр. поширився інтегративний підхід до антропологічного знання, спрямований на утворення “загальної антропології” на тій підставі, що всі, по-суті, варіації антропологічного знання ставлять за мету дослідження людської життєдіяльності в усіх її проявах та модусах існування, спільне та відмінне у різних соціокультурних спільнотах [3, с. 39]. Інтенсивний розвиток історичної антропології в останні роки, а також ті великі евристичні можливості, що їх відкриває ця наука для комплексного історичного осмислення “модної” нині тілесної проблематики з точки зору історіографії, зумовлює актуальність обраної теми.

Мета дослідження – проаналізувати особливості осмислення соматичної проблематики через призму історичної антропології.

Предмет дослідження – історична антропологія як популярний напрямок історичної науки.

Об’єкт дослідження – процес вивчення тілесних аспектів людського буття в контексті розвитку історичної антропології.

Задекларована проблема не була ще предметом спеціального наукового аналізу, хоча окремі її аспекти частково охоплені в роботах І. Биховської, Д. Міхеля, Ф. Саразіна, Б. Могильницького, А. Беліка та А. Соколова. Тому дуже важливим і актуальним завданням вважаємо дослідження специфіки тілесної аналітики, представлені у просторі як історичної науки вцілому, так і історичної антропології зокрема.

За своїм сутнісним наповненням історична антропологія є історією змін людського сприйняття, осмисленням того, в який спосіб людина породжує “тексти культури” і як ці тексти, своєю чергою, трансформують людину на рівні соціальному (викристалізують

людське в людині). Тілесність (соматичність) в історії з точки зору популярної нині конструктивістської парадигми також є “текстом культури”, хоча й досить специфічним. Від середини 1970-х рр. бере початок процес “дискурсивізації” тілесності: пояснення її через призму сконструйованості дискурсами політичних ідеологем, владних впливів чи повсякденних практик. В культурній (соціальної) антропології цього періоду тіло розглядається як об’єкт символізації й місце перетину різноспрямованих соціальних зв’язків. Приблизно тоді ж (у 1970-х рр.) виникає тенденція виявлення й опису в різних контекстах нерозривного зв’язку тіла і тексту у просторі семіотики й “нової” літературної критики.

Попри зростаючий тиск і вплив соціально-історичних чинників на тілесність людини, остання залишається найважливішим регулятором і організатором соціального буття, адже саме скінченністю тілесного буття людини, за словами Н. Медведевої, зумовлюється структура соціуму [8, с. 21]. Дослідниця стверджує, що ключові аспекти суспільної діяльності в історичному процесі спрямовані на задоволення інстинктивних (тілесних) потреб людини – відповідно, неспроможність соціуму задовольнити ці потреби загрожує існуванню людини як в тілесному, так і в соціальному вимірах, спричиняє деструкцію соціальної комунікації. В подібній перспективі особливої ваги набувають варіанти і стратегії маніпулювання тілесними (у вужчій перспективі – статевими) потребами людини шляхом оформлення і встановлення розгалуженої мережі соціальних, правових і культурних норм (контроль над народжуваністю, наприклад, як вияв демографічної політики, на думку Н. Медведевої, – є насправді соціально-регламентованим способом придушення (стимулювання) статевого потягу, який відіграє дуже важливу роль у формуванні соціальних відносин) [8, с. 17].

Тіло людини тотально заангажоване у реалізацію складних соціокультурних, комунікативних і пізнавальних функцій як ключовий чинник історичного процесу та соціального буття. Тілесні функції невіддільні від соціального, так як тіло повністю включене до перебігу різних форм просторово-часових, комунікативних, пізнавальних, перцептивних, психосоматичних процесів. Е. Дюркгейм, заперечуючи картезіанський постулат дуалізму тіла і свідомості (душі) в якості дієвого інструменту історичного пізнання, описував людське суспільство як “систему активних сил”, результат еволюційного процесу, що органічно поєднує і системно

врівноважує біологічні, культурні та соціальні феномени [6]. Маємо всі підстави вести мову про фундаментальну роль тілесності у структуруванні культури, простору і часу, адже пізнання починається з власної ідентифікації через окреслення кордонів власного -я і його протиставлення світу.

"Простір тіла" українського патріота (українофіла) ХІХ ст. як спосіб репрезентації культурної та політичної ідентичності осмислює С. Єкельчик у праці, присвяченій вивченню того, як саме українофіли розбудовували нову національну "високу культуру" в умовах російського імперського гніту [5]. Поєднавши напрацювання семіотики, інтелектуальної історії, історії націоналізму та постколоніальних студій, вчений детально аналізує повсякденне буття українофілів, залучаючи до цього аналізу такі пов'язані з тілесністю аспекти, як жести, їжа, одяг (саме вони, на думку автора, дозволяють краще збагнути смислові конотації "антиколоніального тіла" в атмосфері домінування імперського дискурсу) [5]. Висновки, до яких приходять С. Єкельчик щодо самоусвідомлення українських патріотів ХІХ ст., дуже близькі за своїм сенсом з висновками Ю. Сороки про особливості сприйняття в культурі: "Втілені у спонтанних уявленнях, фольклорі й наукових теоріях як "погляд" з певної позиції у просторі соціальному, сприйняття здатні мати реальну владу конструювання соціальної реальності" [12, с. 8]. Зв'язок самоідентифікації індивіда з практиками догляду за тілом та особливостями харчування, вплив їжі на процес формування культурних орієнтирів проаналізований у двох колективних монографіях, що вийшли друком у Великій Британії в 1997 р. [1; 2].

Тематика, пов'язана з сексуально-еротичними аспектами людського буття, дедалі активніше розробляється прихильниками історико-антропологічного підходу. Широкої популярності на Заході набула робота Робера Мюшамбле "Оргазм і Захід", видана в 2005 р. у Франції [10], в якій обґрунтовується теза-лейтмотив: боротьба між індивідуальним лібідо та суспільними ідеалами стала причиною потужної сублімації під культурним прикриттям – цей процес остаточно закріплено в ХVІІ ст., й саме він виявився визначальною причиною загальної динаміки Європи (оскільки відображав потребу відновити рівновагу свідомості, репресивно придушеної церковними інституціями). Закономірності та особливості формування індивідуального -я, суб'єктивності в європейському мисленні автор ставить у пряму залежність від сублімації еротич-

них поривань як “основи оригінальності нашого континенту від часів Відродження” [10, с. 8-9].

Встановлення самоконтролю над тілесними пристрастями під впливом пуританської моралі й законів капіталістичного ринку призвело до формування “економії лібідо”, котра виявилася хорощим “трампліном” для потужного піднесення Заходу від часу Великих географічних відкриттів. Полемізуючи з М. Фуко, Р. Мюшамбле доводить, що моральний і суспільний контроль над тілесністю та сексуальністю індивіда, нав’язування почуття провини за “непристойну” поведінку та пригнічення лібідо дали “несподівано позитивні” наслідки і приносили суспільству відчутний матеріальний зиск – нагромадження енергії; “еротична недорікуватість перетворюється на потаємний рушій людських вчинків[...], по-жвавляє соціальну гру” [10, с. 11]. “Пакт тілесного”, утворений під дією вказаних чинників, лежить в основі західної цивілізації.

Великого поширення в історико-антропологічній галузі в кінці ХХ ст. набув цивілізаційний підхід, реактуалізований завдяки потужному впливу роботи С. Хантінгтона “Зіткнення цивілізацій”. Розуміння специфіки становлення чи еволюції (або деградації – за О. Шпенглером) кожної окремої цивілізації без нав’язаних європоцентризмом універсалістських догм та шаблонів неможливе поза аналізом “технік тіла” (М. Мосс), тілесних дисциплінарних практик (М. Фуко), моделей еротичної та сексуально-репродуктивної поведінки, способів включення індивідуального тіла до “тіла соціального” в ритуально-культових практиках, – всі ці соматичні феномени дуже по-різному тлумачаться і сприймаються в різних соціокультурних спільнотах. Саме ця теза, всупереч структуралістським постулатам, є сьогодні домінуючою в соціально- та історико-антропологічних студіях.

Як ми вже зазначали, історична антропологія сформувалася під потужним впливом соціальної антропології і по сьогодні перебуває під цим впливом. Головні методологічні риси соціальної антропології: компаративність (порівняльний аналіз культур), глобальність (вивчення усіх соціокультурних спільнот у всі епохи) та холістичність (дослідження усіх аспектів соціального життя у їх взаємодії), – підходять якнайкраще для вивчення тілесної проблематики на засадах теоретико-методологічних напрацювань К. Леві-Строса, А. Редкліфф-Брауна, Б. Маліновського, В. Тернера, Т. Парсонса. Одним із різновидів соціальної антропології є т.зв.

медична антропологія, котра досліджує впливи взаємодії культури та екології на організм людини, особливості онтогенезу, специфіку поширення хвороб та систем терапії в сучасних і традиційних спільнотах, роль способу життя та природних умов у “органічно-тілесному” функціонуванні індивідів – представників різних культур. Різноманітні аспекти медико-біологічних досліджень набувають тут соціокультурної зорієнтованості і спрямовані на виявлення специфіки впливу на тіло чинників природи та культури у їхній взаємопов’язаності [3, с. 533].

В той час, як медико-біологічні студії спрямовані на виявлення універсальних механізмів адаптації та регулювання органічно-біологічних процесів безвідносно до етнокультурної приналежності індивідів, – в медичній антропології етнокультурним аспектам відведено важливе місце при аналізі досить специфічних тем, для розуміння яких необхідним є поєднання медичного і власне соціологічного підходів: “етнічні психози”, терапія та психотерапія в релігійних ритуалах, “народна медицина”, виявлення соціально зумовлених причин хвороб в сучасному і традиційному суспільствах, поведінка людей у закладах лікування, загальна стратегія лікування [3, с. 534].

Вперше тенденція до трансдисциплінарного поєднання вивчення культур з фізіологією людини виникла у 1960-х рр. в руслі психологічної антропології, котра розвивалася під впливом теорій М. Шелера, А. Гелена, Х. Плеснера й В. Вейцекера (які доводили нерозривну цілісність органічного і психічного в людині, її психосоматичну єдність). Так, Г. Мюллер-Екхард кваліфікував хвороби насамперед як стадії дезадаптації людини в навколишньому світі під впливом стресогенних ситуацій: хвороба тіла – це “розрядка” душевної напруги, перша стадія дезадаптації, другою стадією стає психоз.

Пріоритетними завданнями й цілями сучасної медичної антропології є виявлення впливу культурних та соціальних чинників на систему медицини, догляду за хворими, особливостей діагностики й перебігу хвороб у різних регіонах світу, тактики їх лікування; створення інтегральної моделі взаємозв’язку природного й культурного як в організмі людини, так і в його повсякденному житті; оцінка ефективності “культурних форм” для нормального функціонування організму. Важливе значення відводиться питанням співвіднесеності етнокультурних орієнтирів, психічних і фізичних

хвороб, екології, девіантної поведінки, стресів і неврозів. В окремі напрямки “відпочковуються” етномедицина, етнопсихіатрія та етнофармакологія [3, с. 536-537].

Серед найбільш актуальних концептуальних проблем сучасної історичної антропології, що їх все частіше зауважують західні автори, постає криза традиційних моделей осмислення людини (“кінець матриці новоєвропейського суб’єкта пізнання”, за Б. Соколовим [11, с. 347]). Г. Тульчинський вважає, що сучасна цивілізація стає все більше хаптичною (зорієнтованою на тілесно-тактильні відчуття – Я.П.) внаслідок втоми від тотальної візуальності, більш чіткого усвідомлення первинності саме тілесного досвіду й перспектив “нової ре-агресії” (можливості “заново зібрати людину і світ”). Гра з тілом, розгалужений комплекс тілесних практик в сучасній культурі не лише дозволяють краще збагнути, чим є тілесність, але й відкривають перспективи нової, “постлюдської” персонології. Подібні міркування відсилають нас до ідей Ф. Ніцше про “надлюдину” й не менш відомої тези М. Фуко про те, що поняття “людина” – історико-культурний конструкт, котрий зникне, як і інші колись популярні концепти (“Людина щезне, як щезає обличчя, намальоване на прибережному піску”). Концепт “людина” в західній культурі, за М. Фуко, – винахід порівняно недавній, аж ніяк не є найдавнішою і найпостійнішою із проблем людського пізнання [9, с. 24]. Програму “нового натуралізму” в дослідженнях людини та суспільства пропонує французький вчений Ж.-М. Шеффер в резонансній праці 2007 р. [14] і констатує безапеляційно, що успіхи сучасної біології та генетики змушують гуманітаріїв відмовитися від “тези про людську виключність” і більше не вважати людину якимось особливо складним за своєю організацією біологічним видом. Автор обстоює потребу возз’єднання природних і соціально-гуманітарних дисциплін в межах цілісного проекту “оновленої” інтерпретації людини і культури, вільного від необгрунтованої впевненості у тому, що в людину закладено особливу, трансцендентальну сутність, високий онтологічний вимір, завдяки яким вона буцімто переважає інші форми життя і свою власну тілесну природу [14, с. 10].

Іншою важливою методологічною проблематикою, пов’язаною з тілесною тематикою, у просторі історичної антропології є питання щодо об’єктивної рецепції тіла, як індивідуального, так і “соціального”, поза дискурсивними практиками (в які тіла залучають-

ся) і символічними означниками, мережею культурних значень, що ними тіла маркуються.

Серед головних завдань сучасної цивілізації впливові інтелектуали виділяють потребу віднаходження солідарних підстав для загального порозуміння і глобальної взаємодії, трансформацію застарілих форм мислення та світогляду (механістично-детерміністських органістично-холістичними). Сфера повсякденних практик, осмислених через призму історико-антропологічного підходу (як профанне, що протиставлене сакральному), тісно пов’язана з проблематикою тілесності й чуттєвості, може стати однією з подібних підстав, враховуючи акцент на “людиновимірності” й “людиноцентризмі” історіографії на початку XXI ст. А. Белік стверджує, що головним завданням соціальної (культурної) антропології сьогодні (ці терміни використовуються автором як взаємозамінні – Я.П.) є аналіз функціонування і відтворення культур на підставі гносеологічного принципу визнання і розуміння багатоманіття, неоднорідності, дискретності (перервності), ієрархічної побудови різних культур. Псевдо-політкоректні універсалістсько-уніфікаційні рудименти у сфері цієї дисципліни досьогодні гальмують процес об’єктивного визнання якісних відмінностей у природі та культурі [3, с. 599].

Подібні міркування, на нашу думку, стосуються й історичної антропології, покликаної виявити, відобразити й осмислити всю багатогранність типів і видів історико-культурних феноменів. В останні роки на Заході спостерігається поява й методологічне виокремлення таких напрямків, як біологічна антропологія, політична антропологія, антропологія мистецтва, лінгвістична антропологія, гендерна антропологія, співробітництво з якими здатне евристично підсилить і тематично урізноманітнить історико-антропологічні студії, які в добу глобалізації й динамізації міграційних процесів покликані сприяти кращому розумінню суті “інших” для Західної цивілізації культур задля толерантного їх прийняття на підставі поваги до їх базових цінностей (з урахуванням значної відмінності їх світоглядних орієнтирів та художньо-естетичних критеріїв).

Таким чином специфіка дослідження соматичної проблематики в царині історичної антропології полягає насамперед в тому, що вона розглядається в тісному зв’язку з проблематикою свідомості, духовного життя людей різних епох, особливостей їх світоуявлення та самопредставлення. Методологічні підходи щодо осмислен-

ня тілесної тематики дуже різноманітні й різняться залежно від контексту, з якого її виокремлює дослідницький підхід, та кута зору, обраного тим чи іншим науковцем.

Все більшого впливу у сфері історичної антропології набуває тенденція щодо необхідності серйозного врахування напрацьованих медико-біологічних та психологічних (і психіатричних) дисциплін, що дозволить суттєво розширити тематику досліджень. Все виразніше усвідомлюється необхідність врахування принципової багатоманітності різних типів соціумів і культур, унікальність і екзистенційну неповторність кожного індивіда в історичному процесі (що їх дуже складно або й узагалі неможливо “вмонтувати” в певну концепцію без редукціоністського “спрощення” внутрішніх протиріч).

Дослідникам, котрі працюють “на стиках” історіографії, соціології та антропології (а історична антропологія, власне, і є інтелектуальним простором їх перетину), поступово вдається долати догми універсалізму, формалізму й механістичного матеріалізму, як і засадничий нігілізм та агностицизм постмодерністської парадигми. На початку ХХІ ст. у сфері історико-антропологічних студій епістемологічні акценти зміщуються в бік переорієнтації від оперування затеоретизованими структурами, міцно вмонтованими в певні “дисциплінарні матриці”, до вивчення принципової множинності соціокультурних проявів, зумовлених найрізноманітнішими природно-кліматичними, географічними, етно-генетичними, духовно-ментальними, суспільно-політичними чинниками, котрі в жодному разі не можна зводити до якоїсь однієї мега-теорії, “метанаративу” або гіпер-концепції.

Дослідження проблематики людського тіла, що від “фукіанського перевороту” в соціогуманітаристиці у 1970-х рр. здійснюються в руслі соціально-історичного конструктивізму і під впливом постмодерністських концепцій і концептів, набувають якісно нового виміру в сучасних історичній та соціальній антропологіях, що зорієнтований на нове, позбавлене картезіанського дуалізму й гіпертрофованого “логоцентризму”, розуміння поєднання тілесності та свідомості, фізіологічного, соціального та культурного компонентів у людині як суб’єкті історичного процесу.

Джерела та література:

1. Food and Culture / Ed. by Carole Counihan, Penny Van Esterik. – London: Routledge, 1997. – 424 p.

2. Food, Health and Identity / Ed. by P. Caplan. – London: Routledge, 1997. – 296 p.
3. Белик А.А. Культурная (социальная) антропология: Учебное пособие / А.А. Белик. – М.: РГГУ, 2009. – 613 с.
4. Гуревич А. История в человеческом измерении (размышления медиевиста) // <http://magazines.russ.ru/nlo/2005/75gu4.html>.
5. Скульчик С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини ХІХ століття / С. Скульчик – К.: "К.І.С.", 2010. – 246 с.
6. Ивин И. Антропология тела И. Ивин // *Философский словарь [Электронный ресурс]*. – Режим доступа: <http://terme.ru/dictionary/187/word>.
7. Мак-Люен М. Галактика Гуттенберга: становлення людини друкованої книги / М. Мак-Люен. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 392 с.
8. Медведева Н.С. Проблема співвідношення тілесності та соціальності в людині і суспільстві: автореф. дис. ... канд. філос. наук / Н. Медведева – К., 2005. – 32 с.
9. Михель Д. Философский анализ стратегии телесности в современной западной цивилизации: автореф. дис. ... доктора философ. наук / Д. Михель. – Саратов, 2000. – 37 с.
10. Мюшамбле Р. Оргазм і Захід. Історія задоволення від ХVІ ст. до наших днів / Робер Мюшамбле. – К.: Темпора, 2011. – 435 с.
11. Соколов Б.Г. Генезис истории / Б.Г. Соколов. – СПб.: Алетея, 2004. – 372 с.
12. Сорока Ю. Видеть, мыслить, различать: социокультурная теория восприятия / Юлия Сорока. – Х.: Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина, 2010. – 346 с.
13. Тернер Б. Современные направления развития теории тела / Б. Тернер // *Thesis*. – Вып. 6. – 1994. – С. 137-167.
14. Шеффер Ж.-М. Конец человеческой исключительности / Жан-Мари Шеффер. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – 392 с.



ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ



Ярослав Мокляк

ЛЕМКІВЩИНА НА ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРАХ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

У статті аналізуються виборчі кампанії до польського парламенту 1922, 1930, 1935, 1938 років на Лемківщині. У тій геополітично несприятливій ситуації лемки не змогли провести до парламенту Другої Речі Посполитої депутата з власного середовища.

Ключові слова: Лемківщині, вибори, агітація, Безпартійний блок співпраці з урядом.

В статье анализируются избирательные кампании в польский парламент 1922, 1930, 1935, 1938 годов на Лемковщине. В той геополитически неблагоприятной ситуации лемки не смогли провести в парламент Второй Речи Посполитой депутата из собственной среды.

Ключевые слова: Лемковщина, выборы, агитация, Беспартійний блок сотрудничества с правительством.

The Polish parliamentary election campaigns in 1922, 1930, 1935, 1938 in Lemkivshchyna are analysed in the article. It was impossible for Lemkos to elect a deputy to the Polish parliament from their own environment because of unfavorable geopolitical situation.

Key words: Lemkivshchyna, election, agitation, the Non-partisan Bloc for Cooperation with the Government.

Роки після Першої світової війни виявилися перевіркою лояльності лемків щодо новоствореної польської держави, і це було виразно помітно на тлі військових справ: призовних і призову¹. На початку 1921 р. повітові староства на основі поліційних звітів

¹ Archiwum Państwowe w Krakowie (APK), zespół Starostwo Powiatowe w Grybowie II (SP GII), sygn. 45. Sprawy wojskowe: wypełnianie obowiązku wojskowego przez Rusinów z terenu powiatu, 1921, 1923; APK, zespół Starostwo Powiatowe w Nowym Sączu (SP NS), sygn. 85. Akta prezydzialne Starostwa Powiatowego w Nowym Sączu, 1919-1939.

передали львівському намісництву списки осіб, які ухилилися від військової служби. У кожному випадку нелояльності вимагалось слідство, метою якого було примусове прибуття призовника до призовної комісії. Особливою проблемою було численне дезертирство лемків, що тікали переважно до Чехословаччини через нелегальні прикордонні переходи.

Несприйняття польської державності впливало з політичних передумов, які склалися в Галичині, апогеєм яких були “лемківські республіки” вислоцька (звана теж команчанська) і фльоринська. Представляли вони собою два окремі напрямки політичної думки: українську – спрямовану на ЗУНР і старорусько-москвофільську – спрямовану на Росію і Чехословаччину. Лояльність лемків щодо польської держави була під знаком запитання, а також польська влада відразу прийняла поставу, основою якої була невпевненість щодо розвитку політичного напрямку Лемківщини.

Нагляд

Уже з 1918 р. адміністративна влада стежила за лемками, користуючись також допомогою лемківських місцевих інформаторів¹. За дорученням керівної влади староства складали списки урядовців непольської національності. Насамперед подавалася характеристика службовців поліції, прикордонної служби і податкової охорони. З весни 1919 р. староства і військові у співпраці з воєводською владою готували акції, в яких переводили невігідних працівників до інших повітів. Результат був такий, що в поліції і в інших державних службах працювали люди польської національності². Подібною була ситуація на вакантних місцях у поштових управах, побоюючись, щоб не переформувалися вони у “руські заклади і місця русофільської пропаганди”³.

Дослідження настроїв населення стосувалося теж рівня впливу Греко-католицької церкви на політичну свідомість лемків. Задум

¹ Archiwum Państwowe w Przemyślu (APP), zespół Starostwo Powiatowe w Jaśle, 1918-1939, sygn. 20. Działalność antypaństwowa (wykaz osób aresztowanych: podejrzanych o szpiegostwo), 1919-1925; APP, zespół Starostwo Powiatowe w Jaśle, 1918-1939, sygn. 21. Inwigilacje osób podejrzanych, 1920-1927; APK, SP NS, sygn. 85.

² Ibidem. Джерело детально описує справу переведення поліцейського службовця Григорія Федуня з поліцейного відділення у Снітниці до повіту Велічка, а на його місце прийняли заступника коменданта повітової поліції у Горлицях – Антонія Ментуса.

³ APK, SP NS, sygn. 85.

мом влади було ізолювати лемківські парафії від греко-католицького духовенства, пов'язаного з українським рухом. Після оголошення пастирського листа греко-католицьких єпископів 1919 р., присвяченого ситуації українського народу, листом від 14 жовтня львівське намісництво розпорядилося староствам у Горлицях, Грибові, Яслі, Кросні, Новому Санчі й Сяноці простежити чи був зачитаний він у церквах і яку викликав реакцію у населення¹. За розпорядженням воєводської влади староства проводили справжнє дослідження політичних настоїв серед греко-католицьких священників. У результаті доносів поліції і місцевих інформаторів встановлено найактивніші політичні парафіяльні осередки та поділено священників на прихильників староруської орієнтації, московфільської та української.

Таке спрямування зберігалось до кінця 1920-х років. Місцева адміністративна влада посилювала послідовний нагляд у таємних звітах Міністерства внутрішніх справ про активність українського національного руху в Чехословаччині та колишній Східній Галичині, що надходили до повітових управлінь за посередництвом Краківського воєводського управління². Повітова влада вже на основі ставлення лемківського населення до служби у польському війську зрозуміла його негативне ставлення до польської державності та побоювалась якої-небудь зовнішньої або внутрішньої акції, яка могла активізувати політичні настрої на території нещодавніх лемківських республік. На заході Лемківщини стеження велися здебільшого за московфільським і староруським середовищем³. Староства виразно підтримували тоді кандидатів-українців, що клопоталися про греко-католицькі парафії. Така політика влади була помітною у змісті службових листів, у яких читаємо: "призначити на парафію (...) священника-українця треба було з політичних поглядів (...), тому, що сильні московфільські впливи з того боку нашої держави на лемків були б приречені на протилежну його діяльність"⁴. Таким чином, протиставлялися політичні орієнтації, що розвивалися всередині лемківського середовища. Різниця полягала у виборі підтримуваної сторони. І якщо у першій половині 1920-х років українців підтримували на противагу

¹ APK, SP NS, sygn. 85.

² APK, SP GII, sygn. 10. Sprawy dotyczące agitacji na rzecz oderwania się Łemkowszczyzny od Polski.

³ APK, SP NS, sygn. 85.

⁴ Ibidem.

москвофілам і старорусинам, то від кінця 20-х років зусилля влади були спрямовані на послаблення українського руху¹.

Бойкот виборів 1922

У передвиборний період 1922 р. у деяких районах Західної Лемківщини, на тлі відчуття ворожості до польської державності, дійшло до зближення між строруськими та українськими діячами. Українські політичні кола оголосили бойкот виборів і маніфестували про несприйняття польської державності. 27 травня 1922 р. до гміни Поворозник прибув з сім'єю Іван Огієнко, міністр освіти і віросповідання в уряді УНР, мовознавець, професор таємного Українського університету, а пізніше – професор Варшавського університету. Згідно з листом Відділення державної поліції в Мушині до староства у Новому Сїнчі від 3 вересня 1922 р., з того часу як він замешкав у Поворознику, місцеві селяни почали виявляти нелояльність до польської держави, доказом чого було те, що голови гмін Григорій Климківський з Войкової та Іван Щавинський з Поворозника та секретарі гмінних управ з обидвох населених пунктів не прибули 29 серпня на передвиборні збор². Усі інші голови та секретарі новосончівського повіту брали участь у тих зборах і отримали детальну інструкцію щодо передвиборної діяльності. Подібні збори-інструктажі проведено у інших повітах.

У справі Огієнкової агітації комендатура поліції у Новому Сончі відправила спеціального посланця, який встановив, що разом з І. Огієнком агітацією займався греко-католицький парох з Жегестова о. Роман Прислопський, донедавна активіст у москвофільському русі. У звіті до державної повітової поліційної комендатури у Новому Сончі службовець В. Пільх додав фрагмент промови священника Прислопського, який нібито стверджував, “що (...) місцеві русини не мають наміру голосувати, тому що не мають кандидата на депутата руської національності, який би увійшов до Сейму з того округу”³. У результаті спостережень за І. Огієнком ствердили, що він підтримував зв'язок з навколишніми греко-католицькими священниками і вчителями української орієнтації, і неодноразово виїжджав до їхнього місця проживання. Антивиборча агітація, що велася, зміцнила небажання лемківського населення брати участь

¹ APK, SP GII, sygn. 20. Sprawy graniczne.

² APK, SP NS, sygn. 85.

³ Ibidem.

у виборах тому, що агітатори проголошували, що "руське питання ще не достатньо залагоджене у Лізі Націй, а Польщі довірено тільки тимчасове управління цим населенням"¹. Поліція однак не знайшла нічого, на основі чого могла б арештувати агітаторів, які діяли обережно, не виступаючи відкрито проти державної влади².

Діяльність Огієнка та Прислопського призвела до того, що у Криниці Здрою були скликані загальнолемківські передвиборчі збори, які відбулися 18 жовтня 1922 р. у готелі "Вікторія". Прибули представники повітів: горлицького, грибовського новосончівського та делегати зі Львова. Збори відкрив Ярослав Качмарчик, після чого вибрано владу з'їзду³. Головними доповідачами були Антон Генсьорський і Косма Пелехатий, обидва зі Львова. У своїх доповідях обговорили лемківську справу, у розумінні загальноукраїнських справ у Польщі, і закликали до бойкоту виборів стверджуючи, що участь у виборах означатиме сприйняття польської державності. Від лемків промовцями були: о. Йосиф Хиляк, о. Р. Прислопський, о. Анатоль Сембратович, Мефодій Трохановський та господарі: Михайло Русиняк з Вірхомлі Великої і Микола Громосяк з Криниці Села. На завершення з'їзду схвалено резолюцію, що оголошувала бойкот виборів до Сейму і Сенату у листопаді 1922⁴. Подібні збори для Східної Лемківщини відбулися трохи раніше у Сяноці, де також оголошено бойкот проти виборів⁵.

Бойкот викликав серйозне зниження участі у виборах. У деяких повітах голосувало тільки 18% уповноважених⁶. На Лемківщині, наприклад, у повіті грибовським участь у виборах коливалася від 0% (Берест, Богуша, Чорна, Чертижне, Яшкова, Кам'яна, Поляни, Вафка) до 8% (Брунари Вижні), в той час як у польських гмінах складала в середньому 70-80%⁷.

¹ APK, SP NS, sygn. 85.

² Ibidem. Адміністративними методами призвано виконувати службові обов'язки голову і писаря гміни Войкова (Климківського і Пирога) та голову гміни у Поворознику (Шавинського). Оштрафувавши на 20 тис. марок, повітова влада змусила до головування в обласних виборчих комісіях кільканадцятьох гмінних урядовців.

³ Головою був Кость Буланда з Криниці, заступником голови Антін Гогоц з Полян, а секретарем Діонізій Логаза з Криниці.

⁴ APK, SP NS, sygn. 85.

⁵ Ibidem.

⁶ Próchnik A. Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej. Zarys dziejów politycznych / A. Próchnik. – Warszawa : PWN, 1983. – S. 109.

⁷ APK, SP GII, sygn. 11.

Зміна ставлення лемків до польської держави настала після рішення Ради Амбасадорів 14 березня 1923 р., яка надала Польщі право управління Східною Галичиною. Це рішення перевело українські питання у Польщі з міжнародної арени на колію внутрішньої політики, і державній владі необхідно було обов'язково врегулювати ставлення держави до національних меншин. Проте впродовж наступних років не випрацьовано конкретної політичної позиції щодо Лемківщини, зосереджуючись на ширшому розумінні української справи.

Вибори 1928 р.

У парламентських виборах 1928 р. українці з південно-східних воєводств відмовились від тактики бойкоту і взяли в них участь. На відміну від виборів 1922 р., коли тодішній уряд був відносно нейтральним, у виборах 1928 р. вважався однією зі сторін виборчої акції. Міністр внутрішніх справ Феліціян Славой-Сладковський видав циркуляр до старост, у якому пропонував так добирати склад Обласної виборчої комісії, щоб їх члени були “відданими політиці теперішнього уряду”¹. Проурядову виборчу кампанію вело також Польсько-руське товариство “Згода” та часопис “Лемко”, що виходив у Кракові й друкувався латинською абеткою.

Було створено провладний Безпартійний блок співпраці з урядом (далі – ББВР), основою якого були державні адміністративні органи: воєводства, староства, гмінні управи і поліція². За розпорядженнями міністра Складковського староства приступили до акції, метою якої було знайти людей для ББВР, і поручили цю справу насамперед головам і секретарям гмінних управ, а далі шукаючи деяких вчителів і греко-католицьких духовників. У тій другій групі був навіть декан Грибівський, парох парафії у Чирній, о. Михайло Артемович³. Багато голів і секретарів гмінних управ відмовлялися від співпраці, а у прикордонних гмінах грибівського повіту тільки Сильвестр Міхневич, вїт у Чертижнім, “приклав зусилля до діяльності у тому напрямку, щоб (лемки – Я. М.) голосували на ББВР”⁴.

¹ Próchnik A. Pierwsze piętnastolecie... – S. 223.

² Ibidem.

³ APK, SP GII, sygn. 12. о. Артемович зобов'язався перед грибівським старостою, що доведе до того, що мінімум 15 голосів віддадуть на список № 1 у гміні Чирна. Його агітація не принесла успіху, тому, що агітаційна кампанія велася на користь списку № 20, за яку відповідали Йосиф Поруцідло з Чирної і Загара Стависький зі Снітиці.

⁴ APK, SP GII, sygn. 13. Серед заангажованих у продержавну виборчу акцію

Слід додати, що серед осіб, яких знайшли старости, багато виступило проти уряду ще до виборів. Траплялися гміни, в яких ці особи “одноставно зрадили довіру до себе і в момент голосування люди (...) просто фанатично виступили проти списку №1 (тобто ББВР)”¹.

Від січня 1928 р. Лемківщина стала територією агітації, яку вела москвофільська *Руська народна організація* (РНО) і староруська *Руська аграрна партія* (РАП). Перша представляла проросійські тенденції, а друга стояла на основі лояльності щодо польської держави. Адміністративна влада не відразу помітила програмну різницю між тими партіями і в передвиборчий період 1928 р. не старалися повернути собі старорусинів. Навпаки, львівський воевода Пйотр Дунін-Борковський запропонував їм створення спільного виборчого блоку з РНО, що свідчило про те, що не було тоді жодного політичного плану щодо Лемківщини².

Щодо вищезгаданого, обидві партії (РНО і РАП) підтримали у виборах Національне російське об’єднання (НРО) і розвинули кампанію на користь списку № 20. З метою координування передвиборчої акції було створено так звану Комісію п’ятьох, яка опрацювала звернення до виборців. У зверненні закликали до захисту прав Православної Церкви і підтримки РНО “в ім’я спільних ідеалів руської культури”³. У кампанії активну участь взяли провідні пропагандисти православ’я, наприклад Михайло Копчак з Туляви, який єдиний з Лемківщини безрезультатно клопотався про місце у Сенаті, стартуючи з шостої позиції російського списку⁴.

НРО і РАП провели кампанію в три етапи. Перший етап – це збори, організовані на зламі грудня 1927 і січня 1928 р., окремо

осіб у північних гмінах грибівського повіту були: Кіндрат Буранич (Вафка), Іван Кофля (голова гміни Вафка), Володислав Король (Більцарова) – керував акцією ББВР у Брунарах Нижніх і Верхніх, Теодор Костельник (голова гміни Більцарова), Микола Полянський (голова гміни Поляни) – агітував теж у Королеві Руській. У Богущі на ББВР агітували: Ілько Хорошак (голова гміни) і Гаврило Вірхомський (господар).

¹ Ibidem. Вірний урядової акції у Снітниці залишився тільки лісник Францішек Пехур (поляк).

² Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zespół Archiwum ks. Łukaszklawicza, sygn. 72, s. 2. Старорусини прийняли пропозицію воеводи, тому, що боялися втратити посаду комісара установи “Народний дім” у Львові.

³ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespół Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, sygn. 961, s. 225; Sprawy Narodowościowe (SN). – 1927. – № 5-6. – С. 556; SN. – 1928. – № 1. – С. 71-72.

⁴ Голос Народа. – 1928. – № 8. – С. 2.

для кожної партії, на яких вибрано Виборчі комітети і делегатів для зв'язку з сусідніми повітами¹. Другий – це збори, де збиралися представники одного або кількох повітів. Вони відбулися по черзі у Гладишові (для горлицького та грибівського повітів), у Сяноці (для сяноцького і бжозовського) і в Риманові (для кроснінського та ясельського повітів)². Третій етап склали місцеві передвиборні збори, що організовувалися у багатьох місцевостях Лемківщини.

У січні й лютому 1928 р. організовано віче за участю кандидатів до Сейму. Дуже активними були: Дмитро Яблонський (округ № 48), Орест Гнатишак (округ № 44) і Теодор Войтович (округ № 45), що у виборчих списках були першими³. Вони їздили по різних місцевостях, виголошуючи програмні доповіді, в яких обговорювали можливості економічного та культурно-освітнього розвитку Лемківщини за допомогою власних делегатів у Сеймі та Сенаті. На віче також брали слово діячі, які не кандидували до Сейму, але були заангажовані до організаційної роботи. Закінчувалися місцеві збори прийняттям резолюції, що зазвичай складалася з трьох пунктів: 1 – голосувати на “лемківський список” №20 (насправді – російський); 2 – всі мають взяти участь у виборах, “щоб не пропав жодний голос, недолугих і калік необхідно доводити”; 3 – у виборах не має значення різниця у віросповіданні⁴.

Незважаючи на сильне заангажування лемків у передвиборчу акцію, з Лемківщини не вибрано ні одного депутата зі списку №20. РНО здобуло тільки один мандат, який отримав (у пінському окрузі) Голова РНО Павел Король⁵. На території колишньої Галичини найбільшу підтримку російський список отримав у золочівському

¹ Руський Голос. – 1928. – № 236. – С. 4. Напр., на пердвйборчих РНО у Фльоринці 1 січня 1928 р. за участю двох представників з кожної лемківської гміни грибівського повіту обрано Виборчий комітет у складі: о. Василь Курилло – голова, Іван Кофля – заступник голови, Дмитро Трохановський – секретар, Григорій Вільчацький – касир. Членами комітету були вибрані: В. Дубец, Нестор Лавровський, Костянтин Копистянський, Харитон Русин, З. Стависький, М. Трохановський. Заступниками членів вибрані: Данько Дуркот, Олександр Гогоц, Я. Поруділо, І. Трохановський і Володимир Вишовський. Вибрано теж делегатів для контактів з виборчими комітетами у сусідніх повітах: Дубеца і Курилла для зв'язку з горлицьким повітом, Вільчацького і Вишовського з новосанчівським.

² Земля і Воля. – 1928. – № 8. – С. 7.

³ Голос Народу. – 1928. – № 5. – С. 2; Голос Народу. – 1928. – № 8. – С. 1-2.

⁴ Земля і Воля. – 1928. – № 8. – С. 7.

⁵ SN. – 1928. – № 1. – С. 72.

окрузі (20791 голосів). На Лемківщині найбільше голосів віддали у горлицькому та грибівському повітах (12719)¹.

Активна участь лемківського населення у виборах 1928 р. не була підтримана конкретно сформованою політичною позицією виборців. Неодноразово ті самі особи брали участь у роботі РАП і НРО. Органи преси обидвох партій – "Голос Народу" і "Руський Голос" – на зміну заміщували ті самі прізвища, як членів та симпатиків своїх організацій. Здається, що в такому зближенні ідейно-протилежних таборів важливу роль відігравала весь час жива "руська" національна площина, від якої не відмовлялися росіяни, і яка єднала старорусинів з москвофілами.

Вибори 1930 р.

Союз РНО з НРО і РАП щоправда не дав Лемківщині представника у парламенті, але політично її активізував, що дозволило на більшу еластичність під час виборів у листопаді 1930 р. У половині вересня у староруських колах Краківського воєводства обговорено проект введення до Сейму свого кандидата за посередництвом продержавного списку. Агітатори ББВР, яких висилало староство вже від 1928 р., старалися нав'язувати контакти зі старорусинами. Вже ближче до виборів 1930 р. взаємні контакти мали вже певні традиції. Під час зборів для довірених осіб у Більцаревій 21 вересня погоджено, що старорусини голосуватимуть за проурядовий список, якщо у тому списку буде Методій Трохановський або інший кандидат, прізвища якого не подано².

Того ж дня відбулася конференція делегатів горлицького повіту у Лосях, де також представлено було проект співпраці з урядом з умовою, якщо в одному із трьох виборчих округів на території Лемківщини, буде внесений до проурядового списку кандидат старорусин або можливо якщо уряд забезпечить концесію на розвиток молочних кооперативів, земельну меліорацію, розвиток культурно-освітніх установ. Узгоджено, що перемовини з урядовими колами проведуть делегати, яких вибрали на загальнолемківському з'їзді у Горлицях 28 вересня 1930 р.³.

¹ APK, SP GII, sygn. 14. Sprawy wyborów do ciał ustawodawczych: wybory do Sejmu i Senatu w 1928 r. – wyniki wyborów.

² APK, SP GII, sygn. 5. Sprawy ogólnoinformacyjne, sprawozdanie sytuacyjne starosty grybowskiiego z 30 września 1930.

³ APK, SP GII, sygn. 7, к. IV/2.

Горлицький з'їзд відбувся у приватній квартирі Ярослава Сьокала. Прибули біля 30 делегатів з Горлицького, Грибівського та Новосончівського повітів. Головою з'їзду вибрано Костянтина Бодака з Різділя. На початку слово мав діяч *Руської селянської організації* (РСО) Юліан Юрчакевич, який у другій промові застерігав зібраних не голосувати на проурядовий список. Він стверджував, що про позицію старорусинів вирішить центр РСО у Львові¹. Юрчакевичу відповів Ярослав Сьокало, який виступив проти того, що лемків контролює Львів і ствердив, що лемки живуть у чисто польському середовищі, в інших умовах ніж у Львові й мусять дбати “про свої справи”, і не піддаватися розпорядженням львівських москвофільських кіл. Сьокало виступив також проти того, щоб накидати лемкам чужих кандидатів до парламенту. З'їзд прийняв резолюцію про намір внести до проурядового списку кандидата-старорусина, а якщо б це було неможливим, то очікувалося матеріальної допомоги для Лемківщини. Наприкінці з'їзду сформували Виборчий комітет².

Розмови з представниками ББВР відбулися у Кракові. У них брали участь Теодор Ядловський і Теодор Войтович. Урядова сторона відкинула проект, де йшлося про те, щоб внести Методія Трохановського до списку ББВР, але зобов'язалася виділити фінансову допомогу Лемківщині, взяти до уваги постулати визнавців православ'я, призначити на вчительські посади вчителів-лемків, надати довготермінові кредити для лемківських установ і створити окремий виборчий округ для Лемківщини³. Звіти з краківських розмов обидва делегати представили на засіданні стислого Виборчого комітету в Горлицях 12 жовтня. Комітет взяв до уваги результати перемовин і вирішив, що наперекір львівським москвофілам лемки будуть голосувати “безжалісно на список проурядовий”⁴. Одночасно постановили, що Комітет збереться знову в Грибові 19 жовтня, де буде усталена агітаційна тактика і узгоджено текст звернення до виборців⁵.

Обіцяна грибовська конференція відбулася у приміщенні Розалії Фюгерер і збирала провідних постатей суспільно-політичного

¹ Ibidem, к. IV/1; APK, zespół Urząd Wojewódzki w Krakowie (UWKr), sygn. 51.

² APK, UWKр, sygn. 51. Тиждневні інформаційні звіти повітового старости в Грибові і Горлицях. Склад комітету: Бодак, Ядловський, Качмарчик, Сейферт, Сьокало, Войтович – Горлицький повіт; Хойняк, Громосяк, Гнатишак, о. Прислопський, М. Трохановський – Новосанчівський повіт; Дубец – Грибовський повіт.

³ APK, SP GII, sygn. 5.

⁴ APK, UWKр, sygn. 51.

⁵ Ibidem.

життя Лемківщини з Краківського воєводства: Гнатишак, Ядловський, Сьокало, М. Трохановський, Дмитро Трохановський, Іван Трохановський та інші. Проурядову сторону представляли Ігнацій Коженъ і Владислав Йонец з грибівського відділення ББВР. Головою зборів був Гнатишак, який заявив, що після виконання лемківських постулатів, прийнятих урядовою стороною у Кракові, лемки підуть на вибори "з проурядовим списком"¹. Під час дискусії прозвучала підтримка політики держави на Лемківщині, тільки Василь Дубец висловив сумніви, чи обіцянки дані на зборах у Кракові будуть виконані². Грибівська конференція сформувала Виборчий комітет для Грибівського повіту, в якому важливу роль відігравали визнавці православ'я³.

У цей період для православного населення обов'язково треба було вирішити багато проблем, що залежало від позиції влади. Серед постулатів, включених православними членами Виборчого комітету, були: отримати дозвіл на ведення метричних книг православними парохами, вимагати власних церковних об'єктів і формування нових парафій. Постулати, які представили діячі православного віросповідання, спричинилися навіть до письмового звернення грибівського старости до воєводства щодо затвердження плану на будівництво православних каплиць у Баниці, Ізбах, Яшковій, Снітниці⁴.

Після грибівської конференції діячі ББВР з Горлиць, Грибова і Нового Сонча разом зі староруськими активістами почали широку кампанію у багатьох лемківських гмінах. У Горлицькому повіті найактивнішими були: Константи Ямро, Якуб Кунігевич, Константин Лясковський, Болеслав Пйотровський і Кароль Табор⁵. У Ясельському повіті політичні доповіді виголошував кандидат до Сейму Казимир Дух⁶.

Загрозою для ББВР міг бути список №11, тобто об'єднаний український список, який підтримувала інтелегенція, в основному

¹ APK, SP GII, sygn. 5.

² Ibidem.

³ Склад Комітету: П. Хорошак (Богуша), о. Михайло Хиляк (Ізби), В. Дубец (Фльоринка), Максим Кузяк (Вафка), Володимир Кисілевський (Брунари), Йосиф Мончак (Берест), З. Стависький (Снітниця), Д. Трохановський (Бінчарова), В. Вишовський (Королева Руська).

⁴ APK, SP GII, sygn. 5.

⁵ APK, UWKr, sygn. 51.

⁶ APK, SP GII, sygn. 7, к. IV/10. Найсильнішими осередками ББСУ у Ясельському повіті була Дошниця і Святкова Велика.

вчителі й греко-католицькі священники. Інтелегенція з національним українським почуттям організувала візити депутатів Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). У новосанчівському повіті організаторами зустрічей були, в основному, священники: Максим Бубняк, Степан Дмитришин, Степан Корнова і Василь Смолинський. Однак це не були візити, що становили більшу частину політичної акції, але радше спонтанні дії. До таких зустрічей належав, наприклад, візит депутата Степана Біляка до Нового Села 21 липня 1929 р. чи участь Олександра Віслоцького на зустрічі в Лабовій 28 серпня 1930 р. Вони особливо виступали проти переведення вчителів-українців у центральні райони Польщі та присилання до українських шкіл вчителів польської національності. Закликали лемків об'єднуватися навколо українських установ і витримати при греко-католицькому віросповіданні¹.

У тижневих звітах старостів згадується про передвиборчу активність вчителів. Проукраїнські настрої влада помітила у Бересті, Брунарах Верхніх і Полянах². Крім священників і вчителів в акції взяли участь деякі гмінні чиновники, наприклад секретар гміни у Ропиці Руській П. Зелений, а також господарі, наприклад Василь Злупко з Гладишева, брат місцевого пароха³. Згідно з даними новотарзького старости до краківської Воєводської управи проукраїнську агітацію розгорнуто також у місцевостях Шляхтова та Явірки⁴.

Інший важливий напрямок передвиборчої агітації на Лемківщині – це кампанія, яку вела РСО – партія, на попередні вибори йшла разом з старорусинами, а 1930 р. виставила окремий список № 15. З центру РСО передвиборчою акцією керував Михайло Чебринський, журналіст зі Львова. У місцевостях агітував о. Кирило Чайковський. Обидва були кандидатами до Сейму у списку № 48⁵. Однак список № 15 у цьому окрузі був визнаний недійсним, що пояснювалося нестачею відповідної кількості підписів у Законі про вибори⁶.

¹ Ibidem, к. IV/3, IV/4. Новосанчівський староста не дозволив на громадянське віче, і о. Корнова організував збори за запрошеннями.

² APK, SP GII, sygn. 5. У повітах санчівському і грибовському агітацію проводили, напр., Василь Мерена (керівник школи у Богуші) і Андрій Нішота (Снітниця).

³ Ibidem, к. IV/3; APK, UWKt, sygn. 51.

⁴ APK, SP GII, sygn. 7, к. IV/1.

⁵ Земля і Воля. – 1930. – № 43. – С. 2. Поруч з ними у списку були, між іншим, Петро Козак з Беска і Спіридон Драган з Королівського Вороблика.

⁶ Ibidem. – С. 1. Закон про вибори вимагав 50 підписів. У “Землі і Волі” подано, що зібрано 102 підписи. Додаткові вибори, проведені 22 листопада 1931 р.

Серед виборчих списків, які були виставлені в округах Лемківщини успіх мав тільки список ББВР. У масштабах південно-східної Польщі до Сейму увійшли двоє старорусинів: о. Йосиф Яворський і Михайло Бачинський¹. У відносинах з крайовою владою представляли вони справи Лемківщини, а найбільшою заслугою староруського політичного середовища було створення у 1933 р. лемківського об’єднання (Лемко-Союзу).

Вибори 1935 р. і 1938 р.

Позиція державної влади щодо старорусинів змінилася 1935 р. У результаті порозуміння підписаного між урядом і УНДО польсько-українські відносини увійшли в процес так званої нормалізації. Українська сторона підтримала уряд у виборах, що надходили, і отримала гарантію здобути 50% мандатів у виборчих округах на території колишньої Східної Галичини. Оголошення “нормалізації” у відносинах з українцями відпихало на край політичного життя старорусинів, яким досі віддавалася перевага. Наслідком цих змін було викреслення їх з проурядових списків².

Цей факт довів до самоліквідації скликаного раніше Руського виборчого комітету і стримав старорусинів від участі у виборах. Щоправда, староруська преса, коментуючи розпуск Комітету з натиском підкреслювала, що це рішення не виникало з опозиційної тенденції щодо уряду, тільки виключно тому, що староруське населення, яке було позбавлене своїх депутатів, то все-таки відсторонення від виборів означало відсутність сприйняття позиції урядової влади. У світлі нових політичних реалій, у яких опинилися русини, слід підкреслити лояльність Лемко-Союзу щодо держави, незважаючи на занепад дотеперішньої підтримки уряду.

У виборах 1935 р. лемківські старорусини зайняли відмінну позицію від Руського виборчого комітету (Бачинський й інші, що представляли, в основному старорусинів на території колишньої Східної Галичини). У часописі “Лемко” щоправда зазначено, що під впливом розчарування виступили тенденції утриматися від голосування

в окрузі Перемишль–Сянік, принесли такий самий результат, як основні вибори. Див.: Próchnik A. Pierwsze piętnastolecie... – S. 322.

¹ APK, UWKr, sygn. 52. Tygodniowe sprawozdania informacyjne starosty powiatowego w Jaśle i Nowym Sączu; Smutki i radości “russskich” // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1936. – № 38. – С. 381.

² Тільки в окрузі № 62 (Золочів) на четвертому місці внесено старорусина Івана Миськова. Див. SN. – 1935. – № 5. – С. 467.

на виборах, але в кінцевому результаті вирішили, що лемківське населення повинно масово взяти участь у голосуванні, щоб підкреслити, що “складає зорганізовану групу, з якою треба рахуватися”¹. Таке рішення мало радше демонстративний характер, ніж практичне значення, а понад усе віддзеркалювало бажання утримати самостійну організацію “Лемко-Союз” на тлі всієї староруської течії.

Вибори 1935 р. виявили похибки щодо умов польсько-українського порозуміння. Новий Закон про вибори виключив посередництво у виборах партії, спричиняючи безпосереднє голосування на кандидатів. Український кандидат з округу № 77 (Кросно, Лісько, Сянік) – Володимир Соловій, господар з Середнього Великого Ліського повіту, який був у виборчому списку під другим номером, що при голосуванні без закреслення давало йому мандат, отримав ледь-ледь 13 тис. голосів і не увійшов до Сейму².

Уже після виборів українська преса, шукаючи причини поразки Соловія, писала про ангажування у виборчу кампанію сяноцького старости, шкільного інспектора у Сяноці, поліції і навіть сяноцької організації, що об’єднує інвалідів. Місцева адміністративна влада старалася про те, щоб виборці голосували на кандидата з номером третім у списку – Юзефа Моравського, власника земельних посіlostей у Небещанах³. У “Ділі” написали, що службовою дорогою тиснули на вчителів. Деякі Обласні виборчі комісії (наприклад в Буковську) не допускали “діячів довіри” Соловія, а численні виборчі пункти розміщували невідгідно для українських людей. Українська преса коментувала ці факти, як ті, що надалі тісно пов’язані з “політикою відокремлення Лемківщини” від решти українських земель⁴. У результаті виборів 1935 р. лемки не отримали власного представника у парламенті.

Можливості здобути депутатські мандати були позбавлені не тільки старорусини, але також УНДО. Концепція видалити укра-

¹ Тільки в окрузі № 62 (Золочів) на четвертому місці внесено старорусина Івана Миськова. Див. SN. – 1935. – № 5. – S. 467.

² Ibidem. – S. 446-447.

³ Чому програв Соловій у сяноцькому окрузі // Діло. – 1935. – № 244. – С. 6.

⁴ Чому програв Соловій у сяноцькому окрузі // Діло. – 1935. – № 242. – С. 1-2. Недопуск українського кандидата від сяноцького округу до Сейму було темою протесту УНДО. У відповіді уряд пообіцяв додатковий мандат в Сенаті, але обіцянки не дотримав. Мандат отримав Йоахим Волошиновський, волинський угодовець, працівник Воеводської управи за часів урядування воєводи Генрика Юзевського. Див.: Гомо Політікус [Іван Кедрин]. Причини упадку Польщі. – Краків, 1940. – С. 128.

їнський рух з Лемківщини заслонила справу комплексного вирішення цього питання за допомогою компромісу і була одним з елементів, від яких залежала поразка польсько-української угоди. Представлена вище ситуація урядових кіл і місцевої адміністрації ще більше була помітною на виборах 1938 р., в яких кандидат УНДО у сяноцькому окрузі (Гладишовський) не увійшов навіть до виборчого списку¹.

Кінцеві висновки

Хоча впродовж усього міжвоєнного періоду лемки були під впливом політичних партій, що мали свої центри у Львові, однак їх виборча позиція характеризувалася політичним прагматизмом високого рівня, що випливав з місцевих умов. Вони проживали в українських периферіях і безпосередньо сусідували з польськими поселеннями. З одного боку прослідковувалась сильна залежність лемків від львівських осередків, що визначило напрямок співпраці з НРО, РСО і УНДО, а з іншого – вони легко підлягали польським урядовим і адміністративним структурам, при цьому сподіваючись на полегшення (концесії, кредити) у цивілізаційному розвитку їх регіону. У тій геополітично несприятливій ситуації у жодних виборах не змогли ввести до парламенту Другої Речі Посполитої депутата з власного середовища – найпопулярнішим кандидатом був Мефодій Трохановський, пов'язаний з староруським і москвофільським середовищем. Шанс на вибір лемківського кандидата на депутата остаточно був утрачений на виборах 1935 р., коли влада відвернулася від старорусинів і підтримала українських діячів. Угода підписана тоді між урядом і УНДО мала тактичний характер і невдовзі провалилася, а це не дало можливості вибрати кандидата української орієнтації також у 1938 році.

¹ Чесний В. До відома політичних керманічан / В. Чесний // Наш Лемко. – 1938. – № 21. – С. 2.

Ігор Плевако

РОЗВИТОК ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ БРАЗИЛІЇ У 40-80 РР. ХХ СТ.

У статті розглядається розвиток бразильської геополітичної думки у 40-80 рр. ХХ ст. Проаналізовано доробки відомих мислителів, зокрема Еверардо Бакхаусера, Маріо Травассоса, Лісіаса Родрігеса, Голбері до Коуто е Сільви, Карлоса де Мейра Матоса, Терезиньї де Кастро.

Ключові слова: Латинська Америка, історія бразильської геополітики, геополітичні концепції безпеки і розвитку Бразилії.

В статье рассматривается развитие бразильской геополитической мысли в 40-80 гг. XX в. Проанализированы работы известных мыслителей, таких как Эверардо Бакхаусер, Марио Травассос, Лисиас Родригес, Голбері до Коуто э Сильва, Карлос де Мейра Матос, Терезинья де Кастро.

Ключевые слова: Латинская Америка, история бразильской геополитики, геополитические концепции безопасности и развития Бразилии.

In the article the author examines the evolution of the Brazilian school of geopolitical thought of 40-80 years of the XX century. He analyzes ideas of the famous Brazilian thinkers, such as Everardo Bakhauser, Mario Travassos, Lysias Rodrigues, Golberi do Couto e Silva, Carlos de Meira Matos, Therezinha de Castro.

Keywords: Latin America, history of Brazilian geopolitics, Brazilian geopolitical theories of security and development.

Для розуміння поведінки будь-якої держави на міжнародній арені потрібно крізь призму геополітичних концепцій проаналізувати, яку зовнішньополітичну мету вона перед собою ставить, які завдання визначаються її урядом пріоритетними і які дії вживаються задля досягнення намічених цілей. Якщо в історії міжнародних відносин ми віднаходимо ґрунтовні відповіді на наведені питання щодо окремих країн Європи, то поведінка держав Латинської

Америци в цілому, і Бразилії зокрема, залишається маловивченою вітчизняною історико-політологічною наукою. Дослідження бразильської геополітичної думки є актуальним, оскільки ця країна прагне влитися у когорту світових лідерів. Метою цієї розвідки є проаналізувати генезу геополітичної думки Бразилії і на основі аналізу джерел і літератури пролити світло на формування зовнішньополітичних концепцій 40-80 рр. ХХ ст.

Потрібно погодитись з позицією російського науковця Бориса Мартинова, що слабка знайомість із працями латиноамериканських геополітиків зумовлена віддаленістю регіону [4, с. 31]. Тому на сьогоднішній день кількість публікацій, присвячених даній проблематиці, незначна. Існує лише декілька робіт російських авторів, найважливіші з них – Максима Кірчанова [2; 3] і Людмили Окуньової [5], у яких науковці зробили спробу вивчити генезу бразильської геополітики. Глибоко вивчити цю проблематику вдалось і польському науковцю Марціну Гавріцькому [11]. Активно долучилась до аналізу генези бразильської геополітичної думки американська наукова школа з такими її представниками, як Людвіг Армін [7], Філіп Келлі [12], Кеннет Лунгрен [13] та ін. Не залишено поза увагою цієї проблематики дослідження і латиноамериканськими науковцями, серед яких Карла Діаз і Паула Брага [10].

Отже, бразильські геополітичні концепції розвивалися завдяки працям низки вчених і державних діячів, але навіть імена визначних залишаються маловідомими для української політологічної науки. На сторінках наукової літератури майже відсутні імена проф. Карлоса Мігеля Дельгадо де Карвальйо (1884-1990 рр.), військового та історика Франциска де Паула Цідаде (1883-1968 рр.), географа і дипломата Хосе Аполоніо де Кастро (1908-1973 рр.) та низки інших (Хосе де Ліма Фігейредо, Леопольда Нери да Фонсека, Ауреліо де Ліра Тавареса, Октавіо Тоста, Дьямо Пол Колха, Омар Еміра Чавеса, Фернандо Антоніо Райна Габагліна і Хайме Рібейрена да Грацана).

Найвідомішими бразильськими геополітиками досліджуваного періоду були Голбері до Коуто е Сільва (1911-1987 рр.), генерал Карлос де Мейра Матос (1913-2007 рр.), генерал Маріо Травассос (1891-1973 рр.), Еверардо Бакхаусер (1879-1951 рр.), історик і географ Терезинья де Кастро (?- 2000) та Лісіас Родрігес [11, с. 114]. Отже, основне завдання цієї розвідки – дослідити бразильську геополітичну спадщину.

В цілому, бразильська геополітична школа заснована на основних класичних концепціях: “органічної держави”, “хартленду” і “рівноваги сил”. Щодо першої, найвпливовішої, геополітичної концепції, то її суть полягала у тому, що розвиток Бразилії вбачався у забезпеченні лідерства цієї держави у латиноамериканському регіоні. Її представниками були Карлос де Мейра Матос і Голбері е Сільва. Геополітичну доктрину “хартленду” – “серединної землі”, яка має особливе значення, – відстоював Маріо Травассос [12, р. 81-82]. Концепція “рівноваги сил” була презентована іншими геополітиками і науковцями як ідея союзу Бразилії, Чилі, Еквадору і Колумбії проти Аргентини, Перу і Венесуели [11, s. 115].

Традиційними тезами бразильських геополітиків 40-80 рр. XX століття були:

- географічна винятковість і стратегічне положення Бразилії на південноамериканському континенті;

- змагальність із Аргентиною і боротьба з оточуючими іспаномовними сусідами-ворогами;

- значення корисних копалин і наявність значних трудових ресурсів як запорука гегемонії Бразилії у регіоні;

- стратегічний союз із США, що унеможлилював аргентинський експансіонізм [11, s. 116].

31 березня 1964 року в Бразилії було здійснено військовий переворот, у результаті якого до влади прийшов маршал Умберту Кастелу Бранку (1910-1975). Він і його соратники запропонували геополітичну концепцію, що була оформлена у “Доктрину національної безпеки і розвитку” [3, с. 73; 2, с. 94-95]. Згодом її назвали “ідеологією військових урядів”, яку продовжували розробляти геополітики протягом 1964 – 1985 рр. Крім президента Бранку, послідовниками цієї доктрини були генерал Голбері е Сільва, президент Ернесто Гейзель (1908-1996), генерал Жуарес Тавора і підполковник Освальдо Кордейро де Фаріас.

Згідно з цією доктриною, представники урядових кіл Бразилії відстоювали такі тези:

- незалежність бразильської держави;
- національний суверенітет і територіальна цілісність;
- міжнародний престиж і регіональна інтеграція;
- соціальний добробут, охорона моральних цінностей і суспільна безпека.

Теоретичним підґрунтям доктрини стали північноамериканські антикомуністичні теорії, що обґрунтовували національну безпеку і економічну незалежність, яку лобювала Економічна комісія для Латинської Америки і Карибського регіону (відома як ЕКЛАК) з 1948 р. Іншою причиною для формування доктрини стала наявність комуністичних партизанів, які, на думку авторів концепції, були суттєвою внутрішньою загрозою [3, с. 74; 1, с. 30; 11, с. 117].

Було оголошено, що запорукою розвитку є безпека і ці поняття пов'язанні між собою не лише політично, а й економічно, адже не може бути мови про господарський розвиток без забезпечення мінімуму безпеки. Лише сильна і централізована держава, що втілює раціональну політику, в силі забезпечити швидкий розвиток [7]. Держава ставала над суспільством, легітимізувала повну владу над населенням і, таким чином, відігравала домінуючу роль в усіх сферах суспільно-політичного життя [11, с. 118].

Еверардо Бакхаусер, інженер, педагог, науковець і засновник бразильської геополітичної школи, опублікувавши низку статей в бразильських та європейських періодичних виданнях, отримав широку підтримку своїх геополітичних теорій у наукових колах [1, с. 109-113; 11, с. 118]. У 1948 р. він створив кафедру геополітики при католицькому університеті в Ріо-де-Жанейро [13, р. 21]. У своїй книзі Бакхаусер відзначав, що Бразилія мала три великі геополітичні проблеми: простори Бразилії, положення столиці, а також територіальний поділ країни. Теоретик вважав, що політичний простір проходить три фази розвитку: завоювання, його захист та оцінка перспектив. Він також розробив теорію кордонів країни. Дослідник переконував, що всередині держав знаходиться стихійна сила, яка дозволяє найкоротшими кордонами (у геометричній формі кола) охопити більшу площу. Відповідно до цієї концепції держава здійснює найбільший геополітичний тиск на кордонах, щоб, в кінцевому рахунку, захопити потрібну територію [7; 13, р. 21].

Бакхаусер вважав, що у держав є "жива" і "мертва" зони. Жива – це та, де вирує життя, а мертва лише пасивно входить до території держави. Там, де жива площа зустрічається з мертвою зоною, існує більше можливостей для вторгнення в межі мертвої зони іншої держави. Це можна зробити мирним шляхом, способом економічної експансії або за допомогою зброї. Дослідник закликав до активізації кордонів з метою збереження національної території.

З метою забезпечення рівномірного розподілу трудових ресурсів він висловився за створення комплексної політики на кордонах, яка зобов'язувала продуктивне населення обробляти більше землі і засновувати індустріальні осередки [13, р. 22]. Відстоюючи ідею національного суверенітету, геополітик наполягав, що економічний розвиток прикордонних територій сприятиме консолідації усієї держави.

Розроблена Бакхаусером теорія кордонів переросла у бразильську концепцію “органічної держави”, практичне втілення якої полягало у максимальній консолідації внутрішніх сил і колонізації прикордонних районів з Парагвасом, на р. Парана у напрямі р. Амазонка [8]. Бакхаусер чітко визначив, що “така колонізація” – це головне завдання бразильської армії [11, s. 119]. Тому Бакхаусера визнано засновником бразильської геополітики.

Його розробки гідно продовжили інші мислителі, що були професійними військовими і політиками: Маріо Травассос, Голбері е Сільва і Карлос-де-Мейра Маттос [13, р. 22-23].

Відомішим послідовником Е. Бакхаусера вважається генерал **Маріо Травассос**. У своїх науково-практичних розробках державу він поділив на чотири геополітичні регіони: амазонська Бразилія (Центр – “хартленд”), Північна рівнина, Східне узбережжя і Ла-Платська Бразилія (південний схід). Виходячи з цієї географічної детермінанти, Травассос запропонував для обговорення і подальшого вирішення дві проблеми: по-перше, це транспортування природних ресурсів із заходу на схід (від узбережжя Тихого океану до Атлантичного); а по-друге, врегулювання протистояння регіонів Амазонки і Ла-Плати через нейтралізацію басейну Ла-Плати у процесі посилення зв'язків із прикордонними районами Болівії і Парагваю [13, р. 23-24].

Велику увагу Травассос звертав на проблему “аргентинського експансіонізму”. Він небезпідставно вважав, що комунікаційна залежність Болівії і Парагваю в регіоні Ла-Плати від Аргентини є небезпечною, оскільки потенційний аргентинсько-болівійський союз сприяв би виходу Аргентини до Тихого океану через чилійські або ж перуанські порти. А по-друге, це було б першим кроком на шляху до оточення Бразилії ворожими іспаномовними країнами.

Будучи апологетом бразильської гегемонії, Травассос намагався відшукувати потенційних союзників і зовнішньополітичних партнерів у регіоні. Тому закономірно є значна увага дослідни-

ка до Болівії. Травассос увів до наукового обігу термін “магічний трикутник” на означення території центральної Болівії, яку зараховували до латиноамериканського “хартленду” [10, р. 496]. Оскільки ця місцевість (болівійське “серце континенту”) була важливою як для Бразилії, так і для Аргентини, то завданням бразильської влади було пов’язати її із власними морськими портами на Атлантичному океані шляхом створення умов для навігації у середині континенту [15, р. 95; 11, s. 120].

Серед відомих теоретиків бразильської геополітичної думки важливо згадати й **Лісіаса Родріґіса**, який розвинув концепцію “південноамериканських територій”, що перебувають у сфері впливу антагоністичних сил. Такі території мають стратегічне геополітичне положення, де щоразу може дійти до збройного конфлікту між конкуруючими сторонами. Бразилія, на думку Родріґіса, також є зацікавленою стороною, а стратегічні південноамериканські терена – це, по-перше, територія Ігуасу, що знаходилась на кордоні із Парагваєм, на яку висувала претензії крім Бразилії, ще й Аргентина [10, р. 491]; по-друге, це територія Болівії, яку, пригадуємо, Травассос називав “хартлендом”; і, насамкінець, Летисія – територія гирла р. Амазонки, що була ключовою у налагодженні комунікацій від Тихого до Атлантичного океану [11, s. 121; 14, р. 65-66].

Л.Родріґіс вважав за необхідне захищати гирло Амазонки. Щоб зміцнити становище країни, він переконував долучити до бразильської території Французьку Гвіану. Дослідник лобював створення південноамериканського геополітичного центру, який перебував би під контролем Бразилії, що своїм наслідком мало б контроль над південною Атлантикою. Варто підкреслити, що геополітик відводив багато місця відносинам із США, оскільки вважав, що співпраця з Вашингтоном була б запорукою гегемонії Бразилії у регіоні. Разом із тим, він також лобював політику доброго сусідства і переконував уряд звернути увагу на виняткове значення Атлантики для утвердження геополітичних задумів Бразилії [11, р. 121].

Не можна обійти увагою авторитетного і впливового бразильського геополітика генерала **Голбері до Коуту е Сільви**, який належав до військової еліти Бразилії і протягом 1964-1981 рр. був радником у трьох президентів. Його важливі статті були опубліковані окремою працею у 1967 р., що була присвячена просторам Бразилії та її географічному положенню [11, s. 122].

Особливу увагу Голбері е Сільва звертав на теоретичне обґрунтування геополітики як політичної науки, її мети, умови функціонування і зв'язку із іншими галузями знань, головними серед яких він вважав політичну географію, геостратегію та інші політичні науки.

В цілому, суть його зовнішньополітичних стратегій полягає в просторовій інтеграції, розвитку, охороні кордонів, участі в обороні західної цивілізації, континентальній співпраці, співробітництві з іншими державами і національній безпеці [3, с. 73-74; 4]. Крім того, особливу увагу він приділяв співпраці Бразилії з двома тогочасними світовими центрами – СРСР і, особливо, США.

Важливою складовою праць Голбері е Сільви є обґрунтування концепції “бразильського архіпелагу”, суть якої у потребі “зовнішньої експансії”, яка призвела б до інтеграції Бразилії з прикордонними регіонами інших країн [11, с. 124-125]. Крім того, вважав Голбері е Сільва, важливим є захист державного суверенітету, забезпечення прав регіонів (федералізм), місцевого самоврядування, забезпечення економічної могутності і примноження авторитету на міжнародній арені [9, р. 265]. Бразилію він презентував як архіпелаг, що складався з 5 островів і півостровів (центральна рівнинна територія, північ, південь, захід, амазонські терени) [3, с. 72-74]. Уряд, на думку генерала, повинен був сприяти внутрішній інтеграції і консолідації цих островів, що було би запорукою розвитку і стабільності держави [11, с. 125].

Не можна обійти увагою доктрини Голбері е Сільви, що презентувала Бразилію як гегемона у Латинській Америці [10, р. 499]. Теоретик умовно поділив континент на 7 територій, серед яких Бразилію представив як найбільш динамічний, а тому найбільш важливий в господарському плані регіон. Другий регіон – американська Амазонія, куди, крім незначних бразильських теренів Голбері е Сільва зарахував території Перу, Еквадору, Колумбії, Венесуели і Гайани. Третій – Ла-Платсько-Патагонський простір – включав Уругвай, Аргентину, Чилі. Четвертий, або “хартленд”, Болівія, як частина Бразилії. Останній сухопутний регіон – бразильська північ, що включала ще й територію Сальвадору. Двома морськими територіями Голбері е Сільва визначив: північно-центральну і південно-центральну Атлантику [9, р. 88-89; 11, с. 126]. Оскільки Бразилія географічно присутня в усіх сімох геополітичних регіонах, Голбері е Сільва обґрунтовував легітимність її ключової ролі.

чової ролі у регіоні і рекомендував встановити домінування над Болівією і Парагваєм, аби вповні контролювати континентальний "хартленд".

Геополітик з недовірою ставився до латиноамериканських сусідів Бразилії, у першу чергу маючи на увазі Аргентину і характеризуючи її як імперіалістичну державу, яка з допомогою інших іспаномовних держав хотіла оточити Бразилію з усіх боків. Власний бразильський експансіонізм Голбері е Сільва прикривав концепціями "живих та ідеологічних кордонів", обґрунтовуючи її, по-перше, проявом бразильського експансіонізму, а по-друге, – боротьбою із комунізмом [13, s. 126].

Не можна не згадати його концепцію "світових півквіл", актуальну для кінця 50 – 60 рр. Геополітичне бачення світу, на думку Голбері е Сільви, – це боротьба між "християнським Заходом" і "комуністичним Сходом". Він вважав, що причиною "холодної війни" був "радянський експансіонізм", якому потрібно було щось протиставити. Оскільки Бразилія належить до "християнського Заходу", вважав Голбері е Сільва, то й вона має долучитися до його захисту.

Маніпулюючи політичною картою світу, він переконував, що "комуністичний і матеріалістичний Схід" знаходиться на зовнішньому півколі, а "демократичний і християнський Захід" – на внутрішньому. Ці два півкола-світи надзвичайно суперечливі, і Бразилія, з огляду на своє положення, повинна утримувати антикомуністичний союз із США. Внутрішнє півколо стало вирішальною межею для латиноамериканської безпеки і, як наслідок, тереном бразильського впливу і потенційної експансії. На думку Голбері е Сільви Латинська Америка, Африка і Антарктида мали б стати ключовими територіями для Заходу. І будь-яке проникнення на ці терени з боку ворога було б загрозою безпеці цілому західному світу [9, p. 129-130; 11, s. 130].

Ідеї бразильських геополітиків були синтезовані в окрему теорію іншим ідеологом – генералом **Карлосом де Мейра Матосом**, формування концепцій якого перебувало під впливом Маріо Травассоса. Карлос де Мейра Матос був послідовником заміни суперництва з блоком Аргентина-Перу-Венесуела на співпрацю. Він визначив три ключових завдання, що постали після військового перевороту 1964 р. для новоутвореного уряду: 1) захоплення незаселених теренів, швидка регіональна інтеграція і забезпечення добробуту; 2) захист демократії; 3) зміцнення суверенітету, те-

риторіальної цілісності і завоювання міжнародного престижу [2, с. 95]. Крім того, відстоюючи ідеї приналежності до західного світу, геополітик наполягав на союзі Бразилії з США та Західною Європою і закликав боротися із загрозою, що нависала з боку СРСР. Підкреслюючи стратегічне становище Бразилії, Матос наполягав, що бразильська безпека пов'язана із південною Атлантикою у напрямку Африки.

Важливим напрямом у дослідженнях Матоса стало вивчення і обґрунтування необхідності комунікацій у басейні Амазонки для забезпечення природними ресурсами, розвитку прикордонних теренів, налагодження співпраці Бразилії з іспанською Америкою. Дослідник вивчав вплив економічної потужності і внутрішньої безпеки Бразилії на формування її як великої держави [11, с. 132-133].

На відміну від Травассоса, південноамериканським “хартлендом”, що вивищується (сходить), Карлос де Мейра Матос розглядав річку Амазонку. У цій якості він усував Болівію, недооцінюючи “привілейоване геополітичне становище” її і Еквадору, що займали стратегічний гірський прохід, який пов'язував Бразилію з Тихим океаном. Крім того, переконував Матос, із розвитком Бразилії отримують змогу розвиватися й інші країни континенту, оскільки межують з його країною, якій прогнозували бути гегемоном.

Для амазонських теренів Карлос де Мейра Матос бачив певні загрози. Внутрішньою загрозою він вважав те, що у важкодоступних тропічних лісах могла розвинути комуністична “партизанка”, а зовнішньою – незаселені і економічно нерозвинуті амазонські території. Матос побоювався, що перенаселені держави Бангладеш, Індія, Китай і Японія, могли позбавити суверенітету бразильські амазонські терени. Це могло статися внаслідок міграційних процесів і неспроможності Бразилії самостійно налагодити там належне господарювання [11, с. 133-134].

Амазонка – це шанс розвитку для усієї південної Америки, а для Бразилії – надія на отримання статусу великої держави. Це, на думку вченого, було б можливим за умови співпраці з іспаномовними сусідами. Тому Матос закликав до політики довір'я між латиноамериканськими державами [13, р. 27-29].

Цікавими і новими були геополітичні судження генерала про новоутворені у 60-х рр. африканські республіки, які він розглядав як потенційний ринок збуту бразильських промислових товарів. Крім того, вважав геополітик, Бразилія може стати посередником

у налагодженні співпраці між Заходом і афро-азійськими країнами. Важливо, що для поширення впливу у південній Атлантиці Матос виголошував амбітні плани щодо розбудови військового і торговельного флотів і встановлення 200-кілометрової зони територіальних вод. Щоб протистояти Східному блоку на чолі з СРСР він закликав до утворення організації південно-атлантичного договору (SATO), що складався б з Бразилії, Аргентини, Чилі, Парагваю, Уругваю і африканських держав [11, s. 135-136].

Не можна не згадати про відому дослідницю геополітичних пріоритетів Бразилії **Терезінью де Кастро**. Саме вона обґрунтувала необхідність будівництва комунікацій (автошляхів і залізничних доріг) в басейні Ла-Плати. Вона переконувала, що забезпечення наявності експортних коридорів сприятиме інтеграційній політиці Бразилії. У своїх працях Терезінья де Кастро не приховувала розчарування у політиці США щодо латиноамериканських країн в цілому і Бразилії зокрема. На її думку співпраця країн знала глибокої тріщини. По-перше, у період каденції президента США Джиммі Картера (1977-1981 рр.) Америка відступила від своїх принципів дотримання прав людини і тиску на Бразилію в ході реалізації нею ядерної програми. По-друге, через підтримку США Великої Британії у ході протистояння останньої з Аргентиною щодо Фолклендських (Мальвінських) островів 1982 р. [4, с. 34; 5, с.3-5]. Внаслідок цього США трактувалися Бразилією як ненадійний союзник. На думку Терезіньї де Кастро, дотримуючись політики "конструктивного прагматизму", Бразилія обрала інший зовнішньополітичний вектор – регіональну співпрацю з країнами Латинської Америки [11, s. 138-139].

Отже, геополітична думка Бразилії досліджуваного періоду переживала стан значного розвитку. Її представники розробили на глобальному рівні далекосяжні за своїми масштабами плани доступу до Тихого океану і досягнення континентальної гегемонії. У середині країни та на регіональному рівні геополітики підтримали зростання чисельності населення і зосереджувалися на проблемах безпеки, необхідних для Бразилії. У цьому напрямі теоретики та військові ще у третій чверті ХХ ст. заклали фундамент геополітичної теорії, окремі ідеї якої залишаються актуальними сьогодні. Відтак, дослідження втілення на практиці теоретичних розробок представників бразильської геополітичної думки може стати завданням іншої розвідки.

Джерела та література:

1. Забелина Т.Ю., Сосновский А.А. Бразилия до и после “чуда” / Татьяна Забелина, Анатолий Сосновский. – М., 1986. – 176 с.
2. Кирчанов М.В. Авторитаризм, национализм и политический протест (проблемы модернизации Бразилии 1930-1980 годов) / Максим Кирчанов. – Воронеж, 2009. – 164 с.
3. Кирчанов М.В. Дискурсы бразильской регионализации в контексте политической модернизации / Максим Кирчанов // Геополитика глобализирующегося мира. Материалы международной научной конференции / под общ. ред. Слинью А.А.; отв. ред. Дмитриева С.И. – Воронеж, 2007. – С. 60-75. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ejournals.pp.net.ua/_ld/0/91_JoU.pdf
4. Мартынов Б.Ф. Новая ситуация в регионе и возможности ее эволюции / Борис Мартынов // Латинская Америка. – 2006. – №5. – С. 31-42.
5. Окунева Л. С. Бразилия: особенности демократического проекта: Страницы новейшей политической истории латиноамериканского гиганта (1960-е гг. –2006 г.) / Людмила Окунева – М. : МГИМО-Университет, 2008. – 823 с.
6. Anselmo R., Bray S. Geografia e geopolitica na formacao nacional Brasileira: Everardo Adolpho Backheuser / Rita de Cassia Martins de Souza Anselmo, Silvio Carlos Bray. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rc.unesp.br/igce/geografia/pos/downloads/2002/geografia.pdf>
7. Armin L. K. Two Decades of Brazilian Geopolitical Initiatives and Military Growth / Armin K. Ludwig. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.airpower.au.af.mil/airchronicles/aureview/1986/jul-aug/ludwig.html>
8. Backheuser E. A geopolitica geral do brasil / Everardo Adolpho Backheuser. – Rio de Janeiro, 1952. – 276 p.
9. Couto e Silva do G. Geopolitica do Brasil / Golbery do Couto e Silva. – Rio de Janeiro, 1967. – 328 p.
10. Diaz C., Braga P. Rivalidade entre Brasil e Argentina: construção de umacooperação pacífico-nuclear / Carla Maria da Silva Diaz, Paula Lou’Ane Matos Braga // Revista de Ciências Humanas. – Florianópolis, 2006. – № 40. – P. 491-508. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pt.scribd.com/doc/46612759/Brasil-e-Argentina-construcao-de-uma-cooperacao-pacifico-nuclear>
11. Gawrycki M.F. Geopolityka w myśli i praktyce politycznej Ameryki Łacińskiej / Marcin Gawrycki. – Warszawa, 2007. – 483 s.
12. Kelly P. The Geopolitics of Brazilian Expansion: A new Era of Pax Braziliiana? / Philip L. Kelly // Texas journal of Political Studies. – 1987. – № 9. – P. 77-100.

13. Lundgren K.S. Brazil's National defense strategy: prospects for the twenty-first century / Kenneth S. Lundgren. – Monterey, 1993. – 112 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?AD=ADA272429>

14. Rodrigues L. Geopolitica do Brazil / Lisias Rodrigues. – Rio de Janeiro, 1952. – 140 p.

15. Travassos M. Proyeccion continental del Brasil. – Mexico, 1978. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.manuelugarte.org/modulos/biblioteca/t/travassos/proyeccion_continental.htm#top

Алла Атаманенко

СПІВПРАЦЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА З НЕУКРАЇНСЬКИМИ НАУКОВИМИ ОБ'ЄДНАННЯМИ

У статті йдеться про співпрацю Українського історичного товариства та його членів з неукраїнськими науковими об'єднаннями – Американською асоціацією для підтримки славистичних студій, Канадською асоціацією славистів, Американським історичним товариством та іншими організаціями.

Ключові слова: Українське історичне товариство, Американська асоціація для підтримки славистичних студій, Канадська асоціація славистів.

В статье рассматривается сотрудничество Украинского исторического общества с Американской ассоциацией для поддержки славистических исследований, Канадской ассоциацией славистов, Американским историческим обществом и другими организациями.

Ключевые слова: Украинское историческое общество, Американская ассоциация для поддержки славистических исследований, Канадская ассоциация славистов, Американское историческое общество.

In this article author illuminates cooperation the Ukrainian Historical Association with American Association for the Advancement of Slavic Studies, Canadian Association of Slavists, American Historical Association.

Key words: Ukrainian Historical Association, American Association for the Advancement of Slavic Studies, Canadian Association of Slavists, American Historical Association.

Наукові інституції та об'єднання дослідників відіграють важливу роль у розвитку західної історичної науки. В сучасній українській історіографії, на жаль, в силу об'єктивних причин відносно мало відомий внесок у діяльність національних неукраїнських сла-

вістичних чи історичних асоціацій українських вчених, що жили і працювали за кордоном. Лише деякі аспекти цієї проблеми розкривались у дослідженнях Я. Ісаєвича, А. Атаманенко та ін. Окремого вивчення потребує й відповідна діяльність єдиного до 1991 р. професійного об'єднання істориків за кордоном – Українського історичного товариства (далі – УІТ. – А.А.). У статті розкриваються основні складові співпраці УІТ, заснованого в США у 1965 р., зі славістичними та історичними асоціаціями, в рамках яких також досліджувалися питання українознавства.

При аналізі тогочасного українського наукового життя, пов'язаного з реаліями існування в "чужому світі", зокрема в США, потрібно врахувати відмінності в ментальності американського чи канадського суспільства та української громади, яка була досить сильно політизована. Українські проблеми з одного боку, вписувалися у контекст традицій американської демократії та, певною мірою, у контекст т.зв. холодної війни, а з іншого – не завжди адекватно сприймалися неукраїнцями через низку причин. В умовах недостатньої інформованості західного суспільства про Україну українці в США досить часто звинувачувалися в націоналізмі, у колаборації з фашистами, антисемітизмі. Історія України в американських університетах викладалася як складова історії Росії, за "традиційною" схемою історії Центральної та Східної Європи. Тому українці – професори університетів намагалися змінити ситуацію, яка склалася, але були змушені враховувати та використовувати реалії життя.

Велике значення для української закордонної історіографії мала участь українських вчених у міжнародних історичних конгресах та в конвенціях з'їздами славістичних і національних історичних асоціацій, зокрема в США та Канаді, а також співпраця з неукраїнськими науковими інституціями та навчальними закладами. Це дуже добре розуміли українські дослідники [2]. Спочатку члени Товариства як і інші дослідники українського походження брали участь у конвенціях Американської асоціації для підтримки (розвитку) славістичних студій – AAASS (American Association for the Advancement of Slavic Studies). Зокрема, у 1970 р. в Третій конвенції американської славістичної асоціації взяли участь О. Баран, К. Біда, Л. Винар, Ю. Гаєцький, І. Каменецький, Т. Мацьків, М. Пап, М. Палій, Є. Петрівський, О. Пріцак, Я. Раковський, А. Турчин та Ю. Фединський. З доповідями виступили Б. Боцюр-

ків, Б. Винар, С. Горак, І. Рудницький [22]. Пізніше УІТ влаштувало самостійні конференції в рамках конвенцій асоціації.

З початку 1970-х рр. УІТ розпочало активну інституційну співпрацю з Американською, пізніше – Канадською славістичними асоціаціями, яка виражалася у проведенні під час з'їздів останніх наукових конференцій з українознавчої проблематики. З 1971 р. розпочалася співпраця в межах Американської історичної асоціації (далі – АІА. – А.А.), перша спільна конференція з якою сталася під час конвенції останньої в Нью-Йорку. В 1975 році відбулася дуже важлива для УІТ подія – Товариство стало афілійованим членом АІА, що уможливило постійну участь у її з'їздах [30], про що повідомив Екзекутивний директор АІА М. Томсон [26]. Також це сприяло українському представництву від АІА на міжнародних історичних конгресах.

Співпраці УІТ з неукраїнськими славістичними та історичними інституціями надавалося важливе значення. І хоча з різних причин не на кожному з'їзді АІА чи Асоціації для поширення слов'янських студій в США або відповідних наукових об'єднань в Канаді та інших країнах вдавалося організувати спеціальні сесії, окремі вчені були обов'язково. Крім того, безперечним позитивом була участь Л. Винара як редактора “Українського історика” у конференції редакторів славістичних журналів, що відбулася під час дев'ятої річної конвенції Американської славістичної асоціації в жовтні 1977 р. [29].

Особливістю українського наукового життя поза Україною була одночасна належність вчених до різних наукових інституцій, що також обумовлювало розвиток співпраці, який часто починався на основі особистих наукових відносин. Так, до управ українських наукових інституцій майже постійно обиралося й кілька членів УІТ. Члени УІТ засновували інші наукові інституції – не лише українські, які пізніше співпрацювали з Товариством. Так, член УІТ та активний член НТШ Степан Горак став засновником Асоціації для дослідів національностей (СССР та Східної Європи) (The Association for the Study of the Nationalities (USSR and East Europe), Inc. – ASN), яка діє і сьогодні, об'єднуючи численних дослідників етнічних проблем в світі під назвою, з якої виключено уточнення, пов'язане з СССР, що розширило географічні межі досліджень.

У 1970 р. дослідник в межах конвенції Американської славістичної асоціації зорганізував конференцію, присвячену питанням

дослідів неросійських народів ССРСР, внаслідок якої було створено Комісію для дослідження тогочасного стану цих дослідів в США, яку він очолив, а до складу ввійшов ще один член УІТ Ігор Каменецький [29]. Пізніше саме ця Комісія стала основою для створення Асоціації для студій національностей. С. Горак заснував і журнал "Nationalities Papers", який видавався Східноіллійським університетом.

Праця С. Горака над створенням Асоціації для студій національностей [8] та Л. Винара над встановленням контакту з Американською славистичною асоціацією розпочалися майже одночасно. Співпраця між дослідниками сприяла цьому процесу. В "Українському історичному журналі" досить часто з'являлися публікації С. Горака. У 1968 р. С. Горак запросив Л. Винара як дослідника історії України та історіографії і редактора журналу УІТ взяти участь в історіографічній сесії Середньозахідної славистичної конференції (Midwest Slavic Conference) "Американська історіографія про Росію-ССРСР та Східну Європу" з доповіддю про неросійські народи ССРСР. Організатор сесії вважав, що така доповідь принесе користь журналу, бо дасть можливість поширити наукові контакти в західному науковому світі [12].

Під час конвенції AAASS у 1970 р. було досягнуто попередні домовленості між секретарем УІТ Л. Винарем та виконавчим секретарем Асоціації Г. Демком про окрему конференцію УІТ та виставку української історичної літератури під час наступної конференції Асоціації в Денвері, які було закріплено у жовтні 1970 р. під час відвідин секретарем УІТ Л. Винарем централі Асоціації у Колумбусі (Огайо, США) [23]. Позитивно закінчилися й попередні переговори С. Горака з керівництвом Асоціації стосовно сесії з проблем національностей. Дослідники обговорили спільний план дій для поширення українознавчої тематики в межах AAASS, було також зроблено спробу поширити викладання українознавчих курсів у державних університетах США [7].

Згодом, у липні 1972 р. С. Горак заснував згадану Асоціацію для дослідів національностей (ССРСР та Східної Європи), до управи якої увійшли й члени УІТ. Зокрема, серед членів першої управи з трьох українців всі були членами Товариства: голова С. Горак, а також К. Біда (Оттава) та І. Каменецький (Мічиган). У 1972 р. С. Горак при фінансуванні Східно-Іллінойського університету, в якому викладав, заснував журнал Асоціації "Nationalities Papers", що іс-

нує до сьогодні. Він запросив до редколегії журналу й Л. Винара, але той відмовився через відсутність часу [9], бо крім постійних обов'язків активно працював над розвитком Центру дослідження етнічних публікацій та етнічних інституцій Кентського державного університету. Від 1976 р. Л. Винар став членом управи ASN, з 1977 до кінця 1979 р. – заступником голови (С. Горак), а до управи у 1977 р. увійшли І. Каменецький (до 1979 р.) та І. Решетар [32]. У 1980 р. Л. Винар на базі свого центру в Кентському університеті започаткував проект “Збереження культурної спадщини”, що було підтримано й керівництвом Асоціації [10].

Конвенція AAASS мала відбутися 25-27 березня 1971 р. Конференція УІТ під час конвенції Славистичної асоціації мала бути присвячена українознавчим студіям в Америці. Планувалася також участь членів Товариства в інших секціях AAASS під час конвенції [27]. Таким чином, Денверська конференція мала стати першою самостійною імпрезою Товариства під час з'їзду AAASS, на якій мали бути обговорені важливі питання. Тому цій події багато уваги було присвячено на сторінках “Бюлетеня”. В числі №3 за 1970 р. членів Товариства заклиалося взяти в ній участь [21]. Під час конференції планувалося розробити план координації дій між університетами та установами, де такі дослідження вже проводяться. Доповідачами мали стати Б. Боцюрків, Л. Винар, С. Горак та О. Пріцак [19].

25 березня відбулася конференція Комітету для студій Національностей в СРСР і Східній Європі, якою керував голова Комітету член УІТ С. Горак. Одну із основних доповідей на тему “Українсько-російська конфронтація в історіографії” виголосив Л. Винар. 27 березня відбулася окрема сесія, присвячена питанню класифікації та каталогізації неросійських східноєвропейських публікацій, на якій головну доповідь виголосив член УІТ відомий канадський дослідник В. Верига, а співдоповідачем був дослідник із США А. Турчин. В доповідях було продемонстровано дискримінаційні практики бібліотеки Конгресу США відносно каталогізації українських, білоруських та інших публікацій.

Безпосередньо конференція УІТ відбувалася двома сесіями 25-го та 27-го березня. Керував нею Б. Винар. Доповідали Б. Боцюрків, М. Пап, С. Горак, Л. Винар, Д. Струк, Д. Штогрин, В. Тучак, Є. Петрівський, О. Сидоренко та ін. В доповідях було розглянуто стан українознавчих студій в канадських і американських універ-

ситетах, наукову діяльність УІТ, УВАН і НТШ, бібліотечні фонди україніки в західних бібліотеках та перспективи розвитку українознавчих досліджень [24].

Зроблені висновки показали, що курси з українознавства, переважно української мови та літератури, багато більше були поширені в канадських університетах, ніж у США. В той же час курси з української історії викладалися в недостатньому обсязі в обох країнах. Л. Винар наголосив на доцільності створення при якомусь з канадських університетів українознавчого дослідного центру, де було б можна видавати багатомовний українознавчий журнал та розгорнути видавничу діяльність. При чому такий центр можна було б створити за сприяння та фінансування канадського уряду без значної кількості українських грошей (що в майбутньому відбулося при створенні КІУС).

Українознавчі навчальні дисципліни в цей час запроваджувалися в Гарвардському університеті (США), але через відсутність на конференції О. Пріцака лише на основі Гарвардського каталогу та "Бюлетеня" Гарвардського комітету українознавчих студій дати їм об'єктивну оцінку було складно. В той же час українознавство переважно як вивчення мови, іноді – літератури, запроваджувалося в деяких університетах США. Л. Винар пропонував зорієнтувати українську громаду на потребу запровадження українознавчих дисциплін в кількох провідних американських університетах, бо вважав помилковим мати такий центр лише в Гарварді. В доповідях було згадано, що в деяких університетах колекції україністики мають понад 10 тис. томів.

У другому числі "Бюлетеня" за 1971 р. та в "Хроніці" журналу Л. Винарем були підведені підсумки першої конференції УІТ в рамках AAASS [14; 24]. На Денверську конференцію УІТ як на важливу подію наукового життя відреагувала і преса. Позитивно оцінили її й члени Товариства. Зокрема М. Чубатий писав Л. Винареві: "...Коли я біля два місяці тому читав програму Денверської Конференції, я трохи боявся, чи вона вийде маркантно. Але бачу, що все пішло добрим шляхом, що Загальні Збори причинилися до згуртування (на ділі першого) молодшої генерації Українських Істориків і це саме великий осяг. Щиро Вам гратуюю [з англ. – вітаю. – А.А.] та здоровлю" [5]. Позитивним було встановлення наукових контактів з американськими славістами, які виявили зацікавлення у співпраці в журналі "Український історик".

Після встановлення співпраці зі славістичною асоціацією для УІТ було дуже важливо поглиблювати зв'язки з іншими американськими науковими установами, особливо з Американським історичним товариством – АІА [в листуванні зустрічаємо скорочення АГА від АНА – American Historical Association. – А.А.]. Така співпраця означала вихід як на американський науковий форум з обговоренням проблем історії України, так і на міжнародний науковий форум взагалі – бо як афілійований (асоційований) член Національної американської асоціації істориків, якою була АІА, УІТ могло стати учасником міжнародних історичних конгресів та інших наукових заходів на світовому форумі [17]. Тому започаткування співпраці з АІА було чималим науковим успіхом, бо можливість організації українознавчих конференцій під час з'їздів Асоціації мала часами більше значення для привернення уваги до проблем українознавства, ніж окремі доповіді. Ще в 1964 р. І. Каменецький писав Л. Винареві після засідання щорічної конвенції Американської асоціації політичних наук, в якій брали участь і інші українські політологи, про те, що в розмовах виникла думка про потребу організовувати українські наукові з'їзди в рамках різних американських наукових конвенцій [2]. Але до вдалої спроби УІТ ця ідея практично не реалізовувалася в межах історичних асоціацій.

Українська історіографія як об'єкт дослідження на той час була актуальною науковою проблемою для вчених в діаспорі. Тому у 1971 р. було заплановано під час щорічного з'їзду Американської історичної асоціації провести конференцію УІТ, присвячену тогочасному стану української історіографії [25]. Це було тим більше важливо, що в історії АІА жодна українська наукова установа не брала участь в конвенціях із офіційним включенням до програми власних конференцій і, таким чином, членство УІТ в Асоціації відкривало нові можливості для розвитку української історичної науки в діаспорі. Тому у 1971 р. розпочалася активна підготовка конференції УІТ під час щорічного з'їзду (86-ої конвенції) АІА, що мала відбутись у грудні в Нью-Йорку [18].

Під час триденного з'їзду було заплановано провести дискусію на тему “Завдання української історичної науки в 1970-их роках”, в якій з доповідями стосовно стану розвитку досліджень окремих періодів української історії мали виступити О. Домбровський, М. Ждан, Т. Мацьків, М. Антонович, С. Горак, Я. Падох. Проблема для обговорення була вибрана не випадково. Більшість дослідни-

ків вважали, що “тема, вибрана з нагоди участі в АГА така часово доцільна. Не тому, що з академічної точки зору вона більше виправдана, але тому, що вона віддзеркалює сучасну егзистенційну кризу укр[аїнського] народу і що саме тому заслуговує на певну “пріориті” [пріоритет. – А.А.]” [3].

З 28 по 30 грудня 1971 р. відбулася конвенція АІА. В її офіційній програмі було відзначено участь о. О. Барана, Б. Боцюркова, Л. Винара, С. Горака, В. Гуцула, В. Дмитришина, О. Пріцака та І. Шевченка [15]. Крім окремої конференції УІТ українській історичній проблематиці було присвячено ще кілька наукових сесій, в яких брали участь і члени УІТ. Але центральною для Товариства була спільна сесія АІА й УІТ з двогодинною доповіддю Б. Боцюркова (Карлтонський ун-т) про інтелектуальний опір (дисидентство) в сучасній Україні.

В ній було проаналізовано інтелектуальний нонконформізм українських дисидентів та репресії влади проти них. На початку доповіді вчений проаналізував генезу та еволюцію дисидентства в Україні, пов’язавши його з одного боку, з процесом десталінізації та нездійсненими сподіваннями, викликаними нею, з іншого – з регенерацією (майже в буквальному сенсі) української творчої та наукової інтелігенції, яка сформувала середовище “шестидесятників”. Пізніше в листі до Л. Винара вчений писав: “Все ж таки добре, що УІТ проломило лід і знайшлося нарешті на форумі АІА (тому кілька років це здавалося б немислимим)” [1]. Спостереження вченого у вигляді резюме були опубліковані в одному з наступних томів “Українського історика” [20].

В рамках конвенції відбулася і низка інших сесій, в яких брали участь українці, в т.ч. й члени УІТ. На них доповіді виголошувалися англійською. Окрема сесія, якою керував відомий візантолог І. Шевченко (Гарвардський ун-т) була присвячена унікальності українського Запорозького Війська. Доповідачами були о. О. Баран (Манітобський ун-т), О. Пріцак (Гарвардський ун-т) та А. Камінський (Колумбійський ун-т). Коментував доповіді відомий знавець української тематики з Гарвардського університету Е. Кінан. Ризькому миру в оцінці російської, української та польської сторін було присвячено ще одну із сесій, на якій українську сторону представляв В. Дмитришин (Портландський університет). Сесію “Досвід у націоналізмі: зразки і вияви” було зорганізовано відомим політологом С. Гораком. З українських науковців в ній взяв

також участь В. Гуцул (Каліфорнійський університет) з доповіддю “Україна – запізнений націоналізм”.

Під час з’їзду відбулася й окрема україномовна конференція УІТ, в якій взяли участь М. Антонович, Б. Боцюрків, І. Витанович, С. Горак, Т. Гунчак, О. Домбровський та Я. Падох. Не змогли взяти участі, але прислали свої коментарі І. Каменецький та М. Ждан. Тут відбулося обговорення трьох основних тем: про роль журналу “Український історик”, про Україну в сучасній американській історіографії та про УІТ в контексті завдань української історичної науки [28]. Ця історіографічно-теоретична за змістом доповідей сесія прийшла до загальних висновків про потребу розвитку журналу Товариства, видання джерел до історії України, налагодження співпраці з науковими інституціями, опрацювання питань методології наукового дослідження та потребу опрацювання тем з історії українського права та інших дисциплін.

Автори доповідей при аналізі стану дослідження певної проблематики в українській історіографії об’єктивно висвітлювали позитивні та негативні явища, не розділяючи дві гілки української історіографії, а розглядаючи обидві як цілість, штучно розділену обставинами. Ця конференція дала можливість не лише обміну поглядами з неукраїнськими істориками, а й між тими українськими науковцями, які представляли різні концепції української наукової політики. Й ініціатива УІТ щодо організованої участі українських істориків в неукраїнському науковому з’їзді, на думку багатьох її учасників, була дуже корисною.

Враховуючи це, УІТ вирішило скликати загальну конференцію українських істориків і дослідників допоміжних історичних наук з метою налагодити співпрацю. У статті Л. Винара, поміщеній у “Бюлетені” УІТ, всі осередки та наукові установи, які мають відношення до українознавчих дослідів закликалися зорганізувати наукову конференцію з питань української історичної термінології (при цьому зазначалося, що УІТ планує присвячені цій проблемі сесії на з’їздах АІА та американської славистичної асоціації). Допомогти розв’язанню поставленої проблеми мала активна видавнича діяльність [16].

Ідею обговорення під час конвенції АІА термінологічних питань підтримали й інші члени УІТ. Зокрема, М. Чубатий пропонував обговорити: чим є Східна Європа, Київська Русь чи Росія з заглибленням в етимологію терміну “Русь”. Він пропонував запросити до участі відомого польського американського дослідника

О. Галецького, який був автором численних досліджень з історії Центральної та Східної Європи. Він також вважав, що організацією цього з'їзду має займатися саме УІТ, яке "найбільше відповідає будові аналогічних американських товариств: АНА та АААSS" [6].

Проблема історичної термінології постійно була актуальною для українських дослідників і УІТ неодноразово зверталось до її обговорення. В жовтні 1975 р. в Атланті відбувся черговий з'їзд Американської славистичної асоціації, на якому професор Східно-іллинойського університету С. Горак – член УІТ і голова Асоціації для дослідження національностей, у співпраці з УІТ організував сесію, присвячену термінології та періодизації східноєвропейської історії. Під час сесії виступили з доповідями С. Горак (про проблеми термінології та періодизації в українській історіографії) та редактор журналу "Facts on Byelorussia" Я. Запруднік. З коментарями до доповідей виступили професор історії та директор Інституту порівняльних та регіональних досліджень Вашингтонського університету Г. Еллісон та редактор журналу "Український історик", професор і директор Центру досліджень етнічної преси та етнічних інституцій Л. Винар. З доповіддю на тему "Націоналізм в світовій політиці та історія" виступив А. Езергайліс.

Після обговорення доповідей Л. Винар, що офіційно представляв УІТ, запропонував створити спеціальну комісію для усталення історичної термінології. Реалізація цієї пропозиції в рамках Славистичної асоціації була цілком можливою. Матеріали конференції Асоціації для дослідів національностей було опубліковано в журналі "Nationalities Papers" [31].

Як згадувалось, того ж 1975 р. УІТ, після низки організованих в рамках АІА наукових сесій, стало афілійованим членом Асоціації. Після реалізації ідеї, над якою керівництво Товариства працювало не один рік, С. Горак, що мав значний досвід у співпраці з Американською славистичною асоціацією, із захватом писав М. Чубатому щодо входження УІТ до АІА, дивуючись, як Л. Винареві вдалося вирішити це питання [13].

УІТ взяло участь у програмі 94-го щорічного з'їзду АІА, що відбувся з 27 по 30 грудня 1979 р. Частина імпрези готувалася у співпраці з Асоціацією дослідження національностей (СРСР та Східна Європа), очоленою С. Гораком, бо до програми з'їзду було включено обидві заплановані Товариством та Асоціацією сесії [11].

28 грудня під час наради керівників афілійованих історичних товариств з Екзекутивною радою Американської історичної асоціації Л. Винар підняв питання про підневільний стан історичної науки в Україні і представив загальну характеристику її русифікації з пропозицією, щоб Управа АІА висловила свою позицію щодо ситуації, що склалася. В цей же день відкрилася виставка публікацій УІТ в готелі, де відбувався з'їзд.

Перша сесія відбулася 29 грудня. Вона була присвячена тогочасному станові української історіографії та її завданням і проходила українською мовою. В ній взяли участь з доповідями М. Антонович, С. Горак, Т. Гунчак, О. Домбровський, Л. Винар та Р. Сербин. Напередодні до участі також було запрошено дисидента з України Валентина Мороза, який в цей час користувався посиленою увагою діаспори, з доповіддю про сучасний стан історіографії в Україні, але він не приїхав. Під час сесії були обговорені питання про видання джерел до історії України (Т. Гунчак), термінологію і періодизацію історії України в західній історіографії (С. Горак), а також охарактеризовано стан досліджень різних періодів історії України – ранньої доби (О. Домбровський), середньовіччя (Р. Сербин) та ХІХ століття (М. Антонович). Л. Винар розглянув роль УІТ у дослідженні історії України. Після доповідей розгорнулася жвава дискусія, в якій висловлювалися думки щодо посилення ролі українських наукових установ при американських та канадських університетах у видавничій діяльності.

Друга, англомова, сесія, підготовлена у співпраці з Асоціацією дослідів національностей (СРСР та Східна Європа), відбулася 30 грудня. Вона була присвячена питанням періодизації та термінології східноєвропейської історії. Керував сесією Л. Винар, а з членів УІТ, крім С. Горака брали участь О. Субтельний та Ю. Кульчицький. Розглядалися проблеми історичного міфу перенесення центру Київської Русі до Москви (Р. Сербин, Квебекський ун-т), кризи у східноєвропейській історії ХVІІ століття і питання історичної періодизації (О. Субтельний, Гамільтон коледж) та періодизації і термінології Східної Європи в американських історичних підручниках (Ю. Кульчицький, Янгстаунський ун-т). Коментатором був професор Колумбійського університету Андрій Камінський. Під час з'їзду АІА також відбулися наради редакційної колегії журналу та Управи УІТ. В цілому, продовження участі УІТ у з'їздах АІА виносило українознавчі наукові проблеми на міжнародний рівень.

Наприкінці 1984 року, 28 грудня, під час щорічного з'їзду АІА в Чикаго відбулася наукова сесія УІТ і АІА "Михайло Грушевський – оцінка його історіографічної спадщини". Важливість вивчення даної тематики для дослідників східноєвропейської історії у вступному слові до сесії розкрив Л. Винар. З доповідями виступили Едвард Вайнот, С. Горак, О. Субтельний. Коментаторами сесії були О. Баран та Л. Винар. Ця конференція мала важливе значення тому, що обговорення ролі М. Грушевського у розвитку української історіографії вперше за багато років було винесено на міжнародний рівень.

У 1991 р. відбулася англomовна наукова сесія УІТ під час 105-ої щорічної конвенції АІА в Нью-Йорку на тему "Гласність і сучасний стан української історіографії: вибрані проблеми". Тема сесії віддзеркалювала реакцію на зміни історіографічної ситуації в Україні, спробу їх осмислення. В обговоренні взяли участь Т. Гунчак (Ратгерський ун-т), Ю. Книш (Манітобський ун-т), О. Сидоренко (Арканзаський ун-т), Дж. Мейс (Конгресова комісія для дослідження голоду, Вашингтон). Керував сесією Л. Винар (Кентський державний ун-т). На початку сесії він повідомив присутніх про проголошення Товариством 1991 року роком М. Грушевського.

Таким чином, діяльність Українського історичного товариства у межах американських та канадських історичних і славистичних асоціацій розкривала українську проблематику як складову американської чи канадської науки. Цьому ж сприяло й залучення до співпраці, в тому числі й у якості слухачів і диспутантів під час конференцій, неукраїнських дослідників, а також створення веченими українського походження американських та інших наукових об'єднань. Тематика, що розглядалась у межах наукових конференцій, була актуальною і своєчасною, що визначало її важливість для розвитку української науки.

Джерела та література:

1. Архів УІТ (архів Л. Винара), ф. "Листування", спр. "Б. Боцюрків". – Лист Б. Боцюркова до Л. Винара від 17 січня 1972 р.
2. Архів УІТ (архів Л. Винара), ф. "Листування", спр. "І. Каменецький". – Лист І. Каменецького до Л. Винара від 14 вересня 1964 р.
3. Архів УІТ (архів Л. Винара), ф. "Листування", спр. "І. Каменецький". – Лист І. Каменецького до Л. Винара від 14 липня 1971 р.
4. Архів УІТ (архів Л. Винара), ф. "Листування", спр. "І. Каменецький". – Лист І. Каменецького до Л. Винара від 14 вересня 1964 р.

5. Архів УІТ (архів Л. Винара), ф. “Листування”, спр. “М. Чубатий”. – Лист М. Чубатого до Л. Винара від 3 квітня 1971 р.
6. Архів УІТ (архів Л. Винара), ф. “Листування”, спр. “М. Чубатий”. – Лист М. Чубатого до Л. Винара від 8 вересня 1971 р.
7. Архів УІТ (архів Л. Винара), ф. “Листування”, спр. “С. Горак”. – Лист С. Горака до сенатора Ральфа Сміта від 6 липня 1970 р. (копія).
8. Архів УІТ (архів Л. Винара), ф. “Листування”, спр. “С. Горак”. – Лист С. Горака до Л. Винара від 10 червня 1970 р.
9. Архів УІТ (архів Л. Винара), ф. “Листування”, спр. “С. Горак”. – Лист Л. Винара до С. Горака від 14 квітня 1972 р.
10. Архів УІТ (архів Л. Винара), ф. “Листування”, спр. “С. Горак”. – Лист С. Горака в підтримку проекту від 28 січня 1980 р.
11. Архів УІТ (архів Л. Винара), ф. “Листування”, спр. “С. Горак”. – Лист С. Горака до Л. Винара від 9 квітня 1979 р.
12. Архів УІТ (архів Л. Винара), ф. “Листування”, спр. “С. Горак”. – Лист С. Горака до Л. Винара від 18 грудня 1968 р.
13. Архів Українського Діоцезіального Музею і Бібліотеки (Стемфорд, США). Архів “Проф. Микола Чубатий”, Вох “А-Г”. – Лист С. Горака до М. Чубатого від 16 червня 1975 р.
14. Винар Л. Після Денверської конференції УІТ. Бюлетень УІТ, рік V, ч. 2 / Л. Винар // Матеріали до історії Українського історичного товариства. – Нью-Йорк; Острог, 2006. – С. 214-217.
15. Винар Л. УІТ і з’їзд Американської Історичної Асоціації в Нью-Йорку. Бюлетень УІТ, рік VI, ч. 1 / Л. Винар // Матеріали до історії Українського історичного товариства. – Нью-Йорк; Острог, 2006. – С. 242.
16. Винар Л. УІТ і з’їзд Американської Історичної Асоціації в Нью-Йорку. Бюлетень УІТ, рік VI, ч. 1 / Л. Винар // Матеріали до історії Українського. – Нью-Йорк; Острог, 2006. – С. 243.
17. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Л. Зашкільняк. – Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2007. – С. 173-174.
18. Наукові конференції УІТ в Нью-Йорку. Бюлетень УІТ, рік V, ч. 3 // Матеріали до історії Українського історичного товариства. – Нью-Йорк; Острог, 2006. – С. 225-226.
19. Перша конференція УІТ. Бюлетень УІТ, рік V, ч. 1 // Матеріали до історії Українського історичного товариства. – Нью-Йорк; Острог, 2006. – С. 203.
20. Резюме доповіді Богдана Боцюркова “Intellectual Dissent in Contemporary Ukraine” // Український історик. – 1972. – Ч. 1-2. – С. 146-147.
21. Річний з’їзд Слявістичної Асоціації в Денвері. Бюлетень УІТ, рік IV, ч. 3 // Матеріали до історії Українського історичного товариства. – Нью-Йорк; Острог, 2006. – С. 185.

22. УІТ і АААСС. Бюлетень УІТ, рік IV, ч. 2 // Матеріяли до історії Українського історичного товариства. – Нью-Йорк; Острог, 2006. – С. 175.

23. УІТ і АААСС // Матеріяли до історії Українського історичного товариства. – Нью-Йорк; Острог, 2006. – С. 197.

24. Хроніка. Українське історичне товариство. Конференція УІТ в Денвері // Український історик. – 1971. – Ч. 1-2. – С. 134-135.

25. Хроніка. Українське історичне товариство. Співпраця з науковими установами // Український історик. – 1971. – Ч. 1-2. – С. 136.

26. Хроніка. Українське історичне товариство. Співпраця УІТ з науковими установами // Український історик. – 1975. – Ч. 1-2. – С. 159.

27. Хроніка. Українське історичне товариство. УІТ і АААСС // Український історик. – 1970. – Ч. 4. – С. 130.

28. Хроніка. Українське історичне товариство. Участь УІТ у конвенції АГА // Український історик. – 1971. – Ч. 3-4. – С. 147.

29. American Association for the Advancement of Slavic Studies (АААСС) // Український історик. – 1977. – Ч. 3-4. – С. 125-126.

30. Directory of Affiliated Societies. 1992-93. American Historical Association, Institutional Services Program. – Pp. 58.

31. Nationalities Papers. – Fall, 1975. – Vol. 111. – No. 2. – 95 pp.

32. The Association for the Studies of Nationalities (USSR & East Europe) // Український історик. – 1977. – Ч. 3-4. – С. 126.

Наталія Чорна

ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (КІН. 80-Х РР. ХХ СТ. – ПОЧ. ХХІ СТ.)

У статті проаналізовано політику Європейського Союзу щодо країн Центрально-Східної Європи наприкінці 80-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст., з'ясовано зовнішні та внутрішні чинники впливу на неї, визначено ключові моменти у співробітництві сторін, вивчено проблеми, що виникали у процесі інституціоналізації взаємин, та шляхи їх подолання.

Ключові слова: Європейський Союз, Центрально-Східна Європа, інтеграція, саміт.

В статье проанализирована политика Европейского Союза относительно стран Центрально-Восточной Европы в конце 80-х гг. XX в. – в начале XXI в., выяснены внешние и внутренние факторы влияния на нее, определены ключевые моменты в сотрудничестве сторон, выучены проблемы, которые возникали в процессе институционализации взаимоотношений, и пути их преодоления.

Ключевые слова: Европейский Союз, Центрально-Восточная Европа, интеграция, саммит.

In the article has been analyzed the policy of the European Union to Central and Eastern Europe in the late 80s of the twentieth century – at the beginning of the XXI century, found external and internal factors that influenced it, defined the key moments in the cooperation of the parties, learned the problems that arose in the process of institutionalization of the relationship, and ways to overcome them

Keywords: European Union, Central and Eastern Europe, integration, Summit.

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. у країнах Центрально-Східної Європи відбулися антикомуністичні революції, які докорінно змінили

їх суспільно-політичну та економічну систему. Майже сорокалітній період перебування у сфері впливу Кремля завершився переважно мирним переходом колишніх сателітів до розбудови демократичного суспільства та ринкової економіки.

Поштовхом до кардинальних трансформацій у країнах соціалістичного табору став прихід до влади у Радянському Союзі в 1985 р. М. Горбачова та початок реалізації ним політики перебудови, одним із напрямків якої було оголошено відмову від підтримки тоталітарних режимів у регіоні Центрально-Східної Європи. На таємній нараді з керівниками країн-учасниць контрольованих Москвою ОВД та РЕВ у листопаді 1985 р. М. Горбачов заявив, що відтепер кожна з комуністичних партій та її керівництво несуть повну відповідальність за те, що відбувається у власній країні [10]. Глибока системна криза, яка охопила СРСР, спричинила самоусунення союзного керівництва від подальшого контролю за країнами ЦСЄ.

Попри те, що демократичні перетворення та прихід до влади у Польщі, Угорщині та Чехословаччині опозиційних до комуністичного режиму сил були логічним продовженням зазначених подій, а тому, повною мірою, прогнозованими, міжнародна громадськість виявилася до них непередготовленою. Захід не очікував настільки швидкої зміни європейської геополітичної геометрії. Неспроможним до адекватної реакції виявився, у першу чергу, ЄЕС, який надзвичайно активно, особливо після Гельсінської наради 1975 р., відкрито пропрацьовував різні варіанти "вилучення" країн Центрально-Східної Європи зі сфери впливу кремлівського керівництва та поширення на них принципів західної демократії. Події 1989 – 1990 рр. змусили ЄЕС прискореними темпами перейти до налагодження взаємин та здійснення співробітництва з країнами регіону, а також у найкоротші строки визначитися щодо перспективи набуття ними повноправного членства у Спільноті.

Вивчення широкого кола проблем, пов'язаних із формуванням та здійсненням політики Євросоюзу щодо країн із регіону ЦСЄ, є одним із актуальних завдань сучасної історичної науки. Вагомим внеском у розробку проблеми стала колективна монографія російських науковців "Європейський Союз на порозі ХХІ ст.: вибір стратегії розвитку" [11]. У 2010 р. вийшла з друку праця фахівців Інституту Європи РАН "Вишеградська Європа: звідки і куди? Два десятиріччя по шляху реформ в Угорщині, Польщі, Словаччині та

Чехії” [8], у якій детально аналізуються взаємини ЄС з чотирма країнами ЦСЄ. Різні аспекти проблеми висвітлено у наукових публікаціях П. Гауена [9], Г. Зеленько [14], П. Турчинського [20]. Загалом же, попри нагромаджену солідну історіографію, проблема взаємодії Європейського Союзу з державами Центрально-Східної Європи і досі не стала предметом комплексного наукового дослідження, а тому потребує свого подальшого вивчення.

Перші дипломатичні контакти ЄЕС з країнами ЦСЄ мали місце наприкінці 80-х рр. ХХ ст. – час, коли існували ОВД та РЕВ і вони були їх членами. Так, у 1988 р. було укладено торговельну угоду з Угорщиною, у 1989 р. – з Польщею, а у наступному 1990 р. – з рештою європейських членів РЕВ. З початком демократичних перетворень та приходом до влади антикомуністичних сил Захід і надалі продовжував декларативно підтримувати переорієнтацію зовнішньої політики країн регіону на користь європейських інституцій. Однозначні заяви на підтвердження цього були зроблені на саміті Європейської Ради у грудні 1988 р. на Родосі. На скликаній з ініціативи Франції у листопаді 1989 р. у Парижі неофіційній нараді глав держав-членів ЄЕС обговоренню були піддані ймовірні наслідки демократичних перетворень у регіоні ЦСЄ для безпеки і стабільності Європи. Європейські лідери вирішили виробити узгоджену стратегію поведінки щодо країн регіону, а також закласти основи пост-ялтинської системи міжнародних відносин, позбавленої тиску як з боку США, так і з боку СРСР.

Першим реальним кроком ЄЕС на підтримку демократичних перетворень у Центрально-Східній Європі стало прийняття у 1989 р. рішення про здійснення економічної та фінансової допомоги країнам регіону (початково – Польщі та Угорщині) з метою макроекономічної стабілізації в них (програма PHARE) [12, с. 34]. Основним інструментом допомоги став спеціально створений у травні 1990 р. Європейський банк з реконструкції та розвитку. Крім того, країнам ЦСЄ вперше було обіцяно приєднання до ЄЕС [8, с. 98]. Проте за вказаним, у будь-якому випадку, ще не прослідковувалася налаштованість ЄЕС на “східне розширення” своїх кордонів.

ЄЕС не бажав мати справу з низкою країн молодого демократії, кожна з яких самостійно намагалася лобіювати власні інтереси. Розуміючи, що поодиночі налагоджувати взаємини зі Співтовариством та домогтися вступу до нього буде непросто, лідери Польщі, Угорщини та Чехословаччини 15 лютого 1991 р. у містечку Више-

град підписали Декларацію про співробітництво [4], яка започаткувала новий формат взаємин між ними та стала правовим підґрунтям діяльності "Вишеградської трійки" (з розпадом у 1993 р. Чехословаччини на Чеську Республіку та Словаччину – "Вишеградської четвірки"). Першим значним успіхом для країн Вишеграду стало парафування у листопаді 1991 р. у Брюсселі угоди про їх асоційоване членство в ЄЕС. На користь активізації взаємин сторін також позначилися виведення з Центрально-Східної Європи радянських військ та припинення діяльності ОВД та РЕВ у 1991 р.

Із розпадом Радянського Союзу керівництво Євроспільноти, усвідомлюючи реальну небезпеку неконтрольованого розгортання подій у Центрально-Східній Європі, вдалося до документального закріплення відносин з країнами регіону. Так, 16 грудня 1991 р. з ними було підписано Європейські угоди (Угоди про асоціацію), якими визначалися основні напрямки співробітництва: політичний діалог; економічне, фінансове та культурне співробітництво; свобода торгівлі та пересування; створення спеціальних інституцій для спільних консультацій на різних рівнях [16, с. 251]. Європейські угоди закріпили встановлення нової системи взаємин з країнами регіону та стали кроком уперед до набуття ними членства в Євроспільноті.

Разом з тим, зміст асоційованих угод важко назвати однозначно сприятливим для країн Центрально-Східної Європи. У ході переговорів, які передували їх підписанню, характерною ознакою зовнішньополітичної стратегії країн ЦСЕ була принципова згода практично з усіма вимогами ЄЕС. Як виявилось, жодна з країн регіону не була готова до компетентного обговорення складних питань і не мала для цього кваліфікованих фахівців. Прагнучи якомога швидше досягти політичного рішення, уповноважені представники країн-кандидатів погоджувалися практично на всі пропозиції Брюсселя. Як наслідок, вигідний для Євросоюзу асиметричний режим торгівлі, на який погодилися країни регіону, був однозначно несприятливим для останніх та спричинив значні обмеження для експорту з Польщі, Угорщини та Чехословаччини до ЄЕС, у результаті чого країни зазнали великих втрат. Окрім того, угоди не містили жодної гарантії для вступу країн-кандидатів до Євросоюзу, не визначали його умов та термінів.

Протягом 1992 – поч. 1993 рр. Захід продемонстрував зниження активності у сприянні інтеграційним намірам Центрально-Схід-

ної Європи. Історичні для регіону зміни розпочалися з Копенгагенського саміту 21-22 червня 1993 р. Відповідно до прийнятого Європейською Радою рішення, країнам ЦСЄ офіційно надавалася можливість приєднатися до ЄС: “асоційовані країни Центральної та Східної Європи можуть стати членами Європейського Союзу, якщо вони виявлять таке бажання” [19, с. 12]. Передумовою вступу до ЄС визначалося досягнення країною відповідності трьом критеріям: сформована демократія, функціонуюча дієздатна ринкова економіка, спроможність взяти на себе обов’язки членства, що полягають у належності до політичного, економічного та валютного союзів [5].

Східне розширення Євросоюзу, як прогнозувалося, мало стати найбільш масштабним, а разом з цим, найбільш проблематичним. Щоб впоратися із запланованим розширенням, керівництво спільноти планувало здійснити реформування інституційної основи ЄС, а також внести зміни в порядок здійснення процедури прийняття рішень, реалізацію спільних політик та функціонування фінансової системи ЄС. Попри розбіжності у поглядах лідерів країн-членів, які виникали з приводу стратегії розширення, здобутки Євроспільноти від запланованого приєднання постсоціалістичних держав були очевидними та сумніву не викликали. По-перше, за рахунок поглинання потенційно нестабільного регіону Центрально-Східної Європи ЄС планував посилити безпеку, стабільність та процвітання Європи. Очевидно, що Західна Європа не могла відчувати себе безпечно за умови, що на території континенту, включаючи регіон ЦСЄ, не було встановлено мир. По-друге, через розширення внутрішнього споживчого ринку передбачалося збільшити прибутки європейських компаній та розв’язати проблему безробіття. По-третє, шляхом збільшення територіальних володінь ЄС прагнув посилити геополітичний вплив та збільшити вагу у міжнародних відносинах. Центрально-Східна Європа – стратегічно важливий регіон, розташований між Західною Європою та Росією. У ситуації невизначеності геополітичного статусу, регіон міг бути перетворений на місце зіткнення інтересів сильних сусідів. Як наслідок, ЄС будь-якою ціною прагнув включити у свої кордони регіон ЦСЄ. Колишній голова Комісії ЄС Ж. Делор з цього приводу зазначав: “... немає іншого вибору, ніж піти на розширення ЄС” [13, с. 50].

7 березня 1994 р. у Брюсселі відбулося урочисте відкриття засідання Ради Асоціації ЄС – Польща та Ради Асоціації ЄС – Угор-

щина [6, с. 306]. У березні – квітні 1994 р. Угорщина та Польща першими з країн Центрально-Східної Європи подали офіційні заяви на вступ до ЄС.

Важливим кроком на шляху розширення ЄС на Схід став Гесенський саміт, скликаний у грудні 1994 р. На ньому було схвалено детальну стратегію вступу країн із регіону ЦСЄ до ЄС, яка включала здійснення активного співробітництва Євросоюзу з країнами-кандидатами та детальний план досягнення ними відповідності критеріям членства. Політичною основою стратегії вступу стали структуровані відносини асоційованих членів із інституціями ЄС. Активізація діалогу виявилася настільки продуктивною, що протягом року від початку реалізації стратегії вступу, тобто до грудня 1995 р., вісім із десяти країн-кандидатів ЦСЄ подали заявки про вступ до ЄС [15, с. 29]. У травні 1995 р. кожна з асоційованих країн отримала від Європейської Комісії "Білу книгу. Приготування асоційованих членів Центральної й Східної Європи до інтеграції з Внутрішнім Ринком Європейського Союзу" – пакет рекомендацій та зобов'язань щодо вступу в ЄС, основна увага якої стосувалася адаптації національних економічних та правових систем до стандартів ЄС [2].

Кінець дебатам щодо вибору державами-членами ЄС стратегії його розширення було покладено на Мадридському саміті Європейської Ради в грудні 1995 р. У ході роботи засідань було прийнято рішення доручити Комісії ЄС вивчити стан відповідності інституцій кожної з країн-кандидатів стандартам Євросоюзу та підготувати на їх основі відповідні висновки, а також здійснити аналіз готовності фінансової системи ЄС до розширення та спрогнозувати його можливі наслідки для спільної сільськогосподарської політики і структурних фондів ЄС. Із метою здійснення трансформації інституційної основи ЄС та створення внутрішніх умов для його адаптації до розширення в березні 1996 р. було вирішено скликати Міжурядову конференцію країн-членів ЄС (МУК).

16 червня 1997 р. відбувся Амстердамський саміт ЄР, на якому, у відповідності з підсумками здійсненої Європейською Комісією роботи, був оприлюднений звіт про хід імплементації союзних норм і стандартів країнами-кандидатами – "Порядок денний-2000" ("Agenda-2000") [1]. Згідно з висновками, до групи першого порядку, переговори з якою рекомендувалося розпочати одразу по завершенню саміту, були віднесені три країни "Вишеградської четвірки"

(Польща, Угорщина, Чеська Республіка), а також Словенія та Естонія. Словаччину, а також Болгарію, Румунію, Литву та Латвію було включено до другої групи, перспективи інтеграції якої мали визначитися щорічно на основі регулярних звітів Єврокомісії.

Історичний для розширення Євросоюзу саміт Європейської Ради відбувся у грудні 1997 р. у Люксембурзі. На ньому було прийнято рішення розпочати переговори про вступ одночасно з десятима країнами ЦСЄ та Кіпром, а також затвердити стратегію поступового розширення ЄС шляхом індивідуального вступу до нього кожної з країн-кандидатів на основі оцінки рівня підготовленості. Передбачалося, що переговори з першою, “люксембурзькою”, групою кандидатів розпочнуться 30 березня 1998 р. Одночасно планувалося здійснювати підготовку до переговорів про вступ із другою групою претендентів [3].

Відповідно до прийнятого на саміті рішення, першим кроком у процесі розгортання переговорної роботи було визначено проведення Європейських конференцій, до участі в яких запрошувалися країни-члени ЄС, асоційовані країни ЦСЄ, Кіпр та Туреччина. Передбачалося також розпочати виконання Європейською Комісією регулярного аналізу прогресу, досягнутого кандидатами, та публікацію на його основі річних звітів [7, с. 654].

Перша Європейська конференція з питань розширення Євросоюзу була скликана 12 березня 1998 р. у Лондоні. Результатом її роботи стало прийняття рішення про необхідність регулярного здійснення зустрічей на рівні глав держав і урядів країн-членів ЄС та претендентів на членство в ньому (раз на рік) та міністрів зовнішніх справ (раз на рік) з метою розв’язання низки проблем союзного значення (внутрішня політика, політика безпеки, охорона навколишнього середовища, політичне, економічне та регіональне співробітництво).

Логічним продовженням роботи конференції стала зустріч міністрів закордонних справ країн-членів ЄС та претендентів на членство в ньому у Брюсселі 30 березня 1998 р. На ній було оголошено про початок реалізації стратегії розширення Європейського Союзу на Схід [16, с. 275]. У ході наради кожній з країн-заявників було запропоновано підписати Угоду про вступне партнерство. Положення Угоди мали переважно рекомендаційний характер і стосувалися процесу розгляду національного законодавства з точки зору відповідності праву ЄС (системі *acquis communautaires*), а

також виконання політичних та економічних критеріїв членства [17, с. 207]. З метою прискорення адаптації законодавства, а також реформування низки галузей країн-кандидатів відповідно до стандартів ЄС, процедурою Партнерства передбачалося надання їм чергових грошових трансфів.

Перший звіт про успіхи країн-партнерів та їх характеристику КЕС опублікувала 4 листопада 1998 р. Згідно з висновками Комісії, позитивні оцінки отримали зусилля семи з десяти країн-кандидатів: Польщі, Угорщини, Чехії, Словенії, Латвії, Литви та Естонії. Високі оцінки перетворень, здійснених країнами, що були віднесені рішенням Люксембурзького саміту до груп як першої, так і другої черги, стали приводом до продовження дискусії стосовно місця останніх у наступному розширенні. Додавало активності справі й посилення протекціоністських настроїв у країнах "люксембурзької групи" та країнах-членах ЄС. Небезпека виникнення політичної та економічної нестабільності в країнах, що не потрапили до першого кола розширення, а також порушення системи налагоджених між ними зв'язків, зумовили виникнення ситуації, коли кожна з країн другої групи в ролі поручителя мала впливову країну-претендента з першої групи чи дійсного члена Євроспільноти. Так, за прийняття до ЄС Болгарії та Румунії активно виступали Франція, Італія і Греція, підтримку Латвії та Литви декларували Данія, Фінляндія і Швеція, Словаччині – Чеська Республіка та Угорщина [6, с. 62].

Вихід із ситуації, що склалася, ЄС змушений був шукати в зміні підходів до визначення готовності кандидатів виконувати обов'язки членства. У зв'язку з цим, саміт Ради ЄС, що відбувся 11-12 грудня 1998 р. у Відні, постановив здійснити перехід від багатостороннього до двостороннього порядку аналізу виконання критеріїв членства. По суті, це означало запровадження індивідуального підходу до оцінки кожного претендента та можливості на основі її успішності країні з другої групи здійснити перехід до першої групи кандидатів.

Після багатьох років дебатів на Берлінському саміті Європейської Ради у березні 1999 р. було схвалено Фінансову Перспективу на 2000 – 2006 рр., яка задекларувала адекватні, з погляду Комісії ЄС, обсяги допомоги країнам-кандидатам на період підготовки до вступу у ЄС та фінансових трансфертів деяким новим членам після їхнього вступу до ЄС. Фінансову допомогу країнам-кандидатам

планувалося здійснити у чотирьох напрямках: програми структурної допомоги, сприяння розвитку сільського господарства у межах Єдиної сільськогосподарської політики (САР), підтримка внутрішньої політики та підтримка адміністрації. Згідно з програмою, виплати країнам Центрально-Східної Європи мали становити від 6,45 млрд. євро у 2000 р. до 16,78 млрд. євро у 2006 р. [7, с. 657].

На Гельсінському саміті Європейської Ради у грудні 1999 р., беручи до уваги прогрес країн-претендентів із другої групи розширення у виконанні економічних і політичних критеріїв членства, засвідчений висновками другого річного звіту Комісії ЄС, було прийнято рішення приєднати Словаччину, Болгарію, Румунію, Литву, Латвію та Мальту до першої групи кандидатів і з 15 лютого 2000 р. розпочати з ними переговори про вступ [18, с. 46]. Розширення передбачалося здійснювати за принципом "регати", згідно з яким всі країни отримали рівні можливості для ведення переговорів та набуття членства. З цього приводу тогочасний президент Естонії Л. Мері дав такий коментар: "Хто готовий, той готовий. Корабель, який йде найбільш повільно, не диктує швидкість конвою" [21].

Завершення переговорів Європейського Союзу з десятьма кандидатами на вступ до нього та остаточне підбиття підсумків багаторічної роботи сторін відбулося на саміті Ради ЄС у Копенгагені в грудні 2002 р. Відповідно до оголошеного рішення, розширення ЄС на Схід було заплановано здійснити 1 травня 2004 р. До вступу в Євросоюз, згідно з результатами виконання критеріїв членства, було запрошено десять країн, серед яких країни Вишеградської групи – Польща, Угорщина, Чеська Республіка та Словаччина.

Відтепер справа реалізації стратегії прийняття до Спільноти нових членів залежала від підписання Угод про приєднання та результатів національних референдумів з питання їх ратифікації. Відповідно до процедури розширення, 16 квітня 2003 р. на саміті Ради ЄС в Афінах десять країн-кандидатів підписали Договір про вступ до Євросоюзу. Одночасно керівництво ЄС розпочало реалізацію нової стратегії відносин, згідно з якою до розв'язання важливих комунітарних проблем, пов'язаних із формуванням зони євро, узгодженням економічної політики, спільної зовнішньої політики, політики безпеки та оборони було залучено новачків.

Вирішальним кроком на шляху п'ятого розширення Євросоюзу стало проведення національних референдумів у країнах-членах ЄС та країнах-кандидатах на предмет ратифікації Договору про

вступ до Європейського Союзу. Під час проведення референдумів було використано попередній досвід ЄС, набутий під час його останнього розширення. Так, спочатку голосування розпочали в країнах із максимальним рівнем підтримки ідеї європейського розширення – Угорщині, Словаччині та Польщі, а потім перейшли до здійснення плебісцитів у країнах із меншим ступенем прихильності до нього.

Довгоочікуване розширення Європейського Союзу відбулося 1 травня 2004 р. зі вступом у дію Договору про вступ до Євросоюзу. Результатом набуття Договором юридичної сили стало приєднання до Спільноти десяти нових членів (Польща, Угорщина, Чеська Республіка, Словаччина, Словенія, Литва, Латвія, Естонія, Кіпр та Мальта) та перетворення ЄС із об'єднання 15-ти держав у ЄС-25.

Таким чином, підсумовуючи вище викладене, маємо підстави зробити такі висновки:

- кардинальні трансформації геополітичного простору Європи наприкінці 80-х – на початку 90-х ХХ ст. спричинили зміни у відносинах Європейського Союзу та країн Центрально-Східної Європи;

- через відсутність чіткої стратегії дій політика Євросоюзу щодо країн молодшої демократії із регіону ЦСЄ тривалий час була суперечливою та непослідовною;

- визначення країнами ЦСЄ інтеграції до ЄС основною метою зовнішньої політики та наполегливість у її досягненні, а також усвідомлення Євросоюзом вигідності "східного розширення" для Євроспільноти спричинили зростання зацікавленості союзного керівництва у поглибленні співробітництва з країнами регіону з наступним забезпеченням досягненням ними членства у ЄС;

- вступ країн Центрально-Східної Європи до Євросоюзу супроводжувався численними суперечностями як у середовищі країн-членів, так і між країнами-членами та країнами-кандидатами, долати які доводилося шляхом тривалого узгодження інтересів та численних компромісів;

- п'яте розширення ЄС виявилось найбільш складним та не прогнозованим. По-перше, процес поглиблення інтеграції вперше співпав із географічним розширенням кордонів ("подвійне розширення"). По-друге, розширення було масованим: до Євроспільноти одночасно приєдналася безпрецедентна кількість країн. По-третє, "східне розширення" здійснювалося у ситуації значної невизна-

ченості по відношенню до майбутньої внутрішньої трансформації ЄС, а також стосовно подальшого розвитку країн-новачків.

Джерела та література:

1. Agenda – 2000: Eine starke und erweiterte Union // <http://www.europa.eu.int/>

2. Biała Księga: przygotowanie krajów stowarzyszonych Europy Środkowej i Wschodniej do integracji z Rynkiem Wewnętrznym Unii Europejskiej / Konsultacja nauk. Andrzej Wojciechowski. Cz. 2. – Warszawa: Unia Europejska, 1995. – 436 s.

3. Deklaracja Luksemburska przyjęta na spotkaniu Rady Ministrów Unii Zachodnioeuropejskiej (fragmenty). Luksemburg, 23 listopada 1999 r. // Zbiór dokumentów – 1999. – № 4. – Режим доступу до журн. : <http://www.zbiordokumentow.pl/1999,nr.4/>

4. Deklaracja o współpracy Rzeczypospolitej Polskiej, Czeskiej i Słowackiej Republiki Federacyjnej i Republiki Węgierskiej w dążeniu do integracji europejskiej. 15.02.1991 // www.visegradgroup.org/documents/deklar.gif, z dnia 1.12.2005.

5. Układ Europejski między Rzeczpospolitą Polską a Wspólnotami Europejskimi, 16 grudnia 1991 r. // <http://www.msz.gov.pl/uniaeu/html>

6. Быховский С. Расширение ЕС на восток / С. Быховский // Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – С. 298–322.

7. Волес В. Творення політики в Європейському Союзі / В. Волес, Г. Волес. – К.: Основи, 2004. – 871 с.

8. Вышеградская Европа: откуда и куда? Два десятилетия по пути реформ в Венгрии, Польше, Словакии и Чехии / под ред. Л. Н. Шишелиной. – М. : Весь Мир, 2010. – 568 с.

9. Гауен П. Європейський Союз – країни “Вишеградської четвірки”: втрати чи здобутки? / Пітер Гауен // Політична думка. – 1996. – №1. – С. 56–63.

10. Грачев А. Горбачев. Человек, который хотел как лучше ... [Электронный ресурс] / А. Грачев. – М.: Вагриус, 2001 // www.lib.ru/Memuary/Gorbachev/grachev.tx

11. Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития / [под ред. Ю. А. Борко, О. В. Буториной]. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 471 с.

12. Європейський Союз, ваш сусід. – Брюссель, 1995. – 51 с.

13. Забарко Б. Європейський Союз і Східна Європа / Борис Забарко // Політика і час. – 1996. – №8. – С. 47–55.

14. Зеленько Г. Вишеградська четвірка матиме на Заході те, що робить на Сході / Г. Зеленько // Політика і час. – 2005. – №2. – С. 38–46.

15. Ковальова О. Інтеграційні стратегії країн Центральної і Східної Європи на сучасному етапі розширення Євросоюзу / О. Ковальова // Розширення ЄС: аналітичний щоквартальник. Вип. 1. – К.: Європейська комісія, 2003. – С. 20–38.

16. Копійка В. В. Європейський Союз: досвід розширення і Україна / В. В. Копійка. – К.: Юридична думка, 2005. – 448 с.

17. Муравйов В. І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика) / В.І. Муравйов. – К.: Академ-Прес, 2002. – 426 с.

18. Посельський В. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції / В. Посельський. – К.: Смолоскип, 2002. – 168 с.

19. Фонтейн П. Європа у 12 уроках / П. Фонтейн. – К.: Компанія ЛІК, 2005. – 63 с.

20. Turczyński P. Polska między UE a USA. Konflikt lojalności w aspekcie bezpieczeństwa / Paweł Turczyński // Bezpieczeństwo narodowe a grupy dyspozycyjne. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005. – S. 53–64.

21. www.gazeta.ru/2001/06/09

Богдан Левик

ВІЙСЬКОВА БЕЗПЕКА ГРУЗІЇ У ПЕРІОД 1991 – 2011 РР. (ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті проаналізовано державне забезпечення військової безпеки Грузії за 20 років незалежності, її військово-політичне становище у світі та регіоні. Визначено військово-політичну роль конституції, парламенту, президента у цій сфері. Охарактеризовано сучасну концепцію та стратегію національної оборони.

Ключові слова: військова безпека, Грузія, конституція, парламент, президент.

В статье проанализировано государственное обеспечение военной безопасности Грузии за 20 лет независимости, ее военно-политическое состояние в мире и регионе. Определена военно-политическая роль конституции, парламента, президента в этой сфере. Дана характеристика современной концепции и стратегии национальной обороны.

Ключевые слова: военная безопасность, Грузия, конституция, парламент, президент.

The article considers sustainment of military security of Georgia during the past 20 years of independence, as well as the country's military and political standing in regional and global agenda. Defined the political role of the Constitution, Parliament, the President in this area. Tightness of a modern concept and strategy of national defence.

Key words: military security, Georgia, constitution, parliament, president.

Закінчення періоду “холодної війни” не принесло стабільності і миру у міжнародних відносинах. Збільшення терористичних актів, їх масштабність, довготривалі локальні військові конфлікти, спроби відновити гонку озброєнь, поява нових ядерних країн, ре-

волюційні заворушення в африканських країнах, прояви піратства, зростання міжнародної злочинності викликають занепокоєння у людства. Кожна країна прагне спрогнозувати і визначити загрози і небезпеки, щоби максимально забезпечити свою національну безпеку, особливо у військовій та військово-політичній сфері. Держави витрачають наукові і матеріальні ресурси з метою вироблення концепцій, стратегій, доктрин для отримання максимальних гарантій захищеності. Наукова спільнота продовжує пошук рецепту сучасного збалансованого мирного існування людської цивілізації. Роль громадянського суспільства у розробці пропозицій, посиленні громадського контролю за військовою сферою зростають у демократичних країнах.

Розпад СРСР дав можливість радянським республікам отримати незалежність і самостійно обрати свій шлях подальшого суспільно-політичного розвитку. Перед новоутвореними державами постало питання забезпечення національної безпеки, в тому числі її основи – військової безпеки. Республіки могли обрати три можливих варіанти: приєднатись до існуючих військово-політичних союзів, обрати нейтралітет або вести політику багатовекторності при умові самостійного забезпечення власної безпеки.

Якісний стан військової безпеки є гарантом забезпечення національних інтересів у геополітичному просторі будь-якої країни. Ці дві категорії понять мають визначальне значення для існування держави та її місця на міжнародній арені. Національна безпека є однією з фундаментальних національних цінностей.

Актуальність та новизна запропонованого дослідження полягають у військово-історичному та хронологічно-порівняльному аналізах державного забезпечення військової безпеки Грузинської республіки у 1991–2011 рр., які до цього не проводилось або мали фрагментарний, узагальнюючий характер.

Серед сучасних зарубіжних науковців принципам розробки і розвитку системи оборонного планування присвятили свої роботи американські вчені Ч. Кітч, Р. Маккін [27], Б. Радвік [28]. Серед російських вчених заслуговують на увагу праці Борисова В., Васютовича В., Іванова П. [12], Катасонова Ю. [25], Солнечникова Ю. [26]. Лідерами у дослідженні безпекового простору України, особливо його військової складової, є В. Горбулін, О. Литвиненко [23], В. Богданович [2], А. Бірюченко [3], О. Палій [19].

Автор робить спробу дати системний історичний прогноз в

процесі становлення держави Грузія, її готовність дати гідну відповідь на історичні виклики часу.

9 квітня 1991 р. у Грузії було проголошено відновлення державності та її незалежності [1]. До її складу увійшли Аджарська та Абхазька автономні республіки, Південно-Осетинська область (в даний час самопроголошена республіка), права яких визначені конституційними законами. Грузинська республіка має спільний кордон з Росією, Азербайджаном, Вірменією, Туреччиною. Зі сходу її територія омивається Чорним морем.

У 1992 – 1993 рр. на території Грузії розпочалось збройне протистояння, яке підтримувала Російська Федерація (РФ). Росія дозволила громадянам Абхазії та Південної Осетії приймати російське громадянство, що загострило етнічні протистояння. До 2008 р. конфлікт знаходився у “замороженому” стані. У серпні того року грузинська влада спробувала відновити свій суверенітет на непідконтрольній їй частині території Південної Осетії, але отримала військове вторгнення на свою територію з боку Росії. Розв’язалась грузино-російська війна, яка за масштабом носила локальний характер. 58 армія Збройних Сил РФ при підтримці авіації та військово-морського флоту окупувала Абхазію та Південну Осетію. 26 серпня Росія одноосібно визнала їх незалежність. 17 вересня РФ підписала двосторонні договори про дружбу і співпрацю з цими республіками на території Грузії. У змісті договорів передбачено надання військової допомоги та захист від зовнішньої агресії. За договорами, на території невизнаних республік запроваджено подвійне громадянство, російський рубль введений у фінансовий обіг, як платіжна одиниця, розширена військово-технічна співпраця. Парламентська асамблея Ради Європи з цього питання прийняла спеціальну резолюцію, в якій вимагала від Росії анулювати визнання цих республік [20]. Однак вимоги залишились без відповіді, а територіальне питання залишається не вирішеним.

1992 р. Абхазія, перебуваючи у складі Грузії, проголосила себе незалежною республікою, що спричинило абхазько-грузинську регіональну війну. Ця війна зробила біженцями 200 тис. грузинів, які були вигнані з території Абхазії. Більшість країн світу не визнають незалежності Абхазької республіки і притримуються позиції, що Абхазія – невід’ємна частина території Грузії. Як зазначалось вище, незалежність Абхазії визнала Росія. Відносний мир підтримувався миротворчим контингентом російських військ. Перегово-

ри з врегулювання цього конфлікту не увінчались успіхом і були перервані у 2006 р. Після 2008 р. Російська Федерація, не беручи до уваги протести уряду Грузії, розпочала на території Абхазії будівництво своїх військових баз. НАТО також осуджує політику Москви проти Грузії на території Абхазії і не визнає абхазько-російські договори про військові бази, однак притримується політики невтручання. Проблема залишається не вирішеною.

Південна Осетія теж проголосила незалежність і залишається зоною тривалого етнічно-політичного конфлікту на території Грузії. 1991–1992 рр. на території республіки відбувались збройні зіткнення. Частина осетин прийняла російське громадянство, не визнаючи грузинської влади. У 2008 р., під час російсько-грузинського військового конфлікту, Південна Осетія повністю виведена з-під контролю офіційної влади Грузії. Для міжнародної спільноти Росія назвала цю війну – операція з примушення до миру. У військові події не втрутились ні Рада безпеки ООН, ні ЄС, ні НАТО. Всі обмежилось офіційними заявами [5].

Росія заявила про своє невтручання у внутрішні справи республік, підтвердивши власні наміри забезпечувати їх зовнішню безпеку від агресора, маючи на увазі грузинські війська. Через це, російсько-грузинські відносини залишаються напруженими та нерегульованими.

Спостерігачі ОБСЄ (Організація з питань безпеки і співпраці у Європі) проводять постійний моніторинг переміщення військових на території Грузії з метою виключити початок війни з боку Грузії.

24 серпня 1995 р. Грузія прийняла Конституцію [9], що складається з 9 розділів, які охоплюють 109 статей. У 1999 – 2006 рр. цей документ отримав 8 поправок. Він відповідає основним принципам Конституції 1921 р. Грузія – демократична республіка, з президентською формою правління. Її кордони визначені станом на 21 грудня 1991 р. Державною мовою є грузинська, на території Абхазії – абхазька.

Парламент Грузії складається з двох палат: Ради Республіки та Сенату. Він обирається за змішаною пропорційно-мажоритарною системою. 150 депутатів Ради Республіки обираються за пропорційною схемою, решта 85 сенаторів – від територій Грузії (Аджарії, Абхазії) та 5 осіб – за квотою президента.

Виключно до повноважень вищих державних органів відносяться оборона і безпека держави, збройні сили, військова промисло-

вість, торгівля зброєю, питання війни і миру, встановлення правового режиму надзвичайного і військового стану, порядку його введення та відміни. Військовослужбовцям грузинської армії та силових відомств заборонено проводити демонстрації, страйки, бути членами політичних об'єднань. Політичні та громадські формування не мають права створювати збройні формування. За Конституцією заборонено злиття або об'єднання в одно відомство збройних сил (далі – ЗС), служби державної безпеки та поліції. Під час військового стану президент має право обмежити права та свободи громадян (недоторканість особи та особистого життя, житла, права приватного і спадкового права, вільного переміщення територією країни, в'їзду і виїзду з держави, змінити право на розповсюдження та отримання інформації, корегувати роботу засобів масової інформації, вводити цензуру, обмежити право на проведення мітингів та страйків, запроваджувати обов'язкову трудову повинність). В умовах війни у системі загальних судів дозволено створювати спеціальні військові суди. Президент має право вводити військовий стан, після чого парламент протягом 48 годин повинен розпочати свою роботу, затвердивши або відмінивши таке рішення президента. Його робота, як законодавчого органу, продовжується аж до відміни військового стану. Рішення про оголошення війни, військового стану парламентом приймаються простою більшістю від повного складу. Парламент своєю більшістю ратифікує, денонсує та відміняє міжнародні угоди про входження Грузії до міжнародних організацій та у міждержавні союзи. Всі договори, які носять військовий характер, ратифікуються парламентом.

Президент Грузії є головою держави та керівником виконавчої влади, він реалізує зовнішню політику держави, призначає членів уряду, звільняє міністрів, представляє для затвердження парламентом державний бюджет, присвоює вищі військові звання. Президент є Верховним Головнокомандувачем ЗС Грузії. Він призначає членів Ради національної безпеки і оборони (далі – РНБО) та очолює її. Президентськими конституційними нормативними актами є укази і розпорядження.

Сьомий розділ Конституції Грузії повністю присвячений обороні держави. Грузія проголошує своє суверенне право на оборонну війну. Види і склад ЗС визначаються відповідними законами. Структуру збройних сил затверджує президент, їх чисельність – парламент, за поданням РНБО. Без згоди парламенту військові

підрозділи ЗС не можуть бути використані за межами країни для виконання міжнародних зобов'язань, а також при надзвичайному стані всередині держави. Рішення про передислокацію військових частин приймає президент, про що негайно інформує парламент для затвердження такого рішення. Громадяни Грузії можуть мати тільки одне громадянство, що недотримується в Абхазії та Південній Осетії. У Грузії – загальнообов'язкова військова повинність. Відповідно до вимог до законів "Про оборону", "Про загальну військову повинність" військова служба поділена на загальнообов'язкову, контрактну та кадрову. Країна має мобілізаційний резерв з осіб, які пройшли військову підготовку. Військові звання в армії приведені до західних стандартів-вимог. Громадяни, які мають бажання відтермінувати свою військову службу, можуть виплатити державі гроші і отримати відтермінування від призову [9, 13].

Парламент Грузії у рамках своїх повноважень визначає оборонну політику республіки, затверджує військовий бюджет, здійснює контроль за його використанням, приймає закони у сфері оборони і безпеки. Парламентський комітет з питань оборони і безпеки проводить попередній розгляд законопроектів в оборонній сфері.

РНБО Грузії – консультативний орган при президентові. Створена 1996 р. у відповідності до ст. 99 Конституції. Її діяльність регулюється відповідним законом. Очолює раду нацбезпеки Президент Грузії. До її складу входять представники уряду, парламенту [22].

Перша і нині діюча Концепція національної безпеки, прийнята 25 листопада 2005 р., [10] передбачає повноцінну інтеграцію республіки в Північноатлантичну організацію (далі – НАТО) та Європейський союз (далі – ЄС). Концепція визначає основні напрямки політики у сфері національної безпеки. Цим документом стратегічними партнерами країни визначені США, Україна, Туреччина та ЄС. Концепція є основою для розробки стратегії і планів національної безпеки.

Складовою концепції є національна військова стратегія, теж прийнята вперше 2005 р. [14]. Вона визначає військові цілі, пріоритети планування та розвитку ЗС. В її розробці брали участь військові експерти Європейського центру по вивченню питань безпеки ім.Маршала (Німеччина). Міністерство оборони Грузії щороку видає стратегічні оборонні бюлетені (Біла книга), які аналізують

якісні зміни у військовому середовищі, дають наочну, реальну оцінку з виконання військовою організацією республіки запланованих завдань. За їх даними, державна оборона проходить досить успішну військову реформу та завершує будівництво нових ЗС.

Грузія розглядає членство в НАТО як підвищення ступеня національної військово-політичної безпеки. 1994 р. Грузія приєдналась до програми НАТО “Партнерство заради миру” (ПЗМ), яка передбачає індивідуальний план дій (ІРАР), розділений на річні національні програми. Перший план був розроблений 1995 р. і діяв до 2004 р. 1996 р. грузинські військовики на постійній основі беруть участь у навчаннях НАТО. Були задіяні у миротворчих операціях Альянсу у Косово, Афганістані, антитерористичній операції у Середземному морі. 2008 р., на саміті у Бухаресті, керівники країн-членів Організації Північно-Атлантичного альянсу прийшли до висновку, що Грузія у майбутньому стане його членом. У 2004 р. створена Комісія НАТО – Грузія (КНГ). Військово-політичний діалог, консультації та співпраця продовжуються [4]. НАТО очікує завершення політичної, військової і безпекової реформ. За вимогами Альянсу в країні повинні пройти демократичні реформи, військові зміни у цих заходах займають лише п’яту частину. 2011 р. Грузія розпочала співпрацю з Військовим комітетом НАТО. 11 листопада 2011 р. відбулась зустріч Президента Грузії М. Саакашвілі та представників країн-членів НАТО, які традиційно проходять на території Грузії [15]. Її уряд активно розвиває стосунки з НАТО. У червні 2001 р. вперше на території країни були проведені широкомасштабні натовські військові навчання “Кооператив-партнер 2001”.

Головною, нині існуючою, загрозою національній безпеці визначено порушення територіальної цілісності Грузії: поділ Абхазії, відокремлення частини Південної Осетії та втрата контролю над ними з боку влади. Політичне керівництво Грузії оцінює такий стан, як окупацію її території з боку Росії. У 2008 р. російські війська майже повністю знищили протиповітряну оборону Грузії, що дозволило військовій авіації РФ контролювати повітряний простір над країною [20].

У суспільстві активно обговорюється місце Грузії у кавказькому регіоні та світі. Серед грузинів є багато прихильників прозахідного шляху розвитку, з подальшим входженням до Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного договору. Такий шлях

підтримав і колишній перший секретар ЦК Комуністичної партії Грузії, міністр закордонних справ СРСР, президент Грузії Е. Шеварднадзе. Ще у лютому 1996 р. він сформулював шість основних принципів "Мирного Кавказу": непорушність територіальної цілісності і недоторканності існуючих кордонів; захист прав людини; захист транспортних та інших комунікацій і неприпустимість їхнього блокування; співробітництво у захисті навколишньої природи та ліквідації наслідків стихійних лих; вираження етнічної та релігійної толерантності; заперечення всіх форм виявлення націоналізму і ксенофобії; всіляка підтримка міжнародних проектів та інвестицій для Кавказу і забезпечення їхньої безпеки [7, 8].

Грузини бажають бути європейською державою. 31 липня 1992 р. Грузія увійшла до ООН [17], є членом Конфедерації з безпеки і співробітництва у Європі. З 1999 р. ГР – член Ради Європи [21] та Світової організації торгівлі (СОТ). Вона виступає членом-засновником Ради євроатлантичного партнерства (РЕАП). Республіка Грузія входить в ГУУАМ, серед пріоритетних проектів якого для неї є транспортний коридор Європа – Азія, а також створення у рамках Організації зони вільної торгівлі. 22 червня 1996 р. вона підписала з ЄС Угоду про партнерство і співробітництво, яка набрала чинності 1 червня 1999 р. Країна активно співпрацює з Організацією з безпеки і співробітництва у Європі [18], дотримуючись кодексу її поведінки, нормативні вимоги якого врегульовують політично-військові аспекти.

Головним пріоритетом зовнішньої політики держави є повномасштабна інтеграція до політичних, економічних структур Європи і до європейських систем безпеки. Бажання Грузії вступити до НАТО є частиною суверенних та законних прав її народу і цей крок не повинен вплинути на взаємини з Росією, але грузинським дипломатам не вдалося переконати російську сторону у своїй правоті. Понад 80 % населення країни підтримують європейський і північноатлантичний курси [11].

17 серпня 2009 р. Грузинська республіка вийшла з Союзу незалежних держав, вважаючи його неефективною організацією. Вона співпрацює з субрегіональними організаціями, такими як Центральноевропейська ініціатива, Ініціатива співробітництва Південно-Східної Європи, які допомагають їй інтегруватись у Євросоюз. Грузія, як і Кавказький регіон в цілому, має тривалі "заморожені" конфлікти територіальних претензій. Така ситуація не

прийнятна для Євросоюзу та НАТО. Обидві організації спізнались у розв'язанні кавказького питання. На Кавказі домінуюче становище зайняла Росія. Їй вдалося законсервувати існуючі конфлікти, визнавши, що вона не має рецепту для вирішення місцевих проблем. США зважують чи варто їм ув'язуватись у кавказький конфлікт, маючи безліч інших, не вирішених (військова присутність у Афганістані, Іраку, Північній Африці, прояви міжнародного тероризму, розміщення системи глобального ПРО у Європі і т. і.). Політична боротьба на Кавказі продовжується. Світовою спільнотою не знайдено адекватної відповіді на кавказькі загрози і виклики.

У червні 1996 р. Азербайджан, Вірменія, Грузія і Росія підписали Декларацію гармонії, миру і співробітництва між народами Кавказу [6]. Виконання умов цього документу не завжди лежить у площині можливостей кавказьких республік, зовнішня політика яких зав'язана на їх стратегічних партнерах: Туреччині, Росії та США.

Грузія має внутрішню проблему національних інтересів між владою і суспільством. Обидві сторони відстоюють свої політично оправдані позиції щодо національних інтересів країни та їх пріоритетності. У зовнішньополітичному курсі Грузії законодавчо не закріплені пріоритети національних інтересів [16]. Фахівці з питань політики, історії та безпеки одноставно до внутрішніх загроз країни відносять територіальні конфлікти (Південна Осетія, Абхазія), дефіцит державного бюджету, відсутність єдності національної еліти. До зовнішніх – відносини з країнами-сусідами, в першу чергу з Росією. Від цих взаємовідносин залежить стабільність у кавказькому регіоні. З Азербайджаном такі стосунки налагоджуються в економічній сфері: йдеться про будівництво нафтопроводу Баку–Джейхан. Вірменія шукає свої гарантії безпеки на сході і покладає надію на військову допомогу Росії. Грузія не може вийти з кола зовнішньополітичних проблем, тому відкрите обговорення і реалізація концепцій національної безпеки стало питанням майбутнього країни. Воно непокоїть і світову громадськість.

Військово-політичне протистояння між Грузією та Росією залишається на небезпечній позначці. Москва не підписала мирного договору з Тбілісі після закінчення війни 2008 р. Територіальні конфлікти на Кавказі зупинили всі інтеграційні процеси (політичні, економічні, гуманітарні).

Конфлікт влітку 2008 р. дав привід РФ розгорнути безпрецедентне військове будівництво на території самопроголошених

Південної Осетії та Абхазії. Росія в односторонньому порядку визнала обидві республіки як незалежні держави, не беручи до уваги протести грузинської влади, світових лідерів, ЄС, ООН. Вона ухвалила на державному рівні створення нових військових баз на території Абхазії та Південної Осетії, визначивши їх чисельність у 3,7 тис. військовиків кожна. В Абхазії заплановано побудувати військово-морську базу. РФ пробує пояснити свої кроки як модернізацію оперативного стратегічного командування “Південь” для військового відбиття можливої агресії з боку Грузії. У 2010 р. поблизу Цхінвали росіяни спорудили нову радіолокаційну установку на своїй військовій базі. В Абхазії розгорнута ракетна система ЗРК С–300 (один зенітно-ракетний комплекс, оснащений 48 ракетами та чотирма пусковими апаратами). Грузія такі дії РФ рахує окупаційними і закликає міжнародну спільноту, РБ ООН втрутитись у ситуацію для врегулювання ситуації, яка знову може перерости у локальну війну.

Своє місце на Кавказі могла б знайти і Україна, однак через свої внутрішньополітичні проблеми не використовує можливості співпраці у рамках ГУУАМ.

Як бачимо, Кавказ входить у Каспійсько–Чорноморську зону, що є важливою для всіх країн цього регіону, в т. ч. і для України. Тут відсутня регіональна система безпеки і оборони. Військово-політичне протистояння нагадує стан “холодної війни”. Грузія – одна з домінуючих держав Кавказу, її зовнішньополітичний курс скерований на європейську та північноатлантичну інтеграцію, що змусило уряд розпочати демократичне реформування суспільства. Військово–політичний конфлікт 2008 р. ускладнив ситуацію у регіоні, яка визначена керівництвом республіки та інших країн, як триваюча окупація території Південної Осетії та Абхазії. Реформування Збройних Сил Грузії, їх активне переозброєння і бойова підготовка у “гарячих” точках планети вказують на її готовність до збройного опору.

При спробі відновлення контролю над своїми територіями вона може бути втягнута у локальну війну, наслідки якої важко спрогнозувати.

Джерела та література:

1. Акт про відновлення державності і незалежності Грузії 9 квітня 1991 р. [Електронний ресурс] / Ведомости Верховного Совета Грузин-

ской ССР. – Офіц. Вид. – Тб.: 1989, № 11 – С. 136-137. – Режим доступу: http://www.rtc.ge/law/Akt_1991_04_09_R.htm?lawid=1525&lng_3=.

2. Богданович В. Военна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення / В. Богданович – К., 2003. – С. 227-229.

3. Бірюченко А. Демократичний цивільний контроль над військовою сферою у контексті національної безпеки України: Дис. канд. пол. наук: 21.01.01. / А. Бірюченко – К., 2006. – 185 с.

4. Відносини між НАТО і Грузією. Офіційний сайт НАТО // http://www.nato.int/cps/ru/natolive/topics_38988.htm.

5. Госдума ратифіцировала договора о дружбе и взаимопомощи с Абхазией и Южной Осетией. Дослідний центр “Charta Caucasika” // <http://www.caucasica.org/news/detail.php?ID=1392&print=Y>.

6. Давид Шахнаразян. Вірменія. Азербайджан, Грузія та Вірменія – потенційний регіон стабільності. Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти. Матеріали міжнародної конференції. Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ, 2001 р. – Розділ 4. Особливості та пріоритети політики і стратегії національної безпеки Російської Федерації та країн-учасниць Договору про колективну безпеку // <http://old.niss.gov.ua/book/strateg/019.htm#a1>.

7. Зураб Чіаберашвілі. Про національні інтереси Грузії. Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти. Матеріали міжнародної конференції. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2001 р. – Розділ 3. Особливості та пріоритети політики і стратегії національної безпеки країн ГУУАМ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/book/strateg/014.htm>.

8. Ігор Семиволос. Вузол політичних проблем на Кавказі. Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти. Матеріали міжнародної конференції. Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ, 2001 р. – Розділ 3. Особливості та пріоритети політики і стратегії національної безпеки країн ГУУАМ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/strateg/015.htm#a1>.

9. Конституція Грузії 1995 р. станом на 27 грудня 2007 р. Офіційний сайт парламенту Грузії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.parliament.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=68.

10. Концепція національної безпеки. Офіційний сайт міністерства оборони Грузії // <http://www.mod.gov.ge/?page=-10&Id=3&lang=1>.

11. Катамадзе Г. Грузія на шляху до Європи / Г. Катамадзе [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – 2001. – № 20 (344). – Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1600/31155/?printpreview>.

12. Милитаризм: Цифры и факты – М.: Политиздат, 1985. – 287 с.

13. Міністерство оборони Грузії. Офіційний сайт. Військове законодавство // <http://www.mod.gov.ge/?l=E&lang=1>.

14. Національна військова стратегія Грузії. Офіційний сайт МО Грузії // <http://www.mod.gov.ge/?page=-10&Id=9&lang=1>.

15. НАТО і Грузія. Хронологічні матеріали офіційних відносин // <http://www.natochannel.tv/#/>.

16. Николай Злобин: Грузия и Россия не определили свои национальные интересы. Новый регион // <http://www.nregion.com/print.php?i=8921>.

17. Організація об'єднаних націй. Офіційний сайт // <http://www.un.org/ru/members/>.

18. Організація безпеки і співпраці у Європі. Грузія. Офіційний сайт. // <http://www.osce.org>

19. Палій О. Національна безпека України в контексті євроатлантичної інтеграції: дис...канд. пол. наук / Палій О. – К., 2006. – 179 с.

20. ПАРЕ вимагає від Росії анулювати визнання Абхазії та Південної Осетії. За матеріалами РІА новин // <http://novynar.com.ua/world/39248>.

21. Рада Європи. Офіційний сайт. // <http://www.mfa.gov.ua/coe/ua/4547.htm>. <http://www.municipal.gov.ua/25>.

22. Рада національної безпеки Грузії. Офіційний сайт Президента Грузії. // <http://www.president.gov.ge/en/TheAdministration/NationalSecurityCouncil>.

23. Українська політика національної безпеки: актуальні виклики – актуальні відповіді / В. Горбулін, О. Литвиненко // Дзеркало тижня. – 2009. – № 11 (739). – С. 7.

24. Чорноморські новини. Black Sea. Інтернет видання. Новини Грузії у період 2009 – 2011 рр. // <http://www.blackseanews.net/read/28012>. <http://www.blackseanews.net/allnews/georgia>.

25. Катасонов Ю. США: военное программирование / Ю. Катасонов. – М.: Наука, 1972. – 226 с.

26. Солнешников Ю. Обоснование решения / Солнешников Ю. – М.: Экономика, 1980. – 167 с.

27. Hitch CH. The Economics of Defense Spending in the Nuclear Age / CH. Hitch, R. McKean. – Cambridge: Harvard University Press, 1960. – 422 p.

28. Radwick B. Modern Armed Force Planning / B. Radwick. – New York: SAGE, 1975. – 345 p.

Богдана Сипко

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ЩОДО МУСУЛЬМАНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ (1995-2007 РР.)

Стаття присвячена аналізу освітньої політики П'ятої Республіки щодо мусульманської спільноти в роки президентства Жака Ширака. Розглядаються основні інтеграційні акти й заходи в освіті, висвітлюються основні здобутки та невдачі цієї політики та характеризується реакція ісламської умми Франції на урядові ініціативи.

Ключові слова: Французька Республіка, Жак Ширак, мусульманська спільнота, ісламська умма, освітня політика, інтеграція, асиміляція.

Статья посвящается образовательной политике Пятой Республики в отношении исламского сообщества в годы президентства Жака Ширака. Рассматриваются основные интеграционные акты и мероприятия в образовании, показываются достижения и неудачи этой политики, а также отображена реакция мусульманского сообщества на правительственные инициативы.

Ключевые слова: Французская Республика, Жак Ширак, исламское сообщество (умма), образование, интеграция, асимилиация.

The article is dedicated to the analysis of educational policy of Fifth Republic towards Muslim community during the presidency of Jacques Chirac. The main emphasis is on examination of integration's acts in education and ways of their implementation, described main achievements and failures of this policy, characterized reaction of French Muslims towards government policy.

Key words: French Republic, Jacques Chirac, Muslim community, educational policy, integration, assimilation.

У роки президентства Жака Ширака мусульманська спільнота Франції стала об'єктом прицільної уваги політикуму, засобів масової інформації та світової громадськості. Такий стан справ був зумовлений, як внутрішніми (теракти 1995 р. у Парижі, публічна демонстрація зневаги до державних символів у 2001-2002 рр., президентська кампанія 2002 р., прийняття Закону від 15 березня 2004 р. про заборону помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах, масові бешкети та заворушення у передмістях у 2005 та 2007 рр.), так і зовнішніми причинами (теракти 11 вересня 2001 р., початок війни в Іраку 2003 р., події 11 березня 2004 р. у Мадриді та арабо-ізраїльське протистояння на Близькому Сході у 2005-2006 рр.).

З об'єктивних причин невідома точна кількість французьких мусульман через заборону від 1872 р. вносити в анкети переписів населення питання про віросповідання. Цифра 5 млн (станом на 2003 р.), яку наводить у роботі "Іслам у сучасній світовій політиці" Соломія Зінько [3, с. 221], є відображенням поширеного у політичному та медійному дискурсах твердження, яке, однак, немає жодного наукового і статистичного підтвердження. Більш вірогідними, але також не дуже точними, є цифри, наведені французьким демографом Мішель Трібаля. Дослідниця на основі даних загальнонаціонального перепису населення 1999 р. вирахувала кількість "ймовірних мусульман". Додавши показники усіх осіб, що іммігрували з мусульманських країн, їх дітей, внуків та правнуків, М. Трібаля отримала цифру 3,65 млн. Врахувавши новонавернених мусульман з числа корінних французів, М. Трібаля відстоює думку про 4 млн мусульман у Республіці на зламі ХХ-ХХІ ст. [26, р. 27-30]. Натомість маємо чіткі дані про вікову структуру цієї категорії населення (станом на 1999 р.): молодші 18 років – 1,301 млн, 18-39 років – 1,352 млн, 40-59 років – 718 тис., старші 60 років – 279 тис. [26, р. 28]. Таким чином, французькі мусульмани у 1995-2007 рр., це здебільшого молоді люди (8,85% французької молоді). Відповідно, закономірно, що освітня політика виступала пріоритетним напрямком в інтеграційних заходах адміністрації Жака Ширака щодо мусульманської спільноти. У 2004 р. світова громадськість стала свідком гострої дискусії, що розгорілася навколо прийняття у Франції Закону від 15 березня 2004 р. про заборону помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах. Вищеназваний законодавчий акт зазвичай трактують відірвано від загального

контексту інтеграційних заходів в освітній галузі, а тому актуальним є дослідження освітньої політики, як інструменту інтеграції мусульман у французьке суспільство у 1995-2007 рр, коли проблема інтеграції ісламської умми (громади) стала предметом обговорення спеціально створених комісій та урядових комітетів, до яких залучали і представників французьких мусульман.

В українській історіографії ця проблематика ще не знайшла належного висвітлення [4], хоча загалом освітня політика П'ятої Республіки досліджена досить добре. Натомість російські дослідники вже зверталися до суміжних тем, зокрема треба відзначити ґрунтовні роботи Ігоря Понкіна [5;6] та Юрія Рубінського [7; 8]. Закономірно, що найбільше освітньою політикою Республіки щодо мусульман цікавилися французькі дослідники. Одну з найкращих синтетичних праць, присвячених ісламу в Франції, написала французька дослідниця Соня Тебак [25]. Окремий розділ її монографії присвячений аналізу рівня освіченості французьких мусульман на зламі ХХ-ХХІ ст. [25, р. 28-38]. Дещо менше дослідницю цікавили власне урядові ініціативи у сфері освіти. Цінною у контексті нашого дослідження є робота Фрадеріка Лени та Махреза Окби, в якій розглядається шкільна успішність та працевлаштування молоді іммігрантського походження у Франції наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. [19].

Метою цієї статті є проаналізувати інтеграційні акти й заходи в освіті та шляхи їх впровадження, висвітлити основні здобутки та невдачі освітньої політики П'ятої Республіки щодо мусульманської спільноти в роки президентства Жака Ширака та охарактеризувати реакцію ісламської умми Франції на урядові ініціативи. Джерела, використані при написанні статті, можна поділити на кілька груп: звіти спеціальних комісій, що працювали над виробленням стратегії інтеграції мусульман у французьке суспільство [10; 11; 16; 18; 20; 21; 22], нормативно-правові акти [14; 15; 23], матеріали інтерв'ю [2; 17], преса [11] та публіцистика [24]. Було опрацьовано звіти Вищої Ради з питань Інтеграції (Haut Conseil à l'Intégration, далі – НСІ), Комісії уповноваженого з прав людини (голова – Бернар Стазі), інспектора шкіл Ханіфи Шерифі, яка перевіряла виконання Закону від 15 березня 2004 р., матеріали круглих столів, присвячених проблемам інтеграції підлітків зі складних кварталів та жінок-іммігранток. Авторка проаналізувала Закон від 15 березня 2004 р, циркуляри міністерства освіти

та Французької Ради Ісламу. Було осмислено та інтерпретовано матеріали інтерв'ю із муфтієм Марселя у 1995-2006 рр. Сохейбом Беншейхом. У 2008 р. в ході наукового дослідження авторка взяла інтерв'ю у Язіда Дамані, алжирця другого покоління, який проживав у м. Лілль. Також було використано матеріали газети "L'Express". Для кращого розуміння сприйняття Закону від 15 березня 2004 р. ісламською радикальною молоддю було опрацьовано памфлет британського студента пакистанського походження Мукула Саксени та звіт французької громадської організації Рада проти ісламофобії.

Середня освіта у Французькій Республіці є обов'язковою, безкоштовною та світською. Держава не толерує створення приватних релігійних навчальних закладів. Винятком є лише Ельзас та Мозель, де офіційно визнано 4 культу (католицизм, реформаторство, лютеранство та іудаїзм), і в державних школах проводиться конфесійне релігійне навчання [1, с. 171]. Республіканська система освіти є одним із засобів формування світського світогляду французьких громадян.

Учні-мусульмани мали "особливі вимоги", які доводилося розглядати французьким освітянам. Частина вимог, наприклад про введення їжі "халял" (м'ясо лише ритуально вбитих тварин) у шкільних їдальнях, перетворення п'ятниці у вихідний день, заперечення спільного навчання осіб протилежних статей та невідвідування певних предметів (біологія, філософія, фізичне виховання) не підлягала обговоренню, оскільки суперечила основоположному принципу рівності усіх громадян Франції. Від 10 березня 1995 р. викладачі на уроках фізичного виховання могли вимагати в учениць зняти хіджаб, щоб переконатися, що дівчинка добре себе почуває. Цей указ спричинив систематичні пропуски уроків фізкультури мусульманками, а тому 27 листопада 1996 р. було заборонено пропускати ці уроки через релігійні переконання [16, р. 58].

У 1973 р. внаслідок підписання двосторонньої угоди з Португалією, з'явилися перші ELSO (Etude langue et culture d'origine – викладання рідних мов та культур дітям іммігрантів, яке здійснювалося вчителями-іноземцями). Впродовж наступних років аналогічні угоди було укладено з іншими країнами, які постачали Франції трудових мігрантів. Послуги ELSO надавалися за бажанням батьків і мали дозволити дітям мігрантів у майбутньому легше повернутися на батьківщину. У 1990-их рр. алжирські ELSO поча-

ли занепадати, туніські та турецькі залишилися на рівні, а от кількість учнів-марокканців потроїлася (10427 у 1984-1985 рр. проти 32379 у 1994-1995 рр.).

У 1995 р. Вища Рада з питань Інтеграції, створена в 1989 р., звернула увагу на те, що функціонування ELCO було неоднозначним [21, р. 24-83]. Позитивним було те, що діти мали змогу вивчати рідну мову та поглиблювати свої знання про історію та культуру Вітчизни їх батьків. Однак, при цьому були й негативи. Окрім того, що ELCO гальмувало культурну інтеграцію (викладачі часто самі не знали не лише законів, а й французької мови), воно сприяло комунотаризму (діти відвідували окремі від своїх однокласників заняття). Запропонований підхід був неефективним також через те, що реалізовувався у позаурочний час, коли дитина вже втомлена, часто в непридатних для навчання приміщеннях та за нецікавими методиками, насамперед – заучування напам'ять матеріалу без його інтерпретації. Ще одним суттєвим недоліком такої системи освіти була відсутність підсумкових екзаменів та визначеного Францією диплому.

Після консультацій з Мохамедом Акруном (заслужений викладач Паризького університету), Далілем Бубакером (ректор Великої Паризької мечеті) та Жіль Кепел (відома дослідниця проблем ісламу та передмість), НСІ висунула у 1995 р. проект вдосконалення освітньої системи Франції. Рідні мови для дітей іммігрантів мали викладатися вчителями, які би добре володіли французькою мовою та поділяли республіканські цінності, а курси мали стати доступними для всіх учнів, незалежно від їх етнічного походження. Викладання цих мов мало бути інтегроване у французьку систему освіти та давати диплом і можливість успішного складання іспитів з цих предметів [21, р. 85-86]. Але ці рекомендації не набули сили закону.

Схожою була доля й інших рекомендацій Вищої Ради з питань Інтеграції. Зокрема, у 2000 р. НСІ рекомендувала в шкільних їдальнях пропонувати заміники свинини, які були б не менш калорійними. Проблему із невідвідуванням навчальних закладів у великі релігійні свята пропонувалося вирішити шляхом отримання учнями-мусульманами попереднього дозволу на неявку від дирекції освітньої установи, яка б користувалася релігійним календарем із відзначеними найбільшими святами усіх конфесій [22, р. 74]. Міністерство освіти циркуляром від 18 травня 2004 р. заборонило

призначати екзамени на великі релігійні свята основних конфесій [14], що свідчить про втілення рекомендацій НСІ в життя. Однак у 2004–2005 н.р. траплялися випадки порушення розпорядження Міністерства освіти, на що звернула увагу спеціальний інспектор Ханіфа Шерифі [13, р. 38].

На початку ХХІ ст. у Франції обговорювалася можливість змін у підході до викладання історії релігій, у тому числі й ісламу, у школах. У лютому 2002 р. Режи Дебре (до 1992 р. член Державної ради, політик лівого спрямування, у 1999-2006 рр. професор соціології Ліонського університету) за вказівкою міністра освіти Жака Ланга підготував доповідь на тему: "Викладання у світській школі предметів, дотичних до релігії", в якій було проаналізовано можливості оптимізації співвідношення світського характеру та культуровідповідності у державних школах Франції [6, с. 323-324]. Суть рекомендацій полягала у необхідності віднайдення "золотої середини" між доктриною світськості та наданням учням у належному обсязі достовірних відомостей про світові релігії. Це непросте завдання покладалося насамперед на вчителів середніх шкіл.

Але для забезпечення уроків, присвячених ісламській цивілізації не було відповідних кадрів. Ще у 2000 р. Вища Рада з питань інтеграції відзначала, що лише 3 інституції дають належну освіту. Це – відкритий у 1994 р. інститут підготовки імамів при Великій мечеті Парижу; створений у 1992 р. під егідою Об'єднання ісламських організацій Франції (Union des Organisations Islamiques de France, далі – UOIF, створене у 1983 р.) Європейський інститут гуманітарних наук Сен-Леже де Фужере у Ньєврі та Інститут Ісламських студій в Парижі, який пропонував вечірні курси [22, р. 70]. Три вищезгадані установи мали статус культурних, а не освітніх асоціацій за Законом Про права асоціацій від 1901 р. Тому НСІ у 2000 р. запропонувала створити у Страсбурзі освітній центр мусульманської теології. Врахувавши рекомендації НСІ та Режи Дебре, 26 червня 2002 р. новий міністр освіти Люк Феррі підписав постанову про створення Європейського інституту вивчення релігій, де мало бути й ісламське відділення [6, с. 324]. Циркуляр Міністерства освіти від 6 березня 2006 р. регламентував діяльність Європейського інституту вивчення релігій. Основним завданням цієї інституції, яка фінансується державою, є підготовка кадрів для викладання релігієзнавства у школах [9]. Діяльність Європейського інституту вивчення релігій полягала в організації курсів, семі-

нарів та публікації довідкової і науково-популярної літератури з релігієзнавства.

Ухвалення Закону від 15 березня 2004 р. про заборону помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах безумовно було найрадикальнішим заходом у сфері освіти в роки президентства Жака Ширака. Дискусії про необхідність заборони у французьких школах помітних релігійних атрибутів, а особливо хіджабу, у 2003-2004 рр. не були безпрецедентними, оскільки у 1989 та 1994 роках питання ісламських хусток у середніх навчальних закладах вже обговорювалося на державному рівні. 27 травня 2003 р. президент Національної Асамблеї Жан-Луї Дебре (представник правлячої партії) створив групу з інформування про поширення релігійних атрибутів у школах. 4 грудня 2003 р. група прийняла рішення про необхідність заборони помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах [13, р. 33].

До аналогічних дій вдалися й керівники виконавчої гілки влади. 3 липня 2003 р. Жак Ширак доручив уповноваженому з прав людини Бернару Стазі створити комісію, яка мала вивчити можливість заборони помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах. 11 грудня 2003 р. було оголошено результати піврічної роботи цієї групи. Члени Комісії зробили висновок, що у 2003 р., на відміну від 1989 р., право на хіджаб у навчальних закладах стало не питанням свободи совісті, а громадського порядку [16, р. 58]. Носити ісламську хустку дівчинку часто змушує оточення, а школа має залишатися для неї простором свободи та емансипації. Окрім того, у школярів ще не повністю сформовані світогляд та переконання, а тому носіння хіджабу може згубно вплинути і на дівчат інших релігій, нав'язати їм певні орієнтири. У вищих навчальних закладах, де навчаються вже дорослі, сформовані люди, хустки допускаються. Виходячи з цього, держава прагнула зберегти середню школу, як інструмент формування французьких громадян зі світським світоглядом, а не представників закритих релігійних спільнот.

На основі звіту Комісії Бернара Стазі й було розроблено Закон від 15 березня 2004 р. Цей нормативно-правовий акт забороняв усі помітні релігійні атрибути, а не тільки хіджаб, і лише в середніх, а не вищих навчальних закладах. Стаття 1 вищезазначеного документу забороняє у школах, коледжах та державних ліцеях носіння релігійних атрибутів та одягу, причому це положення не по-

ширюється на батьків. Дисциплінарній процедурі мав передувати діалог з учнем. Положення закону були не остаточними, оскільки передбачався їх перегляд через рік після вступу в дію, зважаючи на результати звітів, підготованих інспекторами шкіл [23]. Щоб роз'яснити положення цього важливого нормативно-правового акту освітянам, у навчальні заклади розсилалися брошури: "Республіканська ідея сьогодні", "Світськість у серці освіти" та "Республіканські цінності". З цими документами всі бажаючі могли ознайомитися і на сайті Міністерства освіти [13, р. 9-10]. На основі нового закону навчальні заклади мали доповнити свої статuti.

Ще в 2003 р. НСІ висловила занепокоєння тим, що елітні навчальні заклади залишаються практично недоступними для вихідців зі складних передмість, значну частину з яких становили мусульмани [9, р. 39-41]. У відповідь на це 17 січня 2005 р. у Парижі між представниками влади, зокрема міністром освіти Люком Шателем, міністром вищої освіти та досліджень Валері Пекресом, та вищими навчальними закладами (репрезентували президент правління Вищих шкіл П'єр Тапі і президент правління директорів французьких інженерних шкіл Поль Жакс) було підписано хартію "Рівність шансів у доступі до елітної освіти" [12]. Цей документ передбачав боротьбу зі стереотипом про безперспективність освіти для некорінних французів та гарантував їм гідне майбутнє. Наголос ставився на реорганізацію навчальних закладів складних передмість та надання стипендій уряду здібним учням. До 2010 р. частка стипендіатів у престижних вищих навчальних закладах мала становити не менше 30% [12]. Але впровадженню цієї хартії перешкодили заворушення у передмістях великих французьких міст у 2005 та 2007 роках.

Закономірно, що школа через дітей опосередковано впливала й на інтеграцію батьків-мусульман. Діти, які ставали франкомовними не лише під впливом оточуючого середовища, як розповів нам респондент Язід Дамані [2], а й завдяки навчанню у французьких школах, сприяли оволодінню мовою і законами Республіки батьками. 50% арабських сімей у Франції у 1995 р. в побутових умовах розмовляли французькою, а не арабською мовою [21, р. 81]. Дещо гіршою, як зауважує соціолог Дерія Фірат, була ситуація з турецькими сім'ями [18, р. 7-8]. Тому можна стверджувати, що освітня політика Франції де-факто стосувалася більшості мусульманської спільноти.

Ще одним важливим здобутком періоду президентства Жака Ширака було те, що французькій системі освіти вдалося подолати обмежений доступ до освіти дівчат, у тому числі й мусульманок. У 2005 р. опубліковано результати колоквиуму “Майбутнє дітей з неблагополучних сімей Франції”, проведеного 1 квітня 2004 р. у Парижі під егідою Ради з питань працевлаштування, доходів та соціального співжиття [19]. Серед іншого було визнано, що молоді французи магрибського походження удвічі частіше, ніж інші французи не отримують диплом про закінчення середньої школи (4/10 проти 2/10). Цікаво, що серед слабких учнів цієї категорії переважали хлопці, а не дівчата. 47% осіб чоловічої статі проваливалися на екзаменах і лише 27% жіночої. Тобто, рівень успішності мусульманок майже співпадав із середнім показником серед корінних французенок.

У 2003 р. соціолог Клод Даржан, досліджуючи шкільну успішність мусульманської молоді, навів результати, які показали нижчий рівень освіти мусульманського населення: початкова освіта – 16% (8% серед французів), професійна освіта – 38% (34%), “бакалаврат”¹ – 21% (20%), “бакалаврат+2” – 15% (20%), університетський диплом – 10% (18%) [25, р. 32]. 20% дівчат магрибського походження мали диплом про університетську освіту, що перевищувало показник навіть серед корінних французенок (19%) [20, р. 116]. Схожі результати дали у 2006 р. дослідження Роксана Сільбермана та Ірен Фурньє.

Аналіз освітньої політики Республіки щодо мусульманської спільноти буде неповним, якщо упустити реакцію французьких мусульман на урядові заходи. Основні мусульманські федерації Франції вважали перегляд шкільної програми з історії релігії у 2002 р. недостатнім. Відповідно, у 2003 р. було створено асоціацію Аль-Кінді (сателіт UOIF), яка займалася поширенням мусульманського шкільництва на території Франції. З її ініціативи у 2003 р. було створено лицей Аверроес у м. Лілль. У вересні 2006 р. у м. Лілль відкрито Інститут Авіценни. У серпні 2006 р. було оголошено про відкриття з наступного навчального року мусульманського лицю у передмісті Ліону. Навчання було платним, вартість річного курсу становила 1230 євро, виняток робили лише для зді-

¹ Французький рівень бакалавра не відповідає українському. У Франції диплом бакалавра отримують після закінчення повної середньої освіти, а не базової вищої.

бних дітей з бідних сімей. За кілька днів після оголошення набору на 150 місць претендувало 250 осіб [11]. Поява приватних мусульманських навчальних закладів на початку XXI ст. видається нам закономірною, оскільки в 1990-их рр. ісламська умма Франції ще очікувала, що держава відкриє факультет мусульманської теології у Страсбурзькому університеті, урівняє у правах іслам з чотирма визнаними культурами в Ельзасі та Мозелі і дозволить створення приватних середніх мусульманських навчальних закладів, аналогічних католицьким та іудейським. Але такі положення простежувалися лише в рекомендаціях Вищої Ради з питань Інтеграції та не мали реального втілення в життя, тому великі ісламські федерації перебрали ініціативу у свої руки. Однак, жоден із мусульманських навчальних закладів на території Франції не був визнаний державою, всі вони мали статус культурних асоціацій за Законом Про права асоціацій від 1901 р. Впродовж 2006–2007 рр. ісламські федерації заявляли про свою готовність вести переговори з французьким урядом щодо визнання державою мусульманських навчальних закладів приватними освітніми установами.

Впроваджуючи Закон від 15 березня 2004 р. в дію, уряд Жан-П'єра Раффарена мав бути готовим до труднощів, оскільки ще 8 листопада 1993 р. Сохейб Беншейх, один з керівників течії ліберального ісламу, на засіданні Сенату попереджав, що виключення зі школи за помітні релігійні атрибути може мати протилежні наслідки: дівчатка, яких позбавили права навчатися у державних закладах освіти, стануть маріонетками в руках радикальних мусульманських організацій, які не поділяють ні світських, ні демократичних, ні республіканських цінностей [17, р. 102-104]. Але від 1993 до 2004 рр у свідомості французьких мусульман відбулися певні зміни.

Результати впровадження Закону від 15 березня 2004 р. показали, що абсолютна більшість французьких мусульман підтримувала принципи світськості та рівності. У Марселі, Греноблі та Тулузі, де проживала значна кількість мусульман, у 2004–2005 н.р. не було зафіксовано жодного непорозуміння між ученицями та дирекцією шкіл через помітні релігійні атрибути. У Страсбурзі натомість виявилось найбільше прихильниць хіджабу – 208 осіб. Такий стан справ можна пояснити тим, що у передмісті Страсбурга – Ля Мене – діяла мечеть Ейюб Султан, підконтрольна турецькому фундаменталістському рухові Національна Думка (Milli Görüş, заснований у

1969 р. Несметіном Ербаканом), а також працювали проповідники Томас Мільцент та Мохамед Латреш, які виступали за хіджаб, як невід'ємний атрибут мусульманки. Другою причиною, очевидно, є те, що в Ельзасі та Мозелі дозволено викладання основ релігій, а мусульмани, які становили 8% населення не могли скористатися цим правом, бо іслам не входить у перелік визнаних культурів.

Саме у Страсбурзі трапився неприємний інцидент із Сене Доганс, яка навчалася у лиці Луї Пастера. Учениця тривалий час відмовлялася зняти хустку. Після того, як її ізолювали в окреме приміщення для навчання, вона одягла бандану, коли ж це не задовольнило дирекцію школи, молода особа поголила голову налісо. Батьки дівчинки не були консервативними мусульманами і переконували її зняти хустку. Пропозицію перевестися на заочне навчання Сене також відкинула, і була виключена з навчального закладу [10]. Таких випадків у національному масштабі було порівняно небагато. У 2004-2005 н.р. 47 учениць було виключено з державних шкіл, 21 перевелася на заочне навчання, що є навіть менше, ніж у 1994-1995 рр., коли проводилася схожа кампанія [13, р. 35]. В районі Іль-де-Франсу, де проживала найбільша кількість мусульман, було лише 4 виключення дівчат-мусульманок.

Опоненти Закону від 15 березня 2004 р. апелювали до уряду, покликаючись на порушення основного завдання Національної освіти – навчати всіх дітей, незалежно від їх походження та віросповідання [10]. За їх словами, дівчат-мусульманок поставили поза законом, дозволивши їм навчатися, але окремо від інших, не маючи можливості спілкуватися з однолітками. Попри перебільшеність таких заяв, а часом і їх безпідставність, можемо стверджувати, що навіть опоненти французької системи інтеграції добре засвоїли її принципи, оскільки в дискусіях активно ними послуговувалися, що теж свідчить про успіхи інтеграційної політики.

Закон від 15 березня 2004 р. викликав численні протести, переважно за межами Франції. 20 серпня 2004 р. в Іраку терористи захопили в заручники двох французьких журналістів та їх водія, вимагаючи серед іншого скасування цього законодавчого акту [13, р. 11]. Мукул Саксена, студент-сикх юридичного відділення Есекського університету у Великобританії, опублікував велику статтю з аргументуванням невідповідності Закону про заборону помітних релігійних атрибутів міжнародним правовим нормам, які визнані Францією [24]. Французька Рада Ісламу (представницький орган французь-

ких мусульман, створений у 2003 р.) на чолі з Далілем Бубакером прилучилася до діалогу й підтримала Закон від 15 березня 2004 р. Натомість дуже впливова мусульманська організація UOIF засудила прийняття цього законодавчого акту та очолила тимчасове опозиційне об'єднання "Комітет 15 березня та свобод" [13, р. 16], яке протиставлялося "Школі для всіх і вся", куди увійшли синдикалісти, феміністки та представники світських асоціацій. Після захоплення в Іраку заручників, UOIF припинила акції протесту та відмінила "гарячу телефонну лінію" для дівчат, які хотіли, але не могли носити ісламські хустки у школах [5, с. 111]. Цим актом UOIF солідаризувалася зі всім французьким суспільством. Такі настрої в середовищі цього об'єднання, яке ЗМІ характеризували, як фундаменталістське та ісламістське, не були чимось несподіваним, оскільки впродовж 1995-2007 рр. в ісламських організаціях збільшувався відсоток молоді, яка пов'язувала своє майбутнє з Французькою Республікою, а не закритою спільнотою.

Отже, в освітній політиці Франції щодо мусульман у 1995-2007 рр. можна виокремити кілька напрямів: по-перше регламентація діяльності середніх навчальних закладів (заборона хіджабів 15 березня 2004 р., заборона призначення іспитів на дні найбільших мусульманських свят 18 травня 2004 р., можливість замовити у шкільних їдальнях страви без свинини 2000 р.), по-друге зміни у викладанні предметів, дотичних до релігії (модифікація програм з історії релігії 2002 р., створення Європейського інституту вивчення релігій у 2002-2006 рр.) та по-третє забезпечення рівних шансів у доступі до освіти. У цей період відбулося кілька важливих змін. Зокрема, покращився рівень освіти дівчат-мусульманок, що особливо помітно у вищій освіті. Це мало допомогти їм легше знайти місце праці та інтегруватися у французьке суспільство. Одночасні заборони на призначення іспитів на дні найбільших мусульманських свят та на носіння помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах показують, що держава боролася не з релігійними ідеями, а релігійністю, як надмірним зовнішнім проявом релігійних переконань та нав'язуванням іншим громадянам своїх поглядів. Недоречним, на нашу думку, було залучення до обговорення інтеграційних проблем Франції представників урядів мусульманських країн. Якщо порівняти цю дію із реакцією мусульман Франції на міжнародний резонанс, викликаний прийняттям Закону від 15 березня 2004 р., стає зрозуміло, що в той час, коли

влада шукала шляхів повноцінного входження мусульман у французьке суспільство, більшість мусульман вже ототожнювала себе з Францією.

Джерела та література:

1. Віллем Ж.-П. Європа та релігії: ставки XXI ст. / Жан-Поль Віллем; пер. з франц. Д. Каратєєв. – К.: Дух і Літера, 2006. – 336 с.

2. Записано 21 травня 2008 р. зі слів Язіда Дамані, 1988 р.н., мешканця м. Лілль Французької Республіки // Особистий архів автора.

3. Зінько С. Іслам у сучасній світовій політиці / Соломія Зінько. – Львів: Простір-М, 2005. – 278 с.

4. Лаухіна І. Світськість школи як предмет педагогічного дискурсу у сучасній Франції / І.С. Лаухіна // Порівняльно-педагогічні студії. – 2009. – №2. – С. 53-60.

5. Понкин И.В. Ислам во Франции / Игорь Владиславович Понкин. – М.: Издательство Учебно-научного центра довузовского образования, 2005. – 196 с.

6. Понкин И.В. Правовые основы светскости государства и образования / Игорь Владиславович Понкин. – М.: Про-Пресс, 2003. – 416 с.

7. Рубинский Ю. Франция: конфликт цивилизаций или кризисс моделей? / Ю.И. Рубинский // Современная Европа. – 2006. – №1. – С. 49-60.

8. Франция в поисках новых путей / Отв. ред. Ю.И. Рубинский. – М.: Весь Мир, 2007. – 624 с.

9. Arrêté du 6 mars 2006 portant création à l'Ecole pratique des hautes études de l'Institut européen en sciences des religions [En ligne]. – URL: <http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT00000269379&dateTexte.html>.

10. Bilan de la politique d'intégration 2002-2005: rapport au Premier ministre par Haut Conseil à l'Intégration. – Paris: La documentation Française, 2006. – 324 p.

11. Bronner L. Un projet de lycée musulman privé près de Lyon / Luc Bronner // Le Monde: Edition International. – 12 août 2006. – №3014. – P. 6.

12. Charte pour l'égalité des chances dans l'accès aux formations d'excellence [En ligne]. – URL: http://www.media.enseignementsup-recherche.gouv.fr/file/2010/19/9/Convention_CGE-CDEFI_136199.pdf

13. Cherifi H. Application de la loi du 15 mars 2004 sur le port des signes religieux ostensibles dans les établissements d'enseignement publics / Hanifa Cherifi. – Paris: Le Ministère de l'Education nationale, de l'enseignement supérieur et de la recherché, 2005. – 76 p.

14. Circulaire du 18 mai 2004, adressé aux rectrices et recteurs d'academies [En ligne]. – URL: <http://www.lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/0640001777/0000.pdf>.

15. Circulaire du CFCM de 5 juillet 2004 [En ligne]. – URL: [http:// www.lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/0640001777/0000.pdf](http://www.lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/0640001777/0000.pdf).

16. Commission de réflexion sur l'application du principe de laïcité dans la République: rapport au Président de la République. Remis le 11 decembre 2003 [En ligne]. – URL: <http://www.lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/034000725/0000.pdf>.

17. Cozlan M. L'Islam et la République: Des musulmans de France contre l'intégrisme / Martin Cozlan. – Paris: Belfond, 1994. – 188 p.

18. Firat D. Population issue de l'immigration de Turquie en France / D. Firat // Migrations études. – 2007. – №140 – P. 1-15.

19. Lainé F. L'insertion des jeunes issus de l'immigration: de l'école au métier / F. Lainé, M. Okba. – Marseille: CEREQ, 2005. – 43 p.

20. Les inégalités entre les femmes et les hommes: les facteurs de précarité: rapport à la ministre chargée de la Parité du 3 mars 2005. – Paris: La documentation Française, 2005. – 350 p.

21. Liens culturels et intégration: rapport au Premier ministre, juin 1995. – Paris: La documentation Française, 1995. – 163 p.

22. L'Islam dans la République. – Paris: La documentation Française, 2000. – 204 p.

23. Loi du 15 mars 2004 [En ligne]. – URL: [http:// www.lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/0640001777/0000.pdf](http://www.lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/0640001777/0000.pdf).

24. Saxena M. The French headscarf law and the right to manifest religious belief / Mukul Saxena [En ligne]. – URL: http://works.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1001content=mukul_saxena.

25. Tebbakh S. Muslims in the EU – Cities Report: France / Sonya Tebbakh. – Open society institute, 2007. – 100 p.

26. Tribalat M. Le nombre de musulmans en France: qu'en sait-on? / M. Tribalat // L'Islam en France / sous la direction de Y.-Ch. Zarka. – Paris: PUF, 2009. – P. 21-31.

Руслан Стадніченко

ГЕОПОЛІТИЧНІ СМИСЛИ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Даним дослідженням автор робить спробу відповісти на питання про засади геополітичної самоідентифікації України. Аналізується вплив внутрішніх та зовнішніх факторів на процес становлення бази пріоритетів української політичної практики.

Ключові слова: *геополітичне середовище, національний інтерес, домінуючі архетипи смисла, геополітичні пріоритети.*

Данным исследованием автор делает попытку ответить на вопрос об основаниях геополитической самоидентификации Украины. Анализируется влияние внутренних и внешних факторов на процесс становления базы приоритетов украинской политической практики.

Ключевые слова: *геополитическая среда, национальный интерес, доминирующие архетипы смысла, геополитические приоритеты.*

This research is the author attempt to answer the question on the grounds of geopolitical identity of Ukraine. It is analyzed the influence of internal and external factors on the process of establishing a base of the Ukrainian political practice priorities.

Key words: *geopolitical environment, the national interest, the dominant archetype of sense, geopolitical priorities.*

У сучасному світі, насиченому багаторівневими викликами і нелінійними тенденціями, держава змушена обирати між геополітичною суб'єктністю та міжнародно-політичною об'єктністю. При чому, незалежно від усвідомлення означеної потреби, вибір завжди відбувається. Остаточним наслідком такої міжнародної ідентифікації виступають імідж, можливості, вага і авторитет держави у світовому співтоваристві. Україна, як феномен перманентного транзиту, не визначилась зі своєю геополітичною стратегією протягом два-

дцяти років у першу чергу через відсутність відповіді на питання про генеральну ціль, мету, смисл власного існування. Саме тому, головним завданням статті автор ставить окреслити модель існуючих стратегічних смислів ідентифікації у міжнародному просторі у взаємозв'язку із можливістю України обрати один із існуючих геополітичних смислових брендів або створити оригінальний, власний.

Запропонована проблематика в різній мірі була предметом розгляду низки вітчизняних вчених. Зокрема, доктор політичних наук С.О. Шергін відводить важливе місце власній геополітичній ідентифікації та наголошує, що вона обумовлена колом наступних факторів: стратегічним плануванням розбудови держави, стратегією національної оборони та безпеки, розвитком економічного співробітництва з країнами-сусідами, впливом глобальних держав, інтересами забезпечення внутрішньої стабільності [7, с. 268].

З безпосереднім акцентом на проблематику зовнішньополітичної визначеності пріоритетів України, професор Г.М. Перепелиця аналізує стратегічні перспективи належності нашої держави до однієї з двох домінуючих цивілізаційних парадигм по лінії Схід – Захід. Дослідник переконує у тому, що багатополлярний світ несе війну та регіональні конфлікти і найбільш вдалим вибором для України є входження до структур НАТО з поступовою адаптацією до західноєвропейських цінностей [9, с.125]. У колективному навчальному посібнику "Геополітика і національна безпека України", автори Г.П. Ситник, В.Ю.Богданович, М.Ф. Єжеєв наголошують на тому, що вирішальний вплив на формування геополітичного простору мають фактори раціонального порядку: наявність демократичних традицій у суспільстві, рівень технологічного розвитку економіки та смисловий зміст національно-культурної ідентичності. Означені позиції і впливають на формування геополітичної моделі сучасної України [11, с.24].

У підручнику "Геополітика", дослідники А.І. Кудряченко, Ф.М.Рудич, В.О. Храмов висловлюють думку, що для успішного сходження у світовому співтоваристві Україна як незалежна держава має усвідомити себе у широкому геополітичному контексті, співмірно врахувати провідні тенденції розвитку світової цивілізації та розробити відповідну стратегію досягнення бажаного становища в континентальному та світовому вимірах [3, с. 227].

Глибокий науковий інтерес до проблематики геополітичної самоідентифікації України традиційно проявляють російські політо-

логи, філософи, геополітики. Варто відмітити досить суттєві розбіжності у ставленні до української державності з боку наступних авторів: А.Г. Дугін у своїй фундаментальній праці “Основи геополітики” пояснює геополітичний смисл існування на карті незалежної України тимчасовим, випадковим і курйозним співпадінням у “світовій грі” [4, с. 490]; Н.А.Нартов зауважує на обопільній потребі Росії та України віднайти свій власний геополітичний модуль поведінки у сучасному світі виходячи з національних інтересів [6, с.378]; К.С. Гаджиев зосереджується на потребах самоусвідомлення та успішного входження держав до систем колективної безпеки [2, с. 412].

Чималу увагу до геополітичної орієнтації України приділяють американські науковці. Збігнев Бжезинський відводить Україні роль однієї з опор європейської безпеки, бачить нашу державу невід’ємним членом Великої Європи [1, с. 131]. Генрі Кісінджер вважає Україну фактором стабільності в Європі та наголошує, що вона може відігравати важливу роль у глобальній політиці [5, с. 157].

Багатогранний спектр дискурсу геополітичного статусу України в працях вітчизняних та зарубіжних авторів доводить неоднозначність наявного смислового (концептуального) наповнення української внутрішньої та зовнішньої політики. Виходячи з усвідомлення розмитості першооснов політичної практики України як на нормативно-правовому рівні так і на рівні стратегічно-установчих принципів, автор ставить своїми практичними завданнями: окреслити геополітичне смислове середовище в якому знаходиться Україна, проаналізувати латентну смислову стратегію української політики, дослідити можливості поєднання смислових ліній зовнішніх концепцій на українському ґрунті.

Поняття “геополітичний смисл” має два рівні розуміння. На першому рівні, геополітичний смисл – це формальний набір політичних актів, що бере початок із геополітичних детермінант і забезпечується адміністративно-розпорядчою системою держави. На другому – це цілісна матриця концептуально-ідеологічних входів-виходів суб’єктно-об’єктних відносин. При чому, перший рівень відповідає за функціонально-операційні процеси, другий – формує смислове ядро інтерпретацій реальності (в тому числі політичної реальності).

Для з’ясування змістовного навантаження політики України проаналізуємо смислове геополітичне середовище, яке детермінує її розвиток. В рамки аналізу середовища ввійдуть:

- форми криз оточуючого простору;
- стратегії захоплення майбутнього (геостратегічний контекст);
- типологія безпекового інструментарію;
- цільова парадигма цінностей.

У сучасному світі з усією очевидністю домінують тенденції глобалізації, транснаціоналізації, інтернаціоналізації. Тому культури і цілі цивілізації проникають одна в одну, спільно впливаючи на взаємний характер росту. Оскільки світова історія, політика, ідеологія останніх 200 – 250 років розвивається під європоцентричним домінуванням (США, в даному контексті, виступають лиш трансатлантичною проекцією європейської цивілізації), – формат криз Західного соціуму має першочергове значення при визначенні загального середовища геополітичних смислів.

Західний світ, проходячи стадію переосмислення та розширення, стикається у ХХІ ст. з низкою кризових явищ, які можна окремо розглядати як підсистемні кризи. Найбільшою сутнісною проблемою західної демократичної ідеології виступає знецінення неоліберальної моделі розвитку, яка тривалий час була предметом смислового експорту назовні. Неможливість її оптимального втілення на ґрунті Західної Європи та у Сполучених Штатах, створює їй образ відживаючої та неефективної в очах інших суспільств. У свою чергу криза неоліберальної моделі стає передумовою кризи еліт. І якщо кризовий характер неолібералізму у повній мірі відчувають лише держави, які пройшли певний шлях з його реалізації, то делегітимація правлячих класів – є проблемою для абсолютної більшості сучасних країн. Разом з тим, проглядається безпосередній взаємозв’язок між глобальними проблемами людства, способами їх вирішення і різкою матеріальною диференціацією в межах суспільств. Бажання уповільнити розростання “метастаз делегітимації верхівки” породжує наступну кризу – відхід від монополярної системи міжнародних відносин. Це породжує нестійкість як міжнародно-правової суб’єктності, так і невизначеність з тяжінням силових полів. Тому завершальною ланкою у ланцюзі криз виступають неструктуровані (досить часто, невмотивовані) вимоги нових геополітичних центрів сили в частині перегляду існуючого світового порядку.

Логічним запобіжником загроз від кризових явищ традиційно виступають засоби, що можуть сприяти переформатуванню майбутнього на свою користь (тобто, захоплення цього майбутнього в теперішньому). У даному контексті цікавими видаються мето-

дологічні відмінності, з якими держави виходять на конкурентне смислове поле. Західна цивілізація ставить у центр провокацію суб'єктності і саме через право, свободу, вибір особистості веде наступ на майбутній формат цінностей: через маніпуляцію одного забезпечує маніпуляцію масами. Китай та Індія пропонують досягати самореалізацію індивіда через колективну самодостатність, забезпечену інноваційним, технологічним та економічним підґрунтям. Мусульманський світ формує майбутнє через духовні імперативи самоідентифікації та релігійну окремішність. Росія намагається сформулювати ідеологію майбутнього “Руского міра” і викликати ностальгічні імпульси за міфічним минулим... Усі згадані вище країни підкріплюють свої концептуальні стратегії захоплення майбутнього практичними кроками: Росія проводить наукові симпозиуми на тему “Стратегія 2020”, Китай розпочинає реалізацію 30-річних економічних проєктів, ЦРУ розробляє стратегічні плани майбутнього світопорядку, у формі робочих документів, на 10 – 50 років [8, с. 86]. Таким чином, образ майбутнього вимальовується і наповнюється конкретними ідеями та діями, що підтверджує наявність стратегій захоплення майбутнього у колективній суспільній свідомості з боку Великих Держав.

Паралельним курсом в історичному циклі обертаються тенденції–вимоги щодо селекції безпекової моделі з боку традиційних і модернізованих (також тих, що модернізуються) суспільств. Останні диктують політичну моду на “Hard Security” (озброєння, переозброєння, військова самодостатність); традиційні намагаються меншими силами забезпечити “Soft Security” (прикладом вдалої геостратегії в цьому сенсі є носій абсолютного нейтралітету – Туркменістан).

В межах двовимірного вибору між інструментами творення безпеки у країн завжди є можливість приєднатись до блоків безпеки на чолі із генераторами “Hard Security” або рухатись у фарватері визначених національних інтересів з опорою на власний ресурс (що, безсумнівно, приховує ряд геополітичних конфліктів за смисловий простір із “глобальними хижачками”). Тому міжнародний шанс на “Soft Security” отримують держави-донори системних геополітичних гравців, які підживлюють їх своїми природними, транзитними або іншими перевагами.

З ціллю визначення між “жорсткою” і “м’якою” формами безпеки, держави проходять процес “міжнародної ініціативі” парадиг-

мами цінностей. У фокусі існуючого вибору на світовій арені пропонуються наступні ціннісні системи:

Ліберально-демократична модель, з опорою на приватну власність, інформаційну маніпулятивність, особисті свободи та політичну систему з розподілом влади і захистом меншин.

Релігійно-традиціоналістська, з домінуванням ідеалістичних вимог до індивіда, відчуттям колективної єдності, відкритою формою репресивного впливу та відсутністю інформіунітету.

Транзитарно-корпоративістська, з нестійкою політичною культурою; кабінетною (рідше військовою) замкненою на собі ретроелітою; клановою структурою влади, власності, прав та політично інертним суспільством.

В рамках окреслених аксіологічних систем превалюють наступні генеральні смисли, що стимулюють розшарування і взаємодію елементів: ліберально-демократична модель виносить на перший план "Збагачення", "Звеличення", "Задоволення"; релігійно-традиціоналістська фундаментується "Вірністю", "Визнанням", "Володарюванням"; транзитарно-корпоративістська вимагає від суб'єктів "Самозбереження", "Статусу", "Статків". У вигляді слоганів кожна з систем, напевно, виражалась би такими девізами: "Скористайся іншими – отримай більше задоволень", "Будь відданим – будеш забезпеченим", "Думай про себе – прагни status quo". Це цільове навантаження домінуючих архетипів смислу у межах різноманітних культур продукує відповідні ланцюги поведінкових реакцій суспільств, колективів, громад та індивідів.

Для України, як держави транзитарно-корпоративістської моделі, у внутрішній політиці методом самовиживання діючої системи виступає консервування політичних, соціальних та економічних змін, створення високоефективної примусово каральної структури, зрощення бюрократично-номенклатурного, фінансово комерційного та кримінально-кланового секторів; у зовнішній – постійне лавірування між пріоритетами Великих Держав, транснаціональних корпорацій та військово-політичних блоків, ігнорування природи національних інтересів, нехтування власними геополітичними перевагами.

Внутрішній і зовнішній методи самовиживання примушують існуючу еліту відмовитись від остаточного вступу до будь-якої коаліції чи групи держав, оскільки сама держава є усталеним конгломератом груп впливу з різними орієнтирами та інтереса-

ми. Останній фактор буде реактивно нарощувати темпи “закордонної легітимації” діючих олігархічно-кланових утворень, що невідворотно потягне абсолютну переорієнтацію цих утворень з національного на інтернаціональне середовище. Цей факт у свою чергу вимагатиме і зміну смислових установок, характерних для транзитарно–корпоративістської моделі, тобто відбудеться “санкціонований середовищем” вибір нової моделі – спочатку на функціональному рівні а, зрештою, і на рівні суспільної свідомості.

Провідні світові держави сформулювали пріоритети глобального впливу крізь призму переваг у чотирьох сферах “Нано-Біо-Інфо-Когніто-випередження” (NBIC). Україна у форматі запропонованого High Hume (управління еволюцією людства) виступає експериментальною “геозоною” з екстравертно зорієнтованою елітою. Між тим, логічно видається важлива роль України в процесі здійснення біологічного, соціокультурного та технологічного High Hume. Так, за індексом “потенціалу міжнародного впливу” наша держава посідає 29 місце [10, с. 168], а вже за індексом “внутрішніх загроз” – 52 [10, с. 166], за індексом “якості життя” – 101 [10, с. 171]. Така рейтингова диспозиція і диспропорція українських геополітичних реалій викликана її перебуванням у фазі перманентної ідеологічної турбулентності. Тобто, Україна відіграє роль безумовного чинника безпеки на перехресті євразійського геополітичного конкурентного протистояння, однак її може спіткати доля як буферного коридору так і гарячої арени перерозподілу (що неодноразово спостерігалось в часовому континуумі історії). Саме виходячи зі складностей зовнішнього характеру, Україна роздвоюється у своїй “когнітивній” самоідентифікації, шукає шляхи умиротворення дихотомних Заходу і Сходу “сама в собі”.

На рівні моралі це виглядає як конфлікт між “свободами” і “повинністю”, на рівні політики – між “вертикалями” і “горизонталями”, на рівні економіки – між “вільним ринком” і “держпланом”. Цей конфлікт є вирішеним поза зоною геополітичної турбулентності, в якій на даний момент перебуває Україна, тому її самозбереження і розвиток напряму залежить від прикінцевого вибору когнітивних орієнтирів (між кризою власного буття і кризами росту Заходу і Сходу). Звичайно, існує третя смислова модель, яка передбачає надбання власної “геополітичної суб’єктності”: створення поясу міждержавних коаліцій безпеки, розбудови ефективних Збройних Сил, впровадження технологічних інновацій. Однак,

ймовірність появи такої смислової моделі лежить у площині гіпотетичних конструкцій і Україні доводиться обирати між ліберально-демократичною та релігійно-традиціоналістською моделями.

Виходячи з проведеного аналізу, слід зауважити на особливостях внутрішнього і зовнішнього змісту геополітичних смислів сучасної української політики. Першою особливістю є залежність України від геополітичного середовища в якому перебуває наша держава і превалювання відповідних їй (середовищу) когнітивних категорій. Разом із тим, специфіка залежності держави від оточуючого простору стала у ХХІ ст. епохальним переворотом взаємозалежності зовнішньої політики від внутрішньої: коли у минулих системах міжнародних відносин діяв принцип походження зовнішньої політики від внутрішньої, то в глобалізованому світі внутрішня політика – є продовженням зовнішньої. Такий діаметральний розворот спричинений двома головними факторами: зменшенням у міжнародних відносинах суб'єктної ваги держави і зростанням ролі альтернативних впливових суб'єктів (ТНК, військово політичних та політико економічних блоків), а також відсутністю якісного вибору між ідеологічним наповненням внутрішньої політики, яка стає "концептуальним філіалом" домінуючих у світі центрів сили. Другою особливістю України слід вважати її належність до транзитарно корпоративістської моделі, що породжує перманентну внутрішню конфліктогенність та ескалацію початкового накопичення капіталу. До третьої особливості варто віднести унікальність становища України в сенсі легітимного вибору можливої мегасмислової моделі, що відповідатиме вимогам сучасного кризового глобального світу, який нездатний підібрати ключі до вирішення глобальних проблем людства. По-суті, Україна одна з не багатьох країн, що має історичне право і має інтелектуальну можливість належати до авангарду держав-фундаторів ідеології нової епохи.

Джерела та література:

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы / З. Бжезинский – М.: Международные отношения, 1998. – 256 с.

2. Гаджиев К.С. Введение в геополитику: рекомендовано Министерством образования РФ в качестве учебника для студентов высших учебных заведений /К.С. Гаджиев– М.: Логос, 2005. – 558 с.

3. Геополітика: Підручник/ Кудряченко А.І., Рудич Ф.М., Храмов В.О. – К.: МАУП, 2004. – 296 с.
4. Дугин А.Г. Основы геополитики / А.Г. Дугин – М.: Арктогея, 2000. – 896 с.
5. Кисинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? / Г. Кисинджер – М.: Ладомир, 2002. – 352 с.
6. Нартов Н. А Геополитика / Н. А. Нартов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 527 с.
7. Науковий вісник Дипломатичної академії України. / За заг. ред. Б.І. Гуменюка, Л.С. Тупчієнка, В.Г. Ціватого. – К., 2003. – Випуск 8: Зовнішня політика і дипломатія: витоки, традиції, новації. – 544 с.
8. Пахомов Ю. М. Ринкові перетворення в Україні і Росії: цивілізаційний контекст / Ю. М. Пахомов // Політична думка. – 2000. – №2. – С. 82-91.
9. Перепелиця Г.М. Україна і нові виклики у сфері безпеки / Перепелиця Г.М. // Зовнішня політика України 2008: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети. – Розділ II. – К.: Стилос, 2009. – 358 с.
10. Политический атлас современности: опыт многомерного статистического анализа политических систем современных государств / под ред. А.Ю.Мельвиля. – М.: МГИМО–Университет, 2007. – 272 с.
11. Ситник Г.П. Геополітика і національна безпека України (Опорний конспект дистанційного курсу навчальної дисципліни) / Г.П. Ситник, В.Ю.Богданович, М.Ф. Єжеев – К.: Міленіум, 2003.– 80 с.



РЕЦЕНЗІЯ



Володимир Трофимович, Іван Шишкін

**ІЛЬЮШИН І. УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ
І АРМІЯ КРАЙОВА. ПРОТИСТОЯННЯ
В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1939–1945 РР.). – К.:
КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ, 2009. – 399 С.**

У рецензії проаналізовано монографію І. Ільюшина “Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.)”. Розкрито основні завдання, які ставив перед собою автор, оцінено фактичний матеріал, наведений у книзі, критично осмислено його внесок у розробку проблеми.

Ключові слова: Друга світова війна, українсько-польські стосунки, Армія Крайова, Українська Повстанська Армія, польський еміграційний уряд, “Волинська трагедія”, Делегатура уряду, Бюро інформації та пропаганди, 27-ма Волинська дивізія.

В рецензії проаналізована монографія І. Ільюшина “Украинская Повстанческая Армия и Армия Крайова. Противостояние на Западной Украине (1939–1945 гг.)”. Раскрыты главные задачи, поставленные автором, оценен фактический материал, приведенный в книге, критически осмыслено вклад автора в разработку проблемы.

Ключевые слова: Вторая мировая война, украинско-польские отношения, Армия Крайова, Украинская Повстанческая Армия, польское эмиграционное правительство, “Волынская трагедия”, Делегатура правительства, Бюро информации и пропаганды, 27-я Волынская дивизия.

In a review the monograph of I. Ilyushin is analyzed “Ukrainian insurgent army and Army Krayova. Opposition on Western Ukraine (1939–1945)”. Basic tasks which were put before a monographer are indicated particularly, actual material is appraised, and his contribution is critically interpreted in the elaboration of a problem.

Key words: World War II, Ukrainian and polish relations, Armia Krajowa, Ukrainian Insurgent Army, Polish emigrational government, “Volyn tragedy”, Delehatura of the government, The Office of information and advocacy, 27 Volyn division.

Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни є однією з актуальних проблем, яка потребує комплексного та ґрунтовного вивчення. Вони пройшли важкий і тернистий шлях – від обопільних звинувачень до кривавого протистояння. Мали місце й спроби порозуміння, налагодження контактів, переговори, проте українцям і полякам так і не вдалося вирішити протиріччя мирним шляхом. Не слід забувати, що частина чинників, які вплинули на розвиток їхніх відносин, виходить за хронологічні рамки 1939–1945 рр., що значно ускладнює вивчення історії взаємин між двома народами в роки воєнних випробувань.

Якщо ж говорити про формування в польській свідомості образу “українця-різуна” та в українській – “польського пана-загарбника”, то його коріння сягає понад чотирьох століть. Водночас на розвиток трагічних подій, що мали місце на теренах Західної України (так званих “східних кресів”, як їх називали поляки), впливав цілий комплекс складних геополітичних, територіальних, етнічних, соціально-економічних, історичних, культурних чинників тощо. Ця боротьба точилася в умовах війни та окупації, знищення моральних критеріїв з обох сторін – української та польської.

З огляду на це, цілком виправданим є обрання відомим українським істориком І. Лялюшиним предметом свого дослідження українсько-польський міжнаціональний конфлікт, який за часів Другої світової війни охопив землі спільного проживання двох народів.

У центрі уваги рецензованої монографії, що складається з шести розділів, – протистояння Української Повстанської Армії і Армії Крайової, а також антинімецька та антирадянська боротьба останньої на теренах Західної України.

Слід зауважити, що надзвичайно важко встановити історичну істину, розібратися в тогочасній ситуації, цілому комплексі причин та наслідків подій, що мали місце на західноукраїнських землях. Справу ускладнює наявність різного трактування істориками одних і тих же фактів. Тому позитивним моментом є наявний у книзі аналіз наукового доробку з цієї проблематики. Автору вдалося критично та неупереджено подати загальне тло поглядів вітчизняних

і зарубіжних дослідників. Зокрема, приділено значну увагу фундаментальній праці Владислава і Єви Семашків “Народовбивство руками українських націоналістів польського населення Волині у 1939–1945 рр”. І. Ільюшин здійснив детальний аналіз похибок і неточностей, присутніх у цьому дослідженні польських істориків.

Не викликає заперечень наведений у монографії поділ польських науковців на “ревізіоністів” і “традиціоналістів”. І хоча він є умовним, така класифікація полегшує вивчення історіографії проблеми. Характеризуючи здобутки російських дослідників, І. Ільюшин зазначив, що їхня позиція залишилася незмінною у трактуванні українського самостійницького руху та його взаємин з польським підпіллям. Правда, в чому саме полягає ця позиція – він не вказує. Крім того, незрозуміло, чому в огляді історіографії здійснено детальний аналіз двотомного збірника документів, виданого у 2001 році Центральним архівом Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща та Центральним архівом Федеральної служби безпеки Російської Федерації.

Рецензована робота ґрунтується на широкій і різноманітній джерельній базі. Заслуговує схвалення і те, що автор використав комплекс джерел як з польських, так і з українських архівів. Частина з них уже була опублікована, проте велику кількість документів введено до наукового обігу вперше.

У книзі простежено еволюцію поглядів польських урядових кіл, Делегатури, військового представництва на шляхи і методи розв’язання української проблеми на початковому етапі війни. Причому не лише описано самі концепції, але й розкрито суть останніх на тлі загального розгортання подій, вплив на їх зміст ситуації на міжнародній арені. Докладно охарактеризовано також позицію українського національно-визвольного руху. Зокрема, представлено усю палітру поглядів його представників – від УНДО й уряду УНР до ОУН (М) та ОУН (Б). Проаналізувавши комплекс причин, що впливали на переговорний процес, автор зумів виокремити основні неузгодженості між українцями та поляками.

Київський вчений розглядає важливі аспекти українського та польського національних рухів крізь призму їхніх взаємин, але, на відміну від більшості зарубіжних авторів, не намагається пояснити їх, виходячи лише з них самих, а ставить ці стосунки в загальний контекст тогочасного міжнародного становища і поведінки інших акторів світової політики. При цьому він спирається на комплекс

архівних джерел і новітні документальні публікації. Такий підхід демонструє широкий дослідницький кругозір, упевнене володіння значним масивом джерел і спеціальної літератури, що, крім іншого, дозволяє побачити одні і ті ж події з різних сторін, відтворити реально і комплексну картину українсько-польського протиборства.

І. Льюшин показав як позиції основних світових гравців вплинули на те, що український національно-визвольний рух і польський рух опору опинилися по різні сторони “барикад”. Відомо, що останній разом із своїми керівними структурами в особі еміграційного уряду сподівався на допомогу Великобританії й США. Український же національно-визвольний рух (особливо ОУН) покладав певні надії на гітлерівську Німеччину. Саме вона, на думку його представників, мала стати силою, яка допоможе українцям досягти головної мети – отримання незалежності. Тому як поляки, так і українці вже в 1939-1940 рр. по-різному оцінювали можливості, що їх могла надати майбутня війна між Німеччиною та Радянським Союзом. Лише в одному вони були солідарними – ця війна обов’язково розпочнеться. Більш того, ще у квітні 1941 р., під час II Великого збору, ОУН (Б) прийняла рішення про те, що у боротьбі проти ворога № 1 – СРСР буде керуватися, перш за все, не ідеологічними, світоглядними чи програмовими засадами, а політичною доцільністю. Виходячи з вищевказаного, стає зрозуміло, чому тоді керівництво ОУН вважало Німеччину своїм союзником.

Варто погодитися з тезою І. Льюшина про те, що налагодження стосунків між радянським та польським еміграційним урядами у грудні 1941 р. стало однією з головних перешкод на шляху до порозуміння між поляками і українцями. З огляду на те, що ні офіційна Москва, ні польський “Лондонський табір” не бачили можливості поступитися своїми позиціями щодо теренів Західної України, “українська карта” ставала предметом торгу. Не слід забувати й незмінної позиції еміграційного уряду стосовно збереження “status quo ante bellum”, яка створювала ситуацію, коли польській стороні просто не було що запропонувати українцям. Ще однією причиною погіршення стосунків, на яку звернув увагу автор, стала політика німецької влади. Намагаючись якомога ефективніше використати захоплені території як сировинну базу та джерело поповнення робочої сили, окупанти вбили ще один клин між українцями та поляками і прирекли їх на виживання за рахунок один одного.

Вигідно вирізняє монографію аналіз програмних документів Організації Українських Націоналістів. Без нього складно було би зрозуміти наскільки довоєнні гасла та заклики ОУН щодо відкидання національно-культурної терпимості і толерантності до всього польського знайшли своє відображення вже в роки війни. Без сумніву, в умовах творення власних державних структур українці, які в Другій Речіпосполитій зазнали протягом міжвоєнного двадцятиліття значних кривд, не сприймали й рішуче заперечували будь-які прояви польського націоналізму. Часто це виливалось у ненависть не лише до націоналізму колись панівної нації, але й взагалі до усього польського. Вивчення цього аспекту дозволило автору глибше і повніше, ніж це було зроблено його попередниками, відтворити тогочасну атмосферу, показати домінуючі настрої в українському суспільстві, з'ясувати окремі причини загострення двосторонніх взаємин, зрозуміти, чому переговорний процес часто заходив у глухий кут. Суттєвий вплив тут мали не лише політичні мотиви, чи, скажімо, цілі, які ставили перед собою обидва національні рухи, але й уявлення українців про те, хто такі поляки, і, навіпаки, – образ “збунтованого хама” в очах польського суспільства.

Разом з тим, автор вважає, що серед помилок, яких припустилися ОУН і УПА, “деполонізація” західноукраїнських земель, тобто спроба повернути їх собі шляхом насильницького усунення з них тих, хто цьому заважав, була чи не найбільшою. “Звичайно, такі форми і методи боротьби пояснювалися багатьма чинниками і відповідали тодішнім обставинам, – зазначив він. – Адже оунівці, оголосивши війну на всі фронти, головним гаслом своєї боротьби фактично зробили таке: що більше жертв (як серед чужих, так і серед своїх), то певнішою буде самостійна Україна і голоснішою буде її слава” (С. 388).

Привертаємо увагу також до такої його думки: “Проте дуже дивними є переконання керівників Револуційного Проводу на чолі зі С. Бандерою в тому, що... опортуністичними партіями та емігрантськими групами є всі інші учасники українського національного руху...” (С. 123). З цього приводу викладемо своє бачення вищезазначеної позиції лідерів РП. Необхідно пам'ятати: виходячи з попереднього невдалого досвіду боротьби українців за незалежність, керівництво ОУН (Б) розуміло, що однією з причин поразок була відсутність спільної позиції, розрізненість в рядах борців за УССД. Тому будь-яка, відмінна від поглядів бандерівців,

думка розглядалася, як шкідлива для української справи, а політичні сили, що не погоджувалися з ними, зараховувалися в розряд опортуністичних. З цієї точки зору немає нічого "дивного" в прагненні зосередити у своїх руках усі вектори української політики. Відомо, що Революційний Провід намагався діяти в цьому напрямку і в цілком конкретній площині, а не лише на рівні програмних гасел. Для прикладу можна взяти хоча б примусове поглинення Поліської Січі Т. Бульби-Боровця.

Зазначимо, що показ перспектив переговорного процесу між українцями та поляками на початковому етапі війни був би неповним без вивчення позиції останніх. Складність полягає в тому, що серед польських політиків часто існували діаметрально протилежні точки зору щодо шляхів і методів розв'язання українського питання. Більше того, кардинально різнилося навіть бачення в який спосіб і на яких засадах мають відбуватися переговори, що українцям можна обіцяти, а що ні, на які поступки можна йти, а що не підлягає обговоренню. Тому цілком логічним і виправданим є здійснений в монографії аналіз різних підходів щодо можливостей вирішення української проблеми в середовищі польського політикуму. Автор не лише охарактеризував різного роду концепції, спрямовані на розв'язання наболілого питання, але й показав, як вони відбилися на офіційній позиції еміграційного уряду.

У рецензованій праці послідовно простежений процес становлення та функціонування польського підпілля після окупації "східних кресів" Радянським Союзом. Автору загалом вдалося відтворити картину подій, що мали місце на цих теренах, зокрема, з'ясувати причини фактичного розгрому осередків підпілля, показати роботу радянських спецслужб з вербування його керівників, розкрити особливості функціонування та труднощі, що виникали в антирадянській діяльності поляків тощо.

Послугуючись насамперед об'ємною джерельною базою, І. Льюшин дослідив, що польське підпілля в 1939-1941 рр. докладало значних зусиль не лише щодо розбудови власної організаційної структури, а й розробляло плани з підготовки повстання, здійснення численних саботажних акцій, диверсій, організації терактів, проведення розвідки тощо. Проте, внаслідок ефективної протидії органів НКВС ці плани залишилися в основному на папері і, як слушно зазначив автор, "дійсні масштаби антирадянської діяльності в Західній Україні в цей період виявилися мізерними".

Після нападу Німеччини на СРСР склалися нові умови для функціонування та діяльності польського й українського підпілля. В період нацистської окупації представники обох рухів опору намагалися налагодити діяльність власного підпілля, розбудувати його організаційну структуру, виконати нові завдання, що постали перед ними. Цьому аспекту автор приділив значну увагу. Зокрема, він детально описав організаційно-територіальну структуру та діяльність Армії Крайової в 1941-1943 рр., висвітлив плани військового підпілля щодо організації загальнопольського повстання, яке мало охопити не лише власні етнічні території, але й терени Західної України. В свою чергу, ОУН розробляла плани по встановленню контролю над західноукраїнськими землями. Для успішного виконання завдань, які ставила перед собою українська сторона, необхідно було налагодити чітку підпільну мережу. Представники бандерівського відламу Організації добре розуміли: для отримання повного контролю над тереном потрібно створити збройні сили. Ними стала Українська Повстанська Армія. Її виникнення започаткувало новий етап у визвольній боротьбі українців. І. Ільошин аргументовано доводить, що для проводу ОУН (Б) створення війська було тим визначальним чинником, який міг стати важливим аргументом у боротьбі за незалежність на завершальному етапі війни. Варто підкреслити: все ж таки для більшості вояків УПА, її нижчого та середнього командного складу одним з головних завдань був захист українців від свавілля окупантів.

Важливим і цікавим є матеріал про функціонування Бюро інформації і пропаганди, Східного бюро, Східної секції. Вони займалися збором та аналітичним опрацюванням інформації про український національно-визвольний рух. Саме на них покладалося завдання по розробці можливих методів вирішення української проблеми, основних засад переговорного процесу тощо. Втім ці інституції у складі АК та Делегатури були далеко не одноставними у своїх оцінках українського питання. Проте, бракувало спільної позиції і в політичних партій та угруповань, на чому наголосив автор. Від себе лише додамо: незважаючи на різні підходи у справі розв'язання українського питання, жодна польська політична партія, чи структурна одиниця підпілля не розглядала можливості втрати Польщею Західної України.

Підсумовуючи висвітлення політики еміграційного уряду та його підпільних структур в українському питанні, І. Ільошин

прийшов до цілком логічного висновку: протягом війни визначальним чинником цієї політики залишалися прагнення залучити українців до спільної боротьби проти окупантів, використати їх для досягнення власне польських інтересів – збереження територіальної цілісності держави в межах кордонів, що існували до вересня 1939 р. Не викликає заперечень і теза про переважання загалом двох тенденцій польської політичної думки щодо українців. Перша – радикальна, що відображала погляди націоналістичних і "кресових" сил суспільства, друга – поміркована, характерна для демократів, соціалістів, окремих людовців. Остання, принаймні, не виключала права українців на власну державу на Наддніпрянщині. Для тих, хто побажав би залишитися в Речі Посполитій, вона обіцяла зрівняння в правах і обов'язках з поляками. Радикальний же напрямок взагалі заперечував право українців на самовизначення. Більше того, його представники часто не визнавали за останніми навіть так називатися, використовуючи інші терміни ("бойки", "лемки", "русини", "тутейші"), а тільки не "українці". Зрозуміло, що така позиція аж ніяк не додавала позитиву в справу порозуміння між обома сторонами. Недостатніми для налагодження діалогу з українцями були й аргументи поміркованої течії. Вона, погоджуючись з їхнім правом на створення власної держави, виключала можливість входження до її складу західноукраїнських земель. А це, в свою чергу, створювало головну перешкоду на шляху до порозуміння.

Загалом, автор зумів здійснити комплексний аналіз позицій представників різних політичних течій та підпільних структур в українському питанні. Водночас, варто було би більше уваги приділити вивченню організаційної структури Делегатури уряду і особливо тих її підрозділів, які займалися безпосередньо розробкою планів щодо вирішення української проблеми. Те ж саме стосується і Бюро інформації та пропаганди АК. Наявність такого матеріалу, на нашу думку, дала б можливість краще з'ясувати, в який спосіб діяли ці інституції, як вони розподіляли між собою повноваження, наскільки їхні опрацювання мали вплив на заострення конфлікту, чи, навпаки, були спрямовані на припинення ворожнечі тощо.

Надзвичайно важлива інформація міститься у розділі, присвяченому українсько-польському протистоянню на теренах Західної України. Тут відтворена комплексна картина подій, що мали місце

на теренах Холмщини, Підляшшя, Західної Волині, Східної Галичини. І. Ільюшин зосередив увагу на причинах загострення взаємовідносин безпосередньо перед початком конфлікту. Кидається в очі те, що одні і ті ж події висвітлені, де це було можливо, за допомогою джерел різного походження – українських, польських, радянських, німецьких. Це дозволило співставити, перевірити і уточнити низку фактів. Поділяємо тезу автора про помилковість тверджень польських істориків, нібито події на Холмщині та Підляшші 1942 р. ніяк не пов'язані з “Волинською різаниною” 1943–1944 рр. Він використав документи українського підпілля, які підтверджують: керівництво УПА володіло достатньою інформацією про те, що відбувалося в Генеральному Губернаторстві. Вбивства українців поляками стали однією з причин, правда не головних, нападів на останніх на Волині. Як слушно зауважено в монографії, саме антиукраїнська діяльність місцевих поляків підштовхнула бандерівців до прийняття рішення про проведення терору на теренах краю. Серед основних причин, які впливали на загострення двосторонніх взаємин та й, зрештою, на безпосередній конфлікт, тут названо комплекс чинників: нехтування поляками національно-визвольних прагнень українців, вплив радянської та німецької сторін, довоєнна політика польських урядів, дотримання позиції про “status quo ante bellum” та ін.

Взагалі, треба віддати належне автору, що він намагається уникати спрощених, однозначних пояснень і розглядає українсько-польське протистояння як результат нерозривного переплетення різних суперечливих факторів і тенденцій. Використавши такий багатофакторний підхід, І. Ільюшин подав загалом об'єктивну оцінку збройному конфлікту.

Позитивно оцінюючи внесок науковця у розробку цієї проблеми, водночас, не можемо не вказати на недостатнє висвітлення ним подій, що мали місце в ході так званої “Грубешівської революції”. Адже і польські дослідники, і сам автор одностайні в одному – бої між українськими і польськими збройними формуваннями у південній Люблінщині протягом 1943–1944 рр. були одними з найкривавіших, а тому вимагають всебічного і ретельного вивчення.

З монографії черпаємо інформацію про дії “гранатової поліції”. З огляду на широку палітру поглядів українських і польських істориків на проблему колабораціонізму в роки війни, вивчення цього суперечливого явища залишається вельми важливим.

Зважаючи на безкомпромісність позицій польського еміграційного уряду і керівництва ОУН (Б) у роки війни щодо поступок на користь одне одному в територіальному питанні, І. Ільюшин висловив наступні міркування: “Навряд чи можна вважати, що в них був реальний шанс дійти згоди, налагодити співпрацю та уникнути або принаймні припинити кровопролиття. Та й історичний досвід вчить про те, що жодна країна чи народ ще ніколи добровільно не зрікалися земель, які вони з тієї чи іншої причини вважали своїми” (С. 382).

Висвітлюючи зусилля формувань АК з підготовки та проведення на західноукраїнських землях антинімецької повстанської акції “Бужа”, автор звернув увагу “на гідний подиву факт створення поляками на території, де вони мали найменшу чисельність з усіх довоєнних земель, найпотужнішої бойової одиниці в польському русі опору – так званої 27-ї Волинської піхотної дивізії” (С. 382).

Не викликає заперечень його думка про те, що для Москви Дивізія була нерівноцінним партнером і з військової точки зору Червона армія могла її цілком проігнорувати. А звідси і позиція кремлівської верхівки, спрямована на диктування власних умов.

У монографії охарактеризовані стратегічні плани й основні завдання польського військового командування. Зазначимо, що воно прикладає титанічні зусилля, аби утримати в своїх руках “східні креси”. Його плани передбачали звільнення від німців власними силами Львова. Проте, незважаючи на усі старання АК, операція “Бужа” не досягла очікуваних результатів. Попереду ще будуть неодноразові спроби відстояти власну позицію як на міжнародній арені, так і в країні. До завершення війни і якийсь час після остаточної поразки Німеччини польський рух опору плевав надії, що все ж таки вдасться повернути Польщі довоєнні кордони. З цього приводу автор зауважив, що після підписання договору про польсько-радянський кордон (серпень 1945), а також заходів СРСР, спрямованих на знищення польського підпілля та його соціальної бази (кінець 1946 р.), АК в Західній Україні припинила своє існування. Парадоксально, але поляки й українці стали на місцях діяти спільно лише тоді, коли остаточно зрозуміли – їхні плани, які суперечили один одному, потерпіли крах.

Вдале компонування книги в цілому та її окремих розділів свідчить також про те, що одна з цілей дослідження – зробити його доступним якомога ширшому загалу читачів – досягнута.

Рецензована робота являє собою приклад неприйняття “надмірної політизації” історичної науки, відмови від винятково “національного погляду”. Це успішна спроба переважно неупередженого, оригінального тлумачення подій і фактів, врахування обопільних інтересів українського та польського національних рухів. Науковий доробок І. Ільюшина підтверджує суттєвий поступ вітчизняної історичної науки у концептуально-теоретичному, документальному й історіографічному осмисленні та опрацюванні різних аспектів трагічного протистояння українців і поляків у воєнне лихоліття.



ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ



Микола Близняк

ПРОБЛЕМИ ОСТРОГІАНИ

З часу відродження Острозької академії XVI–XVII ст, яка здобула статус Національного університету та стала самоврядним (автономним) дослідницьким вищим навчальним закладом, її професорсько-викладацький склад невтомно працює над вивченням яскравих сторінок минулого цього першого навчального закладу вищого типу у східних слов'ян, проблем історії Острога та Острожчини від давнини до сучасності. Цим питанням, починаючи з 1990-х рр., було присвячено низку важливих наукових заходів – різного рівня конференцій, круглих столів тощо.

5 жовтня 2011 р. в стінах Національного університету “Острозька академія” відбулася чергова регіональна, науково-практична конференція “Острозька академія: історичні традиції та сучасність”, присвячена 435-річчю з часу її заснування. Наукове зібрання було проведено з ініціативи кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського за участю представників й інших кафедр та наукових установ.

Вітальним словом відкрив конференцію проректор з наукової і навчальної роботи НаУОА, доктор філософських наук, професор П. М. Кралюк, який наголосив на важливості таких наукових заходів не лише для кращого розуміння різних аспектів історії Острога, але й для поглибленого вивчення історії освіти, науки та культури України. Власне доповідь проф. П. М. Кралюка була присвячена Острозькій академії в інтелектуальній історії України. Вчений наголосив на тому, що представники культурно-освітнього гуртка цього навчального закладу та випускники академії були в авангарді наукових та мистецьких сил тогочасних українських земель.

Питанням маєткового забезпечення Острозької академії присвятив свою доповідь доцент кафедри історії В. Б. Атаманенко. Доктор історичних наук, завідувач кафедри країнознавства П. М. Кулаковський простежив античну традицію в працях ост-

розького культурно-освітнього центру. У доповіді доцента кафедри документознавства та інформаційної діяльності Я. В. Бондарчук прозвучали проблеми української полемічної літератури кінця XVI ст. на прикладі листа Іпатія Потія до Клірика Острозького. Історію Острога та Дерманя на сторінках “Вестника Юго-Западной и Западной России” представив у своєму виступі магістр історії, заступник директора з наукової роботи Нетішинського краєзнавчого музею Т. В. Вихованець. Розвиток пивниць на Волині в XVI – XVII ст. розкрив художник-реставратор Державного історико-культурного заповідника м. Острога М. М. Бендюк. З виступу кандидата історичних наук, старшого викладача кафедри релігієзнавства М. М. Якубовича дізнаємося про острозький переклад “Книги проти єретиків” Феодора Абу Курри 1611 року. Кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії А. А. Хеленюк розповіла про роль музеїв історії НаУОА як засобу збереження та популяризації історії Острозької академії. Професор кафедри історії В. П. Яремчук подав деякі зауваги про історичну школу Миколи Павловича Ковальського. Осмисленню здобутків та перспектив розвитку кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського (1996–2011) був присвячений виступ завідувача цієї кафедри професора В. В. Трофимовича та доцента М. Б. Близняка.

Загалом доповіді викликали зацікавлене обговорення учасників конференції, спонукали до серйозної фахової дискусії, готовність до поглиблених наукових пошуків на зазначених напрямках студіювання Острогіани. Її проведення вкотре засвідчило наявність низки прогалин у вивченні минулого Острога та Волині, а також нагальну потребу їх наукового осмислення.

Володимир Трофимович

КРУГЛИЙ СТІЛ “ПОЛІТИКА ПАМ’ЯТІ В УКРАЇНІ” (Острог, 23 березня 2012 р.)

З ініціативою проведення Круглого столу виступила кафедра історії Національного університету “Острозька академія”. Його співорганізаторами стали також Український інститут національної пам’яті та Інститут історії України НАН України.

Передбачалося розглянути наступні напрямки: теоретичні проблеми дослідження політики пам’яті; геополітичні реалії сучасної України та її політика пам’яті; політика пам’яті та історична свідомість сучасного українського суспільства; механізми та способи формування консенсусу щодо минулого України; історична наука та політика в сучасній Україні; “больові точки” української історії в інтерпретаціях науковців, політиків та медій.

З вітальним словом до присутніх звернувся І. Д. Пасічник, Герой України, ректор Національного університету “Острозька академія”, доктор психологічних наук, професор. Він наголосив на актуальності й важливості окресленої проблеми, зазначив, що для її реалізації чимало робиться в НаУОА.

Тон засіданню задав знаний український вчений, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України О. Є. Лисенко. У своїй доповіді “Пам’ять про Другу світову війну як об’єкт історичної науки та феномен суспільного життя (теоретико-методологічні тези)” він окреслив низку важливих положень історичної пам’яті, що в наш час перетворилась не лише на об’єкт наукових досліджень, а й на суб’єкт суспільних практик і навіть чинник політичного життя. Зокрема, доповідач нагадав, що сталінський режим сповна скористався ситуацією, за якої переживання воєнної трагедії перевищувало за рівнем емоційної напруги навіть відчуття торжества перемоги над загарбниками. Це дало владі карт-бланш на тотальне просіювання і покарання всіх

справжніх, а незрідка й уявних, “ворогів народу”, “зрадників Батьківщини”, колаборантів, українських націоналістів, представників цілих етносів (етнічних німців, кримських татар та інших). При цьому офіційна пропаганда намагалася вкарбувати в суспільну свідомість кримінальний характер цих “антирадянських злочинів”, ототожнити їх, демонізувати й очорнити український національно-визвольний рух, акцентувати увагу лише на його негативних проявах (співпраці з Німеччиною, злочинах СБ ОУН, міжнаціональних конфліктах тощо). Ці завваги цілком відносяться до так званих “забутих соціумів”: остарбайтерів, радянських військовополонених, депортованих в’язнів німецьких та радянських тюрем, переміщених осіб (ді-пі), сотень тисяч поляків і українців, які були змушені залишити батьківщину в результаті трансферу 1944-1946 рр., евакуйованих вглиб СРСР радянських громадян та інших. Лише через 50 років по завершенню війни в Україні спромоглися “згадати” про них на рівні держави. Та надто вже багато було втрачено: за півстоліття пішла з життя більшість учасників та сучасників війни. “Шагренева шкіра” історичної пам’яті, носіями якої вони були, невпинно і щомиті скорочується і ми явно не встигаємо фіксувати ті фрагментарні залишки, ризикуючи залишитися лише з офіційними документами і такими непевними джерелами, як мемуари генералів, маршалів та керівників радянських спецслужб.

“Студії з дослідження пам’яті: зарубіжний та вітчизняний історіографічний дискурс” – такою була тема доповіді А. М. Киридон, доктора історичних наук, професора, завідувача відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем національної пам’яті Українського інституту національної пам’яті.

Київська вчена вказала, зокрема, на особливість формування вітчизняного історіографічного дискурсу. Україна із запізненням входить у постмодерн і “memory boom”. Як наслідок – двоїстий процес: з одного боку, намагається долучитися до студій із дослідження пам’яті, перебираючи вже напрацьовану методологію, з іншого – пошук національної ідентичності веде до конструювання власного наративу й оформлення відповідних категорій. Окрім того, значний вплив на процеси формування історичної пам’яті має дуальність свідомісного рівня, тривале перебування в умовах ідеолого-герменевтичного простору радянської держави, очікувальність (або об’єктивне встигання за процесом).

Проблема полягає ще й в тому, що дослідження “історичної пам’яті” не вписуються в паспорти спеціальностей із захисту дисертацій (відтак останні відбуваються з філософських та політичних наук).

А. М. Киридон акцентувала увагу на: запізненні у виробленні власних підходів та бачень методологічного поля; концентрації методологічних напрацювань в площині філософії, культурології й значно менше історії, тотальній електронізації пам’яті, яка призводить до того, що зникає потреба щось пам’ятати або пригадувати.

В. В. Трофимович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії НаУОА свою доповідь присвятив трагічним подіям 1943-1944 рр. на Волині і Східній Галичині. На численних фактах було продемонстровано, що у випадку оцінки антипольської акції УПА маємо справу з глибоким українсько-польським конфліктом пам’яті, де українці та поляки стоять на двох, подекуди радикально відмінних, позиціях. Він зауважив, що деякі польські автори пишуть про “геноцидний” характер антипольської акції, посиляючись при цьому на якісь документи про плани ОУН(б) стосовно поголовного винищення поляків навесні 1943 р. Але таких документів не виявлено.

Аналізуючи українсько-польське збройне протистояння у воєнну пору, доповідач став на позиції тих істориків, які вважають, що фактично це була війна за державність, незалежність з обох боків, тільки розуміння цієї незалежності у протидіючих таборах було діаметрально протилежним: українці билися за незалежність України проти Речі Посполитої, яку вважали загарбником їхніх земель; поляки ж захищали своє державне право володіти “кресами”, ігноруючи прагнення українців, зверхньо вважаючи, що останні не є і не можуть бути суб’єктом міждержавних відносин, сприймаючи їх як “національну меншину” на “історичних польських землях”. З такої обопільної безкомпромісності в тогочасних умовах не могло не виникнути нічого іншого, окрім “братовбивчої війни”.

Жвавий інтерес викликала доповідь “Історична пам’ять та історіографія: методологічний ракурс взаємодії”, яку виголосив відомий дослідник Л. О. Зашкільняк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету ім. І. Франка. Він висловив переконання, що фахові історики, якщо вони такими є, покликані виконувати у суспільстві роль, далеку від вдячності:

бути "церберами" історичної правди у всій її повноті, розвінчуючи "милі серцю" історичні міфи і стереотипи, виступаючи в ролі "санаторіїв" суспільної свідомості від її "забруднення" різноманітними утопіями та нездійсненними мріями, формувати, принаймні у високоосвіченому середовищі, наукові історичні знання, котрі б остуджували запал політиків та ідеологів різних мастей творити і поширювати історію "для власного вжитку", запобігати "вживанню" т. зв. кон'юнктурної історії, яка задля "високої мети" готова спотворювати і фальсифікувати минуле.

Л. Зашкільняк звернув увагу на те, що в сучасній Україні чітко простежується розкол і диференціація в суспільстві власне по лінії соціальної пам'яті. І справа не стільки в тому, що радянське минуле по-різному відклалося в свідомості сучасних громадян України, скільки в гру вступають більш глибинні історичні ресурси, пов'язані з відмінним історичним досвідом населення різних частин України і відповідної політики, що проводилась стосовно українського населення у попередні часи.

Новаторською за постановкою проблеми була доповідь доктора історичних наук, професора кафедри історії НаУОА В. П. Яремчука "«Провідні гравці» чи «чорнороби ерудиції»: хто визначав українське минуле в радянську епоху". У сучасній історіографії, як зауважив доповідач, висловлюються твердження про вагоме значення республіканської партійної та інтелектуальної еліти радянської України у визначенні українського минулого.

В. Яремчук вважає, що відповідь на питання, хто реально був автором провідних історичних концепцій, які пояснювали національну історію в комуністичний період, слід шукати як у площині взаємин союзний центр – республіка, так і в аспекті стосунків між політикою та наукою. На його думку, українське минуле у радянську епоху визначалося саме московськими ідеологами, а не їхніми київськими колегами чи представниками українського інтелектуального істеблішменту. Останні, зрозуміло, залучалися до вироблення офіційної історичної доктрини як експерти, пропонували на ідеологічний ринок свої погляди та ідеї, писали (але не були авторами в нормальному розумінні цього слова) радянські тексти з історії України, інколи навіть виходили поза межі встановлених Кремлем ідеологічних лімітів (однак такі кроки, зазвичай, жорстко зупинялись), але за їхньою спиною, безперечно, знаходилися найвищі партійні функціонери, які встановлювали ідеологічні орієн-

тири та часто “зі скрипом”, але все ж домагались їх запровадження в історичний наратив.

У роботі Круглого столу зголосилися взяти участь й інші фахівці з вказаної проблематики, які, на жаль, з різних причин не змогли прибути до Острога.

Зазначені вище доповіді, в ході яких виникала творча дискусія, цікаві запитання, звичайно, не могли вичерпати усієї глибини поставлених проблем і висвітлити всі аспекти “політики пам’яті в Україні”. Але вони заторкнули низку вельми важливих її питань, в тому числі “больових точок”, були з невідомим інтересом зустрінуті присутніми тут студентами і викладачами, стали певною віхою в процесі вивчення поставленої теми, окреслили перспективи її подальшого дослідження.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Антонюк Ярослав – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Національного університету “Острозька академія” (м. Острог).

Атаманенко Алла – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародних відносин Національного університету “Острозька академія” (м. Острог).

Атаманенко Віктор – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету “Острозька академія” (м. Острог).

Барабаш Юлія – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Бирук Микола – аспірант кафедри історії Національного університету “Острозька академія” (м. Острог).

Близняк Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету “Острозька академія” (м. Острог).

Богданець Сергій – студент 5 курсу спеціальності “історія” Національного університету “Острозька академія” (м. Острог).

Владига Ольга – здобувач кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич).

Гуменюк Тетяна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Івано-Франківського університету права імені короля Данила Галицького (м. Івано-Франківськ).

Демочко Ганна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету (м. Харків).

Іванов Сергій – студент магістеріуму спеціальності “історія” Національного університету “Острозька академія” (м. Острог).

Клинова Галина – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри українознавства, педагогіки і психології Національ-

ного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне).

Кривизюк Леонід – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник наукового центру Академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного (м. Львів).

Левик Богдан – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник кафедри історії України та етнокомунікацій Інституту гуманітарних і соціальних наук НУ “Львівська політехніка” (м. Львів).

Ліщук Сергій – вчитель історії Вілійського ЗНЗ I-III ст. (м. Острог).

Мазепа Олександр – аспірант кафедри історії Національного університету “Острозька академія” (м. Острог).

Маркевич Мар’яна – здобувач кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич).

Мицик Юрій, о. – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу пам’яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України (м. Київ).

Мокляк Ярослав – доктор габілітований, професор Інституту історії Ягеллонського університету (м. Краків).

Невмита Юлія – аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету (м. Черкаси).

Петровиц Валентина – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету ім. Л. Українки (м. Луцьк).

Плевако Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Національного університету “Острозька академія” (м. Острог).

Потапенко Ярослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди” (м. Переяслав-Хмельницький).

Робак Ігор – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету (м. Харків).

Савчук Інна – аспірант Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка (м. Дрогобич).

Сипко Богдана – аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету ім. І. Франка (м. Львів).

Смирнов Андрій – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Національного університету “Острозька академія” (м. Острог).

Стадніченко Руслан – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри філософії і політології Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка (м. Кіровоград).

Стопчак Микола – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (м. Вінниця).

Трофимович Володимир – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Національного університету “Острозька академія” (м. Острог).

Трофимович Лілія – викладач кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного (м. Львів).

Фугала Василь – доктор історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич).

Чорна Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (м. Вінниця).

Шандра Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Луганського національного університету ім. Т. Шевченка (м. Луганськ).

Шишкін Іван – кандидат історичних наук, доцент кафедри країнознавства Національного університету “Острозька академія” (м. Острог).

Шушкевич Юрій – аспірант кафедри історії Національного університету “Острозька академія” (м. Острог).

Яремчук Віталій – доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету “Острозька академія” (м. Острог).

Зміст

ОСТРОГІАНА

<i>о. Юрій Мицик</i> ДОПОВНЕННЯ ДО ЛИСТУВАННЯ М. П. КОВАЛЬСЬКОГО	4
<i>Віктор Атаманенко</i> ТИПОЛОГІЯ МІСТ КН. В.-К. ОСТРОЗЬКОГО У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ	31
<i>Микола Бирук</i> СЕЛА ОСТРОЗЬКОЇ ВОЛОСТІ В КІНЦІ XVII СТ.	51
<i>Сергій Ліщук</i> НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС У ВОЛИНСЬКІЙ ДУХОВНІЙ СЕМІНАРІЇ (1796-1825 РР.)	69
<i>Сергій Іванов</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ОСТРОЗЬКОЇ РАЙОННОЇ УПРАВИ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (3.07.1941 – 10.01.1944)	82
<i>Володимир Трофимович, Микола Близняк</i> КАФЕДРА ІСТОРІЇ ІМЕНІ МИКОЛИ КОВАЛЬСЬКОГО: СТАНОВЛЕННЯ І ПОСТУПІ	99

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Ірина Шандра</i> БІРЖОВІ КОМІТЕТИ ЯК ПРЕДСТАВНИЦЬКІ УСТАНОВИ ПІДПРИЄМЦІВ ПОРЕФОРМЕНОГО ПЕРІОДУ	112
<i>Сергій Богданець</i> ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ ПАНЕЙКА: МІЖ СОБОРНІСТЮ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ І “ГАЛИЦЬКИМ СЕПАРАТИЗМОМ”	126
<i>Сергій Рудько</i> НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ М.П.ВАСИЛЕНКА В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД	139

<i>Ігор Робак, Ганна Демочко</i> СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КОЛОНІЯ "ЗДРАВНИЦЯ": УНІКАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД БОРТЬБИ З СУХОТАМИ	151
<i>Юлія Барабаи</i> СИСТЕМА ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ В ДОНБАСІ У 1927-1930 РОКАХ	159
<i>Андрій Смирнов</i> СТАВЛЕННЯ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО ДО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	168
<i>Леонід Кривизюк</i> РОЛЬ БРОНЕТАНКОВИХ ВІЙСЬК У ДОСЯГНЕННІ УСПІХУ МЕЛІТОПОЛЬСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ	179
<i>Ярослав Антонюк</i> ВЗАЄМОВІДНОСИНИ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН (Б) З ЧЕРВОНОЮ АРМІЄЮ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ ТА ПОЛІССЯ (1944-1945 РР.)	187
<i>Юлія Невміта</i> ЗМІНИ В ПІДХОДАХ ДО ФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ ЧЕРКАЩИНИ В 50-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ	197
<i>Дмитро Веденєєв</i> ПАМ'ЯТЬ ПРО ВЕЛИКУ ВІТЧИЗНЯНУ ВІЙНУ І ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	207
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	
<i>Мар'яна Маркевич</i> КОЗАЦЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ В ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ СПАДЩИНІ ДМИТРА БАГАЛІЯ	223
<i>Інна Савчук</i> ХМЕЛЬНИЧЧИНА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ "УКРАЇНА"	237

<i>Віталій Яремчук</i> ФОРМИ “КООПЕРАЦІЇ” МІЖ ВЛАДОЮ ТА НАУКОЮ В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	250
<i>Тетяна Гуменюк</i> КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ ЛЬВІВЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-Х РР. ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ	261
<i>Галина Клинова</i> ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВО У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ОЛЕКСАНДРА ДОМБРОВСЬКОГО	272
<i>Олександр Мазепа</i> “ЗАПИСКИ УГГТ” ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА	280
<i>Юрій Шушкевич</i> РЕАКЦІЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПРЕСИ НА ДІЯЛЬНІСТЬ НРУ НА РІВНЕНЦІНІ В 1989-1991 РОКАХ	289
<i>Ольга Владига</i> АРХЕОГРАФІЧНА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	302
<i>Микола Стопчак</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ДИПЛОМАТИЧНИХ ПРЕДСТАВНИЦТВ ДИРЕКТОРІЇ УНР В КРАЇНАХ АНТАНТИ В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	314
<i>Василь Футала</i> КОНСЕРВАТИВНИЙ РУХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ ХХ СТ. У ПРАЦЯХ ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ	329
<i>Лілія Трофимович</i> ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ПОЛЬЩІ ТА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В 1938 – 1939 РР.	338
<i>Валентина Петрович</i> ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСТУПУ ДО ДОКУМЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ	349

Ярослав Потапенко

ПЕРСПЕКТИВИ ОСМИСЛЕННЯ СОМАТИЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В СУЧАСНІЙ ІСТОРИЧНІЙ АНТРОПОЛОГІЇ	357
---	-----

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ярослав Мокляк

ЛЕМКІВЩИНА НА ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРАХ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ	368
--	-----

Ігор Плевако

РОЗВИТОК ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ БРАЗИЛІЇ У 40-80 РР. ХХ СТ.	383
--	-----

Алла Атаманенко

СПІВПРАЦЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА З НЕУКРАЇНСЬКИМИ НАУКОВИМИ ОБ'ЄДНАННЯМИ	395
--	-----

Наталія Чорна

ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (КІН. 80-Х РР. ХХ СТ. – ПОЧ. ХХІ СТ.)	409
---	-----

Богдан Левик

ВІЙСЬКОВА БЕЗПЕКА ГРУЗІЇ У ПЕРІОД 1991 – 2011 РР. (ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)	421
--	-----

Богдана Сипко

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ЩОДО МУСУЛЬМАНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ (1995-2007 РР.)	433
---	-----

Руслан Стадніченко

ГЕОПОЛІТИЧНІ СМИСЛИ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ	447
--	-----

РЕЦЕНЗІЯ

Володимир Трофимович, Іван Шишкін

ІЛЬЮЩИН І. УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ І АРМІЯ КРАЙОВА. ПРОТИСТОЯННЯ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1939–1945 РР.). – К.: КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ, 2009. – 399 С.	457
--	-----

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

<i>Микола Близняк</i> ПРОБЛЕМИ ОСТРОГІАНИ	469
<i>Володимир Трофимович</i> КРУГЛИЙ СТІЛ “ПОЛІТИКА ПАМ’ЯТІ В УКРАЇНІ” (Острог, 23 березня 2012 р.)	471
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	476

Збірник наукових праць

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Історичні науки
ВИПУСК 19

Головний редактор *Ігор Пасічник*

Заступник головного редактора *Володимир Трофимович*

Технічний редактор *Роман Свинарчук*

Комп'ютерна верстка *Наталії Крушинської*

Художнє оформлення обкладинки *Катерини Олексійчук*

Формат 42x30/4.

Папір офсетний. Друк різнографія.

Ум. друк. арк. 29,75. Гарнітура "TimesNewRomanСyr"

Наклад 100 прим.

Видавництво Національного університету "Острозька академія"
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.

Свідоцтво про державну реєстрацію
РВ №1 від 8 серпня 2000 року.